Büyük Tefsir Tarihi

Tabakatü'l-Müfessirin

2

Ömer Nasuhi Bilmen

rauza YAYINLARI

Ömer Nasuhi Bilmen

Büyük
Tefsir Tarihi
ve
Tabakatü'l-Müfessirîn

2. CİLT

rauza
YAYINLARI

Ravza Yayınları Temel Eserler Dizisi: 15
Ömer Nasuhi Bilmen Külliyatı : 2

Yayın Editörü
Mustafa Kasadar

Baskı&Cilt
Karmat
Davut Paşa Cad.
Kale İş Merkezi No: 51-52
Topkapı - İSTANBUL
Tel : 0212. 481 94 11

KASIM 2008 İSTANBUL

RAVZA YAYINLARI
Büyük Reşit Paşa Cad. No: 22/42
Vezneciler -İSTANBUL
Tel: 0212. 528 46 17

160 — EL-FEREZDAKÎ :

Alî b. Fedâl b. Alî el-Kayruvânî, muktedir bir âlimdir. Ferezdak'ın hafîdi olduğu için Ferazdakî denilmekle şöhret bulmuştur. Vefâtı (479) târihine müsâdiftir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ferezdakî, tefsîre, lugata, edebiyyâta büyük bir vukuf sâhibi idi. Bir müddet Gazne'de, sonra da Bağdat'da ikaamet etmiştir. Eş'âri da vardır.

Şu kıt'a da cümledendir :

و اخوان حسبتهم دروعا فكانوها و لكن للاعادى
وخلتهم سهاما صائبات فكانوها ولكن فى فؤادى
وقالوا قد صفت منا قلوب لقد صدقوا ولكن عن ودادى (1)

Müellefâtı :

(التفسير = برهان العميدى) yirmi ciltir. (الاكسير فى علم التفسير)
(شجرة الذهب فى معرفة ائمة الأدب) , (شرح عيون الادب)

Me'hazlar : *Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm.*

* * *

161 — FAHRÜ'L-İSLÂM EL-PEZDEVÎ

Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdi'l-Kerîm b. Mûsâ, pek meşhur bir âlimdir. Takrîben (400) târihinde doğmuş, (482) senesi Keşş kasabasında vefât etmekle na'şı Semerkand'e nakledilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Fahrü'l-İslâm, Mâverâü'n-Nehir'de yetişen en büyük Hanefî fukahâsındandır. Tefsirde, usulde, füru'da mütebahhir idi. Hanefî mezhebindeki pek geniş iktidârı darb-ı mesel sırasına geçmiştir. Semerkand'de tedrîs ile meşgul olmuş, pek kıymetli kitaplar te'lîf etmiştir.

Müellefâtı :

(تفسير القرآن - كشف الاستار) her biri Mushaf-ı Şerîf hacminde

(1) Meâli : «Birtakım kardeşler ki, ben onları birer zırh sanmışım. Evet onlar birer zırh imişler, fakat düşmanlar için. Onları hedefe isâbet eder birer ok zannetmiştim, filvâkı' birer ok imişler, lâkin benim yüreğimde «bizim kalplerimiz saf, hâlî bir hâle gelmiştir.» dediler, filhakîka doğru söylediler, lâkin bana dostluktan».

yüz yirmi ciltten müteşekkil imiş. Bir cildi Es'ad Efendi Kütüphânesinde (145) numarada mukayyettir. (مبسوط) onbir cilttir. (شرح الجامع الكبير), (شرح الجامع الصغير), (غناء الفقهاء), (كنز الوصول الى معرفة الأصول) Usûl-i Pezdevî diye meşhur olan bu kitabı Abdü'l-Aziz Buhârî (كشف الاسرار =) Keşfü'l-Esrâr nâmiyle şerh etmiştir. Matbû'dur, başka şerhleri, hâşiyeleri de vardır.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.*

* * *

162 — ALÎ B. EL-HASEN EN-NÎSÂBÛRÎ :

Alî b. el-Hasen b. Alî Ebü'l-Muhsin, yüksek seciyyeli bir âlimdir. (484) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Alî en-Nîsâbûrî, muktedir, Hanefiyyü'l-mezhep bir âlim, zâhit, müttekî bir zât idi. Tefsirde, kelâmda mütehassıs idi. Horasan âlimlerinin âdetleri vechile va'z ve nasîhatte bulunurdu. El-Hüseyn b. Alî es-Saymûrî'den ilim ahzetmiştir. Sultan Tuğrul Bey ile berâber Bağdad'a gelmişti, Nîsâbûr'a avdet edince münzeviyâne yaşamaya başlamış, vaktini ibâdet ve tâate hasr etmiş, ekâbiri ziyâretten kesilmişti. Bir gün Sultan Melik Şah, bu muhterem üstâzı câmi-i şerifte görmüş, *"Niçin bana gelmiyorsun?"* diye sormuş, bu mübârek üstaz da şöyle cevap vermişti : *"Ben istiyorum ki, sen âlimleri ziyâret etmekle hükümdarların hayırlısı olasın, ben de hükümdarları ziyâret etmekle âlimlerin şerlisi olmıyayım".*

Bu zât ile Ebû Muhammed el-Cüveynî ve oğlu Ebü'l-Meâlî arasında fürû' ve usûle müteallik bâzı mes'eleler dolayısiyle bir muhâlefet mevcut bulunuyordu, her birinin birtakım taraftarları vardı. Aralarındaki münâzaralara dâir Aliyyü'l-Kâri' bir hayli şeyler kaydetmiştir.

Alî en-Nîsâbûrî'nin tefsîri ve sâir bâzı âsârı vardır.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, El-A'lâm.*

* * *

163 — EBÛ HÂMİD SEMERKANDÎ :

Muhammed b. Abdi'r-Reşîd b. el-Hasen Alâü'd-Dîn, muhterem bir âlimdir. Semerkand'te *El-Üsmûnt* karyesinde doğmuş, bilâhare Hicaz'a gidip avdetten sonra (488) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebû Hâmid, Hanefî fukahâsının fühûlünden sayılmaktadır. Es-Seyyid Eşref'ten ilm-i fıkıh ve sâire teallüm etmiştir. Tefsirde, fıkıhta hilâfiyyatta mütebahhir idi.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) , (كتاب الخلاف) , (التعليقة) bu birkaç cilden mürekkebdir.

Me'haz : *El-Fevâidü'l-Behiyye.*

* * *

164 — İBNÜ'S-SEM'ÂNÎ :

Mansûr b. Ahmed b. Abdi'l-Cebbâr el-Mervezî et-Temîmî, meşhur bir âlimdir. Künyesi Ebü'l-Muzaffer'dir (426) târihinde doğmuş, bilâhare birçok seyâhatlerde bulunmuş, Horasan'da, Bağdat'ta, Kûfe'de, Hicaz'da bir hayli meşâhire mülâkî olmuş, bir müddet Horasan'da ikamet etmiş, nihâyet Merv'e avdet edip orada (489) târihinde vefât eylemiştir. Mensup olduğu hânedân efrâdı fi'l-asl "Benî Temîm" den "Sem'ân" Kabîlesine mensupturlar. Bu cihetle Sem'ânî nisbetiyle şöhret bulmuştur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbnü's-Sem'ânî, büyük bir ilim ve irfan ocağına mensuptur. Babası da, kardeşi de, evlâd ve ahfâdı da bütün ilim ve fazîletle temâyüz etmiş kimselerdir. Kendisi, babası Ahmed b. Abdü'l-Cebbâr'dan, Ebû Gânim Ahmed'ten, İbni Heysem ile Ebü'l-Garâim b. el-Me'mûn gibi zâtlardan ilm-i hadîs ve sâire ahzetmiştir. Kendisinden de oğullariyle Ebû Tâhir es-Sincî, İbrâhim el-Mervezî, Ömer b. Muhammed es-Serahsî gibi meşâhir rivâyette bulunmuşlardır.

Ebü'l-Muzaffer, tefsirde, hadîste, fıkıh ve usûl-i fıkıhta büyük bir üstâz idi, pek kıymetli eserleri, fazîlet ve irfânının birer şâhididir. İfâdesi fasîh, hâfızası güzel hikâyeler ile, nükteler ile, manzûmeler ile müzeyyen idi.

İmâmü'l-Haremeyn, Ebü'l-Muzaffer hakkında pek takdirkâr bulunurdu. Abdü'l-Gaafir el-Fârisî dahi derdi ki : Ebü'l-Muzaffer, zamânında fazl, zühd ve vera', tarîkat i'tibâriyle asrının ferîdi idi.

Ebü'l-Muzaffer, bidâyeten Hanefiyyü'l-mezhep iken bilâhare Şâfiî mezhebine intikaal etmiştir.

Şöyle ki : Ahmed es-Sem'ânî, Hanefî İmamlarından fâzıl bir zât idi. İki oğlu var idi. Biri işbu Ebü'l-Muzaffer, diğeri de Ebü'l-Kaasım Alî, her

ikisi de Hanefî mezhebine sâlik, Hanefî fukahâsı arasında müşârün-bi'l-benân idi. Ebü'l-Kaasım, yüksek me'mûriyetlerde bulunmuş, büyük bir servet ve haşmet sâhibi olmuştu. Ebü'l-Muzaffer ise, uzun seyâhatlerden sonra (468) senesi Merv'e avdet etmişti, hâlâ Hanefî mezhebinde bulunuyordu.

Müdâfaası uğrunda otuz sene kadar münâzaralarda bulunmuş olduğu Hanefî mezhebini bilâhare terkederek Şâfiî mezhebini taklîde başlamıştır.

Ebü'l-Muzaffer, bu mezhep tebdîlini bâzı mânevî işâretlere mebnî iltizâm ettiğini hikâye etmiştir. Bu yüzden iki mezhep müntesipleri arasında bâzı münâkaşalar, muhâsamalar yüz göstermiş, hattâ bizzat kardeşi Ebü'l-Kaasım dahi bu hareketinden dolayı Ebü'l-Muzaffer'i muâhaze etmek istemiş, Ebü'l-Muzaffer de bir aralık Merv'i terk ederek Nîsâbûr'a gitmişti.

Ebü'l-Muzaffer, vaktiyle yapmış olduğu bir seyâhat esnâsında başından geçen bir vak'ayı şöylece anlatmıştır :

"Ben (461) târihinde Bağdad'a gitmiştim, orada fukahâ ile münâzaralarda bulunmuş, daha sonra Hicâz'a giderken yolda Urbâ'nın eline esîr düşmüştüm. Urbân, beni de yanlarına alarak develeri gütmek için berâber gezdirirlerdi. Ben onlara okur yazar olduğuma dâir bir şey söylememiştim, bir gün ileri gelenlerinden biri evlenecek oldu, şehirlerden birine giderek nikâhlarını akd ettirmek istiyordu, esirler arasında bulunan bir şahıs, beni göstererek şu kendisiyle berâber deve güttüğümüz adam, Horasan'ın fakîhidir, demesin mi? Hemen beni çağırdılar, bâzı sualler sordular, ben de kendilerine Arapça cevap verince pek mahcup oldular, beni esîr etmiş olduklarından dolayı i'tizâra başladılar, nikâhlarını kıydım, pek sevindiler, kendilerinden bir şey istememi ricâ ettiler, ben istemekten çekindim, beni alıp Mekke-i Mükerreme'ye kadar götürdüler."

Ebü'l-Muzaffer, böyle bir esâret devresi geçirdikten sonra Mekke-i Mükerreme'de bir müddet mücâvir kalmış, bu esnâda "Sa'd ez-Zencânî" ye musâhip olmuş, ba'dehû Horasan'a dönmüş, (468) târihinde Merv'e vâsıl olmuştur.

Bir aralık Nîsâbûr'a gidince kendisine bir kürsî-i tezkîr ihzâr edilmiş-ti. Burada müessir, beliğ mev'ızalariyle halkı tenvîr etmiş, bilâhare tekrar Merv'e dönünce Şâfiîlere mahsus bir medresede tedrîs ile meşgul olmuştur.

Ebü'l-Muzaffer'den sonra gelen Sem'ânî âilesi umûmen Şâfiî mezhebine sâlik olmuşlardır. Hepsi de ilim ve irfan ile târihte temâyüz etmiş zatlardır. Bâhusus (506) târihinde doğmuş olan meşhur müverrih Ebû Saîd Abdü'l-Kerîm es-Sem'ânî işbu Ebü'l-Muzaffer'in hafîdidir. Tâcü'l-İs-

lâm ünvânını hâiz bulunan bu kıymetli müverrih Hatîb-i Bağdâdî'nin kırk ciltten müteşekkil Târîh-i Bağdat adındaki eserine on beş ciltlik bir zeyil yazmıştır. Bundan başka Kitâbü'l-Ensâb ünvanlı beş ciltlik bir eseri daha vardır ki, o da pek kıymetlidir. "Merv" şehrinin mükemmel bir târihini de yazmıştır ki, yirmi ciltten mürekkeptir. Bir de oğlu Ebü'l-Muzaffer Abdü'r-Rahîm için Mu'cemü'l-Meşâyih, Avâlî nâmiyle iki kitap yazmıştır. Mu'cemü'l-Büldân, Tuhfetü'l-Müsâfir, El-Esfâr ani'l-Eş'âr, Et-Tahbîr fi'l-Mucemi'l-Kebîr, Fazâilü'ş-Şâm ünvanlı eserleri de vardır. Tezkiretü'l-Huffâz'da kendisinden pek sitâyişli bir lisan ile bahsedilmektedir.

Müellefâtı :

Ebü'l-Muzaffer, Mansûr-ı Sem'ânî'nin bir çok mu'teber te'lîfâtı vardır. Bir kısmı şunlardır : (تفسير) üç ciltlir. (منهاج السنة) , (القواطع) , (الرد على القدرية) , (الانتصاب لأصحاب الحديث) Usûl-i fıkh'a âittir. (البرهان) hilâfiyyâta müteallikiir. (الأوساط) , (الاصطلام) bu kitap, Ebû Zeyd ed-Debbûsî'ye red ve onun Esrâr-ı Debbûsî ünvanlı eserine cevap olarak yazılmıştır. (Hadîs-i şerîfe dâir zabt edilen takrirleri) bütün bu eserler, Şâfiî Mezhebine göre kaleme alınmıştır.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Tezkiretü'l-huffâz, Keşfü'z-zünûn, Kamûsu'l-a'lâm, El-A'lâm, İslam'da târih ve müverrihler.*

* * *

165 — SELMÂNÜ'L-HULVÂNÎ :

Ebû Abdi'llâh, Selmân b. Abdi'llâh b. Muhammed en-Nakî el-Hulvânî, nahiv âlimlerindendir. Nehrevân ahâlîsinden olup (494) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Selmânü'l-Hulvânî, Bağdad'da ilim tahsîl etmiş, Irak'ta cevelân ederek neşr-i ilme çalışmış, bilâhare İsfahân'a gidip orada tavattun eylemiş, gayretli bir âlimdir, müfessirdir, bâhusûs nahivde mütehassıstır.

Müellefâtı :

(تفسير) kırâat üzeredir. (القانون) lûgate dâir on cilt olup, misli tasnîf edilmemiştir, deniliyor. (شرح الايضاح) ., (شرح ديوان المتنبى) , (الأمالى) ve sâire. Eş'ârı da vardır.

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

* * *

ALTINCI TABAKAYI TEŞKÎL EDEN MÜFESSİRLER :

166 — HATÎB-İ TİBRÎZÎ :

Ebû Zekeriyyâ, Yahyâ b. Alî b. el-Hasen b. Muhammed eş-Şeybânî, nahiv ve lûgat âlimlerindendir. (421) senesi Tibrîz'de doğmuş, bilâhare Bağdad'da ikaamet etmiş, bir aralık gençliğinde Mısır'a gitmiş, ba'dehû yine Bağdad'a avdet edip (502) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hatîb-i Tibrîzî, tefsirde, hadîste mâhir olduğu gibi lûgatte, edebiyatta da büyük bir üstâz idi. Ebü'l-Alâi'l-Maarrî, Ebû Muhammed ed-Dehhân el-Lûgavî, Kadî Ebü't-Tayyîb et-Taberî, Hatîb-i Bağdâdî gibi meşâhirden ilim aḫzetmiş, kendisinden de Ebu'l-Fazl Muhammed en-Nâsır, Mevhûbü'l-Cevâlîkî gibi bir çok fudalâ müstefîd olmuştur.

İlim ve irfan ve bilhassa edebiyyat sâhasında büyük bir şöhrete mâlik olan bu zâtın işrete müptelâ olduğu maa't-teessüf rivâyet olunmaktadır. (عفى الله عنه = Allah onu affetsin.)

Müellefâtı :

(تفسير = اعراب القرآن) mülâhhas tesmiye edilen bu eser 4 ciltdir.

(كنز الحفاظ فى كتاب تهذيب الاصلاح) , (تهذيب غريب الحديث) matbû'dur. (شرح ديوان الحماسة) matbû'dur, "Leyden" de basılmıştır. (شرح المعلقات السبع) , (شرح ديوان المتنبى) , (شرح سقط الزند) , (شرح المشكل من ديوان ابى تمام والمتنبى) , (شرح المفضليات) matbû'dur. (الكافى) arûz ile kaafiyyeye dâirdir. Vesâire.

Me'hazlar :

Vefeyâtü'l-a'yân, Buğyetü'l-vvât, Keşfü'z-zünûn, El-A'lâm.

* * *

167 — RÂGIB-I ISFEHÂNÎ :

Ebü'l-Kaasım, Huseyn b. Muhammed b. Müfaddal pek meşhur bir âlimdir. (503) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Râgıb-ı Isfehânî, pek mütefekkir, mütebahhir ülemâdan ma'duttur. Şer'î ilimlerde büyük bir iktidar sâhibi olduğu gibi hikmette, ahlâkta, edebiyatta da yüksek bir ihtisas sâhibi idi. Fahrü'd-Dîn-i Râzî, Te'sîsü't-Takdîs ünvanlı eserinde bu zâtı Ehl-i Sünnet imamlarından ve Gazâlî'nin muâsırlarından olmak üzere göstermiştir. Binâenaleyh, Mu'tezile mezhebinde olduğuna dâir olan bir zehâp doğru değildir. Fıkhan Hanefiyyü'l-mezheb idi.

Rivâyete nazaran İmâm-ı Gazâlî, Râgıb-ı Isfehânî'nin Mekârimü'ş-Şerîa ünvanlı eserini nefâsetinden dolayı pek tahsîn eder, dâimâ yanında bulundururdu.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Râgıb-ı Isfehânî hadd-i zâtında büyük bir müfessirdir, tefsir ilmine büyük bir hizmette bulunmuştur. Tefsîre dâir yazdığı bir eseri ikmâl edememiştir. Fakat bu nâtamam eser büyük bir kıymeti hâizdir, hattâ Kaadî Beyzâvî gibi bir büyük müfessir, bu kitaptaki tahkîkattan müstefîd olmuştur.

Bu kitabın yazma müzehhep bir nüshası, Lâleli Kütüphânesinde (171) numarada mukayyettir. Fâtiha sûresiyle, Bakare sûresinin evâiline dâirdir. Bu kitap, usûl-i tefsîre dâir pek mükemmel bir mukaddimeyi câmi'dir ki, eser de hatt-ı zâtında bu mukaddimeden ibârettir.

- Bu mukaddimede ezcümle Kur'ân'ın nasıl bir mu'cize olduğuna dâir pek güzel ma'lûmat vardır. Bâhusûs deniliyor ki : Aklî ve sem'î ma'lûmâtın külliyyâtını müş'ir olan hiçbir bürhan, delâlet, taksîm ve tahdît yoktur ki, Kitâbullâh onu nâtık bulunmasın. Şu kadar var ki, Cenâb-ı Allâh bu Kitâb-ı Mübîn'i, Arabın âdeti, tarz-ı muhâverâtı üzere i'râd buyurmuş, ve şu iki sebepten dolayı hükemânın, mütekellimînin dakîk tarikları vechile i'râd ve inzal buyurmamıştır.

Birincisi : [1] (وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه ليبين لهم) âyet-i kerîmesiyle beyân buyurulan sebeptir. - Yâni Peygamberler, kendi kavim-

(1) Sûre : 14 (İbrâhîm), Âyet : 4

lerine lisanlariyle, onların idrâk edecekleri bir vechile hitâb ederek muhtâc oldukları şeyleri beyan buyururlar, bu bir risâlet muktezâsıdır. -

İkinci sebep de : Cenâb-ı Hakk'ın her hakîkatı her vechile tefhîm ve tebyîne kaadir bulunmasıdır. Şöyle ki : Dakîk hüccetler — gayr-i vâzıh deliller — i'râdına mâil olanlar, açık hüccetler ikaamesinden âciz olanlardır. Çünkü ekseriyyetin anlayabileceği bir tarzda maksadı ifhâma muktedir olan bir zât, öyle az kimselerin zevkine varabilecekleri tarzda muratlarını ifhâma çalışmazlar. Allâhu Teâlâ ise, en mühim hakaayıkı herkesin idrak edebileceği bir tarzda tebyîne kaadir olduğundan Kur'an'daki muhâtabâtını bütün böyle açık, herkesce anlaşılması mümkün bir halde izhâr buyurmuştur.

Bu mukaddimede mu'cizât hakkında da pek güzel ma'lûmât serdedilmiştir. Şu vechile hülâsa edilebilir :

Mu'cizeler, hissî ve aklî olmak üzere iki türlüdür : Göz ile görülebilen, ve âmme tarafından idrâk olunan mu'cizeler, birer hissî mu'cizedir. Tûfân-ı Nûh, Nâr-ı İbrâhîm, Asâ-yı Mûsâ gibi. Basîret ile idrak olunan, hakîkaten, ukûl-i râciha sâhipleri tarafından mu'cizeler de birer aklî mu'cizedir. Ta'rîz veya tasrîh sûretiyle gaibden haber vermek, birtakım ulûmun hakaayıkına bilâ-teallüm muttali' olmak gibi. Hissî mu'cizeler, bâzan olabilir ki, kehânetten, veya ittifâkî sûrette vâkı' olmuş hâdiselerden az kalır ki, tefrik edilemesin, aklî mu'cizeler ise böyle değildir.

Benî İsrâil'in belâdetlerinden, basîretlerinin kılletinden dolayı kendilerine karşı ibraz buyrulan mu'cizelerin ekserîsi hissî idi. Ümmet-i Merhûmenin kemâl-i aklından, kemâl-i fehm ve zekâsından dolayı da kendilerine ibraz buyrulan mu'cizelerin ekserîsi aklî bulunmuştur. Bunun içindir ki, aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz (كادت امتى تكون انبياء) buyurmuştur.

Râgıb-ı Isfehânî : (مفردات راغب) ünvanlı eseriyle de müfessirlere büyük bir hizmette bulunmuştur. Bu eser, Kur'ân-ı Kerîm'in elfâz-ı mübârekesini tahlîl ve tavzîh eder. Bunların müştakkaatını, lûgavî ma'nâlariyle mecâzî ve kinâî ma'nâlarını ve aralarındaki münâsebetleri gösterir. Mühim bir felsefe-i lûgat unvânına lâyık olan bu eser, tefsîr ile iştigal eden her zât için büyük bir rehberdir. Bu kıymettar eser, Beyzâvî'nin de me'hazlarından biri bulunmaktadır.

Müellefâtı :

(تفسير القرآن) nâ tamam. (مفردات الفاظ القرآن) matbû'dur. (مقدمة التفسير) matbû'dur. (تنزيه القرآن عن المطاعن) unvanlı bir esere zeyl olarak basılmıştır. (الذريعة الى مكارم الشريعة) tasavvufa, ahlâka dâir, matbû' bir eserdir. (تفصيل النشأتين و تحصيل السعادتين) nevâdiri câmi', ilm-i nefs ile ahlâka dâir, matbû' bir kitaptır. (محاضرات الادباء ومحاورات الشعراء والبلغاء) matbû' dur, iki cilddir. (حل متشابهات القرآن) ve sâire.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn. El-A'lâm. Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye.*

* * *

168 — EBÛ'L-HASEN, ALÎ ET-TABERÎ :

Cemâlü'd-dîn, Alî b. Muhammed b. Alî, ulemâdan bir zâttır. El-Kiya'l-Herrâsî denmekle ma'rûftur. (450) târîhinde Taberistan'da doğmuş, (504) târîhinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Hasen Taberî, müfessir, Şâfiiyyü'l-mezheb bir âlim olup irtihâline kadar Bağdad'da Nizâmiyye medresesi müderrisi bulunmuştur. (احكام القرآن) unvanlı bir eseri vardır.

Me'haz : *Vefeyâtü'l-a'yân.*

* * *

169 — İMÂM-I GAZÂLÎ :

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, İslâm âleminin yetiştirdiği en nezîh sîmâlardan biridir. "Hüccetü'l-İslâm", "Zeynü'd-dîn" lâkablarını hâizdir. (450) senesi Horasan'da Tûs şehri civârında Gazâle karyesinde doğmuştur. Binâenaleyh bu karyeye mensûb bulunmuştur. Bâzı zevâta göre de gazl maddesine mensûbdur. Çünkü babası gazzâl idi, yâni yünden iplik yapıp dükkânında satardı. "Gazzâl", Hubbâz, Saffâr gibi kelimelere yâ-i nisbet ilâvesiyle Gazâlî, Hubbâzî Saffârî demek Harzem, Cürcan ahâlîsince âdettir.

Gazâlî'nin pederi vefâta yüz tutunca kendisiyle kardeşi Ahmed Gazâlî'yi, mutasavvifeden ve ehl-i hayırdan bir dostuna vasıyyet etmiş, bir miktar da mal bırakmıştı. Bilâhare bu mal bitmiş, idâreleri müşkil bir hâle gelmiş olmakla medreseye intisâb etmişler, bu intisab saâdetlerine, derecelerinin i'tilâsına sebep olmuştur. Nihâyet bu büyük âlim, az bir müddet içinde cihanşümûl bir şöhret sâhibi olduktan sonra (505) târihinde Tûs'da vefât etmiştir. Tayran kasabası hâricinde bulunan kabri, bir ziyâretgâhtır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI :

İmâm-ı Gazâlî, evvelâ Tûs'da Alî Ahmed er-Râzegânî'den bir müddet fıkıh okumuş, sonra Cürcan'da İmâm Ebû Nasr el-İsmâilî'nin derslerinde hâzır bulunmuş, bilâhare Nîsâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Maâlî'den ilm-i kelâm, usûlü fıkh, mantık vesaire tahsil ederek onun hayâtında te'lîfâta başlayıp büyük bir şöhret kazanmıştır.

Ebû Sehl Muhammed'den Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim-i, Hâkim Ebü'l-Feth et-Tûsî'den Sünen-i Ebî Dâvûd'u dinlemiş, Şeyh Karmedî'den de tarîkate, tasavvufa dâir bir hayli hakîkatler ahzederek onun gösterdiği zühd ve riyâzet yoluna sülûk etmiştir.

SEYAHATLERİ :

İmâm-ı Gazâlî, gerek maddî ve mânevî kemâlâtını artırmak ve gerek kendi ma'lûmâtından âfâkı müstefîd etmek maksadiyle bir hayli seyâhatlerde bulunmuştur. Bir aralık Cürcân'a sonra Nîsâbûr'a gitmiş, üstâdı Ebü'l-Maâlî'nin vefâtını müteâkıb "Sürremenreâ" ya giderek Vezîr Nizâmü'l-Mülk ile görüşmüş, bu kıymet-şinâs Vezîrin huzûrunda birçok âlimler ile mübâhaselerde bulunarak iktidârını isbât etmiş, (484) senesinde uhdesine Bağdad'daki Nizâmiyye Medresesi Müderrisliği tevcîh olunmuştur. Artık Gazâlî'nin şöhretine, azamet ve ihtişâmına nihâyet yoktu. Fakat rûhunda lâtîf bir tahavvül husûle gelmekle bu haşmet ve dârâtdan tecerrüd ederek Hac farîzasını ifâ için yeniden seyâhate çıkmış, Hicâz'dan avdetle (489) târîhinde Şam'a uğramış, burada birkaç gün kaldıktan sonra Beyt-i Makdis'e teveccüh etmiş, bir müddet de orada kalmış, ba'dehû Şam'a avdet eylemiştir. Şam'da on sene kadar kaldığı rivâyet olunuyor.

İmâm-ı Gazâlî bu seyâhati esnâsında Mısır'a da uğramış, İskenderiye'ye giderek orada bir müddet ikaamet etmiştir.

Mağrib hükümdarı Sultan Yûsuf b. Tâşfîn'nin güzel nâm ve adlini işitmiş olduğundan onunla görüşmek için Mağribe gitmek üzere yola çıkmış ise de bu hükümdârın vefâtını yolda işitmekle bu seferi bırakarak kendi vatanı olan Tûs'a avdet eylemiştir.

Vezâret nöbeti, El-Ecell Cemâlü'ş-Şühedâ Fahrü'l-Mülk'e müntehi olmuştu. Bu zât, Gazâlî'yi ziyârete koşmuş, bu ilim ve irfan güneşinin ziyâsından muhîtin mahrûm kalmasını münâsib görmediğinden tekrâr tedrîs kürsîsine şeref vermesini musırran ricâ etmiş, uhdesine Nîsâbûr'daki Nizâmiyye Medresesi Müderrisliği'ni tevcîh ederek o feyizli üstâzı yeniden tedrîsâta mecbûr eylemişti.

Artık Gazâlî, birtakım âlimler ile mübâhaselerde, münâzaralarda bulunmak fikrinden vazgeçmiş, talebesini irşâd ve tenvîre devâm ederek dedi-kodudan âzâde, sükûnetli bir halde yaşıyordu.

Maamâfih Gazâlî, biraz sonra yine vatanına dönmüş, hânenin bir tarafında fukahâ için bir medrese, sofiyye için de bir hânkaah yaptırmış, kâh ilim sâhipleriyle, kâh tarîkat erbâbı ile görüşüp konuşuyordu. Artık rûhunu i'lâ edecek ibâdetler ile, Kur'ân-ı Kerîm'i tilâvet ile kudsî bir hayâta kavuşmuştu.

KEMALAT-I ZATİYYESİ :

İmâm-ı Gazâlî'nin fazl u kemâli, yalnız Şark'ın değil Garb'in de gözlerini kamaştırmış, terceme-i hâline dâir gerek Şark'da ve gerek Garb'da bir hayli kitaplar yazılmıştır.

Gazâlî, asrında Şâfiî ulemâsının en yükseği bulunuyordu, pek parlak bir zekâya mâlikti, naklî ve aklî birçok ilimler ile müzeyyen olan rûhunda birçok fazîletler bihakkın tecellî etmişti. Lisânındaki talâkat, ifâdesindeki belâgat rûhları teshîr ediyordu. Yüksek ilim müessesélerinde tevâlî eden dersleriyle, rengîn hitâbeleriyle, fâideli yazılarıyle pek büyük bir şeref ve şan kazanmıştı. Herkesin mahabbetini celb etmişti. Mazhar olduğu azamet ve ihtişâm, Bağdad Dârü'l-Hilâfe'sindeki ümerâ ve vüzerânın haşmet ve azametine tefevvuk etmiş bulunuyordu.

Gazâlî'nin maddî varlıklarla, zâhirî fazîletlerle bir gûnâ kanâat etmeyen rûhu, mânevî sâhalarda da kendisini tatmîn edecek feyizler arıyordu. Bu cihetledir ki, maâlî semâlarına yükselerek pek müterakkî, mühezzeb bir hâle gelmeğe muvaffak olmuştur.

Gazâlî'nin zâhîrî kemâlâtına bakanlar diyorlar ki : Gözler Gazâlî gibi mükemmel bir âlim görmemiştir. Bunlardan biri diyor ki : *"Gazâlî'nin kadrini anlayabilmek için Gazâlî kadar muktedir olmalı ve hiç olmazsa ona yakın bir fazîlet sâhibi bulunmalıdır. Halbukî Gazzâlî'den sonra kendisine müsâvî veyâ mütekaarib sayılacak bir kimse yetişmemiştir. Artık o büyük âlimi bihakkın takdîr kaabil değildir. Onu herkes ancak kendisinin ilim ve irfânı derecesiyle mütenâsip bir sûrette takdîr edebilir."*

Gazâlî, daha hayatta iken eserleri her tarafa intişâr etmişti. Hattâ seyahati esnâsında Şam'a gitmiş, orada bir müderrisin dersinde mütenek-

kiren hazır bulunmuştur. Müderris, tilmizlerine bir mevzuu takrîr ediyor, "Bu hususta Gazâlî de şöyle demiştir" diye dersini tenvîre çalışıyordu. Bunu işiden Gazâlî'nin artık rûhî duygularını düşünmeli : O nezih âlim, kendisine bir ucub ârız olmasından korkmuş, hiç kimseye sezdirmeden Şam'a vedâ ederek başka bir semte çıkıp gitmişti.

İmâm Gazâlî'nin ma'nevî cephesine nâzır olanlar da onun pek büyük bir mutasavvif, pek kıymetli bir hal ehli olduğuna kaani' bulunuyor, onun maddî varlıktan müteneffir olan rûhundaki ulvî tecelliyâta meftûniyet gösteriyorlar.

Endülü'sün pek büyük âlim ve müfessiri olan Kaadî Ebû Bekir el-Arabî diyor ki : "Ben İmâm Gazâlî'ye bir sahrâda tesâdüf ettim, üzerinde eski bir kisve, elinde ucu demirli bir asâ, koltuğunda bir su ibriği bulunuyordu, halbuki ben onu evvelce Bağdad'da görmüştüm ki, dersinde büyük fazîlet sahiplerinden dörtyüz kadar zat hazır bulunmakta idi. Kendisine yanaştım, selâm verdim, ve dedim ki : Ya imam! Senin için Bağdad'da ders ile bahs ile meşgul olmak bu halden daha hayırlı değil midir? Bana göz ucu ile hiddetli bir tarzda bakarak şöyle dedi :

لما طلع بدرالسعادة فی فلك الارادة وجنحت شمس الوصال فی مغارب الوصول

ترکت هوی لیلی وسعدی بمعزل وعدت الی تصحیح اول منزل

و نادت بی الاشواق مهلاً فهذه منازل من تهوی رویدك فانزل

غزلت لهم غزلاً دقیقاً فلم أجد لغزلی نساجاً فکسرت مغزلی (1)

GAZÂLÎ HAKKINDAKİ İ'TİRAZLAR VE BUNLARIN SÂİKLERİ :

İmam Gazâlî'yi takdir ve tebcîl edenler pek ziyâde olduğu gibi onun hakkında bâzı i'tirazlarda bulunan birtakım zevat da vardır. Bu i'tirazların hakîkî sâikleri şu vechile hülâsa edilebilir :

1 — Dînî esaslara muhâlefet şâibesi. Şöyle ki :

Gazâlî'nin bâzı sözleri, yazıları dînî esaslara zâhiren muhâlif gibi görünüyordu. O zamana kadar görülmiyen derin fikirler, yanlış anlaşılmaya kaabiliyetli mütâlâalar Gazâlî'nin eserlerinde görülmiye başlamıştı. Binâ-

(1) Meâli : Vaktâ ki irâde semâsında saâdet bedri doğdu, visâl güneşi vuslat mağriplerine meyletti, ben Leylâ'nın da sa'dâ'nın da hevâsını bırakıp uzaklaştım, ilk menzilin —azîmet noktasının— düzeltilmesi için geriye döndüm. Şevk ve aşk bana nidâ ederek : «Dur! İşte sevdiğinin menzilleridir, yavaş ol, aşağıya iniver» dedi. Ben onlara —O Bağdad'daki tâliplere— ince bir iplik büktüm, fakat bu ipliğime bir dokuyucu bulamadım da çıkrığımı kırıp attım.

enaleyh bâzı müteverri', ihtiyatlı zevat, bir hüsn-i niyyetle bu gibi şeyleri hoş görmüyorlardı.

2 — Bâzı büyük müctehitlere muhâlefet hâli. Şöyle ki :

Gazâlî bâzı şeylerde büyük müctehitlerden ayrılmak, onları tenkît etmek gibi bir cesâret göstermişti. Semâ' hakkındaki bâzı kanâatleri, Hanefiyye hakkındaki bâzı sözleri bu kabildendir. Binâenaleyh Gazâlî'nin bu cesâreti de bi'z-zarûre hoş görülmemiştir.

3 — Bâzı mes'eleleri taz'îfe kıyam. Şöyle ki :

Gazâlî esâsen Şâfiî mezhebine mensuptur, o mezhep kavâit ve usûlü dairesinde ictihâda kaadir olabilecek bir âlimdir, bu cihetle sâir mezheplere, bâ-husûs Mâlikî mezhebine âit bâzı mes'eleleri taz'îfe kıyâm etmişti. Binâenaleyh Gazâlî'nin bu hareketi de muhâlefet ettiği mezhep ulemâsının hoşnutsuzluğuna sebebiyet vermiştir.

4 — Eş'arî mezhebine muhâlefet. Şöyle ki :

Gazâlî, kelâmda üstâzı Ebü'l-Meâlî'nin meslekini ta'kîb etmiş, bâzı hususlarda Eş'arî mezhebine muhâlif bir vaziyet almıştı. Binâenaleyh Eş'arî mezhebine pek ziyâde bağlı olan ve tâlî mes'elelerde bile bu mezhebe muhâlefeti tecvîz etmiyen zevât Gazâlî'nin bu vaziyetinden münfail olmuşlardır.

5 — Mezâhib ihtilâfı. Şöyle ki :

Muhtelif mezâhib ve mesâlik erbâbı alelekser biribirini tahtıe ve takbîh edegelmişlerdir. Sofiyye tarîkına sâlik olanlar arasında bile bu hal görülüyor, Gazâlî ise tasavvuf tarîkına sülûk ederek birtakım hakîkatleri ta'mîka başlamış, Mâlikî imamlarından olan ve keskin bir zekâ sâhibi bulunan Mâzerî gibi mu'terizleri ise ibârelerin zevâhiri ile iktifâ ederek başka ta'mîkaata lüzum görmemiş olduklarından aralarında bi'z-zarûre bir sû-i tefehhüm vücûda gelmiştir.

6 — Yeni bir tarz-ı hareket. Şöyle ki :

Gazâlî, ilm-i kelâma mantık kavâidini tatbîk etmiş, İhyâü'l-Ulûm'u Sôfiyye mezhebi üzerine yazmış, bunda fıkıh kanununu terk eylemiş, yazılariyle yeni bir çığır açmış olduğundan bu tarzdaki hareketi de dedi-koduya bâis olmuştur.

7 — Felsefenin, bâzı ilimlerin inkişâfına muhâlefet. Şöyle ki :

Gazâlî bâzı kimselerin iddiâsına nazaran felsefeyi tezyîf etmiş, feylesofların fikirlerini cerha çalışmış, Fârâbî ile, İbn-i Sînâ ile inkişâfa başlayan felsefe cereyanlarının devâmına engel olmuş, Yunan felsefesinden

Müslümanların istifâdesine mâni' olarak İslâm âleminin terakkiyâtını asırlarca tevkîfe sebebiyet vermiştir. İşte böyle zannedenler de o büyük âlim, mütefekkir hakkında i'tirâza yeltenmişlerdir. Biz bunların bir kısmını aşağıda tahlîl edeceğiz.

GAZÂLÎ HAKKINDAKİ İTİRAZLARI TAHLİL :

Gazâlî, —evvelce söylediğimiz vechile— cihanda bir çok âlimlere, dâhîlere nasîb olmayan pek büyük hürmetlere, takdirlere mazhar olmuştur. Büyüklüğüne, yazmış olduğu kıymetli eserler, hakkında görülen bir kısım ma'nevî işâretler birer şâhit olarak gösterilmektedir. Bununla berâber aleyhinde söz söyliyenler, kitaplarını birer bid'at mecmuası sayarak ihrak ve imhâsına çalışanlar da bulunmuştur. Hattâ bu mu'terizler arasında pek büyük, muhterem âlimler de vardır. Kaadî-Iyâz, Ebû Abdillâh el-Mâzerî, Ebü'l-Velîd et-Turtûşî, Zehebî gibi zevat bu cümledendir.

Ebü'l-Ferec el-Cevzî diyor ki : "İhyâ'nın galatlarını toplayarak yazdığım bir kitaba (اعلام الأحياء بأغلاط الإحياء) adını verdim."

Mağrib âlimlerinden bir zât da (الاملاء فى الرد على الإحياء) nâmiyle bir kitap yazmış ise de bilâhara gördüğü korkunç bir vâkıa üzerine Gazâlî hakkında kanâatini tashîh etmiştir.

İbn-i Teymiyye de Gazâlî hakkında bâzı tenkitlerde bulunmuştur. Fakat Gazâlî'ye isnâd edilen bâzı yazıla n Gazâlî'ye âit olmadığını söyleyerek onu müdâfaaya da çalışmıştır.

Şimdi bu i'tirazların başlıcalarını cevaplariyle berâber hulâsatan tahlîl ve tavzîh edelim :

1 — Gazâlî nahiv i'tibâriyle Arap lisânına hâkim değildir, söylerken bâzı lâhinlerde bulunur, sözlerinde bâzı ı'rab hatâları görülürdü.

C : Bu i'tirâz, Gazâlî'nin ilim sâhasındaki iktidârını tenkîs edemez. Kendisi esâsen evlâd-ı Araptan değildir, hayâtını da bütün lisâniyâta tahsîs etmemiştir. Hattâ kendisi pek munsıf bir zât olduğundan dermiş ki : *"Ben nahiv ilmi ile ihtiyaçtan fazla meşgul olmadım, bu cihetle yazılarımda bir nahiv hatâsı görürseniz ıslah edebilirsiniz?"* Fakat bu, bence büyük bir tevâzu' eseridir, yoksa Gazâlî pek fasîh, belîğ, Arap lisânına vâkıf bir zâttır. Öyle güzel ibâreleri, beliğ hutbeleri, makaaleleri vardır ki, bunları birçok edipler, fasihler tanzîre zor muvaffak olabilirler. İhyâü'l-Ulûm'un her faslındaki parlak mukaddimeler, hutbeler buna şâhiddir.

2 — İmam Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet'inde ve bâzı sûrelerin şerhi, bâzı mes'elelerin îzâhı husûsunda şer'-i şerîfe muhâlif görülecek birtakım yazılar yazmış, fikirlerde bulunmuştur. Bunlar Hüccetü'l-İslâm unvânını hâiz bir zâtın kaleminden sudûr etmemeli idi.

C : Bu i'tirâz üzerinde biraz tevakkuf etmek ister : Evvelâ şu müsellemdir ki, Peygamberlerden başka hiçbir kimse ma'sûm, hatâdan mahfûz değildir, bu i'tibârla Gazâlî de bâzı hatâlara ma'ruz kalmış olabilir. Dînî esaslara muhâlif olan sözler her hangi kalemden sudûr etmiş olursa olsun redde mahkûmdur. Hele müslümanların arasında büyük tanınmış, kitapları umûmun istifâdesi sâhasına vazedilmiş olan zevât; fikirlerinde daha ziyâde mütebassır bulunmalı, cumhûr-ı Müslimînce kabûl edilmiş esaslara münâfî görülecek tarzda yazılar yazmamalıdır. Fakat her fikri, her yazıyı dînî esaslara muhâlif zannederek sâhibinin aleyhine yürümek de dâimâ doğru olamaz. Bu gibi fikirlerin, yazıların dînî esaslara muhâlif olmadığı güzel bir tetkik ve tevcih netîcesinde tebeyyün edebilir. Bâhusûs fazîletiyle, diyânetiyle tanınmış zevâtın lehine binlerce fikirleri, yazıları şehâdet edip dururken hemen birkaç fikirlerine, yazılarına bakarak aleyhinde bulunmak muhâtaralı bir harekettir. Bir söz, te'vil ve tevcîhi kaabil oldukça kaailinin aleyhine hüccet ittihâz edilemez. İşte Gazâlî'nin bir takım fikirleri, sözleri de bu kabilden bulunmaktadır.

3 — Gazâlî, ilm-i kelâmda mütebahhir değildir. Hattâ kelâm ilmini tahsîl etmeden evvel felsefe ile uğraşmış, felsefenin te'sîri altında kalmış, felsefenin verdiği cür'etle bâzı hakîkatlara hücûm etmiştir. Çünkü bir feylesof, kendisini dinî hükümlere riâyet mecbûriyetinde görmez, kendisini eimme-i dîne tâbi' tutmaz.

C : Bu iddiâ da Gazâlî hakkında pek nâbecâdır. Gazâlî ilm-i kelâmda mütebahhir olmayabilir. Gazâlî kelâm ilmine dâir mufassal eserler yazmamıştır. Fakat kelâm mes'elelerine dâir ve ehl-i Sünnet mezhebine muvâfık öyle vâkıfâne yazılar yazmıştır ki, bunlar O büyük âlimin kelâm ilminde de nekadar kudret sâhibi olduğunu isbâta kifâyet eder.

Gazâlî, kelâm ilmini felsefeden sonra okumamış, bilâkis kelâm ilmini tahsîl ettikten sonra felsefe ile meşgul olmuştur. Bunu bizzat Gazâlî (كتاب المنقذ) adlı eserinde sarâhaten bildiriyor.

4 — Gazâlî'nin kitapları muvahhidîn ile felâsife, mütesavvife ve işârât ashâbı meslekleri arasında müterreddit bulunuyor, kâh feylesofâne kâh mütesavvifâne fikirler dermeyân ediyor, bu bâbtaki hareketi, dînî esaslara tamâmen tevâfuk etmemektedir.

C : Bu i'tiraz da ta'mîka muhtaçtır. Esâsen İmam Gazâlî, birçok ilimler ile, fenler ile mücehhez bir âlimdir, gayesine hizmet için bâzan felsefeden, bâzan tasavvuftan vesâireden istifâde edebilir. Fakat O, dînî ilimlerde mütehassıs, metin bir diyânete sâhip olduğundan onun felsefî ve tasavvufî beyânâtı, dînî esaslara muvâfık bir dâirede cereyân eder.

Acabâ "muvahhidîn" ta'bîrinden maksat nedir? Bununla Cenâb-ı Hakk'ın Vahdâniyyetine kaail olan mü'minler kasdediliyorsa felâsife ile mütesavvifenin müvahhidîn üzerine atfedilmesi burada doğru olamıyacaktır. Çünkü bu atıf, mugayereti îcâbetmektedir. Halbuki felsefe ve tasavvuf sâlikleri arasında da birçok müvahhit olanlar vardır. Ve eğer "muvahhidîn" ta'bîriyle ekserîsi ilhak ve hulûle mensup olan vahdet-i mutlakaya kaail olan kimseler kasdediliyorsa Gazâlî'nin bunlar ile hiçbir alâkası yoktur, bilâkis bunlardan müteneffirdir, bu gibi vahdet-i mutlakaya kaail olanları tekfîr etmiştir. Artık Gazâlî nasıl olur da bunların arasında müterreddit bir vaziyette bulunur?

5 — İmam Gazâlî, İbn-i Sînâ'nın felsefesiyle iştigal etmiş, ona i'timat göstermiş, ondan mülhem olmuştur. Müellifi feylesof olan ve müteaddit risâlelerden teşekkül eden "İhvânü's-sâfa" mecmuasını da okumaya devâm eylemiştir. Hâsılı felsefî fikirleri, dînî mes'elelere mezcetmeye çalışıyor, bu fikirleri tezyîne uğraşıp duruyordu.

C : Bu i'tiraz da Gazâlî hakkında bir sû-i zan eseridir. Vâkıâ bu büyük mütefekkir, felsefe ile de uğraşmıştır, ve iştigali öyle İbn-i Rüşd'ün iddiâsı vechile yalnız İbn-i Sînâ'nın felsefesine münhasır da değildir, daha eski felsefe mekteplerini de tetkîk etmiş, bunların arasında hakîkata tekarrup i'tibâriyle farklar bulunduğunu tasrîh eylemiştir. Fakat Gazâlî, hiçbir vakit İbn-i Sînâ'dan vesaâir feylesoflardan ilham almamıştır. Bilâkis Feylesofların bir kısım yanlış i'tikatlarını eserlerinde ve bilhassa "Tehâfütü'l-felâsife" sinde göstermiştir.

Maahâzâ bir fikir, felsefî olduğu için mutlaka fenâ olmak îcâb etmez, hakka tercemân olan birtakım felsefî mütâlâalar, kanâatler de bulunabilir. Binâenaleyh bunların tahsîne şâyân olduğunu i'tirâf etmek, munsif, mütefekkir bir âlim için bir vazîfedir. (الحكمة ضالة المؤمن) hadis-i şerîfini de unutmamalıdır.

6 — Gazâlî, mantığa büyük bir kıymet vermiş, mantıkta ihtisâsı olmayanın ilmine i'timâd edilemiyeceğini iddiâ etmiş, dînî ilimlere felsefeyi karıştırmıştır. Bu cihetle Gazâlî, İslâm âlimlerinin evvelki safvetini ihlâl etmiş oluyor.

C : Bu i'tiraz da Gazâlî'yi ve onun sözlerini iyice anlamamaktan neş'et etmiş olmalıdır. Gazâlî, zamânında, felsefe, Müslümanların arasında da intişâra başlamıştı. Felsefeye tehâlük gösterenler çoğalmıştı. Feylesofların yaldızlı sözleri bâzı sâde-dillerin gözlerini kamaştırıyor, kalplerini teshir edebiliyordu, artık mücâhit bir İslâm âlimi için bu felsefe cereyanlarını tâkip etmek, feylesofların ratb ve yâbis sözlerinin kıymetini meydana çıkarmak mühim bir vazîfe teşkîl ediyordu. Hasma karşı has-

mın silâhiyle mukaabelede bulunmak ihtiyâcını hisseden Gazâlî, mücâhedelerinde muvaffak olmak için felsefe tetebbüâtına başlamış ve feylesofların müddeâlarını isbât için müracâat ettikleri mantık kavâidinden de istifâdeye lüzum görmüştür. Gazâlî, bu tetebbuât, bu istifâde sâyesindedir ki, feylesofların sözlerindeki birçok çürük noktaları keşfedebilmiş, onların iddiâlarını ilmî usuller dâiresinde reddederek kendi gayesine hizmete muvaffak olmuştur.

7 — Gazâlî, tasavvuf hususûnda "Ebû Hayyân et-Tevhîdînin kitaplarını me'haz ettihâz etmiş, kendisi Sofiyyeden olmadığı halde tasavvuftan dem vurmuştur. Aslen Şîraz'lı veya Nîsâbur'lu bulunan Ebû Hayyân ise fenâ şöhret kazanmış bir şahıstır, Zehebî'nin beyânına göre adüvvu'llahdır, sû-i akîde sâhibi bir yalancıdır. Ebü'l-Ferec bin Cevzî'nin Târih'indeki beyânına göre de zenâdıkadandır, sû-i i'tikaadını gizlediği cihetle de zındıkların en şedîdidir.

C : Bu i'tiraz da yerinde değildir. Bir kere Ebû Hayyân'ın bu kadar fenâ bir şahıs olduğu herkesce müsellem değildir. Dörtyüz târihinde berhayat olduğu anlaşılan Ebû Hayyân, Tâcüddîn-i Sübkî'nin ifâdesine nazaran fakîh, mütekellim, müverrih bir kimsedir, lûgatta, tasavvufta imamdır, El-Besâir, El-İşârât gibi birtakım musannefâtı vardır.

İbn-i Neccâr da diyor ki : "Ebû Hayyân Tevhîdî, fakir, sâbir, mütedeyyin, sahîh i'tikatlı, basâir gibi güzel müellefât sâhibi bir zâttır.

Sonra "İmam Gazâlî ahlâk ve tasavvufa dâir kitaplarında Ebû Hayyân'ın eserlerini me'haz ittihâz etmiştir." denilmesi de doğru değildir. Gazâlî, Ebû Tâlib-i Mekkî'nin Kuutü'l-kulûb'unu, üstâz Ebü'l-Kaasım Kuşeyrî'nin "Kitâbü'r-risâle"sini, Hâris-i Muhâsibî'nin kitaplarını me'hâz ittihâz etmiş, Cüneyd, Şiblî, Ebû Yezîd-i Bistâmî, Alî Alâî gibi ekâbirin makaalelerinden müstefîd olmuş, bunlardan başka da kendi ilim ve irfânına istinatta bulunmuştur.

Gazâlî'nin Sofiyyeden olmadığını iddiâ ise güneşin ziyâdan mahrum olduğunu iddiâ etmek kadar gariptir. Mutasavvıfların en büyüklerinden olan Şeyh Muhyiddîn-i Arabî bile : *"Gazâlî tarik ehlinin reislerindendir."* diyor ve Gazâlî'nin İhyâü'l-ulûm'unu Mescid-i Haram'da Kâ'be-i Mükerreme muvâcehesinde okumuş olduğunu haber veriyor.

8 — Gazâlî akıl ve fehmi ile, ilimdeki mümâresesiyle temâyüz etmiş bir âlim idi, fakat bilâhara şeytanın vesvesesine kapılarak ilmi de, ilim ehlini de bırakmış, tedris vazîfesine nihâyet vermiş, feylesofların fikirlerine, Hallâc'ın remizlerine tercemân olmuş, bâtınîlerin sözlerini îzâha çalışmış, kitaplarını mütesavviflerin sözleriyle doldurmuş, fukahâya, mütekellimîne ta'n ve teşnî'de bulunmuştur.

C : İşte bunlar da tetkik ve tahlîle muhtaç birtakım isnadlar. Filvâki' Gazâlî büyük bir âlim, pek kıymetli bir müderris idi, senelerce ilim neşrine devâm etmiş, binlerce dimağları tenvîre muvaffak olmuştur. Fakat muahharan şeytanın vesvesesine değil, Rahmân'ın ilhâmına mazhar olarak bir müddet de kendi rûhunu tasfiyeye, kendi ebedî istikbâlini te'mîne çalışmış, müstait olduğu ma'nevî kemâlâtı elde ettikten sonra yine eski hayâta dönmüş, hem ilim ve ve kemal tâliplerine, hem de tarîkat sâliklerine daha mükemmel, daha nâfi' bir tarzda hizmet etmiştir.

Gazâlî, muhîtinde mütekellimler, feylesoflar, bâtınîler, mütesavvifler nâmiyle dört zümre bulmuştu ki, bunlardan her biri kendi mesleğinin hakkıyyetini iddiâ edip duruyordu. Gazâlî, evvelâ kelâm ilmiyle iştigal etmiş, Mütekellimlerin istidlâl yoliyle hakîkatten haberdâr olduklarına kaani' olmuştur, kendisi de bu tarîka sâlik idi, fakat istidlâl tarîkiyle olan yakînini, keşif ve müşâhede mertebesine yükseltmek istiyordu.

Sonra feylesofların tarîkini tetkîke başlamış, hiç kimseden ders almaksızın kendi kendine iki sene kadar felsefe ile tevaggul etmiş, netîcesinde feylesofların hak ve hakîkatı taharrî husûsunda birçok hatâlara mâruz kaldıklarını görmüştür.

Bir aralık da bâtınîlerin iddiâlarını tetkîke başlamış, "İnsanlara hak ve hakîkatın inkişâfı ancak ma'sum bir mürşidin ta'lîmi sâyesinde kaabil olur" iddiâsında bulunan bu fırkanın bu husustaki delillerini tavzîh ve tahlîl ettikten sonra bunları tenkîd etmiş, bunların nekadar vâhî, mülhidâne bir maksada müstenit olduğunu meydana çıkarmıştır.

İmam Gazâlî, daha sonra Sofiyye tarîkına nazarlarını tevcîh etmiş, bir tereddüt devresi geçirdikten sonra Sofiyye tarîkına sülûk etmiş, bu tarîkın ehline mukaarin olmuş, artık aradığı keşif ve müşâhede gayesine bu sâyede nâil olabilmiştir.

Demek oluyor ki Gazâlî, Hakk'a vusûl için kudsî bir maksat ta'kîb etmiş, kelâm ilmiyle tasavvufu Hakk'a hâdim bulmuş, bunlara muhâlif olan tariklerin butlanını teşhîre çalışmıştır. Artık Gazâlî'nin mütekellimîne, fukahâya ta'n ve teşnî'de bulunduğu nasıl iddiâ edilebilir ki, kendisi de O zümrenin en mümtaz bir mümessilidir.

İmam Gazâlî, İhyâ'da görüldüğü vechile yalnız maddî bir menfaat mülâhazasiyle fıkıh, kelâm tahsîl edenlere ta'n ediyor, İslâm yurdunun her tarafında tabâbet gibi lüzumlu ilimler, zımmîler elinde kalmış olduğundan, bir kısım Müslümanların ise yalnız hâkim olmak, mansıp sâhibi bulunmak hevesiyle İslâm hukukunu teşkîl eden fıkha inhimak göstermediklerinden şikâyette bulunuyor.

Filhakîka bu şikâyet doğrudur, dînî ilimler kudsiyyetinden dolayı müstakillen birer gaye teşkil etmelidir, bunların tahsîli yalnız maddî menfaatler mülâhazasına mübtenî olmamalıdır ve Müslümanlar için lâzım gelen sâir ilimleri de tahsîle gayret edip yalnız bir iki ilim ile iktifâ etmemelidir.

Gazâlî, böyle yalnız maddî bir menfaat düşüncesiyle ilim tahsîl edenlerden şikâyet ettiği gibi Sofiyyeyi taklîd eden, kendilerini halka satmaya çalışan birtakım tarîkat düşkünlerinden de şikâyette bulunmuştur.

9 — Gazâlî, diyor ki : *"Bildiğimiz bâzı şeyler vardır ki bunlar kitaplara tevdî' edilemez, bâzı bu kabil ma'lûmat vardır ki bunları işâaya mesağ yoktur, bunlar ehlince ma'lûm hakîkatlardır."*

Acabâ işâasına mesâğ olmayan bu şeyler hak mıdır, bâtıl mıdır? Eğer bâtıl şeyler ise doğrudur, bunlar kitaplara tevdî edilemez ve eğer hak iseler, ki Gazâlî'nin maksadı budur, bunlar neden kitaplara tevdî edilemesin? Bunlar anlaşılması müşkil şeyler ise îzah edilmelerine ne mânî' vardır?

C : Bu i'tiraz da pek vârit değildir. İşâa edilmesine mesağ olmayan mes'elelerle işâasında mahzur bulunmayan mes'eleler arasında esâsen bir tehâlüf ve tebâyün mevcut olduğuna Gazâlî aslâ kaani' değildir. Bütün dînî ahkâm ve maârif, biribirini mütemmim, aynı menba'dan müstenbat, aynı hakîkatı mutazammındır. Zâhire muhâlif olan bir bâtın, nazar-ı hakîkatte bâtıldır. Şu kadar var ki, bir kısım maârif vardır ki bilinmesi her fert için îcâbetmez ve bunların künhüne her fert vâkıf olamaz, bunlar dakik mes'elelerden bulunduğu cihetle bunların işâa edilmesi bâzı yanlış telâkkîlere, tefsirlere sebebiyet verebilir. Binâenaleyh bunların işâası doğru olamaz.

Netekim bâzı muâlecâta, tıbbî mesâile müteallik şeyler de açıkca yazılıp herkesin istifâdesine arzedilmez. Çünkü tıp fennine müntesip olmayanların bir yanlışca tatbik ve isti'mâl ederek hayâtî bir tehlikeye uğramalarından korkulur. Bu gibi şeylere esrâr-ı ilim, esrâr-ı san'at denilmektedir.

İşte bâzı dînî hakîkatler de böyledir, maamâfih bunların bir kısmını hakkiyle ifâde ve îzah edecek ta'bîrât dahi bulunamıyacağından bunlar bi'z-zarûre kitaplara tevdî' edilemez. Bunlar hâl ehline âit, zevk ile bilinir hakîkatlardır.

Sahîh-i Buhârî'de Hazret-i Alî'den şöyle rivâyet olunuyor :

" « حدثوا الناس بما يعرفون اتحبون ان يكذب الله و رسوله »

= *Halka bildikleri, anlayabilecekleri şeyler ile söz söyleyiniz, Allâhu Teâlâ ile Resûlünün tekzîb edilmesini arzu eder misiniz?"*

Filvâkı' nâsa anlayamayacakları, zevkine varamıyacakları birtakım şeyler söylenirse hayrette kalırlar veya inkâr ederek büyük bir tehlikeye düşerler.

10 — Gazâlî, kitapları birçok vâhî, mevzû' hadîsler ile doldurmuştur. İhyâ'daki hadîslerin bir kısmı bu kabildendir. Müteverri' bir zât, kendince sâbit olmadıkça; "İmâm Mâlik şöyle dedi, İmâm Şâfiî böyle söyledi" diyemez. Artık nasıl olur da Resûl-i Ekrem'den sâbit olmayan sözler, hadîs nâmiyle Nebiyy-i zîşân'a isnâd edilerek (قال رسول الله) denilebilir.

C : Bu i'tirâza da şöyle cevap verilebilir. Vâkıa İhyâ'da vesâir bâzı kitaplarda böyle bir kısım hadîsler vardır. Evlâ olan bunların hadîs olarak zikredilmemesidir. Şu kadar var ki, bunlar ahkâma değil, yalnız fazâile, tergîb ve terhîbe müteallik sözler olduğundan bunların hadîs nâmiyle zikredilmesinde ötedenberi müsâmaha gösterilmiştir.

Maahâzâ İmâm Gazâlî hadîs ilminde büyük bir ihâta sâhibi değildir. Kendisinden yalnız bir hadîs-i şerîf rivâyet edilmiştir. Son zamanlarında hadîs ile tevaggula başlamış ise de ömrü vefâ etmemiş, hadîs ilminde tekemmül edememiştir. Kitaplarındaki hadîsleri kendisinden evvelki ulemânın, Sofiyyenin kitaplarından alarak nakletmiştir. İhtimal ki bunların sıhhatine kaail olmuş, bunları bir hüsn-i zanna binâen iktibâs etmiştir. Yoksa kitaplarını vâhî, mevzû' hadîsler ile doldurmak istememiştir.

Şunu da ilâve âdelim ki : İhyâ'daki hadîslerin birçoğu bilâhara bâzı âlimler tarafından hadîs ilmine tevfîkan tahrîc edilmiştir. (806) târihinde vefât eden Zeynüddîn el-Irâkî bu bâbda iki cilt kitap yazmıştır. Tahrîc edilmiyen, isnatsız kalan, yâni râvîleri teayyün etmiyen hadîsler ise mahduttur. Nitekim Tâcüddîn-i Sübkî bunları Tabakaat'ında tesbît etmiş bulunuyor. Maamafih bu isnatsız kalan hadîslerin birçoğu da sahîh hadîslere maâlen mutâbıktır.

Gazâlî merhum, daha hayatta iken İhyâ hakkındaki bâzı i'tirazlara muttali' olmuş, bunlara (الاملاء عن اشكال الاحياء) adındaki bir eseriyle cevap vermiştir. Bu eser, Zebîdî'nin (اتحاف السادة المتقين) unvanlı kitabının hâmişinde tab' edilmiştir.

11 — Gazâlî, İmâm-ı A'zam gibi ekâbir-i müctehidîn hakkında tenkîdimsi sözler söylemiş, haddini tecâvüz eylemiştir.

C : Filvâkı' Gazâlî böyle bâzı tenkitlerde bulunmuş, bu hareketinin cezâsını da görerek kendi bâzı mezhebdaşları tarafından zendeka ile it-

hâm edilmiş, hemen hemen katli cihetine gidilmek istenilmiştir. Bereket versin ki yine Hanefî ulemâsından bâzı zevat imdâdına yetişmiş, Horasan Vâlisi olan Emir Sencer Selçukî'ye mürâcaat ederek tahlîsini te'mîn eylemiştir. Fakat bu hareket Gazâlî'nin şebâbeti zamânına müsâdiftir. Bilâhara tevbe etmiş, İmâm-ı A'zam hakkındaki hüsn-i re'yini İhyâü'l-ulûm'da göstermiştir. Artık böyle terk edilmiş bir kanâaatten dolayı âlim bir zât muâheze edilemez.

12 — İmâm Gazâlî (ليس فى الامكان ابدع مما كان) demiştir. Bu söz, Allâhu Teâlâ'ya aciz isnâdını işrâb edeceğinden doğru değildir.

C : Bu i'tiraz da îzâha muhtaçtır. Filvâkı' bu sözden ilk nazarda böyle bir isnat münfehim olabilir. Ve bu söz Cenâb-ı Allâh'ın fâil bi'l-ihtiyar değil, fâil bi'l-îcâb olduğunu îhâm eder. Halbuki, Allâhu Teâlâ'nın kudreti gayri mütenâhîdir. Kendisi de fâil bi'l-ihtiyardır, kendi kudret ve ihtiyâriyle bu bedî' âlemi yarattığı gibi daha nice bedî' âlemleri de yaratabilir, O'nun gayri mütenâhî olan kudretini hiçbir şey tahdîd edemez.

Bu hakîkate şüphe yok ki Gazâlî de mu'teriz kadar, belki ondan daha ziyâde vâkıftır. O halde bu sözden maksat ne olabilir?

Bir kerre şunu arzedelim ki, mümkün olmayan bir şeyin vücûda gelemiyeceğini söylemek Cenâb-ı Hakk'a aciz isnâdını işrâb etmez. İşte Gazâlî de böyle söylüyor, *"Bu kâinattan daha bedî' bir şey imkân dâiresinde mevcut değildir."* diyor, Mümkün olmayan şey ise bi'z-zarûre vücûde gelemez, çünkü Kudret-i İlâhiyyenin taallûkuna müstaid değildir. İki nakîzın içtimâı gibi. Binâenaleyh böyle mümkün olmayan bir şeyin vücûda gelememesinden acz-i İlâhî lâzım gelmez. Ancak bu kâinat hakkında böyle bir iddia doğru mudur? Yâni hakîkaten bu mükevvenattan daha bedî' bir âlem, imkân dâiresinden hâriç midir? Bunu halletmek îcâb eder. Ebû Bekr el-Arabî vesâire bunun imkânına kaaildirler. Diğer bâzı zevat da adem-i imkânına kaail bulunuyorlar.

Ezcümle bu hususta Şeyh Muhyiddîn-i Arabî Fütûhât'ında diyor ki : "Burada yalnız iki mertebe vardır : Kıdem mertebesi, hudus mertebesi, birinci mertebe Hak Teâlâ'ya mahsustur, ikinci mertebe de halka âittir. Artık Cenâb-ı Allah ne yaratacak olsa hudus mertebesinden çıkamaz. Hallâk-ı Kerîm, kendisine müsâvî bir kadîm yaratamaz mı da denilemez, çünkü bu gaye-i muhalde bir sözdür." Yâni bir şey hem yaratılsın, hem de Yaradan'a müsâvî bir kadîm olsun, buna imkân mutasavver değildir.

Gazâlî'nin bu sözünü Abdü'l-Kerîm Cîlî de şöyle tevcîh ediyor : *"Vücuda gelen her şey hakkında Allâhu Teâlâ'nın kadîm olan ilmi sebketmiştir, artık o şey İlm-i İlâhî'deki mertebesinden ne yükselebilir, ne de alçalabilir."*

— Binâenaleyh bu mükevvenât hakkında da Allahu Teâlâ'nın ezelî ilmi taallûk etmiş olduğundan bunlar da bulundukları halden daha bedî', veya daha vadî' olamaz.

Bu hususta Şeyh Şâzilî de şöyle demiştir : *"Bizim aklımızın hükmüne nazaran bu âlemden hikmetçe daha bedî' bir şey imkânda mevcut değildir. Allâhu Teâlâ'nın kendi ilmiyle istîsâr ve ihtiyâr ettiği şey ise bunun hilâfınadır."*

— Demek ki bu âlemden daha bedî' bir âlemin vücûduna Allâhu Teâlâ'nın ilim ve irâdesi taallûk etmiş olsa öyle bedî' bir âlem de vücuda gelebilir.

— Bu tevcihlerden hiçbiri büyük bir kuvve-i mantıkıyyeyi hâiz değildir. Bunlara karşı da lâzım gelen cevaplar verilmiştir. Maahâzâ daha başka tevcihler de vardır. İbrîz'e mürâcaat!..

Velhâsıl böyle te'vil ve tevcîhi kaabîl bir sözden dolayı o koca mütefekkir Gazâlî'ye i'tirâzına mahal yoktur.

13 — Gazâlî, dînî esaslara bağlanmış, felsefenin aleyhinde bulunarak Yunan felsefesinin İslâm muhîtinde inkişâfına mâni' olmuş, İslâm âleminin asırlarca terakkîden mahrûmiyetine sebebiyet vermiştir.

C — Son zamanlarda bâzı kimselerin dermeyân ettikleri bu i'tiraz da pek vâhîdir. Bir kerre şüphe yok ki Gazâlî de bizzat felsefe ile uğraşmış, felsefenin hakîkî cephesini göstermeye çalışmış, feylesofların hakîkate tevâfuk etmiyen bâzı nazariyelerini tenkit etmiş, muhtelif felsefî meslekler arasındaki tezatları meydana çıkarmıştır ki, bu mesâî tarzı da ayrıca bir felsefe meslekî demektir.

Sonra felsefeden ne kastediliyor? Vaktiyle riyâzî, tabiî, tıbbî ilimler de bütün felsefeye dâir sayılıyordu. Bilâhara bunlar birer müstakil ilim hâlinde bulunmuş, felsefe ise sırf mükevvenattan, mücerredâttan, kâinatın ilel-i evveliyesinden umumî sûrette bahse mahsus bir tetkik ve tefahhus, bir nazariyecilik tarîki olarak kabûl edilmiştir.

Gazâlî'ye gelince : Bu zât, hiçbir vakıt riyâzî, tabiî, tıbbî ilimlerin aleyhinde bulunmamış, bilâkis bunları tahsîle teşvîk etmiş, hattâ Müslümanların tıb gibi nâfi' ilimler ile uğraşmadıklarından yana yakıla şikâyette bulunmuştur.

Mücerret nazariyattan ibâret olan, hakîkate tevâfuk etmiyen, İslâmî esaslara aykırı gelen birtakım felsefî fikirlere, akîdelere muhâlefet etmesi ise neden İslâm terakkiyâtını sekteye uğratmış olsun? Bu kabil bir Yunan felsefesi asıl zuhûr ettiği kendi muhîtinin hayâtını, terakkiyâtını idâmeye hizmet edememiş olduğu halde İslâm âleminin hayâtına, terakkiyâtına mı hizmet edecek idi!.

Târih gösteriyor ki, Yunan felsefesi İslâm âleminde intişâra başlamadan evvel Müslümanlar sırf Kur'an'dan, Hadis'ten aldıkları bir ilham sâyesinde büyük bir faaliyet ve cevvâliyet göstermiş, terakkîden terakkîye mazhar olmuş, varlıklarını parlak bir sûrette tevsîa muvaffak bulunmuşlardı. Vaktâ ki Yunan felsefesi İslâm muhîtinde intişâra başladı, fikirlerde zâhiren bir inkişaf yüz gösterir gibi oldu, fakat hakîkat-ı halde İslâm âlemindeki eski kuvvet ve faaliyet zevâle yüz tuttu, nâfi' bir cevvâliyet yerine bir zevk ve sefâhet hayâtı kaaim oldu, akîdeler gevşedi, ihtilâf çoğaldı, İslâm râbıtası çözülmeye başladı.

Binâenaleyh Gazâlî, eserleriyle İslâm faâliyetini, terakkiyâtını sekteye uğratmamıştır. Belki bu faâliyeti, bu terakkî hayâtını felce uğratan kuru bir felsefe dedi-kodusu yerine hakîkî, feyizli bir İslâm hikmetinin ikaame edilmesini tavsiye etmiş, kendisi de böyle bir hikmetin tecellîsine hizmette bulunmuştur.

GAZÂLÎ'NİN TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

İmam Gazâlî, her ilimde olduğu gibi tefsir ilminde de bir üstazdır. Bu ilme dâir de eserler yazmıştır. Hattâ (يا قوت التأويل) nâmındaki tefsîri 40 cüz' veya 10 cilttir. Bu tefsîri İstanbul kütüphânelerinde çok aradım, nihâyet Eyüp Sultan'da Bahriye Nâzırı Hasan Paşa Kütüphânesinde (54) numarada mukayyet bir cildini buldum. Bu cilt, Sûre-i Mülk'ten âhir-i Kur'ân'a kadar olup (430) sahifeden müteşekkil bulunmuştur. (811) târihinde yazılmış, Gazâlî'nin olduğu üzerinde yazılı, üslûbundan da anlaşılıyor.

Bu tefsir oldukça münakkah ve toplu bir sûrette yazılmıştır. Evvelâ âyetler tahlil ve tefsir olunuyor, Mücâhit'ten, Nesefî'den, Tüsterî'den vesâireden bâzı şeyler nakledîliyor. Sonra bâzı âyât-ı celîlenin tefsîri sırasında âdetâ İhyâü'l-ulûm'da olduğu gibi züht ü takvâya vesâire dâir sahifelerce ma'lûmat veriliyor.

Bu ciltte [1] (ليبلوكم ايكم احسن عملاً) âyet-i kerîmesi Ebû Katâde'den mervî bir hadîs-i şerîfe mebnî (ايكم احسن عقلاً) diye tefsir olunuyor. Sonra da şu hadîs-i şerif rivâyet ediliyor :

(1) Sûre : 11 (Hûd), âyet : 7

« اتمكم عقلاً اشدكم لله خوفاً واحسنكم فيما امر الله و نهى عنه نظراً
و ان كانوا اقلكم تطوعاً » (1)

Bir de Sûre-i Yûsuf Tefsîrine dâir Bombay'da tab' edilmiş olan (بحر المحبة فى اسرار المودة) nâmındaki kitap,Gazâlî'ye nisbet edilmiştir. Bu tefsir de aşk ve mahabbetin yüksek mâhiyetine dâir ârifâne sözleri, hakîmâne hikâyeleri, mütasavvifâne beyitleri, nükteleri ihtivâ etmektedir. Ezcümle mukaddimesinde şöyle deniliyor : "Biliniz ki Allâhu Teâlâ mahabbeti, mümkinâtın zuhûruna; illet ve meveddeti mevcûdâtın sürûruna sebep kılmıştır. Çünkü Allâhu Teâlâ Kelimât-i Kudsiyyesinde (كنت كنزا مخفياً) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın isimlerinden biri de "Mahbûb" dur.

Yine bu tefsirde şu mealde bir hikâye vardır : Hazret-i Yûsuf bir gün başını babası Hazret-i Yâkûb'un dizine koyarak uyumaya dalmıştı. Anın lâtif çehresine bakan Hazret-i Yâkup, âcabâ bu yüz mü güzel, yoksa ay ile güneş mi diye düşünüyordu. Derken Hazret-i Yûsuf uyanıp ay ile güneşi rü'yâda kendisine secde eder bir halde gördüğünü haber vermiştir.

Hazret-i Yûsuf demiş oluyor ki : Şems ile Kamer iki cemattır, ben ise Hallâk-ı Kerîm'in sun'u olan bir zî-hayâtım. Binâenaleyh ben onlardan daha güzelim, buna şâhit te bunların bana secde eder bir halde görülmüş olmalarıdır.

İlâveten de deniliyor ki : Gündüzün görülen rü'yâlar sahîh olmaz denilmesi galattır. Çünkü Hazret-i Yûsuf da, Katayfur da rü'yâlarını gündüzün görmüşlerdir ki bunlar birer sahîh rü'yâ idi.

Bu tefsirde şöyle bir kıt'a da vardır.

« لا ابتلى الله عاشقاً بالفراق
ان طعم الفراق مر المذاق
لو وجدنا الى الفراق سبيلا
لأذقنا الفراق طعم الفراق » (2)

(بحر المحبة) Nâmındaki bu lâtif kitap, bir tefsir olmaktan ziyâde bir ibret, bir mev'ıza, bir tasavvuf mecmuası demektir.

(1) Yâni : Sizin akılca en tamam olanlarınız, Allâhü Teâlâ'dan korkuca en şiddetli ve Allâhu Teâlâ'nın emir ve nehiy eylediği şeyler hakkında nazar ve mülâhazaca en güzel olanlarınızdır, velev ki nâfile ibâdetlerce sizin en azınız olsunlar.

(2) Meâli : Allâhu Teâlâ bir âşıkı fırâka müptelâ etmesin, çünkü fırâkın tadı hakîkaten pek acıdır. Eğer fırâka bir yol bulabilecek olsak, elbette fırâka da fırâkın tadını tattırır, onun nekadar acı bir şey olduğunu kendisine de anlatırdık.

Müellefâtı :

(جواهر القران ودرره) : (يا قوت التأويل فى تفسير التنزيل) matbû'dur.
, (تنزيل القران عن المطاعين) matbû'dur. (كتاب الاربعين فى اصول الدين)
, (عقيدة اهل السنة) , (كتاب شرح الاسماء الحسنى) , (احياء علوم الدين)
,(فضائح الباطنية وفضائل المستظهرية) ,(فاتحة العلوم) ,(عمدة المحققين وبرهان اليقين)
, (الكشف والتبيين فى غرور الخلق اجمعين) , (فيصل التفرقة بين الاسلام والزندقة)
, (المرشد الامين الى موعظة المؤمنين),(مختصر مكاشفة القلوب) ,(محك النظر فى المنطق)
, (معيار العلم فى المنطق) , (المظنون به على اهله) , (المستصفى من علم الأصول)
, (مكاشفة القلوب المقرب الى حضرة علام الغيوب) , (مقاصد الفلاسفة)
, (منهاج العابدين الى الجنة) , (المنقذ من الضلال والموصل الى ذى العزة والجلال)
(الوجيز فى الفروع) , (ميزان العمل) Bütün bu kitaplar matbû'dur.
(الخلاصة) , (البسيط) , (الوسيط) bunlar da fıkıh kitaplarıdır.
, (مأخذ الخلاف) Cedele âittir. (المنتحل) usûl-i fıkha dâirdir. (المتخول)
(تحصين المآخذ) , (لباب النظر) bunlar da Hilâfiyâta müteallikdir.
, (شفاء الغليل فى بيان مسائل التعايل) Fârisîdir. (كيمياى سعادت)
, (مفصل الخلاف) , (حجة الحق),(مواهم الباطنية) , (الاقتصاد فى الاعتقاد)
(موازين خمسة) , (القسطاس المستقيم) , (كتاب الدرج) bu son beş kitap
Bâtınıyye, ta'bîr-i âharla Ta'lîmiyye mezhebeni red için yazılmıştır.
, (المقاصد فى بيان اعتقاد الأوائل) matbû'dur. (تهافت الفلاسفة)
, (بيان فضائح الامامية) , (الغاية القصوى) , (الجام العوام من علم الكلام)
, (حقيقة الروح) , (الرسالة القدسية) , (كشف علوم الآخرة)
, (عقيدة المصباح) , (المنهج الاعلى) , (كتاب اسرار معاملات الدين)
, (رسالة الاقطاب) , (المكنون فى الاصول) , (اخلاق الانوار والمعراج)
, (اسرار اتباع السنة) , (القربة الى الله) , (القانون الكلى) , (مسلم السلاطين)

, (الاجوبة الغزالية فى مسائل الاخروية) , (تلبيس ابليس المنادى) , (كتاب عجائب صنع الله) matbû'dur. [1] « الله نور السموات » âyet-i celîlesi (مشكاة الأنوار) hakkında tetkîkaatı muhtevîdir. (حقيقة القول) ve sâire.

(المظنون به على غير اهله) unvanlı kitap Gazâlî nâmına tab'edilmiş ise de onun değildir. Bu kitap li-maksadin Gazâlî'ye nisbet edilmiştir. Bu kitap sâhibi kıdem-i âleme kaaildir. Gazâlî ise kıdem-i âleme kaail olanları tekfîr etmektedir. Tehâfüt-i felâsife'si buna şâhittir. (750) târihinde vefât etmiş olan Ebû Bekr Muhammed bin Abdillâh el-Mâlikî bu kitap hakkında bir reddiye yazmıştır.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Cilâül-Ayneyn, İbrîz, Mevzûâtü'l-ulûm, Keşfü'z-zünûn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye.*

★ ★ ★

170 — TÂCÜ'L-KURRÂ' :

Ebü'l-Kasem, Mahmud b. Hamza b. Nasri'l-Kirmânî, Nahiv ulemâsından bir zâttır. Bir aralık vatanından ayrılmış, (500) târihinde berhayât olup bu târihten sonra vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi 'aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Tâcü'l-Kurrâ', müfessir, lişân-ı Arapta mütehassıs, pek zekî, dikkat-i nazara, husn-i istinbâta mâlik Şâfiiyyü'l-mezhep bir âlimdir. Kıymetli müellefâtı vardır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Tâcü'l-Kurrâ'nın Lübâbü't-Tefâsir nâmındaki eseri, metîn, vâzih, münakkah, müfessirlerin akvâlini muhtasarca câmi', pek fâydalı bir kitaptır. Hele âyetleri tavzih ve tahlil husûsunda pek mükemmeldir. Tefsîr-i Kaadî'den bir hayli mufassaldır. En ziyâde dirâyet tarîkıyle yazılmış, ahkâm-ı şer'iyyenin hikmetlerine işâreti hâvî bulunmuştur. Ezcümle: [2] (قل فيهما اثم كبير ومنافع للناس..) âyet-i kerîmesinin tefsîri şu mealdedir : *"Bunlar ile ticârette menfaat vardır. Şarap, zaîfe kuvvet verir. Taâmın hazmına yardım eder. Mahzûnu tesliye edip korkaklara şecâat, cimrilere*

(1) Sûre : 24 (Nûr), âyet : 35

(2) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 219.

sehâvet bahş eyler. Meysir denilen kumar ile de ihtiyaç sâhiplerine vüs'at gösterilmiş olur. Çünkü bunu oynayanlar deve boğazlamak ve bunun etini muhtaçlara dağıtmak için oynarlar. Boğazlayacakları develerin etinden kendileri yemezler. İşte bunların bu gibi birer menfaati yardır. Fakat bunlar sebebiyle tehaddüs edecek günah daha büyüktür. Bunların yüzünden insanlar arasında adâvetler, buğzlar vücûda gelir. Bunlar fuhşiyyâta sâik olur. Bunlar, aklın zevâline sebebiyet verir. Daha nice nice sayılması uzayacak fenâlıkları meydana getirir. Binâenaleyh bunların menfaatlarına aldanmamalıdır. Çünkü bunların zararları bu menâfi'den kat kat ziyâdedir."

Bu tefsîrin birinci cildi Üsküdar'da Nûrbânû Kütüphanesinde (24) numarada mukayyettir. Kezâlik birinci ve ikinci ciltleri Veli Efendi Kütüphanesinde (249 ve 250) numarada mukayyettir. Üçüncü cildi de Fâtih Kütüphânesinde (417) numarada mukayyed olup sûre-i Meryem'den sûre-i Sâffât'ın nihâyetine kadardır.

Müellefâtı :

(الاعجاز) , (عجائب القرآن) , (لباب التأويل) , (لباب التفاسير) , (الأفادة) bu son iki kitap nahve dâirdir. (كتاب خط المصاحف) , (كتاب الهداية) , (كتاب البرهان فى معانى متشابه القرآن) .

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn, Tabakaatü'l-kurrâ' li'l-Cezerî.*

★ ★ ★

171 — EBÛ MUHAMMED BAGAVÎ :

Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', meşhur bir âlimdir : (Muhyi's-sünne), (Rüknü'd-dîn) ünvânını hâizdir. Takrîben (426) târihinde doğmuş, (516) târihinde vefât etmiştir. Ehl-i Horasan'dandır. İkaamet etmiş olduğu « مرورود » da medfundur. *Rahimehu'llâhu Teâlâ.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebû Muhammed Bagavî, Şâfiî fukahâsından ve büyük muhaddislerden bir zâttır. Fıkıh ve hadîs ilimlerinde imam sayılmaktadır. Müfessir, fâdıl, gayet müteverri', metîn, Selef mesleğine sâlik, sahîh akîdeli bir mübârek âlim idi. Kaffâl-i Mervezî'nin talebesinden olan Kaadî Hüseyn'den ve sâireden hadîs ve fıkıh ahzetmiştir. Kendisinden de Ebû Mansûr Mu-

hammed el-Attâr, Ebü'l-Fütûh Muhammed et-Tâi gibi zatlar rivâyette bulunmuşlardır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Bagavî'nin tefsîri, rivâyet tarîkına müstenid, mütevassıt bir haldedir. Birçok ahâdîs-i şerîfeyi muhtevîdir. Ashâb-ı Kirâm'dan, Tâbiînden ve Tâbiîne tâbi' olan zatlardan tefsîre dâir rivâyet edilen akvâli cami' bulunmaktadır. Bununla berâber İsrâiliyyât kabîlinden olan bir kısım târîhî ma'lûmâtı da hâvîdir. Bunlar; dînî bir mâhiyeti hâiz, ahkâmdan gayri ma'dûd olduğundan bir tenkit ve tetkîke tâbi' tutulmaksızın bâzı tefsirlere böyle derc edilegelmiştir. Bu kabil rivâyetler bir tetkik haddesinden geçirilmeden tefsirlere derc edilmemiş olsaydı elbette daha isâbet edilmiş olurdu.

Bagavî'nin bu tefsîrini (875) târihinde vefât etmiş olan Şeyh Tâcüddîn Ebû Nasr Abdü'l-Vehhâb ile Hâzin-i Bağdâdî ihtisâr etmişlerdir. Fâdıl, şâir bir zat olup (1042)' de Câmiü's-sağîr'i tercüme ederek Dördüncü Sultan Murad'a ihdâ etmiş bulunan Biga'lı Kadri Mehmet Efendi, tefsîr-i Bagavî'yi tercümc ettiğini mezkûr Câmiü's-sağîr tercemesi mukaddimesinde zikretmiştir.

Müellefâtı :

(معالم التنزيل) matbû' bir tefsirdir. (مصابيح السنة) 4484 hadisten müteşekkil matbû' bir kitapdır. (شرح السنة) hadîse, fıkha dâir üç citlik mu'teber bir eserdir. (التهذيب) fıkha dâirdir. (الجامع بين الصحيحين) ve sâire.

Me'hazlar : *Tabakatü's-sübkî, Keşfü'z-zünûn, El-A'lâm, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

172 — İBN-İ MEVHEB :

Alî b. Abdillâh b. Mevheb el-Cüzâmî, ulemâdandır. (441) de doğmuş, (532) târihinde vefât etmiştir: *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KIYMET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Mevheb, müfessir ve kıymetli bir zâttır. (Tefsîrü'l-Kur'ân) ünvanlı bir eseri vardır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

173 — ÖMER B. MUHAMMED EN-NESEFÎ :

Ebû Hafs Necmü'd-din Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mâverâü'n-nehr'de yetişen Türk âlimleri arasında pek parlak bir nâsıyeye mâlik bir fâzıldır. (461) târihinde Nesef'de doğmuş, (537) târihinde Semerkant'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ömer en-Nesefî, tefsir, hadîs, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkh, belâgat, târih ilimlerinde büyük bir ihtisas sâhibi idi. Hanefî fukahâsından olan bu zat fıkıh ilmini Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'den, sâir ilimleri de birçok eâzımdan ahzetmiştir.

Ma'lûmâtının vüs'atinden ve ilminin her tarafa intişârından dolayı kendisine (Müfti's-sakaleyn) ünvânı verilmiştir. Zekâsının parlaklığı, ahlâkının metânet ve safveti ile temâyüz etmiş, yüze yakın kitap te'lîf eylemiştir. Tefsîre dâir yazmış olduğu kıymetli eserinin mukaddimesinde usûl-i tefsîre âit nâfi' ma'lûmat vardır. Âyât-ı celîleyi geniş bir sûrette îzah etmiştir.

Bu muhterem âlim, Mekke-i Mükerreme'de iken Zemahşerî'yi ziyârete gitmiş, o koca allâmenin kapısını çalınca aralarında kapı arkasından bir lâtîfe olmak üzere şöyle bir muhâvere cereyân etmiş olduğu mervîdir :

Zemahşerî :

— Kim o? Nesefî :

— Ömer. Zemahşerî :

— Munsarıf ol, yâni çekil git. Nesefî :

— Efendim! Ömer munsarıf olmaz. Zemahşerî :

— Nekre olunca munsarıf olur.

Müellefâtı :

(التيسير فى التفسير) dört ciltten müteşekkildir. Bir nushası Kütüphâne-i Umûdî'de (329) umûmî ve (76) sıra numarada mevcuttur.

(الاكمل الأطول) tefsîre dâirdir. (المنظومة) fıkha, hadîse dâirdir. Fıkha dâir nazmen yazılan ilk eserdir. (قيد الأوابد) fıkha dâir bir manzûmedir. (طلبة الطلبة) fıkıh ıstılahını muhtevîdir. (الاشعار بالمختار من الاشعار)

yirmi ciltdir. (كتاب القند فى علماء سمرقند) İslâm muhitinin yalnız bir köşesinde yetişmiş olan binlerce yüksek âlimlerin hazin hâtıralarını ihyâ etmektedir. (تاريخ بخارى) ve sâire.

Teftâzânî tarafından şerh edilmiş olan (العقائد النسفية) adındaki meşhur metin, bu zâta nisbet ediliyor. Fakat Zürkaanî'nin ifâdesine nazaran bu zâtın eseri değildir. Belki Muhammed Ebü'l-Fadl Burhânü'd-dîn en-Nesefî'nin eseridir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-bchiyye, Keşfü'z-zünûn, El-A'lâm.*

★ ☆ ★

174 — MAHMÛD ZEMAHŞERÎ :

Ebü'l-Kaasım, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, pek meşhûr bir müfessirdir. Türkistan'ın bir büyük parçasını teşkil eden Harzem ülkesinin Zemahşer köyünde (467) târihinde doğmuş, bilâhare seyahatlerde bulunup defeatle Bağdad'a gitmiş, Mekke-i Mükerreme'de mücâvir kalıp Cârullah unvân-ı mefharetini ihrâz etmiş, bir sefer esnâsında isâbet eden soğuk bir kardan dolayı bir ayağı kesilerek, a'rec kalmış, nihâyet Mekke-i Mükerremeden Harzem'e avdet edip (538) târihinde bir arefe gecesi vefât etmiştir. Cürcan kasabasında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

"Fahr-ı Harzem" lâkabını da hâiz bulunan Zemahşeri, ilim ve kemal i'tibâriyle bir hârikadır. Bağdad'da Alî b. Muzaffer en-Nîsâbûrî'den, Ebü'n-Nasr el-Isbehânî ile Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den ilim ahzetmiş, zamânının bir kısmı Arabistan'da ve bâhusus Mekke-i Mükerreme'de mücâvir bir halde geçerek Arap lisânına fevkalâde bir sûrette muttali' olmuştur. Hattâ birgün Ebî Kubeys dağına çıkarak Arap kabîlelerine hitâben : *"Babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğreniniz."* diyecek kadar kendisinde bir kudret görmüş, filvâki' vücûde getirmiş olduğu kıymetli eserleriyle bu iddiasını isbât etmiştir.

Zemahşerî, Tefsir, hadîs, lûgat belâgat ilimlerinde bî-nazîr idi, hac için yapmış olduğu bir sefer esnâsında Bağdad'a uğramıştı, şöhreti her tarafa yayılmış olan bu yüksek âlimi, Şeyh-i Şerîf b. eş-Şecerî ziyâret edince :

« كانت مسائلة الركبان تخبرنى
عن احمد بن دؤاد اطيب الخبر
حتى التقينا فلا و الله ما سمعت
اذنى بأحسن مما قد رأى بصرى » [1]

kıt'asını temessülen okumuştu.

Bu cümleye karşı Zemahşerî, teşekkür etmiş ve bir makamla olarak şu hadîs-i şerîfi nakl ile Şerîf hakkında duâ ve senâda bulunmuştur :

"Zeydü'l-Hayl, huzûr-i Nebevî'ye dâhil olunca yüksek bir ses ile şehâdet getirmiş, Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem de :

« يا زيد الخيل ! كل رجل وصف لى وجدته دون الصفة الا انت فانك فوق ما وصفت » [2] *diye buyurmuş, işte Şerîf hazretleri de böyledir."*

Bu muhâvere esnâsında bulunan zevat, hadîs-i şerîfi îrâd etmek Şerîf'e, şiiri inşâd etmek de Zemahşerî'ye lâyık olacağını düşünerek bu musâhabeden taaccüb etmişlerdi.

Zemahşerî'nin gösterdiği bu kemalden dolayı taaccübe pek o kadar mahal yoktur. Ma'lûmdur ki, Müslümanlığın tulûiyle birçok milletler birdenbire tenevvür etmiş, ilim ve irfan sâhasında büyük muvaffakiyetler göstermiş, aralarından ne büyük muhaddisler, fakîhler, edipler yetişmiştir.

İşte Asya kıt'asının en eski ve medenî sâkinlerinden olup kadîm çağlardanberi yüksek varlıklar göstermiş olan Türkler de kendi ulvî, şahâmetli fıtratlarına pek uygun olan dîn-i İslâm'ı kabûl edince pek büyük muvaffakiyyetler göstermeğe ve bu dîn-i mübîne pek mühim hizmetler etmeğe başlamışlardı. Daha aradan çok zaman geçmeden Türkler arasında gerek siyâsetçe ve gerek ilim ve irfanca pek mümtaz zevat yetişmiş oldu. Artık İslâmiyete hizmeti kendilerine en ulvî bir gaye ittihâz eden, İslâm ilimlerinin tedvinine, neşrine hârikulâde bir sûrette himmet ve gayret gösteren Türk âlimleri, mütefekkirleri Arapça konuşuyor, eserlerini Arapça yazıyor, gerek dînî ilimlerin, ve gerek Arap'lisânının dekaa-

(1) Meâli : «Nâka suvâr olan yolcuların biribirinden soruşturmaları, bana Ahmed b. Duâd'dan en güzel haberleri ihbâr edip duruyordu, tâ ki kendisine mülâkî oldum. Hayır, Allâh'a yemin ederim ki kulaklarımın işitmiş olduğu şeyler, gözümün gördüğünden daha güzel değilmiş.»

(2) Meâl-i şerîfi: «Ey Zeydü'l-Hayl! Bana tavsîf edilen her şahsı o tavsîfin dûnunda bulmuştum, yalnız sen müstesnâ, çünkü ben seni hakkındaki tavsîfin fevkinde buldum.»

yıkına vukuf i'tibâriyle âdetâ Araplar ile müsâbakaya çalışıyor ve pek parlak bir tarzda muvaffak da oluyorlardı.

İşte böyle bî-nazîr muvaffakiyetlere mazhar olan Türk zekâsının en mükemmel mümessillerinden biri de Zemahşerî'dir. Bu zâtın ilmindeki vüs'at, yazılarındaki belâgat, üslûbudaki azamet, fikrindeki metânet her türlü takdirlerin fevkindedir.

Binâenaleyh Zemahşerî, İslâm ulemâsı arasında kendisine ebedî ve pek şa'şaalı bir mevki' te'mîn etmiş bulunmaktadır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Zemahşerî tefsir sâhasında büyük bir inkılâp vücûde getirmiş, lâ-yemût bir şöhret kazanmıştır. Evvelce müfessirlerin hemen kısm-ı a'zamı yalnız rivâyet tarîkını ta'kîb ediyor, âyetlerin ma'nâlarını temhîde, mebânîsini teşyîde, hükümlerini tenbîhe çalışıyorlardı. Dirâyet tarîkına ikinci derecede ehemmiyet veriyor, veya bu ciheti bilkülliyye ihmâl ediyorlardı.

Zemahşerî ise tefsîrinde başka gayeler de ta'kîb etmiş, Kur'ân'ın bir mu'cize-i belâgat olduğunu isbâta çalışmıştır.

Filhakîka Kur'ân-ı Mübîn'in belâgat ve fasâhatca bütün edebî âsârın kat kat fevkinde olduğunu, hattâ bu i'tibâr ile bütün semâvî kitaplardan da mümtaz bir mevki'de bulunduğunu tebârüz ettirmiş, Kitâb-ı İlâhînin lâtif lâtif nüktelerini, işâretlerini izhâra çalışıp, pek güzel muvaffak da olmuştur.

Bu hârika-i zekânın tefsîrindeki dakik nüktelerden, işâretlerden birini kaydedelim. Bir nükte ki, bir işâret ki Fahr-i Râzî gibi en mütefekkir bir müfessiri bile takdîr ve tahsîne mecbûr etmiştir.

Râzî şöyle diyor : *"Denilse ki :*

(الذين يحملون العرش و من حوله يسبحون بحمد ربهم و يؤمنون ...) [1]

âyet-i kerîmesindeki « يؤمنون » *nazm-ı şerîfinde fâide nedir? Melekler zâten tesbîh ve tahmîd ile iştigalleri, Cenâb-ı Allâh'a evvelce îmân etmiş olmalarını muktazîdir, artık tekrar imân ile tavsîf edilmelerinde fâide ne olabilir?*

Deriz ki : Bundaki fâide, sâhib-i Keşşâf'ın beyân ettiği nüktedir. Zemahşerî, bu nükteyi cidden pek güzel bulmuş, diyor ki : Bundan murâd Cenâb-ı Allâh'ın arş üzerinde hâzır ve müşâhit olmadığına tenbîhdir. Çün-

(1) Sûre : 40 (Gâfir), âyet : 7

kü orada câlis ve müşâhit olsa idi, arşı hâmil olan, etrâfında bulunan melekler zâtu'llâh'ı müşâhede ve muâyene etmiş olurlardı, o halde Allâhu Teâlâ'nın varlığına îmanları —îmân bi'l-gayb kabîlinden olmıyacağı cihetle— haklarında meth ü senâya sebeb olmazdı. Çünkü hâzır ve müşâhit olan bir şeyin varlığına îman, medh ü senâya sebep olmaz. Görülmez mi ki güneşin vücûdunu, parlaklığını ikrâr etmek senâyı îcâbetmez. Artık Allâhu Teâlâ, meleklerin îmânını medh ve ta'zîm tarîkıyle zikredince anlaşılmış oluyor ki melekler, zât-ı İlâhî'yi arş üzerinde hâzır ve câlis olmadığı halde mücerred delîl ile bilip tasdîk etmişlerdir. Allâhu Teâlâ Keşşaf sâhibine rahmet etsin, eğer kitabında bu nükteden başka bir şey bulunmasa idi yine kendisine fahr ve şeref olmaya kifâyet ederdi."

Filhakîka Fahr-ı Râzî'nin bu senâsı yerindedir. Çünkü : « يؤمنون »

nazm-ı celîlinden böyle bir nükteye intikal etmek, bununla da Mücessimenin i'tikaadındaki butlânı meydana çıkarmak büyük bir nufûz-ı nazar eseridir.

İşte bu gibi hususlardan dolayıdır ki, Zemerşerî'nin tefsîri, kendi zamânına kadar misli yazılmamış, yeni bir tarzda vücûde getirilmiş, Ebü's-Suûd merhûmun da dediği veçhile : Bu tefsir çehre-i i'câzın incilâsı için parlak bir âyîne olmuştur.

Hattâ Zemahşerî dahi bir tahdîs-i ni'met makaamında olmak üzere kendi tefsîrinin kıymetini şu kıt'asiyle i'lâna lüzum görmüştür :

« ان التفاسير فى الدنيا بلا عدد و ليس فيها لعمرى مثل كشاف

ان كنت تبغى الهدى فالزم قرائته فالجهل كالداء والكشاف كالشافى » (1)

Zemahşerî, bu mühim tefsîri üç sene kadar az bir zaman zarfında yazıp vefâtı târihi olan senenin Rebîü'l-âhirinde ikmâl etmiştir.

AMEL VE İ'TİKADCA MEZHEBİ :

Fıkhan Hanefiyyü'l-mezheb olan ve âbid ve zâhid bulunan Zemahşerî, i'tikadca maatteessüf Mu'tezilî bulunmuştur, hattâ bu i'tikaadiyle iftihar da ederdi. Bu cihetle yazdığı o muazzam tefsîr, kendi i'tikaadının celî ve hafî sûrette bir tercümânı olmak şâibesinden kurtulamamıştır.

Filvâki' Zemahşerî, rü'yetu'llâhı münkir idi. Tasavvuf neşvesinden mahrum idi, bu yüzden Ehl-i Sünnet'e, Sôfiyye hazarâtına ta'n ve teşnîa

(1) Meâli : Şübhe yok ki, dünyâda tefsîrler sayılamıyacak kadar çoktur, fakat bunların arasında hayâtım hakkı için Keşşâf'ımın bir misli yoktur. Eğer sen hidâyet istiyor isen bunu okumaya devâm et, çünkü cehâlet bir hastalık gibidir, Keşşâf ise şifâ verici gibidir.

cür'et göstermiş;[1] « يحبهم ويحبونه » âyet-i celîlesinin tefsîri sırasında evliyâullah aleyhinde birtakım gayr-i lâyık sözler söylemiştir ki, bunların alelâde bir eserde bile yazılması müstehcen görülür.

Maahâzâ kendi mezhebine muvâfık düşmeyen âyetleri birtakım bârid tekellüfât irtikâbiyle te'vîle de kalkışmıştır. Bu cihetledir ki, ilm-i kelâmdan bi-hakkın behresi olmayanların Keşşâf tefsîrini mütâlâa etmeleri ihtiyâta münâfîdir.

Vâkıâ birçok muhaşşîler, bâhusus Şerefü'd-Dîn-i Tayyibî, Keşşâf'daki i'tizâl mesâil ve mevâzını teşrîh etmiş, red ve tashîha çalışmış ise de melhûz olan muhâtara yine tamâmen zâil olmamıştır.

Keşşâf'da i'tizal mesâili bâzan pek açık bir halde görülür, bâzan da herkesin infâz-ı nazar edemiyeceği derecelerde kapalı bulunur.

Meselâ : Mu'tezile tâifesi, rü'yetullâhı münkirdirler. Bunlara göre rü'yetin birinci şartı mer'înin bir cihette bulunmasıdır. Bu da mer'înin ya cisim veya cismânî olmasiyle kaabildir. Halbuki Zât-ı Bârî, cisim ve cismânî olmaktan münezzehtir. Binâenaleyh kaabil-i rü'yet değildir.

İşte Zemahşerî : [2] «..لا تدركه الابصار» âyet-i kerîmesinin tefsîrinde bu mes'eleyi açık bir tarzda beyân ederek diyor ki : *"Gözler Zât-ı İlâhî'ye taallûk edemez ve kendisini göremez. Çünkü Allâhu Teâlâ zâtında mubassır olmadan müteâlîdir. Gözler ecsâm gibi asâleten veya a'râz gibi teb'iyyeten bir cihette bulunan şeylere taallûk eder, Zât-ı Bârî ise böyle değildir."*

Halbuki Ehl-i Sünnet'e göre rü'yetin şartı, mer'înin mevcûd olmasıdır, Allâhu Teâlâ ise mevcûd-ı hakîkî olduğundan dâr-ı âhirette görülmesine bir mâni' mutasavver değildir. Âyet-i celîle ise rü'yeti değil, ebsârın ihâta veçhile idrâkini nefyetmektedir.

Her ne ise Zemahşerî, burada İ'tizâl akîdesini sarâhaten dermeyân etmiştir. Fakat : [3] « فمن زحزح عن النار و أدخل الجنة فقد فاز .. » âyet-i kerîmesinin tefsîrinde bu akîdesine pek hafî bir halde işâret ederek demiştir ki : *"Cennete giren kimse için mutlak ve her türlü necâta vesîle olan şeye mütenâvil olan fevz hâsıl olmuş olur. Çünkü fevz ve necât için Allâh'ın suhtundan, Cehennemin ebedî azâbından kurtuluşun, rızâ-yı İlâhî'ye, naîm-i muhallede nâiliyyetin ötesinde bir gaye mevcut değildir."*

---

(1) Sûre : 5 (Mâide), âyet : 54 (2) Sûre : 6 (En'âm), âyet : 103

(3) Sûre : (Al-i İmrân), âyet : 185

Zemahşerî, fevz ve zafere gaye olmak üzere bunları gösteriyor, bununla da rü'yetullâh'ın ademini işrâb etmiş oluyor.

Halbuki Ehl-i Sünnet'e göre en büyük fevz ve necât, en büyük ni'met ve saâdet, en yüksek gâye rü'yetullâh'a nâiliyyettir.

Bunun içindir ki, ecille-i ulemâdan Bülkînî, diyor ki : « . فمن زحزح » *âyet-i kerîmesinin tefsîrinde Keşşâf'dan i'tizâli cınbızlar ile çekip çıkardım, Zemahşerî, Cennet'e duhulden daha büyük hangi fevz ve necât vardır? Demek istiyor, bununla da adem-i rü'yete işâret ediyor.*"

Velhâsıl : Keşşâf'ın bedr-i münîr kadar nûrânî olan çehre-i mehâsininde bu gibi i'tizâl kavâid ve mesâili, kelefü'l-bedr mesâbesinde birer leke teşkîl etmektedir. Bununla berâber tefekkürât ve tetebbüâtın parlak birer tecellîgâhı olan, esrâr-ı belâgatin en lâtif bir tercümânı bulunan bu mühim eserden ehl-i ilm için istiğnâ kaabil değildir. Bu cihetledir ki, bu muazzam eseri şâibedâr olduğu nekaayisden tecrîd ile güzel bir tarzda telhîsa veya bunun şâibeli noktalarını hâşiyeler ile, ta'lîkalar ile tavzîh ve ta'yîne lüzum görülmüş, bu vazîfe bir çok kudretli âlimler tarafından îfâ edilmiştir.

KEŞŞÂFI TELHÎS EDEN ZEVÂT :

Adet	İsmi	İrtihâli	Tercüme-i hal sırası
1	Şeyh Muhammed b. Aliyyü'l-Ensârî	662	
2	Kadı Nâsırü'd-Dîn el-Beyzâvî	685	
3	Kutbü'd-Dîn Muhammed es-Sayrâfî (1)	698	
4	Alâü'd-Dîn Alî et-Tûsî	816	
5	Abdü'l-Evvel b. Hüseyn, Ümmü Veled.	950	

KEŞŞÂF'A TAMÂMEN VEYA KISMEN HÂŞİYE VEYA TA'LÎKA YAZAN ZEVAT :

Adet	İsmi	İrtihâli	Tercüme-i hal sırası
1	Kutbü'd-Dîn Mahmûd eş-Şîrâzî	710	
2	Şerefü'd-Dîn Muhammed et-Tayyibî	743	

(1) Bu zâtın yazdığı eserin adı : «Takrîbü't-tefsîr»dir. Bunun «توضيح مشكلات التقريب» namiyle bir hâşiyesi vardır ki, müellifi Erzincanlı Alî b. Ömer'dir.

Adet	İsmi	İrtihâli	Terciime-i hal sırası
3	Ömer b. Abdürrahmân el-Kazvînî	745	
4	Fahrü'd-Dîn Ahmed el-Çarperdî	746	
5	İmâdü'd-Dîn Yahyâ el-Alevî (1)	750	
6	Kutbü'd-Dîn et-Tahdânî	766	
7	Ekmelü'd-Dîn el-Bâbertî	783	
8	Sa'dü'd-Dîn Teftâzânî	792	
9	Sırâcü'd-Dîn Ömer el-Bülkînî	805	
10	Seyyid Şerîf Cürcânî	816	
11	Veliyyü'd-Dîn Ebû Zür'a	826	
12	Burhânü'd-Dîn Haydar el-Herevî	830	
13	Yûsuf b. Hasan et-Tebrîzî	840	
14	Alâü'd-Dîn alâ musannifik	871	
15	Hasan Çelebi "Hâşiye-i Seyyid'e hâşiye"	885	
16	Hatip-zâde Muhyiddîn "Ta'lîka"	901	
17	Kemâlü'd-Dîn İsmâil Karamânî "Ta'lîka"	920	
18	İbn-i Kemal Paşa "Ta'lîka"	940	
19	Hayrü'd-Dîn Hızır el-Atûfî	948	
20	Mevlânâ Alî Kuşcu "Hâşiye-i Sa'deddîn'e hâşiye"	978	
21	Sun'ullâh Efendi	1011	
22	Saçaklı zâde Mehmet Efendi	1145	
23	Abdülkerim b. Abdülcebbâr (825) de berhayât idi.	.....	
24	Alâüddin Alî pehlivan	.....	
25	Ebü'l-Abbâs Ahmed İbnü'l-Benâ'	.....	
26	Mevlâ İbnü'l-Hatîb	.....	
27	Selânik kadısı Hâmid b. Mustafa	.....	

KEŞŞÂF'DAKİ AHÂDİS-İ ŞERİFEYİ TAHRİC EDEN, KEŞŞÂF HAKKINDA ESER YAZAN, KEŞŞÂF'IN ŞEVÂHİD VE EBYÂTINI ŞERH ETMİŞ OLAN ZATLAR :

Keşşaf tefsîrine birçok zevat hizmet etmiştir. Ezcümle Keşşâf'ın ihtivâ ettiği ahâdîs-i şerîfeyi Cemâlüddin Abdullah ez-Zeylaî ile Hâfız Şihâbüddin Ebü'l-Fazl tahrîc etmişlerdir.

(1) Bu zâtın iki hâşiyesi vardır. Biri «Tuhfetü'l-Eşrâf fî Keşf-i Gavâmızı'l-Keşşâf» diğeri de «Dürerü'l-Esdâf fî hall-i Akdi'l-Keşşâf»dır.

Keşşâf hakkında Nâsırüddîn Ahmed tarafından (El-İntisâf), Alemu'd-Dîn el-Irâkî tarafından (El-İnsâf) ve "717" târihinde vefât etmiş olan Alî Ömer el-Mağribî es-Sekûnî tarafından da (Kitâbü't-temyîz ale'l-keşşâf) unvanlı eserler te'lîf olunmuştur.

Keşşâf'ın şevâhidini Hızır b. Muhammed el-Mevsılî, iki cild olarak şerh etmiştir. Kezâlik (949) da Hamâ'da doğmuş ve (1016) da Dımeşk'da vefât etmiş olan Muhibbü'd-Dîn Muhammed Hamevî ile (1110) da Fas'da doğmuş ve (1170) de Medîne-i Münevvere'de vefât etmiş olan Mâlikî ulemâsından muhaddis Ebû Abdillâh Muhammed b. et-Tayyib de şerh etmişlerdir.

Keşşaf'da bin kadar beyit vardır. Bunları bâzı fuzalâ şerh etmiştir. Ekserîsi mensûrü'l-mekaatı' olduğundan gâyeleri ekser-i üdebâya, hattâ fuhûle bile hafî bulunmaktadır.

Keşşâf'ın hutbesini = mukaddimesini de bâzı zevat şerh etmiştir. Bunlardan biri Fîrûz-Âbâdî'dir. Diğer biri de Hâmid b: Alî ed-Dımeşkî'dir ki, vefâtı (1171) târihine müsâdiftir.

Zemahşerî'nin müellefâtı :

(الكشاف عن حقايق التنزيل) matbû' tefsirdir. (الفائق فى غريب الحديث) matbû'dur. (المقامات) nesâyiha dâir matbû' bir eserdir. (الطواق الذهب فى المواعظ و الخطب) matbû'dur. (اساس البلاغة) lûgata dâir matbû' bir eserdir. « الانموذج » nahve dâirdir, matbû'dur. (الكلم النوابغ) matbû'dur. Fransızca tercemesi de matbû'dur. (المفصل) sınâat-ı i'râba dâir matbû' bir eserdir. (مقدمة الادب) matbû'dur. (اعجب العجب شرح لامية العرب) matbû'dur. (الجبال والامكنة والمياه) matbû'dur. (الرائض فى الفرائض) , (المستقصى فى الامثال) , (ربيع الابرار) , (صميم العربية) , (قسطاس) , (شرح ابيات الكتاب) aruza dâirdir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, Vefeyâtü'l-a'yân, El-A''lâm, Mu'cemü'l-matbûât, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

175 — EBÜ'L-HASEN, ALÎ EL-HARZEMÎ :

Alî b. el-Irak es-Sınnârî, yüksek bir âlimdir. (539) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebü'l-Hasen, tabakaat-ı nuhâta da dâhildir. Müfessir, fakîh, lisân-ı Arab'a vâkıf bir zâttır. Şeyh Ebû Alî ed-Darîr en-Nîsâbûrî'den edeb okumuş, Buhârâ'ya rıhlet ederek oranın ülemâsından fıkıh ahzetmiştir. Eş'âr-ı avîsaya yâni ma'nâsını anlamak müşkül şiirlere de muttali' idi. (شمارخ الدرر) isminde bir tefsîri vardır.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm.*

* * *

176 — İBN-İ ATIYYE-İ MÜTEEHHİR :

Abdü'l-Hak b. Gaalip b. Atıyye el-Muhârîbî el-Mâlikî, büyük bir müfessirdir. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Gırnata ahâlîsinden olup (481) târihinde doğmuş ve (542) senesi Mağrıb'da (Lûraka) denilen mahalde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Atıyye, bir ilim ve celâlet hânedânına mensup, zekâsiyle, hüsn-i fehmiyle meşhur, âlim, mütefekkir bir zâttır. Tefsîre, hadîse, fıkha, edebiyâta bi-hakkın vâkıf bulunuyordu. Babası Ebû Bekr Hâfız Galip'den ve Ebû Alî el-Gassânî'den, Suğdîdî rivâyet eder. Mağrıpda (El-Meriyye) beldesinde (529) senesi kadılık yapmıştır. Nesri lâtif, eş'ârı rengîn ve dil-nişîndir. (المحرر الوجيز فى تفسير كلام العزيز) unvanlı tefsîriyle (İmâmü'l-müfessirîn) unvânına liyâkat kazanmıştır. Bu tefsir, âlem-i İslâm'da büyük bir rağbete mazhar olmuş, her tarafa intişar etmiştir. Bu tefsirin birinci cildi ile son cildi Lâleli Kütüphanesinde (116 - 120) numaralarda mukayyettir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

İbn-i Atıyye, tefsirinin mukaddimesinde diyor ki : Ben bu tefsîri Selef-i sâlihînin isrine tebaiyyet sûretiyle yazdım, ehl-i ilhâd'ın akvâlinden ictinâb edip îcâbeden yerlerde onların akvâlini reddettim, Kur'ân'ın efâz-ı mubârekesini tavzîh husûsunda mechûdumu bezl eyledim.

Bu tefsirin mukaddimesinde ilm-i tefsîre, merâtib-i müfessirîne, Arap kabîlelerinden hangilerinin lisanlarını muhâfaza edip hangilerinin muhâfaza edememiş olduğuna dâir ma'lûmât vardır.

Sonra Kur'ân-ı Kerîm'de gayr-i Arabî lâfızlar var mıdır, yok mudur? Mes'elesi de bahis mevzuu edilerek denilmiştir ki, Tabarî'ye ve sâireye göre Kur'an'da Arapca-i sarîhadan başka lâfız yoktur. Sâir lûgatlara nis-

bet edilen kelimeler tevârüd kabîlinden olup bunları Araplarla sâir kavimler bilittifak isti'mâl etmişlerdir. Fakat İbn-i Atıyye bu iddiâyı savab görmüyor. Ona göre Arab-ı âribenin lisanlarına seyahatleri. netîcesinde bâzı lûgatlar girmiştir. Şu kadar var ki, bunlar pek azdır, bunlar Araplar tarafından tasrîf edilerek kendi lisanlarına mal edilmiştir. Maamâfih bunlar az bir kısmında da bir tevârüd ve ittifak bulunmuş olmalıdır.

Bu tefsirde hem rivâyet tarîkına riâyet edilmiş, hem de dirâyet tarîkından istifâdeye çalışılmıştır. İltizâm edilen rivâyet tarîkı yalnız bir nakilcilikten ibâret değildir, belki bu hususta pek mutabassırâne hareket edilmiş, mevzu' veya hurâfât kabîlinden ma'dûd ahbâr ve âsârdan kitap sıyânet olunmuş, ehl-i Sünnet mezhebine uygun, fıtrat-ı selîme ashâbının hüsn-i telâkkî edecekleri bir tarza makrûn olarak ma'lûmat serdedilmiştir. Bu tefsirde vücûh-ı kırââte, bâzı mesâil-i fıkhiyyeye, ezcümle akrabâya, ebeveyne olan vasıyyetler ve kısas hakkındaki ihtilâf-ı fukahâya dâir nâfi' ma'lûmat vardır.

İbn-i Haldun, bu tefsîrin büyük müellifini takdirler ile yâd etmektedir. Ebû Hayyân da (El-Bahrü'l-muhît) unvanlı tefsîrinde İbn-i Atıyye'nin bu tefsîriyle Keşşâf arasında bir mukaayese yapıyor, bu tefsîri daha cem'iyyetli, daha hâlis, rivâyet tarîkına daha mutâbık buluyor.

Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiye de : *"İbn-i Atıyye'nin tefsîri Sünnet'e muvâfık, bid'attan hâlîdir. Keşke âsâr-ı Selef'e ittibâ' husûsunda biraz daha sebat gösterseydi, birtakım Mütekellimînin istidlâllerini nakletmeseydi"* meâlinde mutâlâada bulunmuştur.

Me'hazlar :*El-Bahrü'l-muhît, Tefsîr-i Şevkânî mukaddimesi, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn.*

★ ★ ★

177 — EBÛ BEKR İBNİ'L-ARABÎ :

Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh, İbnü'l-Arabî el-Meâfirî denmekle ma'rûf büyük bir âlimdir. (468) târihinde Endülüs'ün "İşbîliyye" şehrinde doğmuş, (543) senesinde Fas'ta vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYAHATLARI :

Ebû Bekr b. el-Arabî, kendi beldesinde babasından ve dayısı Ebü'l-Kaasım Hasan'dán ve seyahat ettiği yerlerde bir çok âlimlerden ilim ahzetmiştir. Ezcümle Şam'da Ebû Bekr Muhammed et- Turtûşî'den fıkıh ilmini tahsîl etmiş, yine Şam'da Ebû Hâmid Gazâlî'ye, Kudüs'te el-Hâfız Meklû b. Abdi's-Selâm er-Remlî'ye, Bağdad'da Ebû Bekr eş-Şâşî'ye,

Mısır'da bir çok muhaddislere mülâkî olmuştur. Kendisinden de el-Hasen b. Alî el-Kırâcî, Kaadî Iyâz ve daha başka bir çok âlimler rivâyette bulunmuşlardır.

Endülüs Hükûmeti inkırâza yüz tuttuğu cihetle Ebû Bekr b. Arabî ülemâdan, vüzerâdan bulunan pederiyle berâber (485) târihinde vatanından ayrılmış, Mısır'a, Şam'a iki defa Bağdad'a, Hicaz'a gitmiş, bir müddet İskenderiyye'de ikaamet etmiş, pederi orada (493) senesi vefât eylemişti. Kendisi bir müddet İşbîliyye'de kadı olduğu gibi bir müddet de Halep'de ve sâir yerlerde kadı bulunmuştur. Nihâyet (495) senesi Endülüs'e dönmüş, bir aralık da Fas'a gitmiş, oradan avdet ederken yolda vefât etmekle na'şı Merrâkiş'e nakledilmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Bekr b. el-Arabî, Endülüs ülemâsının hâtimesidir. Rivâyete âit ilimlerde büyük bir ihâta sâhibidir, hilâf, usûl, kelâm mes'elelerinde büyük bir vukufa mâliktir. Zehebî merhum, kendisini "El-Hâfızü'l-allâme" diye zikrediyor. Şarktan İşbîliyye'ye dönüşünde zamânının en büyük âlimi bulunuyordu, şarka rıhlet edenlerden hiçbir zat, bu kadar ilim ile mücehhez bir halde Endülüs'e avdet etmemiştir. Fasîh, edîb, şâir, hoş sohbet, târihşinâs. hayırhâh bir zât idi. Müteaddit ilimlerde mâhir, güzel ahlâk ile, hüsn-i muâşeretle, kerem-i nefs ile mümtâz idi. Va'z ile, tedrîs ile meşgûl olmuş, tefsîre, hadîse, fıkha, usûle, târihe, nahve dâir bir çok kitaplar te'lîf etmiştir. Servet sâhibi idi, İşbîliyye'de kendi malından bir sur yaptırmıştır, kendisini bir çok şâirler methetmişlerdir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Endülüs'ün, o ufûl etmiş İslâm yurdunun ebedî eserlerini canlandıran bu yüksek âlimin tefsîre dâir yazdığı mufassal eserler maalesef kütüphânelerimizde mevcut değildir. Bu zâtın bugün elimizde iki ciltten müteşekkil bir tefsîri mevcuttur ki, bu, Fas Sultânı Muhammed Ref', Abdü'l-Hafîz tarafından (1331) senesi Mısır'da tab' ettirilmiştir. Bu, bir kıymetli tefsîrdir, ahkâm âyetlerini îzah etmektedir, güzel bir tertîbe tâbi'dir. Şöyle ki :

1 — Bu tefsîrde âyât-ı celîleden bir kısmının esbâb-ı nüzûlü zikredilmektedir.

2 — Alelekser her sûre-i celîledeki âyetlerin mutazammın olduğu hükümler, fıkhî mezheblere göre tefsîr ve tavzîh edilmiştir. Bu âyetlerden istinbat edilen hükümler, birinci mes'ele, ikinci, üçüncü mes'ele... diye güzelce tertîbe tâbi' tutulmuştur.

3 — Sâhib-i eser, müteaddit müctehitlerin, muhaddislerin sözlerini naklediyor ve ara sıra (tenkîh) serlevhası altında kendi nokta-i nazarını îrâd ederek kudret-i ilmiyyesini gösteriyor.

4 — Sâhib-i eser, arasıra muhtelif mezhep sâhiplerinin içtihadlarını yazıyor, sonra kendisinin mensûb olduğu Mâlikî mezhebine âit akvâli zikrederek bunun rüchânını iltizamda bulunuyor. Bâzan da alelıtlak müctehitlerin akvâli hakkında ilmî tetkiklerde bulunarak kendince râcih olan kavli gösteriyor, rıdâ' mes'elesinde olduğu gibi.

Velhâsıl : pek münakkah ve vâsi' bir ilmin metin bir mahsûlü olan bu tefsîr-i şerîf her veçhile senâya lâyıktır. Meşhur Hanefî âlimi Ebû Bekr Cessâs'ın (Ahkâmü'l-Kur'ân) ünvanlı tefsîrine tekaabül etmektedir.

Müellefâtı :

(انوار الفجر فی تفسیر القرآن) yirmi senede te'lîf edilmiş seksen bın varakalık bir tefsîr imiş. Dağınık bir halde bulunan cüz'leri onun bunun elinde kalmış. Bu tefsîr'in sekzen ciltten müteşekkil tamam bir nüshası Merâkiş emîri Melik-i Âdil Ebû İnân'ın kitap sarayında (760) senesi mevcut bulunduğu mervîdir.

(القانون فی تفسیر القرآن العزیز) tefsir ilmine dâir bir eserdir.

(احکام القرآن) ahkâmı hâvî, matbû', iki ciltten müteşekkil bir tefsirdir.

(عارضة الاحوذیّ فی شرح الترمذی) matbû'dur. (کتاب المسالك) Muvatta' şerhidir. (القواصم والعواصم) , (المحصول فی اصول الفقه) , (کتاب المتکلمین) , (سراج المهتدین) , (سراج المریدین) , (کتاب الناسخ والمنسوخ) .

Me'hazlar : *Ed-Dîbâcü'l-müzehheb fî ma'rifeti ulemâi'l-mezheb, Cilâü'l-ayneyn, Tezkiretü'l-huffâz, Terâcimü'l-ahvâl li'z-Zehebî, El-A'lâm.*

* * *

178 — EBÜ'L-MEHÂSİN AHMED MES'ÛD EL-BEYHAKÎ :

Mes'ud b. Alî b. Ahmed es-Suvânî, ma'ruf bir âlimdir. "Fahrü'z-zamân" lâkabını hâizdir. (544) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bu zât, tefsirde, lûgatta, nahiv'de büyük bir üstad sayılmaktadır. Kıymetli eserleri ilmindeki kudret ve vüs'ati göstermeğe kâfîdir. Aynı zamanda kudretli bir şâirdir. Bir kıt'asını kaydediyoruz :

تكلف المجد اقوام وقد سئموا منه و انك شغوف به كلف

كانك الدرة الزهراء فى صدف والناس حولك طراً ذلك الصدف [1]

Müellefâtı :

(تفسير القرآن) , (صيقل الالباب) usuldendir. (التنقيح) usûl-i fıkıh-dandır. (التذكرة) dört ciltdir. (شرح الحماسة) , (التوابع واللوامع) usuldendir. (نفثة المصدور) dîvân-ı eş'ârdır.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn, El-A'lâm.*

* * *

179 — AHMED EL-BEYHAKÎ :

Ahmed b. Alî b. Muhammed, "Ca'ferik" denmekle ma'rûf bir âlimdir. (470) hudûdunda doğmuş, (544) târihinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ahmed el-Beyhakî, tefsirde, kırâette, lûgat ile nahivde imam bulunuyordu. Daha hayatta iken tefsîri her tarafa inşâr etmişti. Ebu'l-Hasen es-Sandalî ve Ebû Nasr b. Sâid'den ilim ahzetmiştir.

Müellefâtı :

(ينابيع اللغة) , (المحيط بلغات القرآن) , (تفسير القرآن) , (تاج المصادر) Kur'an ve hadisdeki masdarları muhtevîdir.

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

* * *

180 — EBÜ'L-FETH MUHAMMED EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ :

Muhammed b. Abdü'l-Kerîm b. Ahmed, meşhur bir âlimdir. Nîsâbur ile Harzem arasında bulunan Şehristan'da (467) târihinde doğmuş, (510) da Bağdad'a gitmiş, üç sene sonra vatanına avdet edip (548) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

---

(1) Meâli : Bir takım kimseler mecd ü şeref tahsîline zorzoruna çalıştılarsa da nihâyet usanıp kaldılar, sen ise mecd ü şerefe âşık, onunla muhat bulunmaktasın. Sen sanki sedef içinde parlak bir inci tânesisin, nâs ise etrâfında bütün o sedef (mesâbesinde) dirler.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed Şehristânî, mütefekkir, mütefennin, fakîh bir zâttır. Ahmed el-Havâfî ile Ebû Nasr el-Kuşeyrî'den fıkıh, Ebu'l-Kaasım el Kuşeyrî'den de ilm-i kelâm tahsîl etmiştir. Kelâmda Eş'arî mezhebine sâlikti. İlm-i kelâma, târîh-i edyâna, feylesofların mezâhip ve meşâlikine vâkıf idi. Sûre-i Yûsuf'a felsefî bir üslûb ile bir tefsir yazmıştır. (نهاية الاقدام) , (الملل والنحل) , (تاريخ الحكماء) , (مصارعات الفلاسفة) , فى علم الكلام) (المناهج) de âsârı cümlesindendir.

Me'hazlar : *Mu'cemü'l-üdebâ, Vefeyâtü'l-a'yân, El-A'lâm.*

★ ★ ★

181 — EMÎNÜ'D-DÎN ET-TABERSÎ :

Emînü'd-Dîn, Ebû Alî, el-Fadl b. el-Hasen, Tabaristan'a mensup bir zâttır. (548) târihinde "Senirvâr" da vefât etmekle na'şı Meşhed'e nakledilmiştir.

KUDRET İLMİYYESİ :

İmâmiyye'den bulunan Tabersî, müfessir, müdekkik, lisân-ı Araba vâkıf bir âlimdir. Birtakım eserleri vardır.

Müellefâtı :

(الوسيط) , (الوجيز) bu iki eser tefsîre dâirdir (مجمع البيان) , (مختصر الكشاف) bu iki eser, Keşfü'z-zünûn'a göre Ebû Ca'fer, Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî'nindir. (تاج المواليد) , (اعلام الورى باعلام الهدى) , (غنية العابد) .

Me'hazlar : *El-A'lâm, Ravzâtü'l-cennât.*

★ ★ ★

182 — EBÛ HAFS ÖMER EL-CENZÎ :

Ömer b. Osmân b. el-Hüseyn, muktedir bir âlimdir. Yetmiş yaşını mütecâviz olduğu halde (550) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ömer el-Cenzî, nahv ve edebde imam idi, müttekî, nezâhet-i nefse mâlik, kuvvetli bir şâir bulunuyordu. Bağdad'a giderek birçok fudalaya mukaarin olmuş, Ebü'l-Muzaffer el-Ebîverdî'den edeb, Abdü'r-Rahmân ed-Dûnî'den hadîs ahzetmiştir.

Sem'ânî diyor ki : Bu zât bir tefsir tasnîf etmiştir ki, eğer tamam olsa idi bir misli bulunmazdı.

Mehaz : *Buğyetü'l-vuât.*

☆ ☆ ☆

183 — HÜCCETÜ'L-EFÂDIL, ALÎ HARZEMÎ :

Ebü'l-Hasen, Alî b. Muhammed b. Alî el-Imrânî, büyük bir edipdir. Fahrü'l-meşâyih lâkabını da hâizdir. (560) târihlerine doğru vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bu zât, Zemahşerî'nin en büyük tilmizlerindendir, mezheben Mu'tezilî'dir. Müfessir, esrâr-ı edebe vâkıf, kelâm-ı Arab'ın gavâmızına muttali' idi. Ömrünün âhirini neşr-i ilme hasretmiş, salâh-ı hâl ile zühd ü takvâ ile muttasıf bulunmuştur.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) , (اشتقاق اسماء المواضع والبلدان) .

Me'hazlar : *Keşfü'z-zünûn, Buğyetü'l-vuât.*

☆ ☆ ☆

184 — İBN-İ ZAFER :

Ebû Abdi'llâh, Hüccetü'd-Din, Muhammed b. Muhammed b. Zafer el-Kureşî es-Saklebî, büyük bir edîbdir. (497) târihinde Saklebe'de doğmuş, Mekke-i Mükerreme'de neş'et etmiş, Afrika'da, Endelüs'de seyehatlerde bulunduktan sonra Şam'a avdet edip Hamâd'da tavattun eylemiş ve orada (565) târihinde vefâtı vuku' bulmuştur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Zafer, kudretli bir âlimdir, eserleri her tarafa intişâr etmiştir. Nahiv ilminde mütehassis idi, müfessir, müdekkik, sâlih, zâhit, mâ-lâ ya'nîden müctenip bir zât idi. Bir aralık Halep'de Sünnîler ile Şiîler arasında zuhûr eden bir fitne netîcesinde kitapları yağmaya uğramıştı.

Müellefâtı :

(ينبوع الحياة) bir kaç ciltlik bir tefsirdir. Üç cildi Dârü'l-kütübi'-Mısriyye'de (310) numaradadır. (خير البشر فى خير البشر) matbû'dur. (انباء نجباء الابناء) necîb evlâda âid, matbû' bir eserdir. (ساوان المطاع فى عدوان الاتباع) tefvîza, teessîye, sabr u rızâya, zühde müteallik, matbû' bir eserdir. İtalyancaya, İngilizceye terceme edilmiştir. Tercemeleri de matbû'dur. (الانباء على الاحباء) , (شرح مقامات الحريرى) , (اكسير كمياء) , (اساليب الغاية فى احكام آية) ve sâire.

Me'hazlar : *Vefeyâtü'l-a'yân, El-A'lâm, Keşfü'z-zünûn, Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye, Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

185 — EBÜ'L - HASEN ALÎ EL-ENSÂRÎ :

Alî b. Abdi'llâh b. Halef el-Endelüsî, nuhâtdan bir zâttır. Vefâtı (567) târihine müsâdiftir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bu zât, İbnü'n-ni'me denmekle ma'rûf, kitâbeti ile, ulûm-ı Arabiyyeye vukufu ile meşhurdur. Tefsîre, fıkha hâdim, tedrîse muvâzab idi. Kur'ân-ı Kerîm'e tefsir, Sünen-i Neseî'ye şerh yazmıştır.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm.*

★ ★ ★

186 — İBNÜ'D-DEHHÂN, NÂSIHÜ'D-DÎN :

Saîd b. el-Mübârek b. Alî, nuhâtın a'yânından meşhur bir zâttır. (494) târihinde doğmuş, (569) da Musul'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbnü'd-Dehhân, yüksek bir âlimdir, Ebü'l-Kaasım Hibetullâh'dan, Ebû Gaalib Ahmed b. el-Bennâ'dan ve sâireden hadîs dinlemiştir. İmâdü'l-Kâtib der ki : *"İbnü'd-Dehhân, asrının Sîbeveyhi'dir, onun zamânında denilirdi ki : Elyevm Bağdad'da nahiv âlimi şu dört zattan ibârettir. Cevâ-*

liki, İbnü'ş-Şecerî, İbnü'l-Haşşâb, İbnü'd-Dehhân." Müfessir olan bu zâtın bir kısım eş'ârı da vardır. Bir kıt'asını kaydediyoruz :

« لا تحسبن ان بالكتـ ـب مثلنا ستصير

قللد جاجة زيـ ـش لكنها لا تطير »[1]

Müellefâtı :

(تفسير سورة الاخلاص) , (تفسير الفاتحة) , (تفسير القرآن) , (شرح الايضاح) kırk cilt imiş. (الرياضة) nüket-i nahviyyeye dâirdir. (النكت والاشارات على السنة الحيوانات) ve sâire.

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

☆ ☆ ☆

187 — MUHAMMED EL BAKKAALÎ :

Muhammed b. Ebi'l-Kaasım el-Harzemî, büyük bir âlimdir. Künyesi : "Ebü'l-fazl", lâkabı : "Zeynü'l-meşâyih" dir. Takrîben (506) târihinde doğmuş, (576) senesi Harzem Cürcâniyyesinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebü'l-Fazl, Bakkaalî, âlim, fâzıl, müfessir, fakîh, edîb bir zâttır. Arap lisânında bir hüccet idi. Güzel i'tikaada mâlik, Hanefî mezhebine sâlik bulunuyordu. Mahmûd Zemahşerî'den teallüm etmiş, üstâzının vefâtından sonra da yerine kaaim olarak tedrîs ile, te'lîfât ile meşgul olmuştur.

Müellefâtı :

(مفتاح التنزيل) , (كتاب التفسير = التراجم باسان الاعاجم) , (كتاب الترغيب فى العلم) , (شرح الاسماء الحسنى) , (التنبيه على اعجاز القرآن) , (الهداية المعانى والبيان) , (الفتاوى) ve sâire.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zünûn.*

☆ ☆ ☆

(1) Meâli : «Sanma ki, kitaplar ile bizim nazirimiz olabileceksin, tavuğun da kanatları vardır, fakat uçamaz.»

188 — ZAHÎRÜ'D-DÎN :

Şeyh Ebû Ca'fer, Muhammed b. Mahmûd en-Nîsâbûrî, ülemâdan bir zâttır. (577) târihinde berhayat bulunuyordu.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Zahîrü'd-Dîn ma'rûf bir âlim, bir müfessirdir. Fârisî lisâniyle bir kaç cilt olarak yazmış olduğu (البصائر فى التفسير) ünvanlı kitabını (577) târihinde ikmâl etmiştir.

Me'haz : *Keşfü'z-zünûn.*

* * *

189 — ÂLÎ EL-GAZNEVÎ :

Âlî b. İbrâhim b. İsmâil, Nâsırü'd-Dîn, Ebû Alî el-Hanefî, mübârek bir âlimdir. Vefâtı (582) târihine müsâdiftir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Yüksek bir Hanefî fakîhi olan Âlî, tefsirde, cedel ve usulde de büyük bir ihtisas sâhibi idi, tefsîrinde nahve i'râba dâir ma'lûmat vermiş, bedîâne bir üslûp ihtiyâr etmiştir.

Müellefâtı :

(تفسير التفسير) bir kaç cilttir. (المشارع) fıkha dâirdir. (المنابع) El-Meşâri'in şerhidir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

190 — EBÛ NASR EL-ATTÂBÎ :

Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhârî, meşhur bir âlimdir. "Ebü'l-Kaasım" künyesiyle de yâd edilir, (586) senesi Buhârâ'da vefât etmiştir. Dâr-ı Attâb, Zehebî'nin ifâdesine nazaran Buhârâ'da bir mahallenin adıdır.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Nasr, Hanefî imamlarından sayılır, müfessir, fakîh bir zâttır. Fıkha dâir mu'teber eserleri vardır.

müellefatı :

(تفسير هتابى) , (جوامع الفقه) dört ciltir. (شرح الجامع الكبير) ,
(شرح الزيادات) , (شرح الجامع الصغير) .

Me'hazlar : *Keşfü'z-zünûn, el-Cevâhirü'l-Mudîe.*

* * *

191 — AHMED EN-NÂTIKÎ :

Ahmed b. Muhammed en-Nâtıkî et-Taberî, ma'ruf bir âlimdir. vefâtı (586) târihine müsâdiftir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ahmed en-Nâtıkî, Irâkayn'de yâni Kûfe ile Bağdad havâlisinde yetişen Hanefî fukahâsının büyüklerinden sayılır. Tefsîrde, fıkıhta mütehassıs idi. Ebû Abdillâh el-Cürcânî'den teallüm etmişti. Bu zâtın (Tefsîrü'l-Kur'ân), (Fetâvâ-i Attâbiyye) namiyle iki eserinden bahsolunuyor. Halbuki Fetâvâ-yı Atṭâbiyye, cevâmiü'l-fıkıh'tan ibâret olup Ahmed el-Attâbî'ye âittir. Bu iki zât biribirinden tefrik edilmemiş gibi görülüyor. Keşfü'z-zünûn'da (Fetâvâ-yı Nâtık) denilmiştir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-Behiyyc, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

192 — MUHAMMED EL-ENBÂRÎ :

Ebû Tâhir, Muhammed b. Ebi'l-Fazl, meşhur bir edîbdir. Aslen Enbar'lıdır. (507) târihinde Mısır'da doğmuş, (596) târihinde vefât edip "Kurâfe"de defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed el-Enbârî, tefsîrde, hadisde, şiir ve inşâda büyük bir iktidar sâhibi idi, güzel yazısı ile, kıymetli eş'âriyle meşhurdur. Selâhuddîn-i Eyyûbî'nin Yemen'de hâkim olan birâderi Seyfü'l-İslâm Tuğtikin tarafından husûsî bir me'mûriyetle ve Huccâc ile berâber Bağdad'a gidip halîfenin ikrâm ve iltifâtına nâil olmuş, bir müddet Bağdad'da kalmış idi. Selâhuddîn-i Eyyûbî tarafından da Tinnîs ve İskenderiyye'de bâzı mühim me'muriyetlere tâyin edilmişti. Tefsîr-i şerîfi ve (Kitâbü'l-manzûm ve'l-mensûr) adlı iki ciltlik bir eseri ve sâir eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Kaamûsü'l-a'lâm.*

* * *

193 — EBÜ'L-FEREC EL-CEVZÎ :

Abdurrahman b. Ebi'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, pek meşhur bir zâttır. Hazret-i Sıddîk'ın neslindendir. Lâkabı "Cemâlü'd-Dîn" dir. Büyük ceddi Vâsıt ahâlîsindendir. Vâsıt'da yalnız bu zâtın hânesinde bir ceviz ağacı bulunurmuş, bu münâsebetle kendisine "Cevzî" denilmiş, sonra bu nisbet, evlât ve ahfâdına intikal etmiştir. "Ferdatü'l-Cevz" denilen ma'ruf bir mahalle nisbet edildiği de mervîdir.

Ebü'l-Ferec, takrîben (510) senesinde Bağdad'da doğmuş, (597) târihinde yine Bağdad'da vefât etmiştir. Orada "Bâ'bü'l-Harb" denilen makberede medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbnü'l-Cevzî, zamânında Irak'ın büyük bir allâmesi, İslâm âfâkının pek belîğ, heyecanlı bir vâizi idi. Mev'izelerini binlerce halk toplanıp dinlerdi, meclis-i va'zında Bağdad'ın bütün ekâbiri hazır bulunurdu.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Kaasım b. el-Husàyn'dan Alî b. Abdülvâhid ed-Dîneverî'den, Ebû Abdillâh el-Bârî' ile Ebû Gaalib Muhammed el-Hasen el-Mâverdî'den ve Hatîbü'l-Isfehân ile diğer meşâhirden ilim ve irfan tahsîl etmiş, kendisinden de İbnü's-Sâhib Yahyâ, Hâfız Abdü'l-Ganî, İbnü'z-Zeynebî İbnü'n-Neccâr gibi zâtler müstefîd olmuşlardır.

İbnü'l-Cevzî, Hanbelî mezhebinde idi, gâyet âbid, zâhid idi. Şemâili lâtif, harekât ve nağmâtı mevzun, lâtîfeleri tatlı idi. Birçok ilimler ile mücehhez bulunuyordu. Bâhusûs tefsîrde, hadîsde, târihte mütehassıs idi. İki üç yüz kadar te'lîfâtı vardır. Maahâzâ kitaplarının bâzılarında bir hayli yanlışlıklara tesâdüf olunmaktadır. Bir kitabı yazar yazmaz tetkik ve tehzîbine lüzum görmeden onu bırakıp diğer bir kitap te'lîfine başlarmış, Zehebî merhum diyor ki : *"Evet.. ona bu hal, bu vehm, aceleden ve hemen diğer kitaba başlamadan neş'et etmiştir."*

İbnü'l-Cevzî, bir risâlesinde Hanbelî mezhebinin bir mücessime mezhebi hâline gelmesine sebebiyet verenlerden şikâyet etmiştir. Müteşâbihâtı te'vîle meyyaldir, aklı ihmâl etmenin doğru olamıyacağını söylemiştir. İmâm Gazâlî'yi intikaad ettiği için kendisini de İbn-i Esîr tenkîd etmiştir. Kendisini tenkîd edenler arasında Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiye de vardır.

İbnü'l-Cevzî, hayâtının son günlerinde nefy ve tağrîb musîbetine uğramıştır. Abdü'l-Vehhâb el-Hanbelî adında garazkâr bir şahsın iğmâzına mebnî vezîr İbnü'l-Kassâb, bu muhterem zâtı acınacak bir halde Vâsıt'a nefyetmiş, orada bir hâne içinde mahbûsâne bir halde yaşamasına sebep olmuştur.

İbnü'l-Kassâb, Şîî mezhebinde idi, İbnü'l-Cevzî'nin Hazret-i Sıddîk sülâlesinden olması, bu hususta te'sirden hâlî kalmamıştı.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebü'l-Ferec b. el-Cevzî, Kur'ân'ın rûhuna âşinâ, mütefekkir bir müfessir olduğundan (Zâdü'l-Mesîr) unvanlı tefsîrini âlimâne, belîgaane, mürşidâne bir tarzda yazmıştır. Bu eserinde meânî ve beyân ilimlerine çok i'tinâ göstermiş, bu iki ilim olmaksızın Kur'ân-ı Azîmüşşân'ın bi-hakkın tefsîr edilemiyeceğini Câhız'dan naklen beyân etmiş ve bu iki ilme sûre-i Bakare tefsîrinde bir nümûne olmak üzere daha ziyâde temasta bulunmuştur.

Bu tefsirde birçok .mu'dal mevzu'lar suâl ve cevap tarzında halledilmiştir.

Benî âdemin ne sûretle tekrîm-i İlâhîye mazhar olduğu :

(1) (ولقد كرمنا بنى آدم ...) âyet-i celîlesinin tefsîri sırasında beyân olunarak deniliyor ki : Allâhu Teâlâ benî âdemi akıl, nutk, temyîz, hat, güzel sûret, mu'tedil kaamet, maâş ve meâd işlerini tedbîre iktidâr ile tekrîm buyurmuştur. Ve denilmiştir ki, Allâhu Teâlâ benî âdemi yeryüzünde bulunan şeylere teslît ve bu şeyleri insanlara musahhar kılmak sûretiyle tekrîme mazhar kılmıştır.

(Zâdü'l-Mesîr)'in (2084) sahifeden müteşekkil, serlavhası müzehheb, fevkalâde bir nüshası Hamidiye kütüphânesinde (102) numarada mevcuttur. Bu nüshadaki bütün âyât-ı celîle, yaldız ile yazılmıştır. Bu Tefsîr-i şerîfin yazma bir nüshası da Kütüphâne-i Umûmîde (110) numaradadır.

Müellefâtı :

(زاد المسير فى علم التفسير) dört cüzden müteşekkil bir tefsirdir. Bir nüshası Kütübhâne-i Umûmî'de (389) umûmî ve (131) sıra numarada mevcuttur. (المذهب فى المذهب) , (الاريب فى تفسير الغريب) tefsîre dâirdir. (المغنى) , (فنون الافنان فى عجائب علوم القرآن) , (اسباب النزول) ulûm-i kıraate dâir büyük bir eserdir. اخبار اهل الرسوخ بمقدار الناسخ hadîse dâir matbû'dur. (منهاج الوصول الى علم الاصول) , (والمنسوخ) mev'izedir. (حسن السلوك الى المواعظ الملوك) , (نسيم الرياض),(جواهر الموعظة)

(1) Sûre : 17 (İsrâ), âyet : 70

, (اللآلى فى خطب المواعظ),(الدرج فى الموعظة) , (الذهب المسبوك فى سير الملوك)
, (مدارج السالكين) matbû'dur. (يا قوتة المواعظ) , (اللؤلؤة فى المواعظ)
(ارشاد المريدين , (تذكرة المتنبه فى عيون المشتبة) , (تذكرة الاريب)
, (انس الفريد وبغية المريد) , (منهاج القاصدين) , فى حكايات الصالحين)
, التحقيق فى احاديث الخلاف) , (العلل المتناهية فى الحديث)
(دفع شبهة التشبيه , (قصيدة فى الاعتقاد) , (جامع المسانيد و الالقاب)
; (التحقيق فى مسائل الخلاف) matbû'dur. والرد على المجسمة)
matbû'dur. (الوفا بفضائل المصطفى) , (المنفعة فى المذاهب الاربعة)
, (سيرة العمرين) , (شذورالعقود فى تاريخ العقود) , (المنتظم فى تاريخ الامم)
(سيرة عمر بن عبد العزيز) matbû'dur. (مناقب عمر بن عبد العزيز)
, (مناقب الشافعى , (مناقب على) , (مناقب الصديق) matbû'dur.
(روح الارواح) , (اللباب قصص الانبياء) , (مناقب الامام احمد بن حنبل)
mev'izeye dâir matbû'dur. (ملتقط الحكايات) matbû'dur. (احكام البرامكة),
, (اعمار الاعيان) matbû'dur. (كتاب الاذكياء) , (كماة الزهر و فريدة الدهر)
(تلقيح فهوم اهل الآثار فى مختصر السير والاخبار) kısmen matbû'dur.
matbû'dur. (رؤس القوارير فى الخطب و المحاضرات و الوعظ والتذكير)
, (الحدائق لاهل الحقائق) matbû'dur. (مولد النبى عليه السلام)
(هادى الارواح (كتاب الفروسية) , (كتاب احكام الاشعار باحكام الاشعار)
(كتاب لقط المنافع) , الى بلاد الافراح) Araplarca ma'lûm olan tıp ve
ferâsete dâirdir. (تنبيه النائم الغمر على ـ حفظ ـ مواسم العمر) bir mecmuada
tab' edilmiştir. Bâzı eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *Tezkiretü'l-huffâz li'z-Zehebî, İbn-i Hallikân, Cilâü'l-ayneyn, El-A'lâm, Keşfü'z-zünûn, Mevzûâtü'l-ulûm, Kaamûsü'l-a'lâm.*

* * *

194 — HASEN NU'MÂNÎ = EBÛ ALÎ FÂRİSÎ :

Ebû Alî, Hasen b. el-Hatîr en-Nu'mânî, muktedir bir âlimdir. Bağdad ile Vâsıt arasında bulunan Nu'mâniye karyesine nisbetle kendisine "Nu'mânî" denildiği gibi ceddi Nu'mân b. Münzir'e nisbetle de "Nu'mânî' denilmektedir. Şîraz'da ilm-i fıkıh tahsîl ettiği için kendisine "Fârisî" de denilmiştir. Lâkabı : Zahîrî veya Zahîrü'd-Dîn'dir. (547) târihinde doğmuş (599) da vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Hasen Nu'mânî, kırâet, tefsîr, fıkıh, kelâm, cedel ilimlerinde bir mütehassıs olduğu gibi mantık, hey'et, tıp, hesap ilimlerine de vâkıf idi. Nahiv, lûgat, aruz, kavâfî, şiir, târihte de iktidar sâhibi bulunuyordu. İbrâniyyeye de âşinâ idi. Bir aralık Şam'a rıhlet ederek Kudus-i Şerîf'de tedrîsât ile meşgul olmuştur. Mısır'da da bir müddet kalmıştı.

Müellefâtı :

(تنبيه البارعين على) , (شرح الجمع بين الصحيحين) , (تفسير كبير) ve sâire. المنحوت من كلام العرب)

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

195 — ABDÜ'L-MÜN'İM EL-HAZRECÎ :

Abdü'l-Mün'im b. Muhammed b. Abdü'r-Rahîm, değerli bir âlimdir. Vefâtı (599) târihine müsâdifdir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbnü'l-Feres el-Gırnatî denmekle ma'rûf olan Abdü'l-Mün'im, lûgatta, Arabiyyede bir imam idi. Tahsilini babasından, dedesinden yapmış, fıkıhda, usûl-i dinde mütebahhir olmuştur. (Ahkâmü'l-Kur'ân) ünvanlı bir tefsîri vardır. Bir manzûmesi :

« ما بالنا متهماً وُدّنا ونحن فى ودكم نقتل

كأنكم مثل فقيه رأى ان يترك الظاهر للمحتمل » [1]

Me'haz : *Buğyetü'l-Vuât.*

---

(1) Meâli : Nedir hâlimiz ki, biz muhabbetimizde müttehem bulunuyoruz? Halbuki biz sizin muhabbetiniz uğrunda ölüp durmaktayız. Siz sanki muhtemel için zâhirin terkedilmesine kaail olan bir fakîh gibisiniz.

196 — NASR B. ALÎ ŞÎRÂZÎ :

Ebû Abdi'llâh, Nasr b. Alî b. Muhammed, İbn-i Meryem denmekle ma'rûf bir zâttır. (565) târihinde berhayât idi.

KIYMET-İ İLMİYYESİ :

Şeyh Nasr b. Alî, Şîrâz'ın en yüksek hatîbi, âlim ve edîbi idi. Umûr-ı şer'iyyede, müşkilât-ı edebiyyede kendisine mürâcaat olunurdu. Mahmud b. Hamza el-Kirmânî'den ilim tahsîl etmiştir. Tefsîri ve Fârisîce şerh-i îzâhı vardır.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

197 — İBN-İ TAYFÛR ES-SECÂVENDÎ :

Muhammed b. Tayfûr, Ebû Abdi'llâh el-Gaznevî, kıymetli bir âlimdir. Altıncı asr-ı Hicrî ortalarında yaşamıştır.

MEVKİ-İ İLMİSİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Secâvendî, büyük bir müdekkik, muktedir bir müfessirdir. Tefsir, kırâat, nahiv ilimlerinde mütehassıs bulunuyordu. Güzel bir tefsîri vardır. Âyât-ı celîlenin bâzı kelimelerini sırasiyle tefsîr ve kadîm müfessirlerin akvâlini nakleder. Ehl-i Sünnet mezhebine mutâbık, bâzı nâfi' îzâhâtı muhtevîdir. [1] « الرحمن على العرش استوى » nazm-ı şerîfi hakkına İmâm-ı Alî'den şöyle naklediyor : "İstivâ, gayr-i meçhûldür, keyfiyeti gayr-i ma'kuldür, buna îman vâcibdir, bundan suâl ise bid'attır. Çünkü Allâhu Teâlâ mekân yok iken yine var idi, O yine mekânı yaratmasından evvelki vasıf üzeredir. « فهو على ما كان قبل خلق المكان »

Müellefâtı :

(عين المعانى فى تفسير السبع المثانى) bunun üçüncü cildi Molla Murad Kütüphânesinde (133) numarada mevcuttur. Bu tefsîrin muhtasarı (انسان عين المعانى) dır. (كتاب علل القراآت), (تاب الوقف و الابتداء) .

Me'hazlar : *Gaayetü'n-nihâye, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

(1) Sûre : 20 (Tâ-hâ), Âyet : 5

198 — İMÂM-I FAHRÜ'D-DÎN-İ RÂZÎ :

Ebû Abdi'llâh, Muhammed İbni'l-Allâme Hatîbü'r-Rey Ziyâü'd-Dîn Ömer et-Teymî el-Bekrî, pek meşhur bir âlimdir. Nesebi Kureyş kabîlesine müntehî olmaktadır. Asılları Taberistan'dandır. (543) senesi Rey şehrinde doğmuş olduğundan orayâ nisbetle kendisine "Râzî" denilmiştir. (606) târihinde Herat'ta vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYAHATLARI :

Fahr-i Râzî'nin ilk muallimi babası Ziyâü'd-Dîn'dir. Bu zât, Muhyi's-Sünne Muhammed Bagavî'nin tilmizlerinden gaayet fasîh, belîğ, hutbe îrâdında mâhir idi. Hatîbü'r-Rey diye ma'rûfdur.

Fahr-i Râzî, bilâhare "Merâğa" da Alî Mecducîlî'den hikmet okumuş, Kemal Sümmânî'den fıkıh tahsîl etmiş, daha sonra Şeyh Necmü'd-Dîn-i Kübrâ'dan zühd ve tasavvuf dersi almıştır.

Seyehatlerine gelince : Fahr-i Râzî, mütebahhir bir âlim olduktan sonra seyehâte çıkmış, Hârezm'e giderek orada mu'tezile fırkalariyle birçok münâzaralarda bulunmuştur, bunun netîcesinde Hârezm'i terke lüzum görmüştü.

Sonra Mâverâünnehr'e gitmiş, orada da birçok mübâhaselerde, münâzaralarda bulunmuş, bir aralık vatanı olan Rey şehrine dönmüştü. Orada hâzık ve pek zengin bir doktor, iki kızını Fahr-i Râzî'nin iki oğluna tezvîc etmiş, bilâhare kendisi vefât etmekle o cesîm serveti Fahr-i Râzî âilesine intikaal eylemiştir.

Fahr-i Râzî, bu servetin büyük bir kısmını Sultan Şihâbü'd-Dîn Gûrî'ye ikrâz etmişti. Muahharen bunu istîfâ için Gazne'ye gitmiş, orada Şihâbü'd-Dîn'in birçok ikramlarına nâil olmuştur.

Güneş gibi ufuklara ziyâlar neşretmek fıtratında bulunan bu yüksek âlim, bir aralık Horasan'a gidip orada da kemâlâtını neşre başlamış, Sultân-ı Kebîr Alâü'd-Dîn Harzemşâh Muhammed ile aralarında büyük bir mahabbet ve samîmiyyet vücûda gelmişti.

Fahrü'd-Dîn-i Râzî, bir müddet de Herat'ta ikaamet etmiştir. Burada "Şeyhü'l-İslâm" lâkabı ile anılıyordu. Buradaki Kerrâmiyye tâifesinin yanlış akîdelerini teşhîr ediyor, halkı tenvîre çalışıyordu.

HERAT'TAKİ BİR SERGÜZEŞTİ :

Allâme Muhammed b. Şıhne diyor ki : Fahr-i Râzî'nin yalnız Arabî ilimlerde değil, her ilimde yed-i tûlâsı var idi. Birçok ülkelere gitmiş, hükümdarlara müsâhib olmuş, bu yüzden büyük bir fitne de tehaddüs etmiştir. Şöyle ki :

Hükümdar Gıyâsü'd-Dîn, Fahr-i Râzî'ye pek müteveccih bulunuyordu, onun için Herat'ta bir medrese yaptırdı. Bu teveccüh, Kerrâmiyye mezhebinde bulunan Herat ahâlîsine ağır gelmişti, bunlar tecsîm ve teşbîhe kaail kimselerdir. Nihâyet bir gün Kerrâmiyye, Hanefiye, Şâfiiyye âlimleri münâzara için Gıyâsü'd-Dîn'in huzûrunda toplandılar, Fahrü'd-Dîn-i Râzî ile Kerrâmiyyenin büyüğü ve en âlim ve zâhidi bulunan Abdü'l-Mecîd b. el-Kudve de o meclisde hazır bulunmuşlardı.

Râzî söylüyor, İbn-i Kudve ve i'tirazda bulunuyordu, Gıyâsü'd-Dîn meclisten kalkmış, Râzî de İbn-i Kudve'ye kızarak bâzı lâkırdılar söylemişti. Ertesi gün İbnü'l-Kudve, şehrin büyük câmiinde va'za başlıyarak cemâate hitâben : *"Ey insanlar! Biz Resûl-i Ekrem'den sahîhan naklolunan şeylerden başkasına kaail bulunmuyoruz, biz Aristo ilmini, İbn-i Sînâ'nın küfriyyâtını, Fârâbî'nin felsefesini bilmiyoruz. O halde Allâhu Teâlâ'nın dînini, Peygamberinin Sünnetini müdâfaa edip duran bir İslâm âlimi ne için dünkü gün sebb ü şetme uğramış bulunsun?"* diye ağlamağa başlamış, kürsî-i hitâbeti etrâfında bulunanlar da hep birden ağlamağa iştirak etmişler, derken umûmî bir vâveylâ, bir kıyam kopmuş, şehir bir fitne sâhası hâlini almıştı. Nihâyet Gıyâsü'd-Dîn, Fahr-i Râzî'yi şehirden çıkaracağını halka va'd ederek fitneyi teskîne muvaffak oldu. Râzî de şehirden çıkıp gitti.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Fahrü'd-Dîn-i Râzî, bir ilim ve kemâl timsâli idi. Tefsir, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi dînî ilimler ile bi-hakkın mücehhez olduğu gibi edebiyatta, riyâziyatta, kimyâ, hey'et, tıp gibi ilimlerde de büyük bir iktidar sâhibi idi. Pek parlak bir fikre, büyük bir muhâkeme ve tenkit kudretine mâlik bulunuyordu, dînî mezheplerin esaslarını, felsefî mesleklerin mesâilini tetkik etmişti, kendisinde parlayan bir dehânın yardımiyle bid'at erbâbına, mütefelsif zümrelere karşı bir cephe almış, hakîkatin tecellîsini te'mîn için büyük bir şehâmetle mücâdele meydanına atılmıştı. Her hangi zümre ile münâzarada bulunacak olsa galibiyyet nesîmi mutlaka kendi tarafında esmeğe başlardı.

Râzî'nin müellefâtı, İslâm âleminin her tarafına dağılmış, ilim sâhipleri eski âlimlerin kitaplarını bırakarak onun eserleriyle iştigale başlamıştı. Binlerce ilim ve irfan tâlibi ve muhtelif mezâhip müntesipleri

Râzî'nin huzûrunda toplanır, herbirinin îrâd ettiği suâle güzelce cevaplar verirdi.

Asrının hükümdarları ziyâretine koşar, bir yere gitmek için atına binecek olsa üç yüz kadar talebesi etrâfında yürürlerdi. Büyük bir vekar ve mehâbet sâhibi olan bu yüksek âlime karşı herkes pek ziyâde tevkîr ve ta'zimde bulunurdu.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Fahrü'd-Dîn-i Râzî, denebilir ki, tefsirde kendine has bir meslek tutmuş, tefsir kitabını o zamâna kadar yazılmamış bir tarzda vücûda getirmiştir. "Mefâtihü'l-gayb" nâmındaki bu tefsîrin başlıca bâriz vasıfları şu veçhile hülâsa edilebilir.

1 — Yalnız Fâtiha sûre-i celîlesi, bir cilt teşkil edecek derecede mufassal bir tefsîre tâbi' tutulmuştur. Buna sebep de şu olmuştur :

Râzî diyor ki : *"Yalnız Fâtiha sûresinin fevâid ve nefâisinden on bin kadar mes'ele istinbât olunabilceğini her nasılsa bir meclisde söylemiş idim, bunu istib'âd edenler bulundu, ben de te'lîfine başladığım bu tefsîr için böyle mufassal bir mukaddime yazıp iddiâmın mümkinü'l-husûl bir şey olduğuna bir beyyine vücûde getirdim."*

Filhakîka birçok bedîaları, nefis nefis ilmî sânihaları, mes'eleleri câmi' olan bu mukaddime, hem beyânât-ı Kur'âniyyenin azamet ve ulviyetine, hem de Râzî'nin ilim ve ma'rifetindeki vüs'ata büyük bir burhandır.

2 — Bu tefsir, hem rivâyet, hem de dirâyet tarîkını câmi'dir. Âyetlerin îzâhı sırasında hem Ashâb-ı Kirâm'dan, Tâbiînden ve sâir zevattan menkul olan tefsir vecihleri yazılmış, hem de dirâyet yoluyla bunların tavzih ve tahlîline çalışılmıştır.

3 — Bu tefsirde sûrelerin ve birçok âyetlerin aralarındaki münâsebet ve insicam öyle güzel, öyle mütefekkirâne bir tarzda gösterilmiştir ki, bunları mütâlâa edip de eser sâhibinin fikrindeki küşâyişi, nazarındaki derin nüfûzu takdîr etmemek kaabil olamaz.

4 — Fahr-i Râzî, fıkhan Şâfiî, i'tikadca Eş'arî mezhebine sâlik olduğundan tefsîrinde fıkha, hilâfiyâta, kelâma müteallik mesâilde alelekser Fıkh-ı Şâfiî iltizâm edilmiş, Kaderiye mezhebi tenkîd ve cebr-i mütavassıt akîdesi te'yîd ve müdâfaa olunmuştur.

5 — Bu tefsirde ahlâka, ilâhiyâta, felsefeye, hey'ete teallûk eden mevzu'lar büyük bir vukuf ile îrâd ve muhâkeme edilmiş ve bütün mebâhis, okuyucuları yormıyacak bir sûrette tertîb edilerek bir kısım vecihlere, mes'elelere ayrılmıştır.

6 — Bu tefsirde bâhusus eski hey'et âlimlerinin iddiâları, nazariyeleri birer tenkîd haddesinden geçirilmiş, Kur'ân-ı Hakîmin beyânâtına münâfî görülen noktalar cerh edilmiş, meselâ : [1] « فسواهن سبع سموات » nazm-ı celîli îzâh edilirken hey'et ülemâsının semâ hakkındaki nazariyeleri ve seyyârelerin başka başka birer semâda merkûz olduğuna dâir iddiâları mufassalan yazılarak tenkîd edilmiş, ecrâm-ı semâviyenin birer semâda merkûz olmayıp kendi başlarına mütecharrik, bir fezâda sâbih bulunabilmeleri imkânı dermeyan edilerek yeni hey'etçe kabûl edilen esaslara işâret olunmuştur.

7 — Bâzı zevâtın beyânına nazaran Fahr-i Râzî Sofiyye tarîkına sülûk ettikten sonra bu tefsîrini yazmaya başlamıştır. Bu cihetle bu mübârek tefsir, birçok tasavvufî beyânât ile de müzeyyen bulunmaktadır. Hattâ [2] « الله نور السموات و الارض . . » âyet-i celîlesinin tefsîri sırasında İmâm-ı Gazâlî'nin "Mişkâtü'l-envâr" ismindeki risâlesi tamâmen dercedilmiştir. Bu risâle ise ma'lûmı olduğu üzere bu âyet-i kerîmeye dâir tasavvufî bir neşve ile yazılmış, kıymetli bir eserdir.

Velhâsıl "Mefâtîhü'l-gayb" birçok hakikatların inkişâfını te'mîn eden pek faydalı bir tefsirdir. Fettâh-ı Kerîm Hazretleri müellifinin rûhuna gayb âleminde rahmet kapılarını dâimâ açık bulundursun, âmîn.

MEFÂTİHÜ L-GAYB'IN İKMÂLİ :

İmâm Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin (Tefsîr-i Kebîr) diye yâd olunan Mefâtihü'l-gayb ismindeki tefsîri, vaktiyle on iki veya on üç cilt olmak üzere tertîb edilmiş, muahharen altı ve sekiz ciltten müteşekkil olmak üzere müteaddit defa tabedilmiştir.

Bâzı zevâtın beyânına nazaran Fahr-i Râzî bu kitabını ikmâl etmeden vefât etmekle bunu başkaları ikmâl etmiştir.

Fahr-i Râzî, alelekser sûrelerin tefsirini yazıp bitirdiği târihi sûrelerin tefsirleri nihâyetinde kaydetmiştir. Fetih sûresinin tefsîrini (17 Zilhicce 603) târihinde bitirmiştir. Bundan sonraki sûrelerin nihâyetlerinde târihe tesâdüf olunmuyor. Bu halde sûre-i Feth'e kadar olan tefsir kısmı Fahr-i Râzî'ye âit olmak lâzım gelir. Bu kısmı vefâtından üç sene mukaddem yazmış bitirmiş oluyor. Bundan sonra üç sene daha yaşamış olduğundan mütebâkî kısmı da yazıp bitirmiş olabilirdi. Fetih sûresinin tefsîrini iki üç gün içinde yazdığı, sûrelerin nihâyetindeki târihlerin tekaabülünden anlaşılıyor, böyle geniş bir ilim, sür'atli bir kalem sâhibi için mütebâkî kısmı iki üç sene içinde yazmak pek kolay bir şeydi, eğer bir

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 29
(2) Sûre : 24 (Nûr), âyet : 35

mâniaya binâen bu son kısmı yazmaya muvaffak olamamış ise işte bu kısım başkaları tarafından yazılmış olacaktır.

Keşfü'z-zünûn'da yazıldığına göre bu tefsîrin noksan kalan kısmını (639) târihinde vefât eden Kaadı'l-Fukahâ' Şihâbüddîn ed-Dımışkî ikmâl etmiştir. Kezâlik (777) târihinde vefât eden Şeyh Necmüddin Ahmed el-Kamûlî de bu tefsîre bir tekmile yazmıştır. Celâlüddîn-i Süyûtî de bu tefsir nâmına Sebbaha (1) sûresinden âhir-i Kur'anâ kadar bir cilt olarak yazmıştır. Fakat elimizde matbû' olan Tefsîr-i Kebîr nüshalarında bunlara dâir bir işâret yoktur. Ve Tefsîr'in tarz-ı tahrîrinde bir tebeddül de görülmüyor.

Ayasofya Kütüphânesine Sultan Ahmed mahzeninden nakledilen kitaplar arasında (11) numara ile mukayyed bir "Sûre-i Nebe" tefsîri vardır ki, bu da Râzî'ye nisbet edilmiştir. Bunun zahrında deniliyor ki : *"Fahr-i Râzî'nin Tefsîr'i, Ankebut sûresine kadardır. Bu sûreden i'tibaren mütebâkîsi, İmam Saîd ve Şehîd Kaadı'l-Kudât, Hüccetü'l-İslâm, Müfti'ş-Şam, Şemsüddîn Ebû Abbâs Ahmen b. Halîl b. Suâdeti'l-Hûbî'ye âittir."* Bizce bu iddiâ doğru olmasa gerek.

MEV'İZALARI :

Fahrüddîn-i Kâzî fevkalâde fasih, belîğ idi, Arabî ve Fârisî lisanlariyle va'z u nasîhatta bulunurdu. Va'z esnâsında kendisine vecd hâli ârız olur, müessir sözler söyler, çok kere dînî bir duygunun lâtif te'sîriyle gözlerinden yaşlar akardı. Hattâ birgün va'z ediyordu, Sultan Şihâbüddin de cemâat arasında bulunuyordu, kendisine yeni vecd ârız olmakla şöyle bir nidâda bulunmuştu : *"Ey Sultân-ı âlem! Ne senin saltanatın kalır, ne de Râzî'nin telbîsi, hepimizin dönüp gideceğimiz huzûr-ı İlâhîdir :*

« وان مردنا الى الله »

Birgün de Herat'da minbere çıkmış, hutbe îrâd ederken şehir ahâlîsine bâzı itablarda bulunduktan sonra şu beyti inşâd etmiştir :

« المرء مادام حياً يستهان به

و يعظم الرزء فيه حين يفقد »[2]

Bir nasîhatnâmesinde : *"Ben turuk-ı kelâmiyyeyi, felsefî menheçleri tecrübe ettim, Kur'ân-ı Mübîn'de bulduğum fâideye müsâvî olacak bir fâide bunlarda görmedim."* demiş, bunun sebebini hakîmâne bir sûrette îzâh etmiştir.

---

(1) Sûre : 59 (Haşr)

(2) Yâni, insan hayatta bulundukça hakaarete uğrar, kıymeti bilinmez. Fakat elden çıktığı zaman büyük zâyiattan olduğu anlaşılır.

NAZIM VE NESRİ :

Fahrüddîn-i Râzî'nin nesri de, nazmı da pek selis ve metindir. İbâreleri insanı yormaz, nazmı hikmetten hâlî bulunmaz. Arabî ve Fârisî eş'ârı vardır. Manzûmelerinden iki nümûne :

ارواحنا ليس تدرى اين مذهبنا　　وفى التراب توارى هذه الجثث

كون يرى و فساد جآء يتبعه　　الله اعلم ما فى خلقه عبث

نهاية اقدام العقول عقال　　واكثر سعى العالمين ضلال

و ارواحنا فى وحشة من جسومنا　　وحاصل دنيانا أذى و وبال

HAKKINDAKİ TAKDİRLER,TENKİDLER :

Fahrüddîn-i Râzî'nin terceme-i ahvâline dâir müstakil eserler yazılmıştır. Herkes kendisini büyük bir imam, bir allâme tanır. Hattâ tefsîr kitaplarında : « قال الامام » denildi mi bununla mutlaka Fahr-i Râzî kasdedilir. Bununla berâber hakkında bâzı tenkîdimsi lâkırdılar da mevcuttur. Ezcümle tefsîrinde felsefeye, bâzı fenlere dâir fazla ma'lûmat bulunmasını bu tenkîde vesîle ittihâz edenler vardır, müfessir Ebû Hayyân gibi.

"Tefsîr-i Râzî'de tefsirden başka her şey vardır" diyenler de bulunmuştur. Halbuki böyle bir iddiâ doğru değildir. Tefsîr-i Râzî'deki felsefeye vesâir fünûna müteallik ma'lûmat çıkarılacak olsa yine bu kitap, yalnız tefsîre ait kalacak mesâil ve mebâhisi i'tibâriyle sâir bir kısım tefsîr kitaplarının bir kaçına muâdil olarak müstesnâ mevkiini yine muhâfaza eder.

Maahâzâ bu felsefî, fennî ma'lûmâtın bu tefsîre dercedilmiş olması bir lüzûma mebnîdir, Râzî'nin istihdâf ettiği ulvî bir maksada müstenittir.

Ma'lûmdur ki, Râzî'nin bu Tefsîr-i Kebîrinden evvel yazılmış olan tefsirlerin bir çoğu yalnız tefsîre has ulûmu ihtivâ ediyor, rivâyet tarîkiyle sâbit ma'lûmâtı câmi' bulunuyordu. Artık mütemâdiyen bu usul dâiresinde tefsir yazılmasından o kadar fazla bir fayda beklenilemezdi.

Beri taraftan İslâm âleminde felsefe ve sâire intişâra başlamış, fikirlerde başka bir tahavvül vücûda gelmiş olduğundan birçok âyât-ı celîle ile erbâb-ı fünûnun nazariyyât ve felsefiyyâtı arasındaki tevâfuk ve tegaayürü göstermek için de mufassal tefsir kitaplarının vücûdüne ihtiyaç hissedenler çoğalmıştı.

Mütâlâa erbâbının tetkik ve tefahhus duygularını tatmîn etmek, zihinlere gelen şüpheleri, tereddütleri izâleye çalışmak ise Kur'ân-ı Ha-

kim'in hakaayıkını tecellî ettirmeğe çalışan mütefekkir, mütefennin bir müfessirin en kudsî bir vazîfesidir.

İşte Fahrüddîn-i Râzî bu mühim vazîfeyi îfâya çalışmış, asrının fennî terakkiyâtı nisbetinde buna muvaffak da olmuştur.

Binâenaleyh bu i'tibâr ile tenkîd edilmesi muvâfık değildir.

Bir de Zehebî merhum, (Mîzânü'l-i'tidâl..)'inde Fahrüddîn-i Râzî'yi hadîs-i şerîf râvîleri arasında zuafâdan saymıştır ki, bu da doğru değildir.

Tâcüddîn-i Sübkî'nin de dediği gibi Fahr-i Râzî'yi bu râvîler sırasında zikretmek ma'nâsızdır. Çünkü bu zât, muhaddislerden değildir ki, bu i'tibâr ile zuafâdan olup olmadığı bahis mevzuu olsun.

Maahâzâ Râzî, bu ümmetin yüksek âlimlerinden doğru sözlü, temiz seciyeli, pek muhterem bir zâttır. Nitekim Zehebî de bilâhare bu hakîkati i'tirâfa mecbûr olmuştur.

Bir de : (Es-Sırrü'l-mektûm fî muhâtabati'n-nücûm) nâmındaki tılısıma dâir bir kitap Fahr-i Râzî'ye isnâd edilerek bundan dolayı da aleyhinde dedikodu yapılmıştır. Zehebî, bu kitaba "bir sihirdir" diyor ve bunu o koca müfessire isnâd etmek istiyor. Halbuki bu kitap, Râzî'nin eseri değildir, bunu ona isnâd etmek bir iftirâ demektir. Bu kitaba revaç vermek için bunu o büyük zâta nisbet etmişlerdir. Maamâfih bu kitap sihire âit bir eser de addedilemez.

Sonra bir de bâzı müteahhir müfessirler, Râzî'nin tefsîrindeki bir kısım tetkîkat ve tevcîhâtı tenkîde yeltenmişlerdir, Âlûsî-zâde de bu cümledendir. Ancak şu da şüphesizdir ki, bu müteahhir müfessirlerin hepsi de Râzî'nin sofra-i ilmiyyesinden nevâleçîn olmuş olduklarını inkâr edemezler.

Mellifi beşer olan koskoca bir kitapta bâzı isâbetsiz yazıların, mütâlâaların bulunması pek zarûrî görülmelidir.

Yalnız şunu da ilâve edelim ki : Eslâfa pek hürmetkâr olan Fahr-ı Râzî, kendisinden pek ziyâde yüksek olan İmâm-ı A'zam gibi bâzı ekâbire karşı içtihâdî bâzı mes'elelerden dolayı her nasılsa tefsîrinde ve Menâkıbü'l-İmâmı'ş-Şâfiî « مناقب الامام الشافعی = » unvanlı eserinde hürmete münâfî görülecek bir tarzda tenkîdimsi bir lisan kullanmıştır. Bu halde kendisinin uğradığı tenkidler de bir nevi' ma'nevî cezâ mâhiyetinde görülebilir. « الجزاء من جنس العمل »

Müellefâtı : (مفاتيح الغيب) Tefsîr-i Kebîr diye yâdolunan bu muazzam eseri. (687) de vefât eden Burhânüddîn en-Nesefî « واضح » ismiyle

telhîs ettiği gibi Muhammed b. el-Kaadî Ayasuluğ dahi telhîs etmiş, buna bâzı faydalı şeyler ilâve ederek bâzı indî tasarrufatta bulunmuştur.

, (الاربعين) , (تفسير سورة البقرة على الوجه العقلى لا النقلى)
(محصل افكار المتقدمين والمتأخرين من العلمآء والحكمآء والمتكلمين) matbû'dur.
, (ارشاد النظار الى لطائف الاسرار) , (عيون المسائل) , (المحصول)
, (المباحث العمادية) , (البرهان فى الرد على اهل الزيغ و الصفيات) , (البيان)
, (اللوامع البينات فى شرح اسماء الله تعالى والصفات) , (المباحث الشرقية)
, (نهاية العقول) , (شرح الاشارات) , (شرح عيون الحكمة)
, (اجوبة المسائل البخارية) , (نهاية الايجاز فى دراية الاعجاز)
, (كتاب الطريقة العلانية فى الخلاف) matbû'dur. (معالم اصول الدين)
, (تحصيل الحق) , (كتاب الاخلاق) , (كتاب فضائل الصحابة)
(شرح سقط الزند) ,(كتاب الطريقة العلائية فى الخلاف) ,(شرح وجيز الغزالى)
nâ-tamam. (تهذيب الدلائل) , (مناقب الامام شافعى) matbû'dur.
(شرح نهج البلاغة) nâ-tamam. (كتاب اساس التقديس) Melik-i Âdil
Ebû Bekr b. Eyyûb nâmına yazılmıştır. (كتاب القضاء و القدر)
(رسالة الحدوث) , (كتاب التعجيز الفلاسفة) Fârisîcedir.
, (كتاب شفاء العبى والخلاف) Fârisîcedir. (كتاب البراهين البهائية)
, (كتاب الخمسين فى اصول الدين) , (كتاب الحق والبعث)
, (كتاب عصمة الانبياء) , (كتاب عمدة النظار و زينة الافكار)
, (رسالة الجوهر الفرد) Fârisî. (الرسالة الكمالية فى الحقايق الالآهية)
(رسالة فى التنبيه على بعض , (كتاب الآيات البينات) , (كتاب الرعاية)
, (رسالة فى النبوات) , الاسراز المودعة فى بعض سور القرآن العظيم)
, (كتاب الموسوم فى السر المكتوم) , (كتاب الرياضة المونقة) ,(رسالة فى النفس)
, (كتاب فى اختيارات السماوية) , (كتاب احكام الاحكام)

, (كتاب الجامع الكبير) , (كتاب فى الهندسة) , (كتاب مصادرات اقليدس)
(كتاب الطب الكبير nâ-tamam. (شرح كليات القانون) nâ-tamam.
, (مسائل فى الطب) nâ-tamam. (كتاب التشريح من الرأس الى الحلق)
, (كتاب فى القبض) , (كتاب الزبدة) , (كتاب الفراسة)
, (الرسالة الصاحبية) , (الرسالة المجدية) , (كتاب فى ذم الدنيا)
(الملخص) , (المطالب العالية) bu son kitabın beşinci kısmı nihâyetinde bunun (17 Cûmâde'l-ûlâ 605) târihinde yazılmış olduğu bildirilmiştir. O halde bu kitap Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin son eserlerinden olacaktır. İlm-i kelâma dâir olan bu kıymetli eseri, Çelebi-Zâde Abdurrahman Efendi şerh etmiştir.

Fahr-i Râzî'nin bunlardan başka da âsârı vardır.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Ravzatü'l-menâzır fî ahbâri'l-evâil ve'l-evâhir, İtkaan, El-A'lâm, Mevzûâtü'l-ulûm, Keşfü'z-zünûn.*

* * *

199 — RUZBİHÂN BAKLÎ :

Şeyh Ebû Muhammed İbn-i Ebi'n-Nasr-ı Şîrâzî, meşhur ârif bir zâttır. Şîrâz'da ikaamet edip (606) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şeyh Ruzbihân, mutasavvifeden fâzıl bir zâttır. Tasavvuf mesleği üzere Arâisü'l-beyân ünvâniyle iki ciltlik bir tefsîri vardır ki, mütâlâası rûha inşirah verir. Kur'ân'ın işâretlerini kendi makaamına göre göstermiş, kendi meşâyihinin akvâlini de ilâve etmiştir. Sadr-ı evveldeki meşâyihe iktidâ ettiğini söylemektedir.

Tefsîrinin mukaddimesinde diyor ki : Mükâşefe erbâbı, Kur'ânın letâif ve esrârını kendi makamları ile mütenâsip bir halde beyanda bulunmuşlardır. Kur'ân'ın işâretlerini idrakleri, muâyenât ve mükâşefattaki derecelerinin tefâvütleri vechile mütefâvit bulunmuştur. Maahâzâ söyledikleri, haber verdikleri şeyler ile bihâr-ı Kur'ân'ın ka'rına vâsıl olamamışlardır. Çünkü Kur'ân sıfât-ı Rahmân'dır, Onun hakaayıkını hâdis olanlar idrâk edemezler.

Ca'fer b. Muhammed'den şöyle naklediyor : Kitâb-i İlâhî, şu dört şeyi ihtivâ etmektedir. İbâre, işâret, letâif, hakaayık. İbâre avâma, işâret havassa, letâif evliyâya, hakaayık da enbiyâya âittir.

Müellefâtı :

(عرائس البيان فی حقايق القرآن) Hind'de iki cilt olarak tab' edilmiştir. (شرح شطحيات) , (كتاب الانوار فی كشف الاسرار) ve sâire. Eş'âri da vardır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zünûn, Kaamûsü'l-a'lâm.*

* * *

200 — NECMÜ'D-DÎN-İ KÜBRÂ :

Ebü'l-Cennâb, Ahmed b. Ömer el-Huyûfî, sofiyyeden pek meşhur bir zâttır. Tahsîli esnâsında mübâhase ve münâzaraayı pek sever, muârızlarına dâimâ galebe çalar bir âlim olduğundan kendisine (Et-Tâmmetü'l-kübrâ) denilmiş, sonra tahfif için (Tâmme) lâfzı bırakılıp lâkabı : (El-Kübrâ) olarak kalmıştır. Şehâdeti (618) târihine müsâdiftir.

MEŞÂYİHİ VE SEYEHATLERİ :

Necmü'd-Dîn-i Kübrâ, birçok zevattan ilim ve irfan tahsîl etmiş, Ferruh Tibrîzî, Şeyh İsmâil-i Kasrî, Ammâr-ı Yâsir, Şeyh Ruzbihân gibi büyük zatlardan da tarîkatle tasavvuf ahzeylemiştir. Necmü'd-Dîn-i Râzî, Mecdü'd-Dîn-i Bağdâdî, Sa'dü'd-Dîn-i Hamevî, Seyfü'd-Dîn-i Bâharzî, Kemâl Hucendî gibi meşâhir de kendisinin müritlerinden bulunmuşlardır.

Necmü'd-Dîn-i Kübrâ, birçok yerleri gezip dolaşmış, İskenderiye'ye, Nîsâbûr'a giderek oralardaki meşâyihden hadîs dinlemiş, bir aralık Fahrü'd-Dîn-i Râzî ile mülâkaatda bulunmuş, nihâyet Harzem'de tavattun eylemiştir.

KEMÂLÂT-I ZÂTİYESİ :

Harzem ikliminin yetiştirmiş olduğu bu dırahşan sîmâ, zâhirî, bâtınî ilimlerde büyük bir meleke ve zevk sâhibi idi. Sofiyyenin pek büyüklerinden, şuarânın en güzîdelerinden bulunuyordu. Şâfiiyyü'l-mezhep olduğu mervîdir. Hadîs ve Sünnete muttali' idi. Lisânı birçok hakîkatlara tercümân olmuş, kaleminden bir nice letâif ve işârât teraşşuh etmiştir. Aynı zamanda azîmü'l-câh, gurebâya penâh, lâimin levminden korkmaz, fedâkâr bir mücâhit idi. Fazîlet ve kerâmet sâhasındaki şöhreti, nâsıyesindeki kudsiyet pertevi, Cengiz'in de kulaklarına aksetmişti. Cengiz

orduları Harzem diyârını istilâya başladığı sıralarda Cengiz tarafından bu muhterem zâta bir imtiyaz verilmek istenilmiş, orduları tarafından bir tecâvüze uğramaması için başına bir alâmet vaz' etmesi tavsiye edilmiş, bu sâyede hem kendisinin hem de ihtiyâr edeceği bir kısım halkın kurtulabileceği söylenmişti. Fakat yüzbinlerce dindaşlarının, hemşehrilerinin kanlar içinde kalan ma'sum vücutlarını görüp duran Necmü'd-Dîn-i Kübrâ, bu teklife muvâfakat etmemiş, Cengiz ordularının çekilip gitmesinden başka bir şey ile memnun olamayacağını söylemiş, nihâyet kendisi de harp meydanına atılarak birçok kahramanlıklar gösterdikten sonra şühedâ zümresine iltihak etmiştir. Şehîd olurken düşman efrâdından bir mecûsînin perçemini yakalamıştı, herifin perçemini kesmedikçe başını bu dem-i hurûşân şehîdin elinden kurtaramadılar.

Hazret-i Mevlânâ, Necmü'd-Dîn-i Kübrâ lisânından söylediği şu beyitler ile bu vak'aya işâret etmiştir :

ما از ان مخنثیانیم که ساغر گیریم　　نه از ان مفسلکانیم که لاغر گیریم

بیکی دست همین جام شهادت نوشیم　　بریکی دست دیگر پرچم کافر گیریم

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Necmü'd-Dîn-i Kübrâ, "Te'vîlât-ı Necmiye" ünvanlı tefsirini tasavvuf lisânı ile yazmış, Kur'ân âyetlerinin tazammun ettiği nihâyetsiz bedâyi' ve letâifden bir kısmına kendi yüksek ilhâmâtı ile mütenâsip bir tarzda tercümân olmuştur.

Bu eser, bir tefsîrden ziyâde bir te'vil mecmuasıdır. Kur'ân-ı Azîm'e on iki ciltlik bir tefsir yazmış olduğu da mervîdir.

Te'vilât-ı Necmiye, İsmâil Hakkı merhûmun (Rûhü'l-beyân) ünvanlı tefsîrindeki tasavvufî yazılar için başlıca bir me'haz teşkil etmektedir.

Te'vîlât-ı Necmiye'de "Kürsî" nin ma'nâsı münâsebetiyle güzel bir mütâlâa vardır, bu mütâlâa, hakîkî mutasavvifenin mesleğini pek iyi göstermektedir. Hülâsası şu vechiledir : *"Kur'ân ile hadislerin nâtık olduğu a'yân hakkında te'vilde bulunmamak, bunların ma'nâlarını Resûlullâh'ın, Sahâbe'nin, ulemâ-yı Selefin tefsirleri veçhile kabûl etmek her bir Müslim için din ve diyânet muktezâsıdır. Meğer ki muhakkık olsun, hakîkatları, ma'nâları, sırları, işâretleri keşfe, hakkiyle te'vîle taraf-ı İlâhî'den tahsîs edilmiş bulunsun. Bu takdirde Cennet, Cehennem, hûr, kusûr, sırat, mîzan, enhâr, eşcâr, arş, kürsî, şems ve kamer gibi a'yân sûretlerini iptâl etmeksizin bunlar da kendisine lâih olacak işâretleri, tahkikleri dermeyân edebilir. Çünkü Allâhu Teâlâ sûret âleminde her ne yaratmış ise onun nazîrini ma'nâ âleminde de yaratmıştır."*

Yâni bir Müslim, evvelâ bunların ma'nâ-yı lûgavîleri i'tibâriyle hakîkatlarını, mevcudiyetlerini teslim eder. Sonra da Bunların delâlet ve tazammün ettikleri bir kısım işâretlere, letâife intikal eyler, bunlardan birini kabûl, diğerinin inkârını iktizâ etmez.

Me'hazlar : *Tabâkaatü's-Sübkî, Ravzatü's-safâ Lûgat-ı târihiyye, Kaamûsü'l-A'lâm.*

☆ ☆ ☆

201 — İBN-İ TEYMİYYE EBÛ ABDİ'LLAH :

Ebû Abdi'llâh, Muhammed b. Ebi'l-Kaasım el-Hadr b. Muhammed el-Harrânî, kudretli bir müfessirdir. Fahrü'd-Din lâkabını hâizdir. (542) târihinde Harran'da doğmuş, (621) senesi yine Harran'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ

Ebû Abdi'llâh Harrânî, Hanbeli ülemâsından müfessir, fakîh, hatîb, vâiz bir âlimdir. Bir çok ekâbirden fıkıh ve hadis ahzetmiştir. Bir kısım beliğ, müstahsen hutbeleri, manzûmeleri vardır ki. tab'ındaki cevdet ve vüs'ate şahâdet eder.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) , (قواعد التفسير) , (مختصر فى الفقه) ve sâire.

Me'hazlar : *Mevzûâtü'l-ulum, Keşfü'z-zünûn.*

☆ ☆ ☆

202 — İBNÜ'L-ESİR MECDÜ'D-DİN :

Ebü's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Abdü'l-Kerîm b. Abdü'l-Vâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, meşhur bir âlimdir. (544) senesi İbn-i Ömer Cezîresinde doğmuş, bilâhare Musul'a intikal etmiş, (606) târihinde Musul'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE ME'MÜRİYETLERİ :

Mecdü'd-Dîn, Ebû Muhammed Saîd b. el-Mübârek'ten nahiv ilmini tahsîl etmiş, Yahyâ b. Sa'dün el-Kurtubî, Hatîbü'l-Mevsıl et-Tûsî, İbn-i Küleyb gibi zevattan hadîs dinlemiş, ve sâir ilimleri ahzeylemiştir.

Kendi vatanında neşv u nemâ bulduktan sonra, Musul'a giderek Emîr Mücâhidü'd-Dîn'in dîvan kâtibi olmus. vefatından sonra da Musul Hükümdârı İzzü'd-Dîn Mes'ûd'a intisâb ederek mektupculuğu. vazîfesine ta'yîn

edilmiş, ondan sonra da mahdûmu Nûrü'd-Dîn Arslan Şâh'a intisapla yanında büyük hürmetlere, ni'metlere nâil olmuştur.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebü's-Saâdât Mecdü'd-Dîn, zamânının yüksek bir âlimi, kudretli bir müellifi, meşhur bir kâtibi idi. Bâzı eş'ârı da vardır. Son zamanlarda kendisine bir nevi' felc ârız olmuş, konağına çekilerek ilmî tetebbüâta başlamıştı. Hânesi zâirlerle, asrının ülemâ ve üdebâsiyle dolar, aralarında dâimâ ilmî mübâhaseler, musâhabeler cereyân ederdi. Bu son hâlinden pek memnun idi. Tutulduğu hastalıktan kurtulmak istemiyordu, bu hastalık sâyesinde resmî vazîfelerden kurtulmuş, hürriyetine kavuşmuş, ehibbâ ve esdikaasiyle ilmî sohbetlerde bulunmaya muvaffak olmuştu. Binâenaleyh muâlecâta devâm edilmesini kendisine söyleyen birâderi meşhur müverrih İzzü'd-Dîn'e hitâben : *"Ben hastalığımın zevâlini, tedâvîsini muvâfık görmüyorum, ömürden pek az bir şey kaldı, bırak beni zilletten selîm olarak hür yaşayayım."* diyordu.

Bu zâtın bir kardeşi de « المثل السائر » müellifi bulunan Vezir Ziyâü'd-Dîn Nasrullâh el-Cezîrî'dir. Üçü de ilim ve fazl ile mütemâyizdir.

Müellefâtı : (كتاب الانصاف) tefsirdir. Sa'lebî ile Zemahşerî'nin Keşf ü Keşşâf adındaki tefsirlerini cem' etmiştir. (جمع الاصول الاحاديث الرسول) Kütüb-i Sitte'yi câmi' ve matbû'dur. (النهاية) hadîse dâir matbû'dur. (المرصع) âbâ ve ümmehât ve sâire hakkında matbû' bir eserdir. (كتاب المصطفى و المختار) duâlara, zikirlere âiddir. (تحفة الوسائل) münşeâta (كتاب الشافعى فى شرح مسند الامام الشافعى) dâirdir. Ve sâire.

Me'hazlar : *Tezkiretü'l-Huffâz, Vefeyâtü'l-a'yân, Tabakaatü's-Sübkî, Keşfüz-zünûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

203 — EBÜ'L-KAASIM ER-RÂFİÎ :

Abdü'l-Kerîm b. Muhammed b. Abdi'l-Kerîm el-Kazvînî, Şâfiî fukahâsının büyüklerinden bir zâttır. (623) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Râfiî, şer'î ilimlerde yed-i tûlâ sâhibi idi. Babasından ve Ebû Hâmid Abdullah İbn-i Ebi'l-Fütûh'dan ve sâireden hadîs dinlemiş, kendisinden de Abdü'l-Azîm el-Münzirî ve sâire rivâyette bulunmuşlardır.

Râfiî, tefsîr, hadîs, usul, fıkıh ilimlerinde pek büyük bir ihtisâsa mâlik bulunuyordu. Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Esferâyînî diyor ki : *"Bizim şeyhimiz Râfiî, İmâmü'd-Dîn, Nâsırü's-Sünne'dir. Ulûm-ı dîniyyede asrının vahîdi, mezhebde zamânının müctehidi, tefsirde vaktin ferîdi idi. Zühd ü takvâ ile muttasıf, kerâmeti zâhir, pek mubârek bir zât idi."*

Müellefâtı :

(الامالى الشارحة على مفردات الفاتحة) otuz meclisden müteşekkil olup Fâtiha hakkındaki ahâdîs-i şerîfeyi muhtevîdir. (الفتح العزيز فى شرح الوجيز) bu, hiçbir mezhebde misli tasnîf edilmemiş pek mühim bir kitap sayılmaktadır. (كتاب المحمود) , (شرح مسند شافعى) fıkha dâir pek mufassal fakat nâ-tamam bir eserdir. Bâzı eş'ârı da vardır.

Me'haz : *Tabakaatü's-Sübkî.*

★ ★ ★

204 — ABDÜ'S-SELÂM İBN-İ BERRECÂN :

Ebü'l-Hakem, Abdü's-Selâm b. Abdi'r-Rahmân b. Abdi's-Selâm, Endelüs'ün İşbîliyye şehrinde yetişmiş olan meşhur bir âlimdir. İbn-i Berrecân, İbn-i Ebî'r-Ricâl'den muhaffefdir. (627) târihinde Merakeş'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbn-i Berrecân, bir çok ilimlerde, bâhusûs lûgatta, nahivde ve ulûm-ı garîbe denilen şeylerde büyük bir ihtisas sâhibi idi. Sadûk, sika olarak tanınmıştır. (ارشاد فى تفسير القرآن) unvanlı nâ-tamam bir tefsîri vardır. Esmâ-i Hüsnâ'ya dâir bir şerh de yazmıştır. İbn-i Seyyide üzerine bir reddiyesi de mevcuddur.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

İbn-i Berrecân, tefsîrinde en ziyâde âyetlerin mutazammın olduğu esrâr ve havasdan bahsetmiş, rumûz-ı Kur'âniyyeden istikbâli keşfe dâir bir nice hakîkatlerin istihrâc edilebileceği mütâlâasında bulunmuştur.

İbn-i Hallikan'ın naklettiğine nazaran, Sultan Selâhü'd-Dîn (579) târininde Halep şehrini fethettiği zaman Ebü'l-Maâlî ed-Dımışkî yazdığı bir kasidede :

« و فتحك القلعة الشهباء في صفر

مبشر بفتوح القدس في رجب

demiş. Filvâki ertesi sene Receb ayına üç gün kalmış iken Kudüs-i Şerif fethedilmişti. "Âtiye ait olan bu hâdiseye vukuundan evvel nasıl muttali oldun?" diye vâki olan suâle, Ebü'l-Maâlî şöyle cevap vermişti. : "Ben buna (الم • غلبت الروم . . .) âyet-i kerimesine dâir İbn-i Berrecân'ın yazmış olduğu tefsir vâsıtasiyle muttali' oldum." Bu gibi müstakbele ait hadiseler, birer uzun hesap ameliyesi neticesinde bâzı âyât-ı celileden istihrâc olunmaktadır.

Ayat-ı Kur'aniyyenin ihtiva ettiği hakaayık ve havâssa, nihâyet yoktur. Fakat istikbali keşf için uğraşmak, bu gibi keşfiyyâta tatbîk-i hareket ederek lâzım gelen esbaba tevessülü terk ile faâliyeti ta'tîl etmek İslâm ruhuna münâfî. Kur'ân'ın umûma vâzıh, parlak bir sûrette feyz ve irfan bahşeden teâlimine muhâlifdir.

Tefsirü'l-irşâd'ın iki cildi Dâmâd İbrâhim Paşa Kütüphânesinde (25 ve 26) numaralarda mevcuddur.

Me'hazlar : Vefeyâtü'l-a'yân, Buğyetü'l-vuât, Mevzûâtü'l-ulûm.

* * *

205 — EL-MUAFÂ B. İSMÂİL :

İbn-i İsmâil eş-Şeybâni el-Mevsılî, Şâfiiyyü'l-mezheb bir âlimdir. Künyesi Ebû Muhammed, lâkabı : Cemâlü'd-Dîn'dir. Tahmînen (500) târihinde Musul'da doğmuş, (631) târihinde yine Musul'da vefât etmiştir. Rahmetu'llahi aleyh.

TEFSİRİ İLMÎSİ :

El-Muafa müfessir, muhaddis, edîb bir zâttır. (نهاية البيان في تفسير القرآن) ünvanlı bu tefsiri ile (انس المنقطعين لعبادة رب ...) serlevhalı bir eseri

---

[illegible]

vardır. Bu eser, üç yüz hadîs-i şerîfi, üç yüz hikâyeyi, birçok da ebyât ve eş'âri câmi' bulunmuştur. Bu tefsîrin bir nüshası Kütübhâne-i Umûmî'de (454) umûmî ve (177) sıra numarada mevcuttur.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm.*

★ ★ ★

206 — ŞİHÂBÜ'D-DÎN-İ SÜHREVERDÎ :

Şeyh Ömer b. Muhammed b. Abdi'llâh, sofiyyeden meşhur bir zâttır. (539) târihinde Sühreverd şehrinde doğmuş, (632) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I İLMİYYESİ :

Şeyh Sühreverdî, Şâfiî fukahâsından büyük bir âlimdir. Amucası Ebü'n-Necîb'in yanında neşv ü nemâ bulmuş, ondan hadîs, fıkıh, tasavvuf ahzetmiş, Bağdad'da senelerce va'z u nasîhatle iştigal ederek Şeyhü'ş-şüyûh unvânını ihrâz eylemiştir. (نغبة البيان فى تفسير القرآن) unvanlı bir tefsîri vardır. (جذب القلوب الى مواصلة المحبوب) ve (عوارف المعارف) serlevhalı tasavvufa dâir eserleri de matbû'dur.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, El-A'lâm.*

★ ★ ★

207 — ŞEYH MUHYİ'D-DÎN-İ ARABÎ :

Ebû Bekir, Muhyi'd-Dîn Muhammed b. Alî et-Tâî el-Endelüsî, pek meşhur bir zâttır. *"Şeyh-i Ekber"* ünvânını hâizdir. Endelüs'ün "Mürsiye" şehrinde (560) senesi doğmuş, bilâhara birçok seyahatlerde bulunarak maddî ve ma'nevî kemâlât tahsîlîne, neşrine çalışmış, mütaaddit ve muhtelif ilmî, tasavvufî eserlerini cihanın münakaşalı nazarları önüne vaz' ettikten sonra (638) senesi Şam'da vefat etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Bir çok büyüklerin kabîrlerini ihtiva eden (Sâlihiyye) mevkiinde medfundur. Bir aralık kabri belirsiz bir hâle gelmişti, Sultan Selim Şam'ı fethedince bu kabri buldurmuş, üzerine mükemmel bir türbe, civârına da bir câmi-i şerîf ile bir dergâh yaptırmıştır. Türbesinde şu kıt'a yazılıdır.

« قبر محي الدين ابن العربي كل من لاذبه او زاره
قضيت حاجاته من بعدما غفر الباری له او زاره » (1)

ÜSTAZ VE MEŞÂYİHİ :

Muhyi'd-Dîn-i Arabî, İşbîliyye'de İbn-i Beşküvâl'den ve muhaddis Ebî Muhammed gibi âlimlerden ders okumuş, İbn-i Asâkir, Ebu'l-Fereç İbn-i Cevzî, İbn-i Sikkît'e, İbn-i Hulvân, Câbir b. Ebî Eyyûb gibi bir çok ekâbire mülâkî olarak kendilerinden müstefîd olmuştur. Ebû Medyenü'l-Mağribî, Cemâlü'd-Dîn Yûnus b. Yahyâ el-Kassâr, Ebû Abdillâh et-Teymî el-Fâsî, Ebu'l-Hasen İbn-i Câmi' gibi Sôfiyye hazarâtından da tasavvufî, ma'nevî ilimleri ahzetmiş, Abdu'l-Kaadir-i Geylânî Hazretlerinden de bir vâsıta ile feyz almıştır.

SEYAHATLERİ :

Muhyi'd-Dîn-i Arabî, ilim ve irfan tahsîli için (568) senesi İşbîliyye'ye gitmiş, orada (598) târihine kadar kalmış, bir müddet de Mağrib hükümdarlarından bâzılarının kitâbetinde bulunmuş, sonra şark cânibine seyahate çıkarak Mekke-i Mükerreme'yi, Medîne-i Münevvere'yi ziyâret etmiş, Ba'dehu Mısır'a, Şam'a, Irak'a, Elcezire'ye varmış; Anadolu'da Sivas'a uğramış, bir müddet de Konya'da kalarak Sadrü'd-Dîn-i Konevî'nin dul bulunan vâlidesiyle evlenmiş, nihayet Şam'a avdet ederek orada tavattun eylemiştir.

Bu büyük zâta, Konya'da Selçuk Hükümdarı ikram ve ta'zimde bulunduğu gibi asrının sâir Hükümdarları da ihtiramda bulunur, hediyeler, câizeler gönderirlerdi. Kendisi de bütün bu hediyeleri, câizeleri ihtiyaç sahiplerine tevzî' ve tasadduk ederdi.

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Endelüs diyarının, o hazin yâdı hatırlarda kalan muğterip İslâm ülkesinin yetiştirmiş olduğu Şeyh-i Ekber, bir ilim ve ma'rifet güneşidir. İlmi pek parlaktır, tefekkürâtının şa'şaasına nihâyet yoktur, nazarlarındaki nüfuz pek dakiktir, şiir ve edebdeki mesleki pek bedî'dir, mazhar olduğu garip tecelliyat hayretlere şâyandır, zâhirî ilimler bakımından nazirsiz bir üstazdır. Ma'nevî ilimler nokta-i nazarından misilsiz bir mürşittir. Kitaplarının binlerce sahifelerini teşkil eden yazıları, kendisinin

(1) Meâli : "İbn-i Arabî Muhyi'd-Dîn'nin kabri ki, her kim buna sığınır veya bunu ziyâret ederse günahları taraf-ı İlâhî'den af ve setr edildikten sonra hâcetleri de yerine getirilir."

şer'-i şerîfe son derece riâyetli, nezih i'tikatlı bir üstâz-ı kül olduğuna şâhittir. Yine kitaplarının bir çok sahifelerindeki ahlâkî, tasavvufî satırlar, kendisinin fazîlet timsâli, tasavvuf âbidesi ıtlakına lâyık bir mürşit bulunduğuna bir burhandır. Fakat yine kitaplarının bâzı sahifelerinde göze çarpan, dînî terbiye ile tenevvür etmiş nazarlar önünde pek kesif bir sis tabakası gibi teşekkül eden şatahat kabîlinden sayılacak birtakım mutasavvifâne, feylesofâne yazıları da vardır ki, bunlar da birer garip muamma denilmeye lâyıktır.

Tulû' ile gurubun, bahar ile hazânın, hayat ile mevtin müteyâdd-ı teâkup ve tezâhürünü andıran bu mütahâlif sahifeler, bu büyük irfan âleminin hayâtındaki garip, mütabâyin tecellîlerin birer ma'kesi mesabesinde bulunmaktadır.

Binâenaleyh bu pek yüksek zâtın tülû' ile bahârı andıran yazılarını mütâlâa edenler dimağlarını irfan nurlariyle parlatmış, ruhlarını ma'nevî bir feyz ile neşvelendirmiş oluyorlar. Bilâkis onun o gurup ile hazânı temsil eden, o sisli sahifelerine bakanların bir kısmı da mühlik bir akîdenin zebûnu, muzlim bir hayâtın esîri olup kalıyorlar.

(الذى خلق الموت والحيوة ليباوكم ايكم احسن عملاً) [1]

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Muhyi'd-Dîn-i Arabî, hem tefsîre âit ilimlere lâyıkiyle vâkıf, hem de tasavvuf ilminde bi-hakkın mütahassıs olduğu cihetle tefsire ait yazılarında hem müfessirlerin mesleğini ta'kîb ederek âlimâne beyanatta bulunmuş, hem de Sôfiyyenin tarîkına sâlik olarak pek mütasavvifâne te'viller, tevcihler serdetmiştir.

Hatta rivâyete nazaran müfessirîn tarîkına uygun olmak üzere sekiz ciltlık bir tefsir yazmış olduğu gibi tasavvuf mesleği üzere de (Sûret-i Kehf)'e kadar altmış ciltlik bir te'vil kitabı vücûda getirmiştir. Bu kitaplar, maatteessüf bugün kütüphânelerimizde mevcut değildir.

Muhyi'd-Dîn-i Arabî, nâmına hem müstakillen, hem de Hâzin tefsirinin hâmişinde tab' edilmiş olan ve (الحمد لله الذى جعل مناظم كلامه مظاهر صنعائه) ibâresiyle başlayan tefsir, Kâşânî'ye âittir. Bu, tasavvuf tarîkına göre yazılmış güzel bir kitaptır, bu bir tefsirden ziyâde bir te'vil mecmuasıdır, nitekim bunun bu mâhiyetini müellifi de mu'teriftir. Buna dâir ileride de ma'lûmat vereceğiz.

---

(1) Sûre : 67 (Mülk), âyet : 2

Muhyi'd-Dîn-i Arabî, sâir eserlerindeki ve bilhassa Fütûhât-ı Mekkiyye'sindeki yazılarından da anlaşıldığı üzere pek mütefekkir bir müfessirdir, bir müevvildir. Bir kısım âyât-ı Kur'âniyyenin tazammun ettiği işârât ve letâifi hakîkat lisâniyle, tasavvuf neşvesiyle pek ince bir surette tevcih ve te'vîle çalışmıştır. Bâzı âyât-ı celîlenin delâlet ve işârâtını anlamak husûsunda kavâid-i lisâna muhâlefet ederek sâir müfessirlerden ayrılmış olduğu da görülmektedir.

HAKKINDAKİ TAKDİRLER TENKİTLER

İlim ve fazîletiyle parıldayıp duran ve kamerin safhasındaki "Kelefü'l-bedr" nâmını verdiğimiz ziyâ-yı remâdî kabîlinden birtakım donuk lekeleri de görülen Şeyh-i Ekber hakkında İslâm âlimleri, mütefikkirleri, bir hüsn-i niyetle üç zümreye ayrılmış bulunuyorlar :

1 — Birinci zümreye göre Muhyi'd-Dîn-i Arabî, büyük bir âlimdir, büyük bir mürşittir, büyük bir velîdir. Dâhil olduğu her beldede meâsiri meşhur, kerâmetleri meşhuddur. Zâhirî ve bâtinî ilimlere dâir yazmış olduğu kitaplar, iktidârının vüs'atine, kendisinin Sôfiyyeden nezih, mütefekkir bir zât olduğuna şahâdet etmektedir.

Kaadî Şihâbü'd-Dîn Ahmed ez-Zebîdî, Şeyhü'l-Müzcâcî, Şeyh Cemâlü'd-Dîn Muhammed el-Kirmânî, Mecdü'd-Dîn-i Fîrûzâbâdî, Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemal, Abdü'r-Razzâk-ı Menâvî, Celâlü'd-Dîn-i Devvânî, Şeyh Nablusî bu zümreye dâhildirler.

Fîrûzâbâdî diyor ki : *"Muhyi'd-Dîn-i Arabî, hâlen ve ilmen tarîkat şeyhidir, zâhiren ve nefse'l-emir i'tibâriyle hakîkat imamıdır, fiilen ve ismen maarif rüsûmunun muhyîsidir. Onun kitaplarının hassalarındandır ki, onları mütâlâaya devâm eden kimsenin sînesinde mu'dalleri keşf, müşkilleri hal için bir inşirah vücûda gelir"*

Fîrûzâbâdî şunu da ilâve ediyor : *"Şeyh-i Ekber, Kur'ân-ı Mübîn'i yetmiş şu kadar cilt olmak üzere* [1] (و علمناه من لدنا علماً) *nazm-ı şerîfine kadar tefsir etmiş, bu kelime-i celîleye gelince rûhu kabzedilmiştir. Bu hal, onun kâmil, muvahhid bir zât olduğuna büyük bir burhandır."*

Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemal de bir fetvâsında şöyle diyor : *Eyyühe'n-nâs! Biliniz ki, Şeyh-i A'zam, Muktedâ-yı Ekrem, Kutbü'l-ârifîn, İmâmü'l-muvahhidîn Muhammed b. el-Arabî el-Endelüsî, kâmil bir müctehid, fâzıl bir mürşittir, onun acîb menkıbeleri, hârikulâde halleri, ulemâ ve fudalâ yanında makbul tilmizleri vardır, inkâr eden hatâ etmiş, inkârında ısrâr eden dalâlete düşmüş olur, te'dîbi ve bu i'tikattan tahvîli Sultan*

(1) Sûre : 18 (Kehf), âyet : 65

üzerine lâzım gelir, çünkü Sultan, ma'ruf ile emir, münkerden nehiy etmekle mükelleftir.

Onun bir çok te'lifâtı vardır, Fusûs-ı Hikemiyye, Fütuhât-ı Mekkiyye de bunlardandır. Bunlardaki mes'elelerin bir kısmı lâfzan ve ma'nen anlaşılmakta, Allâh'ın emrine, Peygamber'in şer'ine muvâfık bulunmaktadır. Bir kısmı da keşf ve bâtın ehlinin değil, ehl-i zâhirin idrâkinden hafî kalmaktadır. Kasdedilen ma'nâya muttali' olmayan kimse için (ولا تقف ما ليس لك به علم ان السمع والبصر والفؤاد كل اولئك كان عنه مسئولا)[1] *kavl-i İlâhîsi mûcibince sükût etmek îcâb eder."*

Bir çok zevat, Muhyi'd-Dîn-i Arabî'yi müdâfaa için kitaplar, risâleler, makaleler yazmışlardır. Şam ulemâsından Ömer Hafîd eş-Şihâb Ahmed el-Attâr'ın yazdığı (الفتح المبين فى رد اعتراض على محى الدين), Şeyh Abdü'l-Ganî Nablusî'nin yazdığı (الرد المتين على منتقصى العارف بالله محى الدين) ve yaver-i Sultan Selimin emriyle Muhammed b. Muzafferü'd-Dîn'in yazdığı (الجانب الغربى فى حل مشكلات ابن عربى) unvanlı kitaplar bu cümledendir.

2 — İkinci zümreye göre İslâmiyet'in i'tikaadî, amelî, ahlâki esasları Kur'ân-ı Mübîn ile, Sünnet ile, büyük müctehidlerin icmâ' ve ictihadlariyle sâbit olmuş, takarrur etmiştir. Dînî ta'birlere, mefhumlara bütün âlimler, hakîkî sôfîler riâyet edegelmişlerdir. Halkın yanlış telâkkîsine meydan verecek yazıların, ta'birlerin makdûhiyyeti de yine umum ıslâm ulemâsı, sôfiyyesi tarafından kabul edilmiştir.

Hele dînî mesâil içinde bir kısım hükümler vardır ki, bunlara *"zarûriyât-ı dîniyye"* denir. Hâlık-ı Âlem'in ezeliyet ve ebediyeti, mahlûkaatın hudûsu, fenâsı, ve Zât-ı Bârî'nin birer eser-i kudreti olmaları gibi. Bu hükümlere muhâlefet, İslâmiyet'ten râbıtayı kesmek demektir. Binâenaleyh elimizde böyle bir mıkyas vardır. Artık bir söz, ümmetin herhangi bir ferdinden sâdır olursa olsun, o ferdin şahsına değil, o sözüne bakılır, Peygamberlerden başka hiçbir kimse ma'sum olmadığından herhangi bir şahsın bidâyeten veya nihâyeten hatâya, küfre düşmesi dâimâ imkân dâiresindedir. Bu halde söylenilen söz, bu mikyâsa muvâfık ise haktır, değilse bâtıldır. Ve bu butlan derecesine göre söyleyenin ya fıskını veya küfrünü müstelzimdir.

---

(1) Sûre : 17 (İsrâ'), âyet : 36

Muhyi'd-Dîn-i Arabî'ye gelince, bunun ilme, fadlen muktedir bir şahsiyet olduğu inkâr edilemez ve âhirete ne vechile gittiği de bilinemez. Fakat bir kısım sözleri vardır ki, bunlar, dînî mıkyâsa muhâlifdir, bunların bir kısmı, sâhibinin fıskını, icmâa muhâlefetini, diğer bir kısmı da îman dâiresinden büsbütün çıkmasını müstelzimdir.

Muhyi'd-Dîn'nin kitaplarında, bâ-husûs Fusûsu'l-hikem'inde bu gibi bir çok sözlere tesâdüf olunuyor, Fir'avn'ın îmânına, cehennem azâbının adem-i devâmına kaail bulunuyor, âbide ma'bûdiyet, mahlûka hâlikiyet sıfatını izâfe ediyor, bütün eczâ-i kâ'nâta birer hıssa-i u'ûhiyet ayırarak onlara karşı yapılacak ibâdetlerin Allâh'a ibâdet olacağını iddia ediyor, daha birçok sözler ki, hiçbir veçhile tevcih ve te'vîli kaabil bulunmamakda. Eğer bu sözlerde bütün dînî esaslara, lisan kanunlarına, kadîm Sôfiyye hazaratının nezîh, perhizkârâne sözlerine muhâlif olmalarına rağmen te'vil edilirse artık cihanda bâtıl hiçbir söz kalmamak, ve hiçbir bâtıl akîde bulunmamak îcâb eder. Bunun netîcesinde sözler, maksatlara, hakîkatlere delâlet hassasından mahrum kalır.

Hâsılı bu sözler sarihtir, bunları te'vîle çalışmak zâittir, bunlar bir vecd ve sekir hâlinde söylenmiş şeyler de değildir. Çünkü kitaplarda yazılmış, bunların ibkaasına kaailleri tarafından çalışılmıştır. Bu sözler, ma'sum halkın temiz akîdelerini bozuyor, bir kısım kimseleri ilhâda sevkediyor, evâmir ve nevâhîye itâat kalmıyor, bunlar kendilerinde birer rubûbiyet hıssası görerek birer fir'avn kesiliyorlar. Bu hal ise hem ferdin, hem cemiyetin saâdetine, intizâmına muhâliftir.

Bir "Vahdet-i Vücûd" sözüdür, birtakım lisanlarda deverân edip duruyor, daha ilimlerin mebâdîsinden haberdar olmayan bir nice gaafiller, işittikleri bu sözün te'sîriyle ne muzlim çukurlara yuvarlanıp gidiyorlar.

Evet.. "Vahdet-i Vücûd" haktır, şu ma'nâya ki : bütün mükevvenât, hâdistir, mahlûkdur, Allâh'ın kudretiyle kaaimdir, Allâhu Teâlâ ise ezelîdir, kadîmdir, hâlık-ı kâinattır, bizzat kadîmdir. Binâenaleyh bütün mükevvenât kendi mâhiyetine nazaran yok mesâbesindedir. Hak Teâlâ'nın varlığı karşısında âdetâ bir zıll-i zâilden, bir hayalden ibârettir. Bunlar bizzat kaaim olmadıklarından kendilerinde hakîkî bir varlık şemmesi mevcut değildir. İşte bu i'tibâr ile (لا موجود الا هو) denir, ve Allah'dan başka olan mevcutlar yok hükmünde tutulur. Yoksa bunların da Hakk'ın Vucûduna delâlet eden, Hakk'ın kudretiyle kaaim olan birer vücûdu vardır.

Evet.. sâlike bâzan seyr-ü sulûk esnâsında bir tecellî, bir vecd ve sekir hâli ârız olur, mâsivâ gözünde kaybolup kendisini de göremez bir hâ-

le gelir, kendisine yalnız Hakk'ın şa'şaası lâyih olmaya başlar. Güneş doğduğu zaman yıldızlar gözden kayboldu̇ğu gibi Cenâb-ı Hakk'ın tecellî nurları parlamaya başlayınca da mâsivâ göze görünmez olur, bu, bir Vahdet-i Vücûd değil, bir Vahdet-i Şuhûd'dur. Artık sâlik Haktan başkasını göremeyince Allâhu Teâlâ'yı —hâşâ— her şeyin aynı imiş gibi zanneder, diğer bir ta'bir ile her şeyi Allah'da mündemeç, Onunla müttehid gibi görmek hayâline düşer. Bu hal ise bir sâlik için ilk merhaledir, ve İmâm-ı Rabbânî'nin dediği gibi bir berzahdır, tehlikeli bir ibtilâdır. Vaktâ ki sâlik bu merhaleden ileri gider, nusrat-ı ilâhî de kendisini te'yîd eder, o zaman anlar ki bütün eşya, Vucûd-ı Hakk'ın —hâşâ— aynı değil, belki Onun birer feyzidir, Kudret-i Hakk'ın taallûkiyle viicûda gelmiş birer şâhid-i rubûbiyyettir.

Artık böyle bir sâlik, ya o ilk merhaledeki zannına göre söz söyliyerek feyz-i İlâhî'den mahrum, sukuta mahkûm olur, veya nâdim ve tâib olarak bu mühlikeden kurtulur. (1) (و ربك يخلق ما يشاء و يختار)

Demek oluyor ki, böyle bir tarzda Vahdet-i Vücûd tecellîsi muvakkattır, tekâmül mertebesinden dûn bir şuhûd hâletinden ibârettir ki, bu sâlik için bir akabe demektir. Bundan geçmeyen bir sülûk sâhibi, büyük tehlikelere ma'ruz kalabilir.

İşte Fusus'daki sözlerin bir kısmı da sâhibinin bu mehlekelere dûçâr olduğunu göstermektedir.

Şeyh Alâü'd-Dîn en-Neccârî, İzzü'd-Dîn b. Abdi's-Selâm, Takıyyü'd-Dîn b. Dakîk, Zeynü'd-Dîn el-Irâkî, İmam Ebû Hayyân, Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiye, Allâme-i Taftâzânî, Aliyyü'l-Kaarî, Sirâcü'd-Dîn el-Bülkînî, Şemsü'd-Dîn Muhammed el-Cezerî, Kutbü'd-Dîn el-Kastalânî, Bedrü'd-Dîn Muhammed b. Cemâa, şârih-i Sahîhü'l-Müslim Kaadî Şerefü'd-Dîn, Allâme Ebû Amr b. el-Hâcib, Sa'dü'd-Dîn Çelebi, Şeyhü'l-İslâm Ebû Zür'a, Çivi-Zâde İbrâhim Bikaaî, İmam Radıyyü'd-Dîn b. el-Hayyât, Zeynü'd-Dîn el-Ezhed gibi pek meşhur ve muktedir ulemâdan, muhaddisînden, fukahâdan, sôfiyyeden bir çok zevat bu ikinci zümreye dâhildir.

Müfessir Ebû Hayyân, (2) (لقد كفر الذين قالوا) âyet-i celîlesinin tefsîrinde diyor ki :

"Zâhiren müslüman kisvesine bürünen, sôfiyyeye intisap da'vâsında bulunan birtakım kimseler vardır ki, bunlar hulûle, ittihâda kaaildirler. Hallâc, İbn-i Arabî ve sâire gibi."

---

(1) Sûre : 28 (Kasas), Âyet : 68

(2) Sûre : 5 (Mâide), Âyet : 72, 73.

Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiye de bir mektûbunda şöyle diyor : *"Ben evvelce İbn-i Arabî hakkında hüsn-i zan ve ta'zim edenlerden idim, çünkü* (فتوحات مكية) , (مطالع النجوم) , (الدرة الفاخرة) , (المحكم المربوط) *gibi kitaplarında fâideli şeyler görmüştüm, fakat hakîkî maksadına muttali' olmamış, Fusûs'u gibi eserlerini henüz okumamıştım, biz din kardeşlerimizle toplanır, hakkı araştırır, tarîkın hakîkatını anlamaya, keşfe çalışırdık, vakta ki iş anlaşıldı, artık üzerimize vâcib olan şeyleri anlamış olduk."*

İbn-i Teymiye, daha bir çok ma'lûmat veriyor ve ezcümle diyor ki : *"Vahdet-i Vücûd'a kaail olanlar üç tarîka ayrılmıştır, İbn-i Arabî, birinci tarîka mensubdur. Bundan dörtyüz sene mukaddem İslâm muhîtinde bir bid'at türemişti, o da ma'dûmun İlm-i İlâhî'den hâriç, bir şey'i sâbit olması iddiâsıydı. İbn-i Arabî, bu iddiâda bulunanlara iltihak etmiştir. Fusus'daki iki esasdan biri budur. Diğeri de Hâlık ile mahlûkaatın Vahdet-i Vücûduna kaail olmasıdır. Bu sözleriyle kendisinden evvelki bütün meşâyihden, ulemâdan ayrılmış bulunuyordu. Mütebâkî ittihâdiyenin kavilleri de böyledir. Şu kadar var ki, onların arasında İslâm'a en yakın olan İbn-i Arabî'dir. Onun bir çok yerlerde güzel sözleri vardır. Çünkü o mezâhir ile muzâhir beynini ayırıyor, emir ve nehyi, ve olduğu gibi şerâyii ikrâr ediyor, sâir meşâyih gibi bir kısım ahlâk ile, ibâdât ile seyr ü sülûkde bulunmayı tavsiyede bulunuyor. Bunun içindir ki, bir çok âbid kimseler onun sözlerini, hakaayıkını anlamaksızın ahzetmiş, onunla intifâ'da bulunmuştur Fakat bu hakaayıkı anlayarak İbn-i Arabî'ye ittibâ' edenlerin sözleri ise ma'lûm.."*

Yine Şeyh Takıyyü'd-Dîn İbn-i Teymiye, (Aliyyü'l-Kaarînir « فرعون من مدعى ايمان فرعون » unvanlı kıtabında münderec) bir fetvâsında Fusûsu'l-hikem'ın bâzı ibârelerini tahlîl ederek İbn-i Arabî hakkında daha âteşin bir lisan kullanmaktadır.

İmam Süyûtî'nin Muhyi'd-Dîn-i Arabî hakkındaki sözlerine gelince bunlar müteâkız görülmektedir. Şeyh Burhânü'd-Dîn el-Bikaaî ile muârazada bulunmuş, ona karşı : (تنبيه الغبى عن ضعن ابن عربى) namındaki eserinde İbn-i Arabî'nin tarîkını tasvip ve müdâfaa etmiştir. (التحبير لعلم التفسير) unvanlı kitabında ise İbn-i Arabî'nin tarîkatini tanıtıe etmiş, *"Kur'ân-ı Kerîm'i cevher-i lâfzının ihtiza etmediği bir vechile tefsîr etmek tahrîm-i galiz ile haramdır. Kendisine Kitâbü'l-Fusûs nisbet edilen mübtedi' İbn-i Arabi'nin yaptığı gibi"* demiştir.

Kezâlik (اتمام الدراية شرح النقاية) unvanlı eserinde de şöyle demişlerdir : *"Biz i'tikaad ederiz ki, ilmen, amelen, sohbeten Sôfiyyenin seyyidi bulunan Ebu'l-Kaasım el-Cüneydî'nin tarîkı, kavim bir tariktir. Çünkü bu, bid'atlerden hâlî, tefvîz ve teslim, nefisden teberrî dâiresinde cârîdir, İbn-i Arabî ve emsâli gibi mutasavvifeden bir cemâatın tarîkı hilâfına ki, o zendikadır, Kitap ve Sünnet'e münâfîdir."*

Vaktiyle Yemen havâlîsindeki ulemâ ve sôfiyyeden bir kısmı Muhyi'd-Dîn-i Arabî'ye şiddetle tarafdar olup onu müdâfaa ediyor, eserlerini tedrîse, neşre çalışıyordu. Ezcümle Cemâlü'd-Dîn-i Kirmânî bu zâtın kitaplarını tedrîs ile, tavzîh ve tefsîr ile meşgûl oluyordu, diğer bir kısmı da İbn-i Arabî'nin Şer'-i Şerîf'e muhâlif, ittihâd ve hulûlü müş'ir olar yazılarını sened ittihâz ederek müdâfaacılara hücûm ediyor, İbn-i Ara bî'nin hatâlarını nazmen ve nesren tenkid ve teşhîre uğraşıyordu. Nihâyet büyük bir fitne yüz göstermeye başlamıştı, mes'ele hükûmete aksetmiş, Sultan Nâsır, İbn-i Arabî'nin bâzı kitaplarını toplayarak kütüphânesinde saklamış, Kirmânî de yaptığından nedâmet göstererek tâib ve müstağfir olmuştu.

(828) senesi idi ki, Şeyh Semsü'd-Dîn Muhammed el-Cezerî, Yemen'e gelmiş, neşr-i ilme başlamıştı, bir çok âlimler, fâzıllar toplanarak kendisinden icâzet almaya koyulmuşlardı, İbn-i Arabî mes'elesini bu büyük âlimden suâl ettiler, onun vereceği cevâba, karâra intizarda bulundular.

Muhammed el-Cezerî, İbn-i Arabî'nin eserlerini okumuş, vaktiyle bu hususta sâir ekâbirin mütâlâasından müstefid bulunmuş, lâzım gelen kanâati edinmişti. Bu yüksek âlimin ihzâr ettiği cevap Taiz şehrinde medrese-i Eşrâfiyyede yapılan bir icâzet merâsimi esnâsında kürsüye çıkılarak okundu. Orada medresenin istîâb edemiyeceği kadar çok olan ulemâ ve fukahâ tarafından tasvîb edildi. Sonra bütün Yemen havâlîsine ta'mîm edilen bu cevap, oralardaki âlimler tarafından da tasdîk olundu.

Bu cevâbın hülâsası şöyledir : *"Evet.. Şer'-i Şerîf'in zâhirine muhâlif, Müslümanların zihinlerine şek ve şüphe ilkaasına müsâit olan kitaplar, gerek İbn-i Arabî'ye ve gerek başkalarına ait olsun imhâ edilmelidir. Bu, salâhiyattar olan makamlar için bir vecîbedir. Bu kitapları müttâlâa etmek haramdır, bunlar te'vil edilmelidir" diyenlerin sözlerine bakmamalı, bu yanlış bir düşüncedir,* ❁ (الرب عبد و العبد رب *gibi sözler nasıl te'vîl edilebilir* بالیت شعری من المکلف) *böyle bir te'vil kapısı açılırsa artık dünyâda hiçbir bâtıl söz kalmaz*

bence en iyi görünen şudur : İbn-i Arabî, riyâzetle tevaggul edince üzerine sevdâ galebe etmiş, artık dediğini demiştir, bunun içindir ki, sözleri arasında birçok ihtilâflar, tenâkuzlar bulunmaktadır, bugün bir şey der, yarın onun hilâfına başka bir şey söyler, artık böyle bir kimsenin sözüne bakmak câiz olur mu? Nerede kaldı ki, sözlerini nakl ve neşr câiz olsun, onu taklîd eden, onun hakkında hüsn-i zan besleyen, iki kimseden biridir : Ya onun sözlerini tahkik edemiyen, onun ictihâdına, ilminin çokluğuna bakıp onu bu cihetle sofu, hayırlı bir şahıs zanneden vicdânı selim bir kimsedir, veya zâhiren müslim görünen, hakîkatte ise ibâhaya, hulûle kaail bulunan bir zındıktır."

İşte bu ikinci zümreye mensup zevâtın kanaatleri, fikirleri bu merkezdedir. Şer'-i Şerîf'in ahkâmını muhâfaza, İslâm akaaidini himâye, birtakım muhakemeden mahrum kimseleri dalâlete düşmekten vikaaye maksadiyledir ki, bu zatlar bu gibi mütâlâalarda, müdâfaalarda bulunmuş ve bu hususta birçok eserler yazmışlardır. İbn-i Nûrü'd-Dîn-i Hanefî'nin yazdığı : (كشف الظامة عن هذه الامة) , Teftâzânî'nin veya onun tilmizlerinden birinin yazmış olduğu (رسالة فى وحدة الوجود) , Aliyyü'l-Kaarî'nin yazmış bulunduğu (رسالة فى وحدة الوجود) ve (فر العون من مدعى ايمان فرعون) ve sâire gibi.

3 — Üçüncü zümreye göre Şeyh-i Ekber'in hakkında hüsn-i zanda bulunmalı, fakat kitaplarının mütâlâasını tecvîz etmemelidir. Bunlar demek istiyorlar ki :

Muhyi'd-Dîn-i Arabî, hakîkaten büyük bir zâttır, ibâdet ve tâat hususundaki ictihâdı, keşf ve kerâmeti menkuldür, eserlerinin birçokları Kitâbullâh'a muvâfık, ahlâkı tehzîbe hâdimdir. Fakat her nasılsa yazıları arasında hulûl ve ittihâdı gösteren birtakım satırlar da vardır, bunlar bozuk i'tikatlı kimselerin elinde birer sened olmuş, kendi bâtıl da'vâlarını tervîce vesîle ittihâz edilmiştir.

Vâkıâ kadrinin celâletini inkâr kaabil olmayan Şeyh-i Ekber, bu sözlerin müteâref ma'nâlarını kastetmiştir denilemez, fakat değilmi ki bunlar yanlış telâkkîlere yol açıyor, artık böyle yanlış anlaşılmıya kaabiliyetli sözleri ihtiva eden kitapları mütâlâa, muhâtaralı bir şey olduğundan câiz olamaz. İhtiyat ve hikmet de bunu îcâb eder.

Binâenaleyh biz kendisinin fazîlet ve kemâlini i'tirâf eder, velâyeti hakkında hüsn-i zanda bulunuruz, fakat bu tehlikeli eserlerin okunmasını da câiz görmeyiz.

Muhyi'd-Dîn-i Arabî hakkında en ziyâde tenkîdi câlib kitab, (Fusûsu'l-hikem)'dir. Aliyyü'l-Kaarî merhum, bu kitabın münderecâtından yirmi dört mes'eleyi pek ilmî, tasavvufî bir tarzda tetkîk ve intikaad etmiştir. Vâkıâ bu kitabı kırk kadar meşhur zevat şerh etmişlerdir. Bu cihetle Fusûs'un Şeyh-i Ekber'e âidiyyetini kabûl etmiş bulunuyorlar. Fakat bu şerhlerin bir kısmi, o kitabdaki dînî esaslara uygun görülmeyen sözleri tevcîh ve te'vîl ve bu sûretle Şeyh-i Ekber'i tenkidden siyânet maksadına müstenid bulunmuş olabilir, nitekim şârih Bâlî merhum, Fir'avn'ın îmânı mes'elesinde böyle mükemmel bir tevcihde bulunmuştur.

Şeyh Abdü'l-Vehhâb Şa'rânî, (تنبيه الغبي فى تبرئة ابن عربى), serlevhalı kitabında diyor ki : *"Halk, Muhyi'd-Dîn-i Arabî hakkında iki fırkaya ayrılmıştır. Bir fırka, onun velâyetine mu'tekiddir, musîb olan da bu fırkadır. Diğer bir fırka ise bunun hilâfınadır, bence mes'eleyi halledecek bir tarîk daha vardır ki, şu iki fırka buna râzı olmaz. Bu tarîk ise Şeyh-i Ekber'in velâyetine i'tikaddan, kitablarına ise nazarı tahrimden —yâni mütâlâasını haram görmekten— ibârettir. Hattâ bizzat Şeyh-i Ekber de demiştir ki : Biz cemâatiz ki, bizim kitablarımıza nazar haramdır, çünkü Sôfiyyenin bilittifak kabûl ettikleri birtakım ıstılahlar vardır, onlar bu ıstılahların ulemâ arasında müteâref olan ma'nâlarını kast etmemişlerdir. Bunları müteâref ma'nâlarına haml, dîne münâfîdir, bu ıstılahlar tarîkat gayretiyle iltizâm edilmiş, ehil olmıyanların tarîkat nâmına söz söylemelerine meydan vermemek maksadına müstenid bulunmuştur."*

İmam Gazâlî de Sôfiyye'nin bu ıstılahları hakkında demiştir ki : *'Bunlar Kur'ân-ı Mübîn'deki, Sünnet'deki vech, yed, istivâ gibi müteşâbih kelimelere benzer, binâenaleyh bunları zâhirî ma'nâlarına haml, sahîh olamaz."*

Maahâzâ bunlar, zevka, ehl-i hâle âit şeyler olduğundan bunları öyle herkes de anlayamaz.

Büyük bir mutasavvıf olan Şeyh Takıyyü'd-Dîn Ebû Bekr el-Kudsî de diyor ki : *Dostlarımdan bâzıları İbn-i Arabî'nin kitablarını okumamı tavsiye ettiler, bâzıları da beni bundan men'a çalışıyorlardı. Bu hususda Şeyh Yûsuf es-Suğdî ile istişârede bulundum, dedi ki : Oğlum! Allâhu Teâlâ seni muvaffak etsin, İbn-i Arabî'ye mensub olan bu ilim, onun için ihtirâ' edilmiş değildir, o, bu fende mâhir idi. Onun tarîkına mensup olanların iddiâlarına nazaran bu ilim ancak keşf tarîkıyla anlaşılabilirmiş; bu iddiâları sahîh ise o ilmi takrirde fâide yoktur, çünkü eğer mukarrir ile kendilerine takrir olunan kimseler buna muttali' iseler artık takrir, hâsılı tahsil kabîlinden olur, ve eğer yalnız biri muttali' ise bu*

takrir diğerine fâide vermez, şâyet her iki taraf da muttali' değilse artık hayret ve zulmet içinde kalmış, hatâya düşmüş olurlar." Ne güzel bir kıyâs-ı mukassem!.

(الرد المختار) da da şu meâlde bir ibâre vardır : *Sôfiyye'nin ıstılahlarını hâvî bir kısım kitapları okumağa ve okutmağa çalışanlar, ne kendileri, ne de başkaları hakkında hayır-hâhlık etmiş olmazlar. Bâ-husûs zâhirî ilimlerden kaasır bulunurlarsa hem dâl, hem de mudil olurlar. Sôfiyye hazarâtı, kendi kitaplarını başkalarına okutmazlardı, onların ilimleri öyle kitaplardan ahzedilemez."*

Şunu da ilâve edelim ki : Muhyi'd-Dîn-i Arabî'nin dînî âdâba riâyet ettiğini, güzel i'tikad ve amel sâhibi olduğunu gösterir binlerce yazıları vardır. Hattâ kendisi, en son eseri olup gaayet mu'teber ve meşhur bulunan ve kendisine âidiyyetinde hiç şüphe edilmiyen Futuhât-ı Mekkiyye'sinin mukaddimesinde kendi i'tikaadını uzun uzadıya tasrîh eder ki, Ehl-i Sünnet mezhebine muvâfıktır.

Yine Futuhât'ının (62) nci bâbında der ki : *"Günahkârlar dört tâifedir, hepsi de cehennemliktir, oradan çıkmıyacaklardır, bunlar Allâhu Teâlâ'ya karşı tekebbür gösteren kimselerdir, kendileri için rubûbiyet iddiâsında bulunan Fir'avn ve emsâli gibi. Nemrud ile gayrileri de böyledir."*

Hazret-i Şeyh'in bu sözleri Fusus'daki sözlere tamâmen muhâlif, dînî esaslara muvâfıktır. Bununla berâber bu sözler gösteriyor ki, Şeyh-i Ekber, Fir'avn'ın îmân'ına mu'dekid değildir, bilâkis onun küfrüne kaanîdir, kezâlik cehennem azâbının müebbediyyetine kaail, mahlûkaatın rubûbiyyet ve hâlıkıyyet sıfatını hâiz olamayacağına mu'tekiddir.

Kezâlik Şeyh-i Ekber'in âsârından isdidlâl ediyoruz ki, kendisi bihakkın âlim, mütefekkir, kuvve-i hâfızaya mâlik bir zâttır. O halde denilebilir ki, böyle bir zattan mütenâkız lâkırdıların zûhuru beklenilemez.

Binâenaleyh Futuhat'daki sözleri esas olarak kabûl edilmelidir. Bunlara muhâlif olarak Fusus'da veya sâir eserlerinde görülen sözler ise ya muvakkat bir şuhûd hâlinin hatâ-âlûd birer semeresidir, yâhud başkaları tarafından li-maksadin yazılıp bu büyük zâta nisbet edilmiştir.

Nitekim buna zâhib olanlar da vardır. Ezcümle Şa'rânî merhum, bunu iddiâ ediyor, daha kendisi hayatta iken kitaplarına başkaları tarafından ilâveler yapıldığını, hakkında fenâ bir cereyan uyandırılmak istenildiğini, bu ilâveleri bir ilmî heyet huzurunda isbat eylediğini kitaplarında tessüfle anlatıyor. Şeyh-i Ekber'in kitaplarına da böyle ilâveler yapılmış olduğunu isbâta çalışıyor.

Şeyhü'l-İslâm Ebu's-Suûd merhûmun da (معروضات) ında şöyle bir fetvâsı vardır : *"Bir kimse Şeyh Muhyi'd-Dîn'nin Fusûsu'l-Hikem'i Şerîatden hâriçtir, halkı idlâl için bunu tasnif etmiştir, bunu mutâlâa eden mülhiddir, dese ona ne lâzım gelir? El-Cevâb : Evet.. o kitapda Şerîata mübâyin kelimât vardır, bâzı mutasallifler bu kelimeleri Şer'a ircâ için tekellüfde bulunmuşlardır, lâkin biz teyakkun etmiş bulunuyoruz ki, bunları bâzı yahudiler Şeyh -kuddise sırruhû- ya iftirâ etmişlerdir. Binâenaleyh o kelimelerin mütâlâasını terk ile ihtiyatda bulunmak vâcibdir. Zâten bundan nehiy husûsunda emr-i Sultânî de sâdır olmuştur, artık her vechile ictinab îcâb eder."*

Vâkıâ Şeyh-i Ekber'in vaktiyle yazma ve müteferrik bir halde bulunan bâzı eserlerine her hangi hâinâne bir maksada mebnî bâzı yanlış cümlelerin, hâriçden ilâve edilmiş olması müsteb'ad değildir.

Velhâsıl : Bu üçüncü zümrenin bu hususdaki kanâati daha sâlim, daha tehlikesizdir. Şöhreti ve fazîleti Şark ve Garb'ı tutmuş, büyüklüğüne her asırda binlerce îmân ehli kaani' bulunmuş olan bir zât hakkında bu gün sû-i zanda bulunmakda hiçbir fâide yoktur.

Hâdimî merhûm diyor ki : *"Muhyi'd-Dîn-i Arabî gibi eslâfdan bâzı zevat hakkında hak olan, imsâk-i lisanda bulunmakdır, nitekim (Bezzâziye) gibi fetvâ kitaplarında deniliyor ki : Bir mes'elede yüz vech olsa da bunlardan doksan dokuz vech, küfrü mûcib, bir vech de küfre mâni' bulunsa âlim olan, bu bir veche meyleder, bir müslimin sözünü güzel bir mahmele haml mümkün oldukca küfrüne kaail olmaz. İlm-i usulde beyân olunduğu üzere kesret-i edille tercîhi îcâb etmez. Bâ-husûs İbn-i Arabî'nin hüsn-i hâli mütevatirdir, hüsn-i i'tikaadına sâir musannefâtı şâhittir. Bunun hakkında Süyûtî, İbn-i Kemal, Ebu's-Suûd, Fîrûzâbâdî, Seyyid-i Şerîf gibi zevâtın fetvâları vardır ki, bunlar onun medhini, kitaplarının da men'-i mütalâasını icâb etmektedir."*

Binâenaleyh bu gibi büyük tanınmış zevat hakkında sû-i zandan fenâ tefevvuhâtdan ihtirâz etmelidir. Bununla berâber bütün Müslümanlarca diyânetleri, fazîletleri, kerâmetleri müsellem bir çok İslâm eâzımının, cihan kütüphânelerini tezyîn edip i'tikaada, ahlâka, tasavvufa, hikmete ve sâir ulûm ve fünûna müteallık ve her türlü yanlış telâkkîlere gayri müsâid bulunan binlerce kitaplarının mütâlâasını da şüpheli, muhâtaralı, müphem, yanlış telâkkîlere müstaid eserlerin mütâlâasına tercih etmelidir. Bâ-husûs hal ve zevkdan mahrum, bir istiğrak ve şuhûd tecellîsinden bî-haber, Sôfiyye hazarâtının zühd ü takvâsından zâhil kimseler, Vahdet-i Vücûd gibi mâhiyyeti binlerce tefsîr ve tavzîha müsâid mes'eleler ile uğraşmamalıdırlar. Böyle bir iştigâl pek muhâtaralı bir haldir.

Bu hususda : (انكار نمينكم انكار نمينكم) diyenler şüphe yok ki daha ihtiyatlı hareket etmiş olurlar. (الله اعلم بحقيقة الحال)

Müellefatı :

Şeyh-i Ekber'in (439) adet te'lîfâtı olduğu kendisinin yazmış olduğu bir cetvelden anlaşılmaktadır. Bir kısmı şunlardır :

(التفسير الصغير) Kehf sûresine kadar altmış cilddir. (التفسير الشريف) sekiz cilddir. (كتاب تفسير سورة الفاتحة) El-Faslü'l-Müfîd ismindedir. (كتاب المثلثات الواردة , (كتاب ايجاز البيان فى الترجمة عن القرآن) (كتاب اشارات , (كتاب السبعيات فى القرآن العظيم) , فى القرآن العظيم) (كتاب , (كتاب قسم الالهى باسم الربانى) , القرآن فى عالم الانسان) , (الغايات فيما ورد من الغيب فى تفسير بعض الآيات) , نكت الفرقان والقرآن) , (مختصر مسلم و ترمذى) , (المصباح فى الجمع بين الصحاح) , (الفتوحات المدنية) dört cilt, matbû bir eserdir. (الفتوحات المكية) , (كتاب الاعلام باشارات اهل الالهام) , (كتاب جلاء القلوب) , (كتاب المحكم فى المواعظ والحكم و آداب رسول الله صلى الله عليه و سلم) , (كتاب البغية فى اختصار كتاب الحلية لابى , (كتاب المواعظ الحسنة) (كتاب عنقاء مغرب فى ختم الأولياء و شمس المغرب) , نعيم اصفهانى) , (كتاب الاغلاق من مكارم الاخلاق) , (كتاب العلوم من عقائد علماء الرسوم) ,(كتاب الابداع والاختراع),(كتاب روضة العاشقين),(كتاب تهذيب الاخلاق) (كتاب الحكم والشرائع , (كتاب المبدأ والمعاد) , (كتاب الامر والخلق) ,(كتاب الخزائن العلمية),(كتاب البيان فى حقيقة الانسان) , الصحيحة والسياسية) ,(المقامات فى التصوف) , (الامام المبين) , (نزهة الاكوان فى معرفة الانسان) , (كتاب شرح الاسماء الحسنى) , (كتاب تاج التراجم) , (رسالة القطب والنقباء) , (الوصايا القدسية) , (الكنز المطلسم من السر الاعظم فى علم الحروف ؛

(مصطلحات الصوفية) , (رسالة فى ترتيب التصوف) matbû'dur.
(كتاب جامع الاحكام فى معرفة الحلال و الحرام) kendi el yazısiyle
(كتاب التجليات الالهية) bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de mevcuttur.
(مواقع النجوم و مطالع اهلة , (مختصر سيرة النبى) , فى صورة الانسانية)
(ذخائر الاعلاق matbû'dur. (روح القدس) matbû'dur. الاسرار و العلوم)
(تاج الرسائل و منهاج الوسائل) matbû'dur. شرح ترجمان الاشواق)
matbû'dur. (انشاء الدوائر) matbû'dur. Almanca tercemesi de basılmıştır.
(قرعة الطيورلاستخراج) fal istihrâcı hakkında matbû'dur. (القرعة المباركة)
(تحفة السفرة الى حضرة البررة) matbû'dur. الفال والضمير) matbû'dur.
(كتاب مفاتيح الغيب) matbû'dur. (الاربعون صحيفة من الاحاديث القدسية)
(كتاب المواعظ matbû' eş'ar mecmûasıdır. (ديوان الالهيات) matbû'dur.
(فصوص الحكم) matbû'dur. Bu kitabı, Sadru'd-Dîn-i Konevî, Mevlânâ Câmî, Hoca Parsâ, Dâvûd-ı Kayserî, Kemâlü'd-Dîn-i Kaaşânî, Abdü'l-Ganî Nablûsî, Şâir Nev'î, Sofyalı Bâlî, Baba Ni'metu'llah Nahcüvânî, Yazıcı-Zâde Mehmed Efendi, İsmâîl-i Ankaravî ve daha birçok zevât şerh etmiştir. , (الحسنة)

Me'hazlar : *Mîzân-ı Zehebî, El-İber, Târîh-i Zehebî, Cilâü'l-ayneyn, Kurru'l-avn, El-A'lâm, Dürrü'l-muhtar, Er-Reddü'l-muhtâr, Mevzûâtu'l-ulûm, Kaamûsü'l-a'lâm, Terceme-i hâl ve fazâil-i Şeyh-i Ekber.*

★ ★ ★

208 — MÛSÂ B. YÛNUS :

Ebu'l-Feth, Mûsâ b. Yûnus, feylesof-meşreb bir âlimdir. (551)'de Mevsıl'da doğmuş, (639) da yine Mevsıl'da vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebu'l-Feth Mûsâ, riyâziyyâta, musîkiye vâkıf idi. Tevrat'dan, İncil'-den yahûdîlere, hristiyanlara ders verirdi, bu iki kitabı onlar için fâideli bir tarzda şerh etmişti. Aklî ilimler ile çok tevaggul ettiği için dînen müttehem görülmüştü.

Muellefatı :

(كشف المشكلات) Kur'ân-ı Mübîn'in tefsîrine dâirdir. (مفردات , (لغز فى الحكمة) , (عيون المنطق) , (كتاب فى الاصول) , الفاظ القانون) (الاسرار السلطانية) nücûma dâirdir. Ve sâire.

Me'hazlar : *Vefeyâtü'l-a'yân, El-A'lâm.*

★ ★ ★

209 — EBU'L-MEHÂSİN HÜSEYN CÜRCÂNÎ :

Hüseyn Cürcânî, değerli bir âlimdir. (640) da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

Ebu'l-Mehâsin, fâzıl bir müfessirdir, (جلاء الاذهان وجلاء الاحزان) nâmında bir tefsîri vardır.

★ ★ ★

210 — ALEMÜ'D-DÎN ES-SEHÂVÎ :

Ebu'l-Hasen, Alî b. Muhammed b. Abdu's-Samed el-Mısrî es-Sehâvî, meşhûr bir âlimdir. Mısır'da Sehâ beldesine mensubdur. (558)'de doğmuş, bir müddet Dimeşk'da ikaamet edip (643) târihinde orada vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sehâvî, tefsîre, fıkha, usûl-i fıkha, Kur'ân'a, lûgat-ı Araba bi-hakkın vâkıf, kıymetli eş'âra mâlik idi. Fevkalâde zekî, güzel ahlâk ile muttasıf idi. Kahire'de Şeyh Ebû Muhammed el-Kaasım eş-Şâtıbî'den ve Tâcü'l-Kindî'den ilm-i kırâât ahzetmiş; İskenderiyye'de Silefî'den, İbn-i Avf'dan, Mısır'da Busayrî'den ve İbn-i Yâsîn'den hadîs dinlemişti. Dimeşk'a rıhlet ettiği zaman kendisinden pek çok kimseler kırâât ahzetmişlerdir. Şâfiiyyü'l-mezheb bulunuyordu.

Müellefâtı :

(تفسير السخاوى) sûre-i Kehf'e kadar dört ciltlik bir tefsîrdir. (هداية المرتاب و غاية الحفاظ و الطلاب) müteşâbihât-ı Kur'ân'a dâir bir

manzûmedir ve matbû'dur. (جمال القراء و كمال الاقراء) tecvîde dâirdir. (الجواهر المكللة) hadîsdendir. (الكوكب الوقاد) usûl-i dîne dâirdir. (شرح الشاطبية) , (شرح المفصل) , (سفر السعادة) .

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm. Vefeyâtü'l-a'yân.*

★ ★ ★

211 — İBN-İ TEYMİYE MECDÜ'D-DİN :

Mecdü'd-Dîn, Abdü's-Selâm b. Abdullah b. el-Hadr el-Harrânî, büyük bir âlimdir. Harran'da doğmuş, bilâhare Bağdad'a gidip altı sene kalmış, sonra Harrân'a dönmüştür. Vefâtı (652) târihine müsâdifdir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hanbelî fukahâsından olan Mecdü'd-Dîn, ilim ve irfâniyle asrının ferîdi idi. Harran'da tedrîs ile, te'lîf ile meşgûl olmuş, birtakım kıymetli eserler vücûda getirmiştir.

Müellefâtı : (المحرر) , (المنتقى فى احاديث الاحكام) , (تفسير القرآن العظيم) fıkha dâirdir.

Me'hazlar : *Cilâü'l-ayneyn, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

212 — YÛSUF SIBT İBNİ'L-CEVZÎ :

Şemsü'd-Dîn, Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kız Oğlu b. Abdullah el-Bağdâdî, meşhur âlimlerden ve müverrihlerdendir. Ebu'l-Ferec İbni'l-Cevzî'nin sıbtı denmekle ma'ruftur. Babası Kız Oğlu b. Abdullah, Vezîr Avnü'd-Dîn b. Hübeyre'nin pek sevgili bir kölesi idi, Vezîr, evlât gözüyle baktığı bu kölesini âzâd etmiş, ona Bağdad'ın en yüksek âlimi olan Ebu'l-Ferec'in kızını almıştı. İşte Ebu'l-Muzaffer, bu mes'ut izdivâcın kıymetli bir semeresi olarak (581)'de Bağdad'da dünyâya gelmiş, (654) târihinde de Dimeşk'da vefât etmiştir. Aslen Türktür, Cebel-i Kaasiyûn'da medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebu'l-Muzaffer Yûsuf, âlim, fakîh, vâiz, pek zekî, belâgat ve talâkatla mümtâz bir zât idi. Evvelâ gençliğinde dedesi Ebu'l-Ferec'in terbiyesi

altında bulunarak ondan fıkıh okumuş, Hanbelî mezhebine sâlik bulunmuştur. Bilâhare Mevsıl'a Dimeşk'a gitmiş, Cemâlü'd-Dîn Mahmûd el-Hasîrî'den tefakkuh ederek Hanefî mezhebine dâhil olmuştur.

Ebu'l-Muzaffer, Dimeşk mescidinde va'z ederdi, halk geceleyin gelip mescidde yatar, bu zâtın lâtif, mücessir mev'ızalarını dinliyebilmek için oturacak yer tedârikine çalışır, bu hususda birbirleriyle müsâbaka edercesine hareket ederlerdi. Bu zât, ayni zamanda büyük bir müverrih idi, Cihan kütüphânesini (مرآت الزمان فى تاريخ الاعيان) unvanlı kırk ciltlik bir târih ile tezyîn etmişti. Bu târih, birçok müverrihler için bir me'haz teşkil etmiştir. Hâfız Zehebî merhûm, bu târihi tenkîd ediyor, bunda birtakım esassız hikâyelerin bulunduğunu söylüyor, *"Ebu'l-Muzaffer'in naklettiği şeyler husûsunda sika olduğunu zannetmem."* diyor, kendisine rafz ve muvâzenesiz hareket isnâd etmek istiyor.

Mir'âtü'z-zamân'a zeyl yazmış olan "Sa'dü'd-Dîn b. el-Arabî" ise bu târih aleyhindeki sözleri hasede hamlediyor, Zehebî gibi, Suğdî gibi zatların bu târihden müstefîd olmuş, bunu me'haz ittihâz etmiş olduklarını söylüyor.

Müellefâtı :

Ebu'l-Muzaffer'in birçok te'lîfâtı vardır, bir kısmı şunlardır :

(تفسير القرآن) yirmi dokuz ciltlir. (منتهى السول فى سيرة الرسول) , (تذكرة خواص , (اللوامع فى احاديث المختصر والجامع) , (شرح الجامع الكبير) (الامة بذكر حصائص الائمة) on iki imâma dâir matbû' bir eserdir. (مرآت الزمان) , (ايثار الانتصاف) , (مناقب ابى حنيفة) bunun bâzı yazma ciltleri kalmış ve yalnız sekizinci cildi fotoğraf ile tab' edilmiştir. Bundan bâzı müntehab parçalar da Fransızca tercemeleriyle berâber basılmıştır.

Me'hazlar : *İbn-i Hallikân, Keşfü'z-zunûn, El-Fevâidü'l-behiyye, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

213 — ŞEREFÜ'D-DÎN EL-MÜRSÎ :

Ebû Abdillâh (veya Ebu'l-Fazl) Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, büyük bir müfessirdir. Aslen Mürsiye'li olup (570) târihinde doğmuş, bir müddet Endelüs'de dolaşmış, sonra Bağdad'ı, Horasan'ı ziyâret

edip bir müddet Haleb'de, Dimeşk'da kalmış, hac vazîfesini îfâdan sonra Dimeşk'a avdet, daha sonra Medîne-i Münevvere'de ikaamet ve bilâhare (624) de Mısır'a rıhlet, oradan da Dimeşk'a giderken (655) târihinde Arîş ile Za'ka arasında vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Şerefü'd-Din, nahiv ulemâsından müfessir, muhaddis, fakîh, ilm-i usûle vâkıf, edîb, zâhid bir zâttır. A'mâ bulunuyordu. Mâlikiyyü'l-mezhep idi. Tâcü's-Sübkî'ye göre Şâfiiyyü'l-mezheb idi. İbn-i Ğalbûn ve sâireden kırâet, Ebu'l-Hasen Alî b. Yûsuf Dânî ve Tayyîb b. Muhammed'den nahiv, İbrâhim b. Dahhâk'den ve sâireden usûl, İbn-i Abdü's-Semî' ile sâireden de hadîs ahzetmiştir. Kendisinden de Muhibb-i Taberî, Şeref Fezârî, Muhammed b. Yûsuf b. el-Minhâr gibi zâtlar rivâyette bulunmuşlardır, tefsîri ve sâir kıymetli eserleri vardır. Tefsîrinde âyetlerin biribirine olan irtibâtını beyâna i'tinâ etmiştir. Zamânının fahri sayılırdı. Nazm ve nesri de pek lâtif idi.

Müellefâtı :

(التفسير المريس) bu yirmi ciltlik bir tefsîr-i kebîrdir. (التفسير الاوسط) on cüzdür. (التفسير الصغير) üç cüz'dür. (مختصر مسلم) , (كتاب فى اصول الدين) , (الضوابط النحوية فى علم العربية) , (كتاب فى اصول الفقه) . Zemahşerî'nin Mufassal'ı hakkında tenkîdâtı da vardır.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

214 — İBN-İ ABDÜ'S-SELÂM :

Şeyh Abdü'l-Azîz b. Abdü's-Selâm b. Ebi'l-Kaasım es-Sülemî, pek meşhur bir zâttır. Künyesi : Ebû Muhammed'dir, Şeyhü'l-İslâm, Sultânü'l-ulemâ', İzzü'd-Dîn unvanlarını hâizdir. (577) de dünyâya gelmiş, (660) târihinde Kahire'de vefât etmiştir. Kurâfe-i Kübrâ'da medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYAHATLARI :

İbn-i Abdü's-Selâm, aslen Mısırlıdır. Fahrü'd-Dîn İbn-i Asâkir'den fıkıh, Seyfü'd-Dîn Âmidî'den ve sâireden usûl, Hâfız Ebû Muhammed el-Kaasım'dan ve sâireden hadîs okumuş, Şeyh Şihâbü'd-Dîn Suhreverdî'den de tasavvuf ahzetmiştir. Kendisinden de tilmizleri olan Şeyhü'l-İslâm

İbn-i Dakîk el-Îyd, Ebü'l-Hasen el-Bâcî, Şeyh Tâcü'd-Dîn İbni'l-Garkâh, Hâfız Ebû Muhammed ed-Dimyâtî gibi meşâhîr rivâyette bulunmuşlardır.

Bu muhterem zât bir müddet Dimeşk'da tavattun ederek zâviye-i Gazâliyye'de ve sâirede tedrîs ile meşgûl olmuş, câmi-i Emevî'de hitâbet ve imâmet vazîfesini îfâ etmiş ve bu vesîle ile minbere kılıç vurmak gibi hatiplerin yapageldikleri birtakım bid'atleri kaldırmış, bilâhara Dimeşk hâkimi Sâlih İsmâîl'in Frenklerden yardım isteyerek mukabilinde Sayda Şehrini ve Şakîf kalesini terketmesinden pek müteessir olarak (639) hudûdunda Kahire'ye çıkıp gitmiş. Mısır Hükümdârı Melik Sâlih, Necmü'd-Dîn Eyyûb b. el-Kamîl tarafından kemâl-i ihtirâm ile karşılanarak Mısır'da kadı ve Amr b. el-Âs câmiine hatip tâyin edilmiş ve bilâhara medrese-i Sâlihiyye binâ edilince Şâfiiye'nin tedrîsi de uhdesine tevcîh olunmuştur.

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

İzzü'd-Dîn büyük bir Şâfiî âlimi idi, ve aynı zamanda yüksek bir mutasavvıf bulunuyordu. Zühd ü takvâsiyle temâyüz etmiş ve kendisinden birçok kerâmetler zuhûr eylemiştir. Zamânının hükümdarlarına, ricâline karşı ma'ruf ile emir, münkerden nehiy husûsunda asla müsâmaha göstermezdi.

Cemâlü'd-Dîn b. el-Hâcib diyor ki : İbn-i Abdü's-Selâm, Gazâlî'den daha fakihdir.

Şeyhü'l-İslâm İbn-i Dakîk da diyor ki : İbn-i Abdü's-Selâm, selâtîn-i ulemâdan biri idi.

Ehl-i Sünnet'in i'tikaadını beyan zımnında Melik Eşref'e yazmış olduğu pek kıymetli bir mektubu Tabakaat-ı Sübkî'de münderiçtir.

Müellefâtı :

(تفسير القرآن) Tefsîr-i İbn-i Abdi's-Selâm diye ma'rûf, muhtasar bir tefsirdir. Bu tefsir, Köprülü Kütüphânesinde (44) numarada (Emâlî) unvâniyle mukayyettir (مجاز القرآن) , (مختصر صحيح مسلم) , (القواعد الكبرى) , (الامام فى ادلة الاحكام) , (مختصر رعاية المحاسبى) , (فتاوای مصرية) , (الدلائل المتعلقة بالملئكة والنبين) , (شجرة المعارف) , (حل الرموز و مفاتيح الكنوز) , (الاشارة الى الايجاز فى بعض انواع المجاز) tasavvufa dâirdir. (مسائل الطريقة فى علم الحقيقة) bu son üç kitap matbû'dur.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye.*

★ ★ ★

215 — ABDÜ'R-REZZÂK ER-RÜSTAĞFENÎ :

İzzü'd-Dîn, Abdü'r-Rezzâk b. Rızku'llâh, Hanbeli ulemâsından bir zâttır. (589) da Re'sü'l-Ayn'da doğmuş, (661) de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Abdu'r-Rezzâk Rüstağfenî, yüksek bir müfessir, büyük bir muhaddisdir. Sâir ilimlerde de ihtisas sâhibiydi. Şiir ve edebde mâhir bir üstâz bulunuyordu. Bağdad'da Abdü'l-Azîz b. Menînâ'dan, Dimeşk'da Ebu'l-Yümn el-Kindî'den, kendi beldesinde Ebü'l-Mecd el-Kazvînî'den, Haleb'de İftihâr Abdu'l-Muttalib'den ve sâireden hadîs ahz etmiş, kendisinden de oğlu Şemsü'd-Dîn ile Dimyâtî ve sâire rivâyetde bulunmuşlardır. Mevsıl'de dâru'l-hadîs müderrisliğine tâyin edilmişti. Mufassal, güzîde bir tefsir yazmıştır. (1) (هذان خصمان اختصموا فى ربهم) âyet-i kerîmesinin tefsîrînde diyor ki : Bu nazm-ı celîl, Bedir gazvesinde mubârezede bulunan Hamza, Alî ve Ubeyde b. el-Hâris (radiya'llâhu teâlâ anhüm) hazarâtiyle Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa ve Velîd b. Utbe hakkında nâzil olmuştur, bunlar biribirine karşı cephe almış, iki kısma ayrılmışlardı. Bu tefsîr-i şerifde hadîsler, senedleriyle rivâyet edilmiştir. Suyûtî merhûm, bu tefsîri ihtiyâr etmiştir.

Müellefâtı : (مطالع انوار التنزيل ومفاتيح اسرار التأويل) tefsirdir. (كتاب مقتل الشهيد الحسين) ve sâire.

Me'hazlar : *Tczkiretü'l-huffâz, Kcşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

216 — EBÛ ABDULLAH EL-KURTUBÎ :

Ebû Abdullah, Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Farah el-Ensârî el-Hazrecî, Endülüs'de yetişen yüksek âlimlerden biridir. Bilâ-

(1) Sûre : 22 (Hac), âyet : 19

hare Mısır'da "Münyetü Ebi'l-Hasîb" da ikaamet ve (671) târihinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Mâlikî fukahâsından olan Kurtubî, büyük bir allâmedir, tefsirde, hadîsde, hılâfiyyâtda mütebahhir idi. İbn-i Devah, İbnü'l-Himyerî, Ebu'l-Abbâs İbni'l-Müzenî gibi meşâhirden ilim ahzetmiş, kendisinden de oğlu Şihâbü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs ile sâire rivâyette bulunmuştur.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Bu büyük müfessir, tefsîrinde rivâyet tarîkına i'tinâ etmiş, dirâyet i'tibâriyle de muvaffakiyet göstermiştir. Tefsîrinin mukaddemesinde Kur'ân'ın fazâiline, keyfiyyet-i tivâletine, tefsîrine, i'câzına, cem' ve tertîbine ve sâireye dâir nâfi' ma'lûmat vermiş, müfessirlerin merâtibine işârette bulunmuştur.

Bu tefsir, lisâniyâta, fıkhî ahkâma, hilâfiyyâta, muhaddislerin cerh ve ta'dîline dâir birçok tafsîlâtı câmi'dir.

(ثم قست قلوبكم) [1] âyet-i kerîmesinin tefsîrinde şöyle deniliyor : "Kasvet, salâbet, şiddet, kuruluk demektir, ki burada kalblerin inâbeden —Hakk'a rücû'dan—, âyât-ı ilâhiyyeyi iz'andan hâlî bulunmasından ibârettir. Müsned-i Bezzâr'da Hazret-i Enes'den mervîdir, Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem : (اربعة من الشقاء جمود العين و قساء القلب وطول الامل ، والحرص على الدنيا) buyurmuştur. Yâni şu dört şey, şekaavet eseridir : Göz kuruması, yürek katılığı, uzun uzadıya ümid, dünyâya düşkünlük.

Yine bu tefsirde Urve b. ez-Zübeyr'den naklen deniliyor ki : Haddi veya bir farîzayı nâtık olan âyetler Medîne-i Münevvere'de, ümmetlerin ahvâline, azâba müteallik âyetler de Mekke-i Mükerreme'de nâzil olmuştur.

(يا ايها الذين آمنوا) ile başlayan âyetler de Medîne-i Tâhire'de nüzûl etmiştir. (يا ايها الناس) ile başlayan âyetler ise Alkame ile Mücâhid'e göre Mekke-i Mükerreme'de nâzil olmuştur. Fakat bu iddiâ doğru olmayacaktır, çünkü Bakare ile Nisâ' sûreleri Medîne-i Münevvere'de nâzil olduğu halde bunlarda da : (يا ايها الناس) ile başlayan âyetler vardır.

---

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 74

Kurtubî merhûm, tefsîrinde âyetlerden müstenbat mes'eleleri yazıyor, bu hususlaki müctehidlerin sözlerini naklediyor ve çok kere kendi mezhebini te'yîde çalışıyor. Meselâ (1) (ولا تشتروا بآياتى ثمناً قليلاً) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde Kur'ân-ı Azîm'in bir ücret mukaabilinde ta'lîm edilip edilemiyeceği mes'elesini bahis mevzuu ediyor, bunun Zührî ile ashâb-ı re'ye göre câiz olmadığını, çünkü bu ta'lîmin sâir vâcibât gibi bir vecîbe olup ihlâsa, takarrup niyetine muhtaç bulunduğunu kaydediyor, sonra da kendi mezhebini şöylece bildiriyor :

Eğer bir kimse başkasına Kur'an ta'lîm etmek üzere teayyün etmiş olursa, yâni ondan başka ta'lîm edecek kimse bulunmassa bilâ-ücret ta'limden imtinâ' edemez. Fakat ta'lîm için teayyün etmiş olmassa imtinâ edebilir. Bu ta'lîm, onun hakkında vâcib olmaz. Olabilir ki nefsinin ve âilesinin nafakalarını te'mîn edecek bir mala mâlik bulunmaz. İmâmü'l-Müslimîn'e vâcibdir ki, ikaame-i din için bu gibi zevâtın maîşetlerini te'mîn etsin, etmezse bu vecîbe müslümanlara teveccüh eder. Nitekim Hazret-i Sıddîk, Hilâfet makaamına geçip ümmetin masâlihiyle meşgûl olunca kendisine bir maaş tahsîs edilmiş, kendi maîşetini te'mîn için ticaretle meşgûl olmasına meydan verilmemişti.

Müellefâtı : (جامع احكام القرآن والمبين لما تضمنه من السنة وآى الفرقان) on iki ciltlik bir tefsirdir. Ahîren Mısır'da nefis bir sûrette tab' edilmeye başlanılmıştır. Bu tefsîri (804) de vefât eden Sirâcü'd-Dîn Ömer b. Alî b. el-Mülâkkın eş-Şâfii ihtisâr etmiştir. (كتاب الاسنى فى اسماء الحسنى) , (كتاب التذكرة باحوال الموت فى امور الاخرة) matbû'dur.

Me'hazlar : *Kitâbü'n-nübelâ = Zehebî, Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

217 — SADRÜ'D-DÎN-İ KONEVÎ :

Ebu'l-Maâlî, Muhammed b. İshak, meşhur meşâyih ve ulemâdan bir zâttır. Konya'da doğmuş, (673) târihinde vefât etmiştir.

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Sadrü'd-Dîn-i Konevî, zâhirî ve bâtinî ilimlerde temâyüz etmiş, birtakım mutasavvifâne, âlimâne eserler vücûda getirmiştir. Daha çocuk

(1) Sûre : 5 (Mâide), âyet : 44

iken pederi vefât etmekle vâlidesi Şam'dan Konya'ya gelmiş olan Şeyh Muhyi'd-Dîn-i Arabî ile tezevvüc etmişti. Bu cihetle Sadrü'd-Dîn, Muhyi'd-Dîn-i Arabî'nin feyz-i terbiyesine nâil olmuştur. Kendisinden de Mevlânâ Celâlü'd-Dîn-i Rûmî'nin ulûm ahzetmiş olduğu mervîdir. Bâzı mesâil-i hikemiyye hakkında Hoca Nasîrü'd-Dîn-i Tûsî ile mükâtebat ve muhâberatda bulunmuştur. Netîcesinde Tûsî, acz ü taksîrini i'tirâf etmiştir.

Müellefâtı : (اعجاز البيان فى تفسير ام القرآن) tasavvuf tarîkıyle yazılmış matbû', bir Fâtiha tefsîridir. Atpazârî Osmân Fazlî-i İlâhî bu tefsîre « مرآت اسرار الفرقان على اعجاز القرآن » unvâniyle bir hâşiye yazmıştır. Bu zât (1102) târihinde Magosa'da menfî iken vefât etmiştir. (تأويل السورة matbû'dur. (كتاب النصوص) matbû'dur. (نفحات الآلهية) matbû'dur. (المباركة = الفاتحة) ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Kaamûsu'l-a'lâm, Osmanlı müellifleri, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

218 — MUVAFFAKU'D-DÎN EL-KEVÂŞÎ :

Şeyh Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf el-Mevsilî, müfessirlerden bir zâttır. (590) da Mevsıl mülhâkaatından Kevâşe kal'asında doğmuş, (680) târihinde Mevsıl'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kevâşî, Şâfiî fukahâsından Arabiyyeye, kırâet ile tefsîre bi-hakkın vâkıf, zühd ile, sıdk ve ihlâs ile muttasıf bir zât idi, adîmü'n-nazîr sayılmaktadır. Kendisini zamânının Hükümdârı ve ricâli ziyâret ederdi, fakat kendisi bunlara ehemmiyet vermez, atiyyelerini kabûl etmezdi. Keşf ü kerâmet ile meşhurdur.

Evvelâ mufassal bir tefsir yazmış, sonra bunu telhîs etmiştir. Bu tefsîrinde i'râba, ve sâireye dâir güzel ma'lûmat vermiş, bu tefsirden birer nüsha Mekke-i Mükerreme ile Medîne-i Münevvere'ye ve Kudüs'e göndermiştir. Şeyh Celâlü'd-Dîn-i Mahallî, tefsîrinde Kevâşî'nin tefsîrine i'timâd etmiştir. Suyûtî merhum da bu tefsîrin tekmilesinde Kevâşî'nin tefsîrine İbn-i Kesîr'e, Vecîz ile tefsîr-i Beyzâvî'ye i'timâd ettiğini söylemiştir.

Kevâşî'nin muvassal tefsîrinin adı : (تبصرة فى التفسير) 'dir. Muhtasar tefsîrinin adı da : (تلخيص فى التفسير) dir.

Me'hazlar : *Tabakaat-ı Şâfiiyye, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

219 — İBNÜ'L-MÜNÎR EL-İSKENDERÎ :

Ebu'l-Abbâs, Nâsırü'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Mâlikî, ulemâdan, üdebâdan bir zâttır. (620) 'de doğmuş, (683) târihinde İskenderiyye'de vefât edip Câmi-i Garbî'de pederinin türbesine defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbnü'l-Münîr, kudretli bir âlimdir, müfessirdir, bâzı me'mûriyetlere ve iki defa İskenderiyye kadılığına ve hitâbetine tâyin edilmiştir. Fakîh, edîb, fâzıl, beliğ bir zât idi. Şeyh İzzü'd-Dîn İbni's-Selâm demiştir ki : Diyâr-ı Mısrıyye iki tarafında iki zât ile iftihâr eder, İskenderiyye'de İbnü'l-Münîr ile Kus'da da Dakîku'l-îyd ile.

Müellefâtı : (الانتصاف من صاحب الكشاف) Zemahşerî ile münâkaşâtını câmi', tefsîre âit bir eserdir, gençliğinde te'lîf etmiştir. Keşşâf'ın hâmişinde tab' edilmiştir. (كتاب المقتفى) Şifâ-i Şerîf tarzındadır. (تفسير حديث الاسراء), (ديوان خطب) ve sâire. Eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

220 — ABDU'R-RAHMÂN EL-HANBELÎ :

Abdu'r-Rahmân b. Ömer b. Ebi'l-Kaasım el-Basrî, muhterem bir âlimdir. (624) de Basra'da doğmuş, orada büyümüş, (634) târihinde gözlerine a'mâ ârız olmuş, (684) de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bu zât, bir müddet vatanında tedrîs ile, iftâ ile iştigal etmiş, ba'dehu (657)'de Bağdad'a gitmiş, (681) senesi uhdesine Medrese-i Buşeyriyye ve ba'dehu Medrese-i Müstensıriyye müderrisliği tevcîh olunarak bu

ilim müesseselerinde Hanbelî mezhebinde bulunan talebeye ders vermiştir. (جامع العلوم) nâmında dört ciltlik bir tefsîri ve fıkha dâir (الحاوی) adında bir eseri vardır.

Mehaz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

221 — KAAZÎ BEYZÂVÎ :

İmam Nâsırü'd-Dîn, Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Alî, pek meşhur bir allâmedir. Şîraz nevâhîsinden "Beyzâ" da doğmuş, (685) veya (691) târihinde Tibriz'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şâfiiyyü'l-mezheb olan Abdullah Beyzâvî, büyük bir sîmâ-yı fazîlet idi. Birçok ilimler ile mücehhez bulunuyordu, bilhassa tefsir, fıkıh, usûl, kelâm, mantık, nahiv, belâgat, târih ilimlerinde bi-hakkın mütehassıs idi. Ârif, sâlih, müteabbid idi. Tarîk-ı kazâya sülûk etmiş, bir aralık Tibriz'e gitmiş, orada vezirin hazır bulunduğu bir meclis-i ilmîde kendi kemâlâtını isbât ederek vezîrin fevkalâde iltifatlarına nâil olmuş, nihâyet Şîran'da Kaadi'l-Kudât mesnedini ihrâz eylemişti.

Rivâyete nazaran son zamanlarında Şeyhi Muhammed b. Muhammed Kethânî'nin işâretiyle kadılığı terk ile onun sohbetine mülâzemet etmiş, meşhur tefsîrini te'lîf eylemiş, vefât edince de şeyhinin kabri yanına defnedilmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Kaazî Beyzâvî, tefsir sâhasında büyük bir ikdidar göstermiş, fevkalâde münakkah, müfîd, belîğ bir tefsir kitabı yazmış, ona : (انوار التنزيل واسرار التأويل) nâmını vermiştir.

Fi'l-vâkı' bu tefsir, yazılışı i'tibâriyle külfetten berî, selîs bir üslûbu hâiz, müfessirlerin bildirdikleri birçok vecihleri pek mûciz bir tarzda câmi'dir. Bir kısım mutasavvifâne, hakîmâne beyânâtı muhtevîdir. Münakkahiyyeti i'tibâriyle de bî-nazîr olduğundan ilim kürsülerinde tedrîsi için pek elverişli bulunmuştur.

Beyzâvî merhûm, bu kıymetli eserinin mukaddimesinde diyor ki : *"İlimlerin mıkdâren en büyüğü, şerefce ve alâmetce en yükseği tefsir ilmidir. Bu, dînî ilimlerin başı ve reîsidir. Şer'-i Şerîf kavâidinin binâsı ve*

esâsıdır. Tefsir yazmağa ve tefsir hakkında söz söylemeye o kimse lâyıkdır ki, dinî ilimlerin hepsinde, usûl ve furûunda akrânına tefevvuk eder, Arabî san'atların, edebî fenlerin bütün nevi'lerinde yüksek bir mevki' sâhibi bulunur.

Çoktanberi düşünüyordum ki tefsîre dâir bir kitap yazayım da Ashâb-ı Kirâm'ın büyüklerinden, Tâbiîn'in âlimlerinden, daha sonraki Selef-i Sâlihînden bana bâliğ olan şeylerin hülâsasını ihtivâ etmiş, gerek benim istinbat eylediğim ve gerek benden evvelki efâdıl-ı müteehhirînin ve emâsil-i muhakkıkînin istinbât ve istihrâc eyledikleri birtakım mühim, dakîk nükât ve letâifi muhtevî bulunsun. Meşhur sekiz imama müntehî olan vücûh-i kıraeti ve mu'teber kurrâdan mervî bulunan şevâzz'ı da mübeyyin olsun.

Şu kadar var ki, iktidârımın noksânı bu emre ikdamdan beni alıkoyuyor, bu makamda durmakdan beni men' ediyordu. Tâ ki ba'de'l-istihâre mazhar olduğum sünûhat sâyesinde tereddütden kurtuldum ve itmâm edince : (Envârü't-tenzîl..) tesmiye edeyim, diye karar verdim, işte maksada mübâşeret ediyorum."

Kaazî'nin bu sözleri, tefsîrinde ne gibi bir meslek iltizâm etmiş olduğunu pek güzel anlatmaktadır.

Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî, bu tefsir üzerine (نواهد الابكار وشواهد الافكار) unvâniyle yazmış olduğu hâşiyesinde diyor ki :

"Keşşâf hakkındaki muhtasarâtın seyyidi, Kaazî Nâsırü'd-Dîn Beyzâvî'nin : (Envârü't-tenzîl..) kitabıdır. Kaazî, Keşşâf'ı telhîs etmiş, pek güzel muvaffak da olmuştur. Kaazî, Keşşaf'daki i'tizal hafâgâhını keşfetmiş, bunların izâlesini yed-i kifâyetine almış, desâyis ve cidal mevâzını tarh eylemiş, mühim şeyler yazmış, ilâveler yapmıştır. Artık bu kitabı, ayarı hâlis altun gibi meydana çıkmış, gündüz ortasındaki güneş gibi şöhret bulmuş, mütâlâasına ilim sâhipleri muvâzabet edip durmuştur."

Kâtip Çelebi merhum da demiştir ki : "Bu tefsir, şânı azîm, beyandan müstağnî'dir. Kaazî, bu kitabında i'râba, maânî ile beyâna müteallik şeyleri Keşşaf'dan; hikmete, kelâma dâir şeyleri Tefsîr-i kebir'den; istikaaka, gavâmız-ı hakaayıka, letâif-i işârâta âit şeyleri de Tefsîr-i Râgıb'dan telhîs etmiştir. Maahâzâ Kaazî, kitabına kendi parlak fikrinin mahsûlü olan birçok ma'kul vecihler, makbul tasarruflar da ilâve eylemiştir. Bu cihetle çehre-i serâirden şek şâibesini gidermiş, ilim sâhasında vüs'at ve basîret artırmıştır.

« اولو الالباب لم يأتوا بكشف قناع ما يتلى

و لكن كان للقاضى يد بيضاء لا تبلى » [1]

Kaazî'nin vücûh-i tefsîre dâir ikinci, üçüncü veya dördüncü derecede olarak « قيل » lâfziyle irâd ettiği şeyler, za'f-ı mercuh veya za'f-ı merdud sûretiyle zayıf demektir.

Kaazî'nin tefsirinde bâzı vecihler vardır ki, bunlar, kendisine âittir. *"Melâikenin Arşu'r-Rahmân'ı hâmil ve etrâfında tâif bulunmaları Arş'ın hıfz ve tedbîrinden ve sâireden mecazdır."* demesi bu misillû tevcihler cümlesindendir. Bu gibi tevcihlerin vücûh-i âliye-i tefsirden ma'dud olmaya lâyık olmadığı zannedilmiştir. Bu gibi zanlar, fehmin kusûrundan, ilmin noksanlığından neş'et etmiş şeylerdir. Çünkü Kaazî, Ehl-i Sünnet ve cemâat mezhebi üzre olup dinî ilimlerin, müsbet fenlerin zımâmına mâlik bulunmuştur. Artık onun tefsîri, ilimden bir nice kaviyyü'l-mesâlik fenleri ve tarikleri muhtelif, mütenevvi' bir nice kaaideleri muhtevîdir. Az kimse bulunur ki, bir fende ihtisas kesbetmesi başka fenler ile tevagguluna mâni' olmasın, Kaazî ise böyle değildir, insan bilmediğinin düşmanıdır.

Kaazî, tefsîrinde sûrelerin fazâiline dâir bâzı zaif veya mevzû' hadisler zikretmiştir. Fakat bu, onların mâhiyetine adem-i vukufundan dolayı değildir, belki onun âyîne-i kalbi safvet kesbetmiş, Rabbisinin nefehât-ı feyzine mazhar bulunmuş olduğundan bu hususda tesâmuh göstermiştir, tahriç ve ta'dil esbâbından kaçınmış, tergîb ve te'vil cânibine meyletmiştir.

Sonra bu tefsir, min indi'llâh cumhûr-ı efâdılın kabûlüne nâil olmuş, bunun tedrîsine, tamâmen veya kısmen tahşiyesine mülâzemet edilmiştir."

Kâtip Çelebi'nin bu mealdeki sözleri pek doğrudur. Tefsîr-i Kaazî, binlerce ehl-i ilmin hadde-i tetkîkinden geçerek muhtelif tetebbu'lar, tahliller netîcesinde pek kıymettar bir tefsir olduğuna âmmece karar verilmiştir. En büyük âlimler tarafından üzerine iki yüz elliden ziyâde hâşiye ve ta'lika yazılmış ve bu mübârek tefsir gerek Şark'ta ve gerek Garb'da asırlardanberi ilâhiyyat kürsülerini tezyîn etmekte bulunmuştur.

---

(1) Meâli : Akıl ve fikir sâhipleri, tilâvet olunan Kur'ân-ı Mübîn'in başörtüsünü, - çehre-i i'câzındaki perde-i letâifi- açabilecek bir şey vücûda getiremediler, fakat -bu hususta- Kaazi Beyzavi nın mahv u münderis olmıyacak bir yed-i beyzâsı, -sönmiyecek parlak bir kudreti- vardır.

KAAZÎ TEFSÎRİNE TAMÂMEN VEYA KISMEN HÂŞİYE YAZAN ZÂTLAR

Adet	*İsmi*	*İrtihâli*	*Tercime sırası*
1	Ebû bekr b. Ahmed es-Sâiğ el-Hanbelî	786	—
2	Molla Hüsrev	885	288
3	Şemsü'd-Dîn Yûsuf el-Kirmânî	786	—
4	Molla Gûrânî	890	291
5	Muslihü'd-Dîn İbn-i Temcid	890	—
6	Baba Ni'metu'llah Nahçuvânî	902	306
7	Ahmed-Zâde Yûsuf Tokaadî	902	—
8	Kaazî Zekeriyyâ el-Ensârî	910	310
9	Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî	911	305
10	Kemâlü'd-Dîn İsmâil Karamânî	920	—
11	Cemâlü'd-Dîn Karamânî	933	—
12	İbn-i Kemal-Paşa	940	313
13	Ebu'l-Fadl el-Kâzerunî	940	314
14	Isâmü'd-Dîn el-Esferâyînî	943	318
15	Sa'du'llâh Efendi Sa'di Çelebi	945	319
16	Atûfî Hayrü'd-Dîn	948	320
17	Şeyh-Zâde Muhyi'd-Dîn	950	321
18	Ebu'l-Fidâ' İsmâîl-i Konevî	1195	411
19	Mustafa es-Sürûrî	969	—
20	Mahmûd es-Sâdikî el-Geylânî	970	—
21	Nûru'd-Dîn Hamza el-Karamânî	971	—
22	Amasya Müftîsi Muhmed Efendi	973	—
23	Abdü'l-Kerîm-Zâde Mehmed	975	—
24	Dede Cengî	975	327
25	Kınalı-Zâde Alâü'd-Dîn	979	331
26	Şinânü'd-Dîn Yûsuf Amasyalı	986	337
27	Kadı-Zâde Şeyhü'l-İslâm Şemsü'd-Dîn	988	—
28	Alâiyeli Mevlânâ Ivazî	993	339
29	Abdü'l-Ganî Efendi : Kuzâtdan ve Bolu Sancağının Gerede Kasabasından	995	—
30	Molla Ahmed Şemsü'd-Dîn Karabâğî	1009	—

Adet	*İsmi*	*İrtihâli*	*Tercüme sırası*
31	Sıbgatu'llâh b. Rûhu'llâh el-Bervecî	1015	—
32	Bedrü'd-Dîn el-Hasen es-Saffûrî el-Bûrînî	1024	—
33	Behâü'd-Dîn Âmilî	1031	354
34	Muhammed Emîn b. Sadrü'd-Dîn Şirvânî	1036	356
35	Alâmek Muhammed Bosnevî	1046	358
36	Ganî-Zâde Nâdirî	1034	—
37	İbnü's-Sâiğ Muhammed el-Mısrî	1066	—
38	Abdu'llah el-Kerderî	1064	—
39	Amasyalı Hıdr b. Muhammed	1067	370
40	Yûsuf-Zâde Abdu'llah Hilmi	1067	403
41	Abdü'l-Hakîm es-Seyalkûtî	1067	369
42	Şihâbü'l-Hafâcî	1069	371
43	Burhânü'd-Dîn İbrâhim el-Mısrî	1079	—
44	Kırımlı Muhammed b. Kadreşî (1)	1079	—
45	Minkaarî-Zâde Yahyâ Efendi	1088	374
46	Hamza Efendi	1081	—
47	Abdu'r-Rahman el-Mahallî	1098	—
48	Feyzullah Efendi	1099	385
49	Uşşâkî-Zâde Abdü'l-Bâkî	1090	—
50	Muhammed Akkirmânî	1114	—
51	Manisalı Halil Naîmî	1130	390
52	Ebü'l-Hasen Nûrü'd-Dîn Sindî	1138	—
53	Saçaklı-Zâde Mehmed Mar'aşî	1145	393
54	Mestci-Zâde Abdu'llah	1148	—
55	Mehmed Emîn Üsküdârî	1149	396
56	Abdu'r-Rahmân b. Ömer es-Sefercelânî	1150	—
57	Câru'llah Veliyyü'd-Dîn Efendi	1151	397
58	Ahmed Kaaz-âbâdî	1163	400
59	Osman b. Ya'kub Kemahlı (2)	1171	—

(1) Kendi el yazısiyle muharrer bir nüshası Kılıç Ali-Paşa Kütüphânesindedir.

(2) Tefsîr-i Fâtiha ile tefsîr-i Nebe' üzerine hâşiyesi vardır. Hizb-i a'zâm'ı da şerh etmiştir, İstanbul'da medfundur.

Adet	*İsmi*	*İrtihâli*	*Tercüme sırası*
60	Muhammed Hâdimî	1176	404
61	Allâme Muhammed el-Büleydî el-Endülüsî	1176	—
62	Abdu'l-Gafûr = Lebîb Âmidî	1185	408
63	Aydınlı Karatepeli Hüseyin	1191	410
64	İsmâil Müfid Efendi	1210	418
65	Muhammed Mekkî Efendi	1212	419
66	Mantıkî Mustafa Efendi	1244	420
67	Gazzî-Zâde Abdu'l-Lâtif	1247	421
68	İbn-i Âbidîn, Muhammed Emîn	1252	423
69	Ni'metu'llâh, Perveşnî el-Aydînî	.....	—
70	Şeyh Muhammed eş-Şîrânî	.....	—
71	Şeyh Muhammed b. Cemâlü'ş-Şirvânî	.....	—
72	Hasen b. Muhammed es-Saffûrî ed-Dımeşkî	.....	—
73	Îsâ b. Muhammed el-Îcî es-Safevî	.....	—
74	Ebu'l-Kaasım b. Ebî Bekr el-Leysî	.....	—
75	Sirozlu Yûsuf b. Hamza el-İlyâsî (1)	.....	—

KAAZÎ TEFSÎRİNE TA'LİKA YAZAN ZEVATTAN BÂZILARI :

Adet	*İsmi*	*İrtihâli*	*Tercüme sırası*
1	Seyyid-i Şerîf Cürcânî	816	266
2	Seyyid Ahmed Kırîmî	850	284
3	Şeyh Kaasım b. Kutlubuğa	879	—
4	Muhammed b. İbrâhim Niksârî	901	301
5	Kemâlü'd-Dîn Muhammed el-Kudsî	903	—
6	Muhyi'd-Dîn Muhammed Aheveyn	904	—
7	Yavsı Muhammed Muhyi'd-Dîn İmâdî	922	—
8	Muhyi'd-Dîn Muhammed el-İskilibî	932	—
9	Muhyi'd-Dîn Muhammed Karabâğî	942	—

(1) Beyzâvî üzerine bir hâşiye-i kadîmesi, bir de hâşiye-i cedîdesi vardır.

Adet	*İsmi*	*İrtihâli*	*Tercüme sırası*
10	İbn-i Muhyi'ş-Şîrâzî	945	—
11	Hayrabolulu Hayyâmî	971	—
12	Muhammed b. İbrâhim el-Halebî	971	—
13	Mahmud-Paşa İmâm Zâde Mehmed İstanbulî	973	—
14	Nasru'd-Dîn er-Rûmî el-Manastırî	976	—
15	Muslihü'd-Dîn Muhammed Lârî	977	330
16	Bustan Muslihü'd-Dîn Mustafa	977	328
17	Ramazan-Zâde Ahmed Çelebi	986	—
18	Şeyhü'l-İslâm Zekeriyyâ Efendi	1001	345
19	Ahmed b. Rûhu'llah el-Ensârî	1009	—
20	Molla Hüseyin Halhâli	1014	—
21	Sadrü'd-Dîn Şirvânî	1020	361
22	Şeyh Radiyyü'd-Dîn Muhammed İbn-i Ebi'l-Lûtf el-Kudsî	1028	—
23	Ganî-Zâde Mehmed b. Abdü'l-Ganî	1036	—
24	Alâiyeli Hidâyetu'llâh	1039	—
25	Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî	1046	—
26	Nûru'llah eş-Şirvânî	1065	367
27	Manisalı Kuddûsî Abdu'r-Rahmân	1080	—
28	Remzi Efendi = Lem'atü'l-Envâr	1100	381
29	Şeyhü'l-İslâm Abdu'r-Rahim Efendi	1128	—
30	Dârendeli Muhammed b. Ömer	1152	—
31	Bursalı Abdu'r-Rahmân Rahîmî	1161	—
32	Erzurum Müftüsü Muhammed Hâzık Efendi	1176	406
33	Gazzî-Zâde Mustafa Nesîb	1202	415
34	Burdurlu Halil Efendi	1269	432
35	Hasan Fehmi Efendi	1294	—
36	Muhammed Emîr Pâdişâh-ı Buhârâ	.....	—
37	Muhammed Kemâlü'd-Dîn Taşkendi	.....	—
38	Sinânü'd-Dîn el-Berdaî	.....	—
39	Şeyh Edîb el-Halebî	.....	—

Velhâsıl : Kaazî tefsîrine hâşiye ve ta'lîka yazan daha birçok zevat vardır. Bunların bir kısmına dâir ileride ma'lûmât verilecektir.

Kaazî tefsîrini (874) târihinde vefât etmiş olan ve "İmâmü'l-Kâmiliyle" diye ma'ruf bulunan Şâfiî âlimlerinden Kahire'li Muhammed İbn-i Muhammed b. Abdu'r-Rahmân ihtisâr etmiştir.

Kaazî tefsîrindeki ahâdîs-i şerîfeyi de (1175) târihinde Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiş olan Himmât-Zâde Muhammed b. Hasen ed-Dımeşkî: (تحفة الراوى فى تخريج احاديث البيضاوى) nâmındaki eserinde tahrîc etmiştir, matbû'dur.

Kaazî tefsîrini Akhisar'da tedrîs ve te'lîf ile iştigal ve (1185) de vefât etmiş olan Birgilî'li Alî Efendi nâmında bir zâtın terceme ettiği : (المشهود و المسموع) adındaki eserde mündericdir. Bu zât, Şerh-i Mevâkıf'ı da terceme etmiş.

Kaazî'nin Müellefâtı :

(انوار التنزيل) tefsirdir. (الايضاح) usûl-i dîne dâirdir. (المنهاج) usuldendir. (شرح المنهاج) , (شرح مختصر ابن حاجب) usuldendir. (شرح المنتخب) usulden İmâm Fahrü'd-Dîn'nin Müntehab'ına şerhdir. (الطوالع) kelâma dâirdir. (شرح المطالع) mantıktandır. (العناية القصوى) fıkha dâirdir. (شرح الكافية) , (لب الالباب فى علم الاعراب) Kâfiye'nin muhtasarıdır, bunu (امتحان الاذكيا) nâmiyle Birgivî Mehmed Efendi şerh etmiştir.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zumûn, Mevzûâtü'l-ulûm, Mu'cemü'l-matbûât, Osmanlı müellifleri, Şakaayık zeyli Atâî.*

★ ★ ★

222 — BURHAN EN-NESEFÎ :

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, fudalâdan bir zâttır. Takrîben (600) târihinde doğmuş, (686) veya (679) da Bağdad'da vefât ederek İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretlerinin türbesi çivârına defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi teâlâ aleyhimâ.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hanefî mezhebinde bulunan Burhan en-Nesefî, âlim, müfessir, muhaddis bir zâttır, kelâm ve usul ilimlerinde imam sayılmaktadır. İmâm Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin (مفاتيح الغيب) ismindeki Tefsîr-i kebîr'ini telhîs etmek sûretiyle : (الواضح) nâmında bir tefsir kitabı vücûda getirmiş, bu tefsirde Râzî'nin mesleğini ta'kîb etmiştir.

Burhân-ı Nesefî'nin ilm-i kelâma dâir yazmış olduğu : (العقائد النسفية) nâmındaki eseri de pek makbuldür. Bu eseri gerek Teftâzânî ve gerek Keşfü'z-zunûn sâhibi Ömer en-Nesefî'ye nisbet ediyor, fakat bunun sâhib-i tercemeye âit olduğunu Zürkaanî tasrîh etmektedir. (المقدمة البرهانية) nâmiyle ilm-i cedele dâir bir eseri de vardır. Bunu Şemsü'd-Dîn Muhammed Semerkandî şerh etmiştir. Bunun (معارك الفحول) adında diğer bir şerhi de vardır.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn, Tehzîbü'l-esmâ'.*

★ ★ ★

223 — BURHÂNÜ'D-DÎN EL-HANEFÎ :

Ebu'l-Maâlî, Ahmed b. Nâsır b. Tâhir, ulemâdan bir zâttır. (689) da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bu zât, sâdatdan müfessir, fakîh, zâhid bir âlimdir. (تفسير برهان الدين) nâmiyle yedi ciltden müteşekkil bir tefsîri ve yetmiş mes'eleyi muhtevî usûl-i dîne dâir bir eseri vardır.

Me'haz. : *El-Cevâhirü'l-mudîe.*

★ ★ ★

224 — ŞEYH ABDÜ'L-AZÎZ DÎRÎNÎ :

Ebû Muhammed, Sa'dü'd-Dîn Abdü'l-Azîz Ahmed b. Sâid ed-Dîrînî, Mısırlı bir âlimdir. Dîrînî denmekle şöhret bulmuştur. (612) de doğmuş, (694) de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Dîrînî, müfessir, fakîh, sofu bir zâttır. Şeyh İzzü'd-Dîn b. Abdü'ş-Selâm'dan, Ebü'l-Feth b. Ebi'l-Ganâim'den ve sâireden ilim ve irfân ahz etmiştir. Tasavvufa pek meyyâl idi. Halk ziyâretine koşarak kendisiyle teberrükde bulunurlardı. Rufâî tarîkına mensubdur.

Müellefâtı : (التيسير فى علم التفسير) bin iki yüz beyitten ziyâde bir ercûze'dir, kırk günde nazm edilmiştir. İlk beyti şudur :

« يارب انتَ المستعان الكافى

الواحد الفرد الرحيم الشافى »

Bu eser, Mısır'da tab' edilmiştir. Kenarında Irâkî'nin « غريب القرآن » hakkındaki Elfiye'si, İbn-i Sellâm'ın « ماورد فى القرآن الكريم من لغات القبائل » risâlesi, ve Ca'berî'nin "Mekkî ve Medenî âyetler" hakkındaki manzûmesi yazılıdır.

(ارشاد الحيارى فى ردع من مارى) tevhîde dâir delilleri ve Nasârâ hakkında reddi muhtevîdir. Mısırda basılmıştır.

(طهارة القلوب والخضوع لعلام الغيوب) tasavvufa dâir, matbû' bir eserdir. (فى بيان الشريعة و الحقيقة) matbû' bir risâledir.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Mu'cemü'l-matbûât, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

225 — HİBETU'LLAH İBN-İ SEYYİD EL-KÜLL :

Ebu'l-Kaasım, Behâü'd-Dîn İbn-i Abdullah el-Kıftî, ulemâdan, fukahâ-yı Şâfiiyye'den bir zâttır. (599) da doğmuş, (697) târihinde İsnâ'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bu zât, fıkıhda, usulde, ferâizde, nahivde, cebir ve mukaabelede ve sâir bir kısım ilimlerde temâyüz etmiş bulunuyordu. Râfızîlerin fazâyihini beyân ile haklarında nasîhatlerde bulunurdu. Bu cihetle hayâtına defeât ile sû-i kasd etmişlerdi.

Müellefâtı : (تفسير ابن سيد الكل) Sûre-i Meryem'e kadardır. (شرح هادى) fıkıhdan beş ciltdir. (شرح العمدة) Taberî'nin Umde'sini şerhdir. (شرح مختصر ابى شجاع) , (كتاب فى الجبر والمقابلة) ve sâire.

Me'haz. : *Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

226 — İBNÜ'N-NAKÎB EL-MAKDİSÎ :

Ebû Abdi'llâh, Muhammed b. Süleyman b. el-Hasen Cemâlü'd-Dîn, meşhur bir müfessirdir. Aslen Belh'lidir, kendisi (611) târihinde Kudüs'-de doğmuş, (698) de orada vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbnü'n-Nakîb, Hanefî fukahâsından, mütefennin bir zâttır. Kahire'-ye giderek bir müddet Câmi-i Ezher'de ikaamet etmiş, "Âşûriyye" med-resesi müderrisliğinde bulunmuş, sonra yine Kudüs'e dönmüştür. Herkes ziyâretine giderek duâsiyle teberrükde bulunurdu.

Bu azimkâr âlim, elli tefsîri cem' ederek :

(التحرير والتحبير لاقوال ائمة التفسير فى معانى كلام السميع البصير) unvâniyle seksen ve doksan dokuz ciltlik muazzam bir tefsir vücûde getirmiştir. Bu tefsir, âyât-ı celîleye âit lûgatler, kırâetler, i'râb, esbâb-ı nüzûl ve sâire i'tibâ-riyle her gûne tafsîlâtı câmi'dir.

İmam Şa'rânî diyor ki : *"Ben bundan daha vâsiini mütâlâa etme-dim."*

Keşfü'z-zunûn'a nazaran bu tefsîr-i şerîf elli şu kadar ciltten müte-şekkildir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, El-A'lâm, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

227 — EBU'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ :

Hâfızü'd-Dîn, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, pek mübârek bir âlimdir. Buhâra Hanlığının güzel, ma'mûr bir şehri olan ve şimdi "Kaareşî" adiyle anılan "Nesef" beldesine mensubdur. (710) da vefât etmiştir. Ayni senede Bağdad'ı ziyâret etmişti. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebu'l-Berekât, pek yüksek bir âlimdir. Tefsirde, hadisde, fıkıh'da, usulde büyük bir vukuf sâhibi idi, Hanefî mezhebinin imamlarındandır. Muhammed b. Abdi's-Settâr el-Kerderî'den, Hamîdü'd-Dîn Darîr'den, Ḥâher-Zâde Bedrü'd-Dîn'den fıkıh ahzetmiştir. Zamânında bî-nazîr bulunuyordu, pek fâideli te'lîfâtiyle nâmını ibkaa etmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Bu büyük müfessir, tefsîrinin mukaddimesinde diyor ki : Arzusunu yerine getirmekliğim teayyün eden bir zât, benden "te'vîlât-ı Kur'âniyye" ye dâir bir kitap yazmaklığımı istemişti, şöyle ki : Bu kitap, vücûh-i kırâeti, i'râbı câmi', bedî' ilimlerin inceliklerini, işâretlerini mutazammın, Ehl-i Sünnet ve Cemâatin sözleriyle müzeyyen, bid'at ve dalâlet ashâbının ebâtılından hâlî olacak, ne okuyuculara usanç verecek derecede uzun, ne de maksadı ihlâl edecek tarzda kısa bulunacak.

Ben bu hususta kuvve-i beşeriyyenin kusûrunu ve muhâtaralı bir vaziyetten ihtirâzın lüzûmunu nazara alarak bir müddet tereddüt ettim, fakat bilâhara birçok mâialara rağmen bunu yazmağa karar verdim ve Cenâb-ı Hakk'ın tevfîkiyle az bir müddet içinde yazıp bitirdim.

Fi'l-hakîka bu tefsîr-i şerîf, arzu edildiği veçhile yazılmış nâfi' bir eserdir. Kaazî Beyzâvî'nin meşhur tefsîrinden biraz daha mufassal ve ondan daha vâzıhdır. Müellifin hadisdeki, fıkıhdaki kudret-i ilmiyyesini göstermekte, mevzû' hadislerden, hurâfâtdan sayılacak tarihî ma'lûmattan hâlî bulunmaktadır.

Kaazî ile Ebu'l-Berekât arasında pek az bir zaman farkı olmakla berâber bu tefsirde Kaazî'nin beyânâtını, tahrir tarzını andıran bir kısım ibârelere tesâdüf olunmaktadır. Sâhib-i terceme, ya (685) de vefât etmiş olan Kaazî'nin tefsîrini görüp okumuş, veyâhud her ikisi bir me'hazden müstefîd olmuştur.

MEDÂRİK TEFSİRİNE HÂŞİYE YAZAN ZATLAR :

1 — Muhammed Abdü'l-Hak el-Hindî : (الاكليل على مدارك التنزيل) unvâniyle Tefsîr-i Medârik'e bir hâşiye yazmıştır. Bu eser (1336) târihinde Hind'de yedi cüz' olarak tab' edilmiştir.

2 — *Fakîh, zâhid bir zât olup Dimeşk'da sâkin bulunan* ve kendi maîşetini elinin emeğiyle te'mîne çalışan Şeyh Abdü'l-Hakîm Efgaanî de Tefsîr-i Nesefî'ye bir hâşiye yazmıştır. Son asırlarda uzun bir müddet yaşamış olan bu zâtın Kenz'e, Neccârî'ye, Hidâye ile Menâr'a ve Şâtıbiy-ye'ye de birer şerhi vardır.

Müellefâtı : (مدارك التنزيل وحقايق التأويل) üç ciltten müteşekkil, matbû' bir tefsirdir. (عمدة عقيدة اهل السنة والجماعة) London'da basıl-mıştır. (اعتماد) Umde'nin şerhidir. (منار الانوار) usûl-i fıkıh-dandır. (كشف الاسرار شرح المنار) matbû'durlar. (كنز الحقايق) fıkıhdan mu'teber bir metindir. (الوافى) bu da fıkıhdan bir metindir. (الكافى) Vâfî'nin muhtasar ve müfîd bir şerhidir. (المصفى) Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin hilâfiyyâta âid « المنظومة » adlı eserinin şerhidir. (المستصفى) Kaasım b. Yûsuf el-Medînî'nin fıkıhdan « النافع ». adındaki eserinin şerhidir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbû-ât, El-A'lâm.*

* * *

228 — ALEMÜ'D-DÎN EL-IRÂKÎ :

Abdü'l-Kerîm b. Alî b. Ömer el-Ensârî, Mısırlı a'mâ bir müfessirdir. Mühezzeb şârihi Ebû İshak el-Irâkî'nin ana cihetinden torunu olduğu için bu münâsebetle "Irâkî" nisbetini almıştır. (623) de doğmuş, (704) de Kahire'de vefât etmiştir. *Rahmettu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Alemü'd-Dîn, zekî, mütefekkir bir âlimdir. Tefsir husûsunda büyük bir iktidar sâhibi idi. (الانصاف فى مسائل الخلاف بين الزمخشرى و ابن المنير) unvanlı eseri bir muhâkeme-i ilmiyyeyi muhtevîdir. İbnü'l-Münîr

Sekenderî'nin "El-İntisâf" adlı eseriyle Keşşâf hakkında derin mütâlâaları ihtivâ etmekte ve El-İntisâf'ın muhtasarı sayılmaktadır.

Me'haz : *Tabakaatü's-Sübkî.*

★ ★ ★

229 — KUTBÜ'D-DÎN-İ ŞÎRÂZÎ :

Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî, meşhur bir âlimdir. (634)'de Şîrâz'da doğmuş, muahharan diyâr-ı Rûm'a rıhlet ederek Sivas ve Malatya kadılıklarında bulunmuş, Şam'ı ziyâret ettikten sonra gidip Tibriz'de ikaamet etmiştir. Vefâtı (710) târihine müsâdiftir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Kutbü'd-Dîn, nakliyyât ve akliyyâta bi-hakkın vâkıf, tab'an zarif, hüzn ve gamdan âzâde bir zât imiş, satranca, mûsikîye, şa'bezeye de vukûfu varmış. Şîraz hatîbi bulunan babasından ve sonra Nasîrü'd-Dîn-i Tûsî'den ilim ahzetmiş, Sadr-ı Konevî'den de Câmiü'l-usûl'ü rivâyette bulunmuştur. Şâfiî mezhebinde bulunan bu zât, ezkiyâ-ı âlemden ma'duddur.

Müellefâtı : (فتح المنان فى تفسير القرآن) kırk ciltlik bir tefsirdir. Tefsîrü'l-allâmî diye ma'rufdur. [1] (ولن ترضى عنك اليهود) Kavl-i Şerîfine kadar olan bir cüz'ü "Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye" de (181) numarada mevcuddur. İstanbul'da Es'ad Efendi Kütüphânesinde de (111) numarada bir nüshası ve diğer nüshaları mevcut bulunmaktadır. (شرح الاسرار) , (مشكلات التفاسير) Sühreverdî'nin esrârına âittir. (مفتاح المفتاح) , (شرح كلمات ابن سينا) belâgata dâir bir eserdir. (غرة التاج) hikmete müteallikdir. (نهاية الادراك فى دراية الافلاك) hey'ete dâirdir.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm.*

★ ★ ★

(1) Sûre : 2 (Bakara) Âyet : 120

230 — NECMÜ'D-DÎN ET-TÛFÎ :

Ebü'r-Rebî', Süleyman b. Abdü'l-Kavî es-Sarsarî el-Bağdâdî, meşhur âlimlerdendir. İbnü'l-Yûfî denmekle ma'rufdur. (600) târihinden biraz sonra Bağdad'da Sarsar beldesi karyelerinden "Tûf" da doğmuş (710) veya (716) senesi Halîlü'r-Rahmân kasabasında vefât etmiştir. (1)

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE MEZHEBİ :

Necmü'd-Dîn-i Tûfî, fakîh, edîb, şâir, târihde, nahiv ve lûgatte mütehassıs, şedîdü'z-zekâ' bir âlim idi. Şam'da Şeyhü'l-İslâm Ahmed b. Teymiye'ye ve sâir fuzalâya mülâkî olmuş, Mısır'a giderek orada hadîs okumuş, Ebû Hayyân'dan Kitâb-ı Sîbeveyh'in muhtasarını dinlemiş, bir müddet Kahire'de ikaamet etmiştir.

Hanbeliyyü'l-mezheb olan Tûfî, Râfızîlikle müttehem idi, hattâ kendisi bile nefsini Eş'arî, Hanbelî, Râfızî olmakla tavsîf ederdi. Bu hâlinden dolayı bir aralık darb ve Kûs'a nefy ile habs ve teşhîr edilmişti. Ba'de'n-nefy : Şeyn-âver olacak hâli görülmemiştir. Hicaz'a gitmiş, Haremeyn'de mücâvir kalarak orada birçok kitaplar okumuş, daha sonra Şam'a giderek orada tavattun etmiştir.

Müellefâtı : (الاشارات الالهية ، المباحث الاصولية) kendi tarzında bî-nazîr bir tefsirdir. Bir nüshası İstanbul'da Murad Molla Kütüphânesinde (31) numarada, bir nüshası da Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de (687) numarada mevcuddur. (مقامات حريرى شرحى) , (الاكسير فى علم التفسير) bir kaç cilttir. (مختصر الروضة) , (شرح اربعين النووية) , (مختصر الترمذى) usuldendir. (العذاب الواجب على ارواح النواصب),(شرح التبريزى فى مذهب الشافعى) bu eseri, sû-i i'tikaadına delildir. (التعاليق على الاناجيل) , (الذريعة الى معرفة اسرار الشريعة) .

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Cilâü'l-ayneyn, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

231 — İMÂDÜ'L-KİNDÎ :

Ebu'l-Hasen, İbn-i Ebî Bekr en-Nahv el-Mâlikî, muktedir bir âlimdir, İskenderiyye kadısı diye meşhurdur. Endelüs'de Gırnata şehrinde tavattun etmişti, vefâtı (720) târihine müsâdiftir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

(1) El-A'lâm'da tevellüdü (673) gösterilmiştir. Tûfî de Tûhî yazılmıştır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Imâdü'l-Kindî, muktedir bir âlimdir, hele nahiv ilminde mütebahhir idi. (التنزيل بمعانى الكفيل) unvâniyle yirmi üç büyük ciltlik bir tefsîri vardır. Bu tefsirde evvelâ bir iki âyet-i celîle tivâlet, sonra bu âyetler hakkında Zemahşerî'nin akvâlini nakleder, daha sonra lüzum gördüğü tevcihât ve münâkaşâtı îrâda çalışır, bunlardan fazla da sâir tefsirlerdeki akvâli ityân eder. En ziyâde nahve âit hususlar ile iştigal ettiği görülmektedir.

Bu tefsîrin yirmi bir cildi, müellifin elyazısiyle olarak Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (187) numarada mevcuttur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye Fihristi.*

★ ★ ★

232 — İBNÜ'L-MUTAHHER EL-HİLLÎ :

Cemâlü'd-Dîn, el-Hasen b. Yûsuf b. Alî b. el-Mutahher, Şîa imamlarındandır. "El-Allâme" denmekle ma'rufdur. Irak'da "Hille" ye mensuptur. (648)'de doğmuş (726)'da vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbnü'l-Mutahher, kudretli, çalışkan bir âlimdir. Tefsîre, usûle, fıkha, edebiyâta, felsefeye vâkıf bulunuyordu. Doksan kadar te'lîfâtı vardır. Babası Sedîdü'd-Dîn Yûsuf'dan ve Şeyh Necmü'd-Dîn Ebu'l-Kaasım el-Hillî'den ve sâireden ilim tahsîl etmiştir. Zamânında Şîa fırkasının riyâseti kendisine intikal etmişti. Şâh Hüdâ-Bende diye anılan Sultan Muhammed el-Moğolî'ye takarrub edip o sâyede mezhebini te'yîd ve tervîce çalışmıştı.

Müellefâtından bir kısmı : (نهج الايمان فى تفسير القرآن) . (مصابيح الانوار) , (تذكرة الفقهاء) , (استقصاء النظر فى القضاء والقدر) hadîse dâirdir. (تبصرة المتعلمين فى احكام الدين),(نظم البراهين فى اصول الدين) Tahran'da basılmıştır. (تهذيب الوصول الى علم الاصول) matbû'dur. (كتاب الالفين الفارق) matbû'dur. (شرح تجريد الكلام لنصيرالدين على الطوسى) bu eserde yüz delil Hazret-i Alî'nin imâmetine, (بين الصدق و المين)

bin delil de muhâliflerin şüphelerini ibtâle dâir îrâd edilmiştir. (كشف المراد فى شرح تجريد الاعتقاد) matbû'dur. (منهاج الاستقامة) İbn-i Teymiye tarafından bir kaç ciltlik bir eserle reddedilmiştir. (منتهى الطلب فى تحقيق المذهب) , (ارشاد الاذهان الى احكام الامام) , (تحرير الاحكام الشرعية على مذهب الامامية) , (تلخيص المرام فى معرفة الاحكام) , (المقامات) hikmete dâir olup kadîm hükemâ ile münâkaşayı hâvîdir. (المطالب العلية فى علم العربية),(ايضاح التلبيس من كلام الرئيس = ابن سينا) ..

Me'hazlar : *El-A'lâm, Ravzâtü'l-cinân, Ed-Dürerü'l-kâmine, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

233 — İBN-İ TEYMİYYE TAKIYYÜ'D-DİN

Şeyhü'l-İslâm, Takıyyü'd-Dîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halîm İbn-i Abdi's-Selâm el-Harrânî ed-Dımeşkî, pek meşhur bir âlimdir. Harran'da (661) târihinde doğmuş, Tatar mezâliminden dolayı pederiyle berâber Dimeşk'a hicret etmiş, (728) târihinde de vefâtı vuku' bulmuştur. Vefat ettiği gün şehrin bütün dükkânları kapatılmıştır, cenâzesini elli binden ziyâde kimse teşyî' etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE MEZHEBİ :

Takıyyü'd-Dîn, tefsirde, hadîsde, usulde, fıkıhda, Arabiyyatda mütebahhir idi. Henüz yirmi yaşında yok iken tedrîse başlamış, fetvâ vermeğe ehliyet kesbetmiş, daha üstazları ber-hayât iken ulemânın büyüklerinden sayılmağa başlanmış, Şeyhü'l-İslâm unvânını ihrâza muvaffak olmuştur.

Hanbelî mezhebinde bulunan Takıyyü'd-Dîn, bâzı mes'elelerde Cumhûra muhâlefet ettiği için aleyhinde bir cereyan başgöstermiş, nihayet Mısır'a celbedilerek Mısır kal'asında hapsedilmiş, bilâhare sebîli tahliye edildiğinden Dimeşk'a avdet ederek ta'lîm ve iftâya devam eylemiştir.

Fi'l-hakîka bu zat, bir cerbeze-i ilmiyye kabîlinden olarak bâzı i'tikaadî ve amelî mes'elelerde Cumhûra muhâlefet etmiş, bu hususda hakka isâbet edememiş olduğu müteaddit ulemânın tenkitleri ile, mütâlâalariyle sâbit olmuştur.

Bâzı zevâtın iddiâsına nazaran Takıyyü'd-Dîn, Mücessimedendir, cihete kaaildir, Arşın nev'an kıdemine kaani'dir, kabirleri ziyârete, üç ta-

lâk ile ḳat'î beynûnet vukuuna âit mes'elelerle Cumhûr'a muhâlifdir, ta'mîk edildikçe isâbetsizliği sâbit olacak daha bâzı ictihadları vardır.

İbn-i Teymiyye'yi tenkit eden ulemâ arasında Takıyyü'd-Dîn es-Sübkî ile Şihâbü'd-Dîn İbn-i Hacer, Ahmed el-Heytemi de vardır. Âlûsî-Zâde Nu'man Efendi (جلاء العينين فى محاكمة الاحمدين) nâmiyle yazdığı bir eserde İbn-i Teymiyye'yi müdâfaa etmiştir.

Âlûsî Mahmud Efendi merhum da (نزهت الألباب) nâmındaki eserinde İbn-i Teymiyye'nin tecsîm ve teşbîhe kaail olmadığını kaydediyor, furûâta âit bâzı mes'eleler hakkındaki kanâati ise kuvvetli şüphelerden neş'et etmiştir, bu hususda kendisi yalnız değildir, kendisinden mukaddem de bu mes'elelerde Cumhûra muhâlefet edenler bulunmuştur, diyor. Fi'l-hakîka, pek yüksek bir âlim olan İbn-i Teymiyye'nin bir kısım sözlerini bilâhare bâzı mutaassıp kimseler sened ittihaz etmiş, bunları kısmen yanlış tefsîre tabi' tutmuş, bu zâtın sarih sözlerine bakmayıb da bâzı sözlerinin lâzımını ele almış, bunları bugünkü Vehhâbiyye mezhebinin esasları meyânında göstermişlerdir. Yoksa İbn-i Teymiyye'nin âlim, fâzıl, müteşerri', zâhit bir zat olduğunda şüphe yoktur.

Müellefâtı : (تفسير سورة الاخلاص) (الاكليل فى المتشابه والتأويل), (منهاج السنة النبوية فى نقض كلام الشيعة), (الجوامع فى السياسة الالهية والايات النبوية), (السياسة الشرعية فى اصلاح الراعى والرعية), (موافقة صريح المعقول للمنقول), والقدرية (الجواب الصحيح), (التوسل والوسيلة), (زيارة القبور والاستنجاد بالمقبور), (فتاوى ابن تيمية = الاختيارات العلمية فى اختيارات شيخ الاسلام), لمن بدل دين المسيح (اقتفاء الصراط المستقيم مخالفة اصحاب الجحيم), (اقامة الدليل على أبطال التحليل), (بغية المرتاد فى الرد على المتفلسفة والقرامطة والباطنية), (الايمان والاسلام والاحسان), (الصوفية والفقراء), (الحسبة فى الاسلام ، حكم السماع والرقص) (فصل المقال فيما بين الحكمة . (الفرقان بين اولياء الرحمن واولياء الشيطان) (الواسطة بين الحق والخلق), والشريعة من الاتصال = فلسفة ابن رشد) (متعدد مجموعة الرسائل), (الوصية الكبرى) ve sâire. Bütün bu eserler matbû'dur.

Me'hazlar : *Fevâtü'l-vefeyât, Ed-Dürerü'l-Kâmine, Cilâü'l-ayneyn Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

234 — RÜKNÜ'D-DÎN MUHAMMED ET-TUNUSÎ :

Rüknü'd-Dîn, Muhammed b. Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-Ca'ferî et-Tunusî, mütefennin bir âlimdir, künyesi *"Ebû Abdi'llâh"* dır. (664) de Tunus'da doğmuş, (690) da Dimeşk'a gitmiş, (738) târihinde Kahire'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Rüknü'd-Dîn, olgun bir âlim idi, Dimeşk'da birçok âlimlerden müstefîd olmuş, kendisi de tedrîsatta bulunmuştur. Bir mes'eleye dâir ma'lûmat verirken sanki bütün hayâtını o mes'elenin âid olduğu ilme sarfetmiş gibi dekaayık ve gavâmızına müteallik mütâlâalar serdederdi, İbn-i Sînâ'nın Şifâ'sını da her gece mütâlâada bulunurdu. Hoş sohbetli, mütâlâası çok bir zât idi. Kaf Sûre-i Celîlesine tefsîri ve Dîvân-ı Müteneb-bî'ye şerhi vardır.

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

235 — İBNÜ'L-BÂRİZÎ :

İbnü'l-Bârizî, Hibetu'llâh, b. Abdü'r-Rahîm, Ebü'l-Kaasım, Şerefü'd-Dîn, Hamat ahâlîsinden bir âlimdir. (645) de doğmuş, (738) de vefât etmiştir. *Rahmetü'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbnü'l-Bârizî, Şâfiî fukahâsından müfessir, muhaddis bir zattır. Hamat'da maaşsız olarak kadılıkda bulunmuş, Mısır kadılığına defeâ ile ta'yîn edilmiş ise de kabulden istinkâf etmiştir. İhtiyarlığında Basra'ya gitmişti. (تفسير الروضة) nâmındaki münakkah eserinin Sûre-i Meryem'den Sâffât'ın âhirine kadar bir cildi Fâtih Kütüphanesinde (233) numarada mevcuttur.[1] (انا نبشرك بغلام اسمه يحيى) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde diyor ki : *"Yahyâ aleyhi's-selâm'ın bu isim ile tesmiye edilmesinde bir münâsebet vardır. Çünkü O, meyyit mesâbesinde olan*

(1) Sûre : 19 (Meryem), âyet : 7

iki şahıstan tevellüd etmiştir ki, biri bir Şeyh-i kebîr, diğeri de âkır olan bir mer'e-i kebîredir."

Müellefâtı : (البستان) iki cilttir. (الروضة » veya » فی تفسیرالقرآن)

, (غریب الحدیث) , (بدیع القرآن) , (الناسخ و المنسوخ)

, (تجرید جامع الاصول فی احادیث الرسول) on iki cilttir. (روضات جنات المحبین)

(اظهار الفتاوی من اسرار الحاوی) Şâfiî fıkhına dâir iki cilttir.

(تیسیر الفتاوی من تحریر الجاوی) .

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

236 — EBÜ'L-HÜSEYN EL-İSKENDERÎ :

Ebü'l-Hüseyn b. Ebî Bekr b. el-Hüseyn el-Mâlikî, ulemâdan bir zâttır.. (654) de doğmuş, (741) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebu'l-Hüseyn, çalışkan âlimlerden, müfessir, nahivde mütehassıs bulunuyordu, Dimyâtî'den rivâyette bulunmuş, kendisi de birçok kimseleri ma'lûmâtından müstefîd etmiştir. On ciltden müteşekkil bir tefsîri vardır.

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

237 — HÂZİN-İ BAĞDÂDÎ :

Şeyh Alâü'd-Dîn Alî b. Muhammed es-Sôfî, ahlâkının saffet ve nezâhetiyle temâyüz etmiş bir âlimdir. (678)'de Bağdad'da doğmuş, (741)'de Haleb'de vefât etmiştir. *Rahmettu'llâhi aleyh.*

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Tefsir, hadîs, fıkıh ilimlerinde büyük bir kudret sâhibi olan Hâzin (لباب فی معانی التنزیل) unvâniyle pek nâfi' bir tefsir yazmıştır. Bu mübârek zat, Bagavî'nin (معالم التنزیل) ismindeki tefsîrini tel-

hîs etmiş, buna sâir tefsirlerden aldığı faydalı birçok ma'lûmâtı da ilâve eylemiştir. Şöyle ki :

1 — Tefsir ilmine müteallik nâfi' bir mukaddimeden sonra sûreleri tefsîre başlıyor, bu sûrelerin fazâili hakkındaki hadîsleri yazıyor, âyetlerden istinbat olunan i'tikaadî, fıkhî mes'eleleri güzel bir tertip dâiresinde gösteriyor.

2 — Maalimü't-tenzil'den ve sâir tefsirlerden aldığı hadislerden bir kısmının esânîdini yazmış, bir kısmını da terk etmiştir. Me'haz ittihâz edilen hadîs kitaplarından Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'i birer işâret ile gösteriyor, diğer kitapların da isimlerini yazıyor.

3 — Birçok Âyât-ı Celîleyi muhtasar ve müfîd bir tarzda tefsîr ediyor, arasıra tevakkuf ederek ilmî bir mevzû' hakkında etraflıca ma'lûmât veriyor, sonra yine tefsîri ta'kîbe başlıyor.

4 — Maalimü't-tenzil'de münderic İsrâiliyyatdan ma'dud birtakım kıssaları Hâzin de tefsîrine dercetmiş, bunları ilim sâhiplerinin nasıl karşılamış olduklarını bildirmiş, kendisi yalnız bir nâkıl vaziyetinde kalmıştır.

Velhâsıl : Bu tefsîr-i şerîf, pek vâzıh, ahkâma dâir nâfi' tahlîlâtı câmi', güzel bir tertîbi hâizdir. Dört cilt olarak basılmıştır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât.*

★

ZEYL : Mûsâ b. Hacı Hüseyn İznikî nâmında bir zât, (انفس الجواهر) nâmiyle Hâzin tefsîrini terceme etmiştir. Bir nüshası Enderûn-ı Hümâyûn'da Revan Odası ile Bursa'da Câmi-i Kebîr Kütüphânesinde mevcuttur.

Bu zât, Ebu'l-Leys tefsîrini de terceme etmiştir. Bir nüshası Revan Odası Kütüphânesinde mevcuttur. Hoca Parsâ'nın tasavvuf ve ahlâka dâir olan (فصل الخطاب) 'ını da terceme etmiştir. Bunlardan başka (منبه الراقدين) nâmında ilm-i ahlâka dâir açık bir Türkçe ile yazılmış bir eseri daha vardır ki, birer nüshası Kütüphâne-i Umûmî ile Nurûosmânî ve Manastır Kütüphânelerinde mevcuttur.

Mehaz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

238 — ŞEREFÜ'D-DÎN ET-TÎBÎ :

Şerefü'd-Dîn, Hasen b. Muhammed b. Abdillâh, Mağribde yetişmiş olan büyük âlimlerdendir. (743) de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Tîbî, zamânının bir allâmesi idi, aklî ve naklî ilimlerde teferrüd etmiş, bâhusûs müfessirler arasında büyük bir şöhret kazanmıştır. Zühd ü takvâ ile, tevâzu' ile, cûd u kerem ile muttasıf idi. Ticaret yoliyle maîşetini te'mîn eder, müstahık olanlara yardımda bulunurdu. Hattâ deniliyor ki : İrs ve ticaret tarîkıyle elde etmiş olduğu büyük bir serveti vücûh-i hayra sarfetmekle âhir-i ömründe fakir düşmüştü.

Tîbî, mübtediayı reddederdi, Kitab ve Sünnet'den dekaayıkı istihraç husûsunda bir âyet idi. Sabahdan öğleye kadar tefsîr ile, öğleden ikindiye kadar da hadîs ile iştigal ederdi.

Zemahşerî'nn Keşşâf'ına yazmış olduğu hâşiye (فتوح الغيب فى الكشف عن قناع الريب) adındadır. Bu hâşiyesiyle Keşşâf'ın bi-hakkın inkişâfına hizmet etmiştir. Bu hâşiye, Keşşaf'daki vücûh-i kırâeti îzâh eder, hadislerin, rivâyetlerin derece-i sıhhatini gösterir, lûgatleri tahlîl ve tahkîk ile mes'eleleri takrîre çalışır; nükteleri, işâretleri tetkik ve tavzihde bulunur.

Deniliyor ki : *"Tîbî'nin hâşiyesi olmaksızın Keşşâf'ı okumak câiz değildir."* Çünkü Tîbî merhum, Ehl-i Sünnet ülemâsından olduğu cihetle Keşşâf'daki İ'tizal mes'elelerini tetkîk ve tenkîd eder, Zemahşerî'nin maksadını tervîc için ibâreler arasında pek kapalı olarak îrâd ettiği Mu'tezile akîdelerini bulup meydana çıkarır.

Tîbî hâşiyesinde lüzûmundan fazla "nükât-i beyâniyye" îrâd edilmiştir, denilmekte ise de bu iddiâ, bu mühim eserin kıymetini tenkîs etmez.

Müellefâtı : (فتوح الغيب . .) altı ciltten müteşekkil, matbû' bir hâşiyedir. (شرح مشكات=الكاشف عن حقايق السنن),(التبيان فى المعانى والبيان) bunu talmizlerinden Alî b. İsâ : (حدائق البيان) unvâniyle şerh etmiştir.

Me'hazlar : *Dürer-i Kâmine, Keşfü'z-zunûn, Mevzûâtü'l-ulûm, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

239 — EL-HASEN B. MUHAMMED ET-TÎSÎ :

El-Hasen b. Muhammed b. Abdullah et-Tîsî, büyük bir âlimdir. (743) de vefat etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

El-Hasenü't-Tîsî, kudretli bir ilim sâhibiydi, İbn-i Hacer'in beyânına göre bu zat, Kur'ân-ı Mübîn'den ve Sünnet-i Nebeviyye'den dakîk mes'eleleri istihrac husûsunda bir âyet idi. İlmî neşre müteveccih, mütevâzı', güzel i'tikaada mâlik idi, felâsife ile mübtediayı şiddetle reddederek fazîhalarını izhâra çalışırdı.

Sahî ve âlicenab olan bu zât, irs ve ticaret tarîkiyle elde etmiş olduğu büyük bir serveti vücûh-i hayrâta sarf ederek âhir-i ömründe fakir kalmış idi. Her gün sabahtan öğlene kadar tefsir, öğleden ikindiye kadar da hadis ile uğraşırdı. Keşşâf'ı şerhetmiş ve demiştir ki : Ben bu şerha başlamadan evvel Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'i rü'yamda gördüm, bana bir kadeh süt ihsan buyurdu, ondan içtim.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) , (شرح الكشاف) , (شرح المشكات) ,

(التبيان فى المعانى والبيان)

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

240 — EBÛ HAYYÂN EL-ENDELÛSÎ :

Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân, Endülüs'de yetişen âlimlerin, ediblerin büyüklerindendir. Lâkabı : *"Esîrü'd-Dîn"* dir. (654) de Gırnata şehri mülhakaatından "Matahşariş" beldesinde doğmuş, (745) senesi Kahire'de vefat etmiştir. "Makaabir-i Sôfiyye" denilen mahalde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYEHATLARI :

Ebû Hayyân, pek çok zevâta mülâkî olmuş, pek çok zevattan ilim ahzetmiştir. Ezcümle Gırnata'da üstaz Ebû Ca'fer b. ez-Zübeyr, Ebû Ca'fer b. Beşîr, Ebû Ca'fer b. et-Tıbâ' ve sâireden; Mâlaka'da Ebû Abdillâh Muhammed b. Abbâs el-Kurtubî'den; Bîcâye'de Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Sâlih el-Kinânî'den; Tunus'da Ebû Muhammed Abdi'llâh b. Hârun'dan ve sâireden; İskenderiye'de Abdü'l-Vehhâb b. Hasen'den; Mekke-i Mükerreme'de Ebu'l-Hasen Alî b. Sâlih el-Cesenî'den; Mısır'da

Abdü'l-Azîz el-Harrânî'den, Ebû Muhammed Dimyâtî'den ve sâireden kırâât, hadis, fıkıh, nahiv, lûgat, edebiyat gibi ilimleri tahsîl etmiş, kendisinden de bir çok zevat, bâ-husûs Tabakaat-ı Şâfiiyye sâhibi Tâcü'd-Dîn es-Sübkî ile babası Alî b. Abdü'l-Kâfî es-Sübkî gibi meşâhir ders almışlardır.

Deniliyor ki : Ebû Hayyân, kırâet, nahiv, lûgat ilimlerini Gırnata'da tahsil ettikten sonra müktesebâtını artırmak için (680) târihi sıralarında Afrika'ya geçmiş, oradan da İskenderiye'ye Mısır'a uğramış, Hicaz, Irak, Şam havâlîsini ziyâret etmiş, nihâyet Mısır'a avdet ederek orada tedrîs ile, kitâplarını te'lîf ile meşgul olmuştur.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Ebû Hayyân, büyük bir allâmedir, tefsirde, hadisde, kırâette, edebiyatta, târihte pek mütehassıs idi, zamânındaki ulemânın, üdebânın mümtâzı, nuhâtın üstâzı idi. Kahire'deki birçok âlimler kendisinden ders almışlardı, her taraftan yüzlerce ilim ve ma'rifet tâlibi Mısır'a gelerek bu büyük üstâzın derslerinde hazır bulunuyorlardı. Daha kendisi ber-hayat iken yetiştirmiş olduğu tilmizleri eimme ve esâtize sırasına geçmişlerdi. Kendisine *"Lisânü'l-Arap"* deniliyordu. Gaayet fasih, itkaan ile muttasıf, dakîkaları araştırmakla ma'ruf idi. Tab'an lâtîfeye meyyal olduğundan Kahire'deki fudalâya, üdebâya karşı istihzâ edercesine muâmelede bulunurdu, fakat hepsinin üzerinde üstâziyet hakkı olduğundan onlar bu muâmeleye tahammül ederlerdi.

Ebû Hayyân, sadûk, sâlimü'l-akîde, melîhü'l-vech bir zât idi. Huşû' ve bükâsı çok idi. Kur'an tilâvet ederken ağlardı. Şâfiî mezhebine sâlikti, Zâhirî mezhebine de mütemâyil idi. Ebü'l-Bekaa'nın ifâdesine nazaran dâimâ zâhiriyyü'l-mezheb bulunmuştur. Hazret-i Alî hakkında büyük bir mahabbet beslerdi.

Ebû Hayyân, Sîbeveyh'in kitaplarına pek meclûb idi. Hattâ bu yüzden Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiyye ile araları açılmıştı. Şöyle ki : Ebû Hayyân, Şam'da bulunurken İbn-i Teymiyye'ye mülâkî olmuş, onun fazîletini takdir ederek senâsına dâir bir kasîde de söylemişti. Fakat bilâhare nahivden bir kaaideye âit aralarında cereyân eden bir mübâhase esnâsında İbn-i Teymiyye, *"Sîbeveyh otuz yerde hatâ etmiştir."* demekle Ebû Hayyân bundan çok müteessir olmuş, İbn-i Teymiyye hakkında tenkitkâr bir vaziyet almış, En-Nahr unvanlı tefsîrinde İbn-i Teymiyye'ye pek fenâ atmıştır.

Ebû Hayyân, Arap ulemâsından olduğu halde Türkçe'yi de öğrenmiş, Türkçe kavâidini câmi' bir kaç kitab da telîf etmiştir. Fürs, Habeş lisanlarına vukufu da kaydolunmaktadır. Mansûriyye'de tefsir, Câmiü'l-Akmer'de kırâet tedrîs ederdi.

İLM-İ TEFSİR HAKKINDAKİ FİKRİ :

Pek büyük bir müfessir olan Ebû Hayyân diyor ki : İlimler pek çoktur, hepsi de mühimdir. Bunların ehemmi ise ebedî hayâta, sermedî saâdete medar olanıdır ki, bu da Kitâbu'llâh ilmidir. Bizzat maksûd olan budur, başkaları vesâit mesâbesindedir. Bu cihetle şu son zamanlarımda nazarlarımı yalnız tefsîre hasretmeği düşünüyordum, Cenâb-ı Hak lûtf etti, bu arzuma nâil oldum, şöyle ki :

(710) senesi nihâyeti ve hayâtımın (57) nci senesi evâili idi ki Sultan Melik Mansûr'un kubbesinde Tefsir müderrisliğine ta'yin olundum, bu vesîle ile tefsîrimi yazmağa başladım, sâir zevâtın tefsirlerini de mütâlâaya koyuldum, bu kitaplardaki mufassal yazıları telhîsa, müşkilleri halle, mutlakları takyîde çalıştım, sonra müfekkiremin istihrâc edebildiği letâif ve bedâyii, lisâniyâta âit dekaayık da yazdığım tefsîre ilâve ettim, bunlar senelerce vuku' bulan ilmî mesâîmin mahsûlüdir. İlim tahsîli için birçok fedâkârlıklara katlandım, ilim tahsîlini evlâd ü ıyâlime tercîh ettim, cihânın şark ve garbını dolaştım, nice âlimlere mülâkî olup kendilerinden istifâdeye gayret gösterdim.

Bu husustaki sözlerini hülâsaten naklettiğimiz Ebû Hayyân'a göre, bir kimse Arabca'ya hakkiyle vâkıf olursa Kur'ân-ı Kerîm'in ma'nâsını başkalarından rivâyete muhtaç olmaksızın anlayabilir, ancak bir kısım ahkâm ve mesâil i'tibâriyle rivâyete ihtiyaç vardır.

Her hangi bir lisâna âit kelimelerin terkîbinden evvel medlûllerini, hükümlerini ve bu kelimelerin o lisanda nasıl terkîb edildiğini bilen ve bu kelimelerin güzelce terkîb edilip edilmediğini bilen ve bu kelimelerin güzelce terkîb edilip edilmediğini temyîz edecek dereceye yükselen bir zat, bu kelimelerden terekküb eden ibârelerin ma'nâlarını anlamak husûsunda bir muallime ihtiyaç görmez. Şu kadar var ki, bu anlayış husûsunda nâsın isti'dâdı mütefâvittir. Bunun içindir ki anlayışlar arasında ihtilâflar, tebâyün ve teâruzlar görülür.

Ebû Hayyân, bu mealde mütâlâada bulunduktan sonra diyor ki : muâsırlarımızdan bâzıları, *"Kur'ân-ı Mübîn'deki kelimelerin, tekriplerin anlaşılması nakle mütevakkıftır, bunların ma'nâları Mücâhid, Tâvûs, İkrime gibi Tâbiînden an'anesiyle nakl edilmiş olmalıdır."* diyor. Ne garibdir ki bu muâsır zât, Mücâhid, Tâvûs gibi Tâbiîn'in tefsirleri arasında ne kadar ihtilâflar, mübâyenetler olduğunu da bilmektedir.

Bunun nazîri şöyledir : Farz ediniz ki bir kimse Türkçe'yi güzel biliyor, Türkçe kelimelerin, terkiplerin ma'nâlarını anlıyor, kendisi de Türkçe'yi güzelce yazıp konuşuyor, Türkçe olarak yazdığı şeyleri Türklerin yazılarına tatbik ediyor, onların lisânına tamâmen uygun buluyor,

hattâ muntazam mensur ve manzum eserler vücûde getirerek Türk üdebâ ve fusahâsı arasında bir mevkı' sâhibi bulunuyor. Bununla berâber kendisine gönderilmiş olan Türkçe bir mektûbun ma'nâsını belki ben anlayamam diye Türk Sungur, veya Sencer'den soruyor, o mektubu anlamak için kendi fikrini işletmekten kaçınıyor, şimdi böyle bir kimse ukalâdan sayılır mı?.

Muâsır zat sanıyor ki her âyet-i celîlenin ma'nâsını mutlaka halef, seleften bi'l-isnad nakletmiş ve bu, böylece Ashâb-ı Kiram'a müntehî olmuştur. Yine bu zâtın ifâdesine nazaran gûyâ Ashâb-ı Kirâm, her âyetin ma'nâsını mutlaka Resûl-i Ekrem'den sorup öğrenmişlerdir. Halbuki Ashâb-ı Güzîn, Arab'ın fusahâsından bulunuyordu, Kur'ân-ı Mübîn, kendi lisanları üzere nâzil olmuştu.

Demek ki bu muâsır zâta göre Tâbiîn hazarâtından sonraki İslâm âlimlerinin ilm-i tefsire âit istihrâc ettikleri maânî ve dekayıkı Kur'ân-ı Azîm'in i'câzına, fasâhat ve belâgatına dâir dermeyân ettikleri mesâil ve bedâyi', Mücâhid'den ve sâireden menkul olmadığı için tefsirden sayılmayacak!... Bu ise sâkıt bir sözdür.

Ebû Hayyân şunları da söylemektedir :

Müfessir olabilmek için ilm-i tefsîrin mütevakkıf bulunduğu ilimleri bi-hakkın bilmek lâzımdır. Bundan başka da fikirde selâmet bulunmalıdır, nesir ve nazma tab'an isti'dâd da lâzımdır, Kur'ân-ı Mübîn'in i'câzı taklîd ile değil, zevk ile bilinir. Bu ilimleri, bu hasletleri câmi' olmayanlar, Kitâbu'llâh'ın gavâmızını anlayamazlar, letâifini idrak edemezler. Onların tefsir diye yazacakları şey, başkalarının satırlarını nakle inhisâr eder, asırlarca deverân edip duran mahfûzâtı tekrar etmekten ibâret kalır.

Ebû Hayyân, bu mealdeki mutâlâasını serd ettikten sonra müddeâsına delil olmak üzere Keşşâf'ın mukaddimesindeki bâzı sözleri zikrediyor, Ebu'l-Kaasım Mahmûd Zemahşerî ile Ebû Muhammed İbn-i Atıyye'nin tefsirlerini senâda bulunuyor, maa-hâzâ bunların da intikaada tâbi' olabileceğini söylüyor.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Müfessirlerin sekizinci tabakası ricâlinden olan Ebû Hayyân, tefsir âleminin büyük bir allâmesidir. Arab lisânına pek çok vukûfu vardır. Bu cihetle tefsirinde en ziyâde lisan kavâidine, belâğat ve fasâhate müteallik tahkîkat göze çarpar. Bu hususda en kuvvetli gördüğü Zemahşerî ile, İbn-i Atıyye ile çarpışır, pek çok takdîr eylediği bu iki müfessir ile ilim sâhasında âdetâ bir mübârezeye atılmış gibi bir vaziyet gösterir, belîğ bir kalemin, metin bir muhâkemenin, cevval bir fikrin mahsûlü olan El-

Bahru'l-muhit, En-Nehrü'l-mâdd adındaki iki tefsîri, engin denizlerin, lâtîf cereyanlı ırmakların birer âlî timsâli denilecek kadar vüs'atli, letâfetli bir manzara teşkil etmektedir.

El-Bahru'l-muhit'te şu tertîbe riâyet edilmiştir :

1 — Tefsîrin mukaddemesinde ilm-i tefsîrin mütevakkıf bulunduğu ilimlere ve bu ilimlere âit olan en cem'iyyetli, en mu'teber kitaplara, me'hazlara dâir pek faydalı ma'lûmat verilmiştir.

2 — Tefsirde âyât-ı celîleyi teşkil eden kelimeler, lûgat ve nahiv kaaidelerine göre îzah edilmiş, bir kelimenin müteaddit ma'nâları var ise bunlar da yazılmıştır.

3 — Âyetlerin tefsîri yazılmış, esbâb-ı nüzûlü ma'lûm ise gösterilmiş, mensuh olanları var ise işâret edilmiştir.

4 — Âyetlerin arasındaki münâsebetler, irtibatlar gösterilmiş, bunların kırâetine âit vecihler yazılmış, bu vecihler Arapçanın kavâidine tatbîkan tetkik edilmiştir.

5 — Âyetlerin hakkında Selef'den Halef'e nakledilegelen ma'nâlar, tevcihler yazılmış, bunların açığı da, kapalısı da gösterilmiş, i'rab ve belâgat i'tibâriyle bir kısım dekaayık ve letâif kaydedilmiştir.

6 — Biribirinin aynı olan kelimelerden veya terkiplerden biri hakkında verilen ma'lûmat, lüzum görülmedikçe diğerlerinde tekrar edilmemiş, evvelce verilmiş olan ma'lûmâtın mahalline işâretle iktifâ olunmuştur.

7 — Âyetlerden bâzılarının ihtivâ ettiği şer'î hükümler hakkında dört mezhep imamlarının ve sâir müctehidlerin sözleri yazılmış, bunların istinâd ettikleri deliller zikredilmiyerek fıkıh kitaplarına alınmıştır. Meğer ki garîb veya hilâf-i meşhur bir hüküm olsun.

8 — Bâzı âyetlerin tefsîri sırasında Sôfiyye hazarâtının sözleri bi'l-münâsebe yazılmış, fakat bir kısım mutasavvıfların, Kur'an elfâzının medlûlleriyle hiç alâkası bulunmayan sözleri yazılmamış, hele Bâtiniyye tâifesinin sıkılmadan Cenâb-ı Hakk'a veya Hazret-i Alî ile encâl-i kirâmına isnâd ettikleri esassız sözlere tefsirde hiç yer verilmemiştir. Müfessir, bu sözleri "hezeyan" nâmiyle yâdediyor.

9 — Âyetler, lisâniyyât ve belâgat i'tibâriyle, tahlil ve terkib sûretiyle tafsîl edildikten sonra o âyetlerdeki birkaç vecihle tefsîre tâbi' bulunan kısımlar hakkında güzel, mûcez bir fezleke yapılmış, bu vecihlerden hangisinin sâhib-i eserce müreccah olduğuna işâret olunmuştur.

10 — Usûlü dâiresinde sâbit olmayan esbâb-ı nüzûle, sûrelerin fazâili hakkında tashîh edilmiyen haberlere, münâsebetsiz hikâyelere, İsrâiliyattan sayılan ma'lûmâta bu mübârek tefsirde tesâdüf olunamaz.

EDEBİYATTAKİ KUDRETİ:

Mütefennin Ebû Hayyân, yüksek bir şâirdir. Büyük bir şiir mecmuası vücûde getirmiştir. Manzûmelerinin bir kısmı âlimâne, hakîmânedir, bir kısmı da şâirâne, âşıkaanedir. Müveşşahât denilen manzûmeleri daha parlaktır.

Ashâb-ı Kiram'dan Kâ'b Hazretlerinin meşhur (بانت سعاد) kasîdesine nazîre yazmıştır. Bir beyti :

« فللرسول انشقاق البدر يشهده كما لموسى انفلاق البحر منقول » (1)

Ebû Hayyân, bir kasîdesiyle de İmam Buhârî'yi medh etmiştir ki, matlaı şudur :

« اسامع اخبار الرسول لك البشرى ! لقد سدت فى الدنيا وقد فزت بالاخرى ! » (2)

Ebû Hayyân, bir kasîdesiyle de İmam Şâfiî'yi medh etmiştir. Bu kasîdenin ilk beytlerinde *"Nahiv ilmiyle neşv ü nemâ bulduğunu, Zeyd ile Amr'ın çarpışmaları netîcesinde kuru bir şöhretten başka bir şey elde edemediğini, şimdi ise bu ilmin ehli kalmadığını"* söylüyor, *"Ba'de-mâ dünyâya'da âhirete de yarıyacak olan ilm-i fıkh ile iştigal edeceğini"* anlatıyor, ve böyle bir girizgâh bularak Hazret-i İmâm'ı medhe başlıyor. Bu kasîdeden iki beyt :

« وما الفقه الا اصل دين احمد

فجرد له عزما وجدد له سعيا

وكن تابعا للشافعى وسالكا

طريقته تبلغ به الغاية القصيا » (3)

---

(1) Meâli : Resûl-i Ekrem Efendimiz'e Kamer'in parçalanması şehâdet etmektedir. Netekim Hazret-i Mûsâ'ya da denizin açılmış olması naklen sâbit bulunmuştur.

(2) Meâli : Ey Hazret-i Peygamber'in Hadislerini işitip dinleyen zât! Müjde sana, dünyâda ululuğa, âhirette de necâta erdin.

(3) Meâli : İlm-i fıkıh Hazret-i Peygamber'in dininin esasıdır. Artık onu tahsile bi-hakkın azmet, onun için yeni bir sa'y ü gayre göster. Ve imam Şâfiî'ye uy, onun yoluna yürü, ki o sâyede en son gâyeye erişirsin.

Ebû Hayyân, şu kıt'asiyle de üstâza olan ihtiyâcı anlatmaktadır :

« يظن الغمران ان الكتب تهدى
اخاذهن لادراك العلوم
وما يدرى الجهول بانى فيها
غوامض حيرت عقل الفهيم » (1)

Ebû Hayyân'ın şu manzûmesi de hoştur :

« عدائى لهم فضل على و منة
فلا اذهب الرحمن عنى الاعاديا
هم بحثوا عن زلتى فاجتنبتها
وهم نافسونى فاكتسبت المعاليا » (2)

Ebû Hayyân'ın şu manzûmesi de âşıkaane bir mazmûnu hâvîdir :

« وقابلنى فى الدرس ابيض ناعم
و اسمر لدن اورثا جسمى الردى
فذا هز من عطفه رمحا مثقفا
و ذا سل من جفنيه عضباً مهندا » (3)

Müellefâtı : (البحر المحيط) sekiz cilt tefsirdir. (النهر الماد من البحر) El-Bahrü'l-muhît'in bir zübdesidir, bâzı ilâveleri de hâvîdir. Her ikisi bir arada tab' edilmiştir. (التحاف الاريب بما فى القرآن من الغريب), (النافع فى

---

(1) Meâli : Gâfil kimse sanar ki ilimleri bi-hakkın anlıyabilmek için kitaplar, zekâ sâhibi için kâfî bir rehberdir. Câhil şahıs bilmez ki ilimlerde öyle derin mes'eleler zuhûr eder ki, en anlayışlı kimsenin aklını hayrette bırakır.

(2) Meâli : Düşmanlarım yok mu, onların benim üzerimde lûtufları, minnetleri vardır. Allâhu Teâlâ benden düşmanları eksik etmesin. Onlar benim hatâlarımdan bahsettiler de ben o hatâlardan kaçındım, onlar benimle rekaabete kıyâm ettiler de ben çalışıp maâliyâta nâil oldum.

(3) Meâli : Ders verirken karşıma biri beyaz, yumuşak, diğeri de esmer, nermîn iki güzel müsâdif olup vücûdumu kırıp geçirdiler. O biri iki taraftan dosdoğru, nâfiz bir süngü depretti, şu diğeri de iki göz kapağından Hindvârî bir kılıç çekip durdu.

, (المورد الغمر فى قرائة ابن عمرو) , (الاثير فى قرائة ابن كثير) , قرائة نافع)
(غايت المطلوب فى , (تقريب النائى فى قرائة الكسائى),(الرمزة فى قرائة ابن حمزة)
, (الاعلام باركان الاسلام),(الحلل الحالية فى اسانيد القرا آت العالية),قرائة يعقوب)
, (الانوار الاجلى فى اختصار المحلى) , (الوهاج فى اختصار المنهاج)
, (قصيدة النير الجلى فى قرائة زيد بن على) , (جزء فى الحديث)
, (نظر الحسبى فى جواب اسئلة الذهبى) , (نثر الزهر و نظم الزهر)
, (تحفة الندس فى نحاة اندلس),(نوافت السحر فى دمائت الشعر) , (فهرسة مسموعاتى)
, (مشيخت ابن ابى المنصور),(جزء فى الحديث),(الابيات الوافية فى علم القافية)
, (كتاب التجريد لاحكام سيبويه),(كتاب الاسفار الملخص من كتاب الصفار)
, (التحليل الملخص من شرح التسهيل),(كتاب التبديل و التكميل من شرح التسهيل)
, (التدريب) ,(التقريب),(الموفور) , (المبدع فى التصريف) ,(التذكرة)
(كتاب الفضل , (الشذا فى سئلة كذا),(النكت الحسان) ,(غايت الاحسان)
, (الارتضاء فى الضاد والظاء),(الشذرة) , (اللمحسة) , فى احكام الفصل)
, (نكت الامالى) , (عقد اللائى) , (ارتشاف الضرب من لسان العرب)
, (زهو الملك فى نحو الترك) matbû'dur. (الادراك للسان الاتراك)
, (كتاب الافعال فى لسان الترك) , (نفحة المسك فى سيرة الترك)
. (منطق الخرس فى لسان الفرس)

İTMÂMINA MUVAFFAK OLAMADIĞI KİTAPLAR :

(تهيج السالك , (مسلك الرشد فى تجريد مسائل نهايت ابن رشد)
, (نهايت الاعراب فى علمى التصريف والاعراب) , فى الكلام على الفقيه ابن مالك)
(خلاصة التبيان فى , (رجز الجانى النهصر فى آداب و تواريخ اهل العصر)
.(المخبور فى لسان اليحمور);(رجز نور الغبش فى لسان الحبش) , علمى البديع والبيان)

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Buğyetü'l-vuât, Cilâü'l-ayneyn, El -*

A'lâm, Keşfü'z-zunûn, Mevzûâtü'l-ulûm, Kaamûsü'l-A'lâm, Lûgat-ı târihiyye ve coğrâfiyye.

★ ★ ★

241 — AHMED EL-ÇARPERDÎ :

Fahrü'd-Dîn, Ahmed b. Hasen, meşhur bir âlimdir. (746) târihinde Tibriz'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Çarperdî, âlim, fâzıl, edîb, vakur, zâhid bir zâttır. Kaazî Nâsırü'd-Dîn Beyzâvî'den ve sâireden ilim ahzetmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebine büyük hizmetlerde bulunmuş, Keşşâf'a yazdığı hâşiyede Zemahşerî'nin Ehl-i Sünnet'e karşı nazmen ve nesren yapmış olduğu ta'rizlere, hücumlara aynı sûretle mukaabelede bulunarak Ehl-i Sünnet'in şükrânını kazanmıştır.

Ezcümle Zemahşerî, Ehl-i Sünnet'e karşı şu manzûmesiyle gayzını izhâr etmişti :

« لجماعة سموا اهواهم سنة كمائة حمر لعمرى مؤكفه
قد شبهوا بخلقه وتخوفوا شنع الورى فتسترّوا بالبلكفه » (1)

Zemahşerî'nin lisân-ı edebe yakışmayan bu sözlerine Çarperdî şu kıt'asiyle cevap vermiştir :

« عجباً لقومٍ ظالمين تستروا بالعدل ما منهم لعمرى معرفة
جاءهم من حيث لا يدرون تعطيل ذات الله مع نفى الصفة » (2)

Müellefâtı : (شرح الحاوى) , (شرح المنهاج) , (حاشيه كشاف) fıkhîan nâ-tamam. (شرح الشافية) ve sâire.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

---

(1) Meâli : Yemin ederim ki, kendi hevâlarına Sünnet nâmını veren bir cemâat, sırtına semerler vurulmuş merkepler kaafilesine benzerler. Yaradanı, yaratmış olduğu şeylere benzettiler de nâsın ta'n ve teşnîinden sıkılarak bilâ-keyf demekle ayıplarını örtmeğe çalıştılar.

(2) Meâli : O zâlim gürûhun hâline şaşılır ki, adl ve tevhîd kisvesine büründüler,bunlarda yemin ederim ki ma'rifet nâmına hiçbir şey yoktur. Bunlara sıfatları nefy sebebiyle farkında olmadıkları halde Zâtu'llâhı ta'tîl de lâzım geliyor, ne büyük dalâlet!..

242 — TÂCÜ'D-DÎN EBÛ MUHAMMED EN-NAHVÎ :

Ahmed b. Abdü'l-Kaadir b. Ahmed el-Kaysî el-Hanefî, ülemâdan bir zâttır. İbn-i Mektûm denmekle ma'ruftur. (682)'de doğmuş, (749) da mat'ûnen vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSÎ :

Tâcü'd-Dîn, nahiv ulemâsından muktedir bir müelliftir. Bahâ' b. en-Nehhâs'dan nahiv okumuş, uzun bir müddet Ebû Hayyân'a mülâzemet etmiş, Serûcî'den ve Dimyâtî'den ve sâireden ilm-i hadîs ve sâire ahzeylemiştir.

Ebû Hayyân'ın tefsîrinde İbn-i Atıyye ile Zemahşerî'ye dâir serdedilen mütâlâaları, i'tirazları, tenkidleri cem' ederek (الدر اللقيط من البحر المحيط) nâmiyle tefsîre âit bir eser vücûde getirmiştir.

Yaşı ilerledikten sonra hadîs istimâına, kitâbetine başlamış olduğundan bunu çok görenlere karşı şu manzûmesiyle cevap vermiştir :

وعاب سماعي للحديث بعيد ما ... كبرت اناس هم الى العيب اقرب

وقالوا امام فى علوم كثيرة ... يروح ويغدو سامعاً يتطلب

فقلت مجيبا عن مقالتهم وقد ... غدوت لجهل منهم اتعجب

اذا استدرك الانسان مافات من علا ... فللحزم يعزى لا الى الجهل ينسب [1]

Müellefâtı : (الدر اللقيط) Bahr-i muhît'in kenarında tab' edilmiştir. (الجمع بين العباب و المحكم) lûgata dâirdir. Bunu telhıs da etmiştir. (شرح الفصيح), (شرح شافية), (شرح كافية). fıkıhdandır. (شرح الهداية) Ve sâire.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

(1) Meâli : Birtakım kimseler; kendileri taayyübe daha lâyık iken, benim ihtiyâr olduktan sonra hadîs dinlemeye başlamamı taayyüb ettiler. Ve «Bir çok ilimlerde imam olan bir zat, sabah, akşam hadis dinlemek için koşup duruyor." dediler. Ben bunların cehâletine muttali' olup taaccüb ederek sözlerine cevâben dedim ki : maâli nâmına fevt etmiş olduğu şeyleri tedârik için çalışıp koşan insan, hazme nisbet edilir, yoksa cehle nisbet edilmez.

243 — İBNÜ'L-LEBBÂN :

Şemsü'd-Dîn, Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Mü'min, Dimeşk'lı bir âlimdir. (679) da doğmuş, (749) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Nisbeti : "El-İs'ırdî" dir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbnü'l-Lebbân, fâzıl, müfessir bir zâttır. Tefsîre dâir bir eser yazmıştır. Bunun birinci cüz'ü yazma olarak mevcuttur. Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'nin (9) numarasında mukayyeddir. İstanbul'da Süleymaniye Kütüphânesinde (188) numarada da «كتاب ابن اللبان فى تعبيرات القرآن» unvâniyle bir nüsha mevcuddur ki, Kur'ân-ı Kerîm'deki kelimelerin kaçar türlü isti'mâlini bildirir.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

244 — EBU'S-SENÂ EL-ISFEHÂNÎ :

Şemsü'd-Dîn, Mahmud b. Abdi'r-Rahmân b. Ahmed, meşhur bir âlimdir. (674) de Isfehan'da doğmuş, (749) târihinde Kahire'de bir tâun neticesinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebu's-Senâ, hem nakliyyatda hem de akliyyâtda büyük bir üstâz idi. Babasından ve memleketi ulemâsından ilim ve irfan tahsîl etmiş, (724) de Hicaz'a gidip Kudüs'ü ziyarette bulunmuş, (725)'de Dimeşk'a rıhlet ederek ahâlisinin ikramlariyle karşılanmış, hakkında İbn-i Teymiye gibi büyük bir âlim pek ta'zîmatda bulunarak bir meclisde huzzâra hitâben : *"Sükût ediniz, beldelere misli girmemiş olan bu zâtın sözlerini dinleyelim."* demiştir.

Ebu's-Senâ Zemlekânî'den sonra bir müddet "Revâhiyye" de müderris bulunmuş, ba'dehu vuku' bulan da'vet üzerine (732) târihinde Mısır'a gitmiş, Melik Kavsun tarafından Karâfe'de bir hankah binâ, kendisi de oraya şeyh ta'yîn edilmiş idi. Yüksek bir ilme, şerefli, şanlı bir hayâta nâil olmuştur. Şâfiiyyü'l-mezhep idi.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebu's-Senâ Isfehânî'nin dört ciltten müteşekkil olan tefsîri pek nâfi' eserlerden biridir. Bu eserin tefsîre, kelâma, elfâzın medlûllerine, vaz'ına,

tefsir ilimlerine müteallik yirmi üç mukaddimeden müteşekkil bir dîbâcesi vardır ki, pek mühimdir.

Ba'dehu tefsir kısmı başlıyor, Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığına dâir sâir tefsirlerde görülemiyecek derecede mufassal, âlimâne bir tetkîk-i ilmî mevcuttur. Bu tefsirde kelâm ve Hilâfiyyat mes'eleleri de pek güzel tavzîh edilmiş, lisâniyat i'tibâriyle de fâideli tahliller yapılmıştır.

Ebu's-Senâ, Keşşâf'dan, Fahr-i Râzî'den bâzı şeyler nakleder, Keşşâf'ın akvâlini ve onu müteâkip sâhibü'l-İntisaf'ın reddiyelerini de yazar.

İhlâs sûresinin tefsirindeki bir kısım beyânâtı hulâsaten şu vechiledir : Kur'ân-ı Azîm'de Cenâb-ı Hakk'ın sıfât-ı Selbiyyesine Sıfât-ı Celâl, Sıfât-ı İcâbiyyesine de Sıfât-ı İkrâm tesmiye olunmuştur. Nitekim Allâhu Teâlâ Hazretleri : (1) « تبارك اسم ربك ذى الجلال والاكرام » buyurmuştur. Artık her kim : (2) « الله احد ، الله الصّمد » Kavl-i Şerîf'inin ma'nâsını bilirse Allâhu Teâlâ'yı bilcümle Sıfât-ı Celâl ve Cemâliyle bilmiş olur. Bunlar esastır. « لم يلد و لم يولد » Nazm-ı Celîl'i de bu esaslar üzerine cârî mesâil kabîlindendir. Muhakkıkîn, evvelâ asıl ve kaaideyi zikrederler, sonra da bunların üzerine mes'eleleri tefrî' ederler, işte bu Sûre-i Celîle'deki beyânat da bu menhec üzere vâkı' olmuş, yâni evvelâ esaslar zikrolunup ba'dehu bunların üzerine ibtinâ edecek mes'eleler beyân olunmuştur.

Müellefâtı : (انوار الحقايق الربانية فى تفسير اللطائف القرآنية) tefsirdir. Bunun fevkalâde güzel bir nesih ile muharrer ve bî-nazîr tezhîbi hâiz bir nüshası Hamidiye Kütüphânesinde (1054) numarada ve serlevhası müzehheb bir nüshası da Lâleli Kütüphânesinde (176, 177) numaralarda mevcuttur. (شرح بدايع ابن الساعاتى), (شرح منهاج البيضاوى), (مطلع) Nasr-ı Tûsî'nin Tecridü'l-akaaid'ine şerhdir. (تشييد القواعد) matbû'dur. (الانظار على طوالع الانوار)

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm.*

★ ★ ★

(1) Sûre : 55 (Rahmân), âyet : 78.
(2) Sûre : 112 (İhlâs), âyet : 1-4.

245 — İMÂDÜ'D-DÎN YAHYÂ :

Yahyâ b. Kaasım el-Alevî, Fâzıl-ı Yemenî denmekle ma'ruf bir âlimdir. (750)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İmâdü'd-Dîn, Yemen ahâlîsinden fâzıl, müfessir bir zâttır. (738) târihinde (درر الاصداف فی حل عقد الکشاف) unvanlı hâşiyesini ikmâl etmiş, ba'dehu Hâşiye-i Tîbî ile Dürerü'l-esdâf'daki ma'lûmâtı cem' ederek (تحفة الاشراف فی کشف غوامض الکشاف) adındaki ikinci hâşiyesini vücûda getirmiştir. Bu eserler, kendisinin çalışkan, muktedir bir âlim olduğuna şehâdet eder.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

246 — İBN-İ KAYYİM EL-CEVZİYYE :

Ebû Abdi'llâh, Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ed-Dımeşkî, meşhur bir âlimdir. (691)'de Dımeşk'da doğmuş, (751)'de yine Dımeşk'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hanbelî mezhebinde bulunan İbn-i Kayyim, tefsîre vâkıf, uṣûle, fıkha, tasavvufa ıttılâiyle ma'rûf, âbid, zâhid bir zâttır. Defeât ile haccetmiş, Mekke-i Mükerreme'de bir müddet mücâvir kalmıştı. Mekke-i Mükerreme ahâlîsi kendisinin kesret-i tavaf ve ibâdetine teaccüb ederlerdi. Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiyye'nin tilmizlerindendir. Arabiyyeyi Aliyyü'l-Mecd et-Tunûsî ile İbn-i Ebi'l-Feth el-Ba'lîden, hadîsi de et-Tekıyy Süleyman ile Ebû Bekr b. Abdü'd-Dâim'den ve Ebû Nasr b. eş-Şîrâzî'den ve sâireden ahzetmişti. İbn-i Teymiyye'ye pek ziyâde merbût idi. İbn-i Teymiyye'nin kitaplarını tehzîb, ilmini neşr, mezhebine nusrat etmiş, onunla berâber Dimeşk kal'asında hapsedilmiş, İbn-i Teymiyye'nin vefâtından sonra hapishâneden kurtulmuştur. Güzel ahlâka mâlik, kudretli, mütefekkir bir âlim olan İbn-i Kayyim, maa't-teessüf teşbîh ve tecsîmi andırır birtakım yazılar yazmıştır. Nâs arasında sevimli bir sîmâ olarak tanınmış olan bu âbid, zâhid zâtın ahlâka, tasavvufa dâir bir hayli güzel eserleri de vardır.

Müellefâtı : (التبيان فى , (تفسير اسماء القرآن) , (تفسير الفاتحة)
(تهذيب matbû'dur. (مفتاح دار السعادة) matbû'dur. اقسام القرآن)
(اعلام الموقعين , (الرسالة الحلبية فى الطريقة المحمدية) , سنن ابى داود)
, (اجتماع الجيوش الاسلامية على غزو المعطلة والجهمية) matbû'dur. عن رب العالمين)
, (اغاثة اللهفان فى , (اغاثة اللهفان فى حكم طلاق الغضبان) , (اخبار النساء)
(الجواب الكافى لمن , (بلوغ السؤل من اقضية الرسول) , مصائد الشيطان)
(حاوى الارواح الى بلاد الافراح) tasavvufa dâirdir. سأل عن الدواء الشافى)
(الطريق الحكمية فى , (شفاء العليل فى القضاء و القدر والحكمة والتعليل) tasavvufa dâirdir. (زاد المعاد فى هدى خير العباد) hadisdendir. (كتاب الروح)
(عدة الصابرين , (طريق الهجرتين و باب السعادتين) , السياسة الشرعية)
, (كتاب الفوائد المشوق الى علوم القرآن وعلم البيان) , وذخيرة الشاكرين)
, (كتاب الصلاة و احكام تاركيها) kelâmıa dâirdir. (القصيدة النونية)
(هداية الحبارى , (.مدارج السالكين بين منازل اياك نعبد و اياك نستعين)
(من اليهود والنصارى Bütün bu kitaplar matbû'dur.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Cilâü'l-aynéyn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

247 — ŞEYH SEMÎN :

Şihâbü'd-Dîn, Ahmed b. Yûsuf b. Abdü'd-Dâim el-Halebî, ulemâdan bir zâttır. Kahire'ye gelip tavattun etmiş, (756) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şihâbü'd-Dîn Semîn, çalışkan bir âlim, bir müfessirdir. Müteaddit cüzlerden müteşekkil (الدر المصون فى عم الكتاب المكنون) adında büyük bir tefsîri ve (اعراب القرآن) ünvanlı bir eseri vardır. Bu tefsîrin bir

nüshası Şehîd Ali Paşa Kütüphânesinde (115) numarada mevcuttur. Keşfü'z-zunûn'a nazaran bu zâtın tefsîrinin ismi (القول الوجيز فى احكام الكتاب العزيز) dir. Bir de (عمدة الحفاظ فى تفسير اشرف الالفاظ) nâmında bir eseri vardır ki, müfredât-ı Râgıb kabîlindendir. Müfredât-ı Râgıb'daki ve emsâlindeki noksanları da ikmâl etmiş, Elfâz-ı Kur'âniyyeyi maânî-i mecâziyyesini değil, asıl maânî-i lûgaviyyesini de îzâha çalışmıştır. Bînazîr bir eserdir. Güzel bir nüshası Selim Ağa Kütüphânesinde (142) numarada mevouttur.

Me'haz : *Zürkaanî = Şerhü'l-Mevahib*

★ ★ ★

248 — TAKIYYÜD-DÎN ES-SÜBKÎ :

Ebu'l-Hasen, Takıyyü'd-Dîn Alî b. Abdü'l-Kâfî b. Yûsuf el-Ensârî, asrında **Şeyhü'l-İslâm** unvânını ihrâz etmiş, meşhur bir âlimdir. Mısır'da "Sübk" denilen mahalde (683) de doğmuş, sonra Kahire'ye, Şam'a gitmiş, (739)'da Şam kadılığına ta'yîn edilmiş, daha sonra Kahire'ye alîl olarak avdet edip orada (756) târihinde vefât etmiştir. Bâbu'n-Nasr'da medfundur.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Takıyyü'd-Dîn, pek yüksek bir âlimdir. Müfessir, hâfız-ı Hadîs, müdekkik, bahhâs, Şâfiiyyü'l-mezhep bir zâttır. Takıyy-i Sâiğ'den kırâet, Alemüd-Dîn Irâkî'den tefsir, İbnü'r-Rif'a'dan fıkıh, Alâ-i Bâcî'den usul, Ebû Hayyân'dan nahiv, Şeref Dimyâtî'den hadîs okumuş, Tâcü'd-Dîn b. Atâu'llâh'dan tasavvuf ahzetmiş, sâir meşâhirden de müstefîd olmuştur. Eşrefiyye, Şâmiyye, Berâniyye, Mesrûriyye Dârü'l-Hadisleri meşîhatini ihrâz etmişti. Dimeşk Câmi-i Şerîf'inde bir defa bir hutbe îrâd etmiş idi, bu hâdiseyi Hâfız Zehebî şu kıt'asiyle yaşatmıştır :

« ليهنن الجامع الاموى لما علاه الحاكم البحر التقى

شيوح العصر احفظهم جميعاً · و اخطبهم و اقضاهم على »

Pek muktedir, afif ve lâtîf dakîkaları istinbat husûsunda bînazîr olan Takıyyü'd-Dîn'in yüz elli kadar eseri ve kıymetli eş'ârı vardır.

Müellefâtı : (الدر النظيم فى تفسير القرآن العظيم) nâ-tamamdır. (الابتهاج , (التعظيم والمنة فى اعراب قولِه تعالى : لتؤمنن به و لتنصرنه) [1]

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 81.

(الاعتبار ببقاء الجنة والنار) , (مختصر طبقات الفقهاء) , فی شرح المنهاج) (فتاوی) ; (شفاء السقام) Ravza-i Mutahhara'yı ziyâret hakkındadır. Matbû'dur. (العلم المنشور فی اثبات المشهور) matbûdur. (مجموعة) risâlelerden müteşekkildir. Ve sâire.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Tabakaatü's-Sübkî, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûât.*

★ ★ ★

249 — KAADÎ ADUDÜ'D-DÎN EL-ÎCÎ :

Abdü'r-Rahmân b. Ahmed b. Abdü'l-Gaffâr, yüksek bir âlimdir. (700) târihinde Şîraz nâhiyelerinden "Îc" de doğmuş, (756)'da vefât etmiştir. Hazret-i Sıddîk'ın neslinden olduğu mervîdir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şâfiî fukahâsından olan Adudü'd-Dîn, naklî ve aklî ilimlerde büyük bir üstâz idi, tefsîre, kelâma, fıkha, edebiyâta dâir yazmış olduğu eserleri kendisinin mütefekkir, pek muktedir bir zât olduğunu göstermektedir. Kaazî Beyzâvî'nin tilmîzi Şeyh Zeynü'd-Dîn el-Heykî'den ve sâir ekâbirden ilim ve irfan tahsîl etmiş, kendisi de Şeyh Şemsü'd-Dîn el-Kirmânî, Seyfü'd-Dîn el-Ebherî, Allâme Teftâzânî gibi pek fâzıl tilmizler yetiştirmiştir.

Adudü'd-Dîn, büyük bir servete mâlik, âlîcenaplık ile ma'rûf bulunuyordu, tilmizlerine nakden yardım eder, servetinden başkalarını da müstefîd eylerdi. Sultan Ebû Saîd zamânında bâzı şehirlerde kadılık yapmış, Kaadü'l-Kudât unvânını ihrâz etmişti. Bilâhare vatanı olan Îc'e dönmüş, orada bir mes'eleden dolayı Kirman Hükümdârı'nın zulmüne uğrayarak ölünceye kadar "Direymiyan" kal'asında mahpus kalmıştır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Adudü'd-Dîn, « تحقيق التفسير فی تكثير التنوير » unvâniyle yazmış olduğu tefsîrinde şâz kırâetleri, mercuh vecihleri terk ederek bunların yerine bâzı lüzumlu kaaidelerin yazılmasını tercîh eylemiştir. Tefsîrin ibâresi pek belîgânedir, birçok dekaayık-ı Kur'âniyyeyi îzâh etmekte, âyetler arasındaki münâsebât ve irtibâtâtı göstermekte, bâzı beyânât-ı Kur'âniyyenin takdim ve te'hîrindeki, tevhid ve teksîrindeki nüket ve esrârı bedî'

bir tarzda mübeyyin bulunmaktadır. Bid'at ve heva ehlini red husûsunda da kıymetli yazıları câmi'dir.

Bu tefsirde Keşşaf'dan, Mefâtîhü'l-gayb'dan ve Kaazî'den istifâde olunmuştur. Adudü'd-Dîn, tefsîrinin mukaddimesinde tefsîrin yalnız Selefden mervî olan akvâle hasredilmesinin muvâfık olmadığını, Kur'ân'ın bedâyi' ve acâibinin, belâgat ve fasâhatının tebârüzünü te'min husûsunda ahlâfın da birçok mesâîsi sebk ettiğini ve aksi takdirde birçok letâif ve fevâidin zâyi' olacağını Mefâtih sâhibinden naklen zikretmektedir.

âyet-i (لقد من الله على المؤمنين اذ بعث فيهم رسولا من انفسهم) [1] kerîmesinin tefsîrinde belîgâne tevcîhat vardır. Resûl-i Ekrem'in bütün mü'minler için ve bilhassa kendi kavmi için nasıl bir ni'met-i İlâhiyye olup imtinân için ulvî bir mahal teşkîl ettiği tasvîr edilmiş, o Peygamber-i zî-şân'ın Kitâbu'llah ile ne gibi hakaayıkı ümmetine keşf ve telkin buyurmuş olduğu mücmel bir sûrette güzelce yazılmıştır.

Müellefâtı : (تحقيق التفسير ..) 1442 sahifeden müteşekkil serlevhası müzehheb, fevkalâde güzel bir yazı ile muharrer bir nüshası Hamidiye Kütüphânesinde (61) numarada mevcuttur. (آداب البحث) matbû'dur. (الالهيات و السمعيات و التذليل) matbû'dur. (العقائد العضدية) kelâma dâir, matbû', muhtasar bir eserdir. (الم اقف) kelâma dâir olup Seyyid-i Şerif tarafından şerh edilmiştir. (الرسالة العضديه) ilm-i vazi'dendir. (شرح مختصر ابن حاجب) usuldendir. (القواعد الغياثية) Vezir Gıyâsü'd-Dîn nâmına yazılmış, maânî ve beyân ilimlerine âit bir eserdir. (مكاتبات) "âyet-i kerîmesine müteallik olup Fahrü'd-Dîn Ahmed Çarperdî ile aralarında teâtî edilmiştir. Bu ilmî mubâhaseye bilâhare Çarperdî'nin oğlu İbrâhim de iştirak ederek babasını müdâfaada bulunmuş, mübâhase bir mücâdeleye müncer olmuştur. Bu mükâtebâtın bir kısmı Et-Tabakaatü'l-kübrâ'da mündericdir. [2] «فأتوا بسورة من مثله»

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Buğyetü'l-vuât, Mevzûâtü'l-ulûm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 164.
(2) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 23.

250 — EBÛ UMÂME İBN-İ NAKKAAŞ :

Şemsü'd-Dîn, Muhammed b. Alî b. Abdü'-Vâhid ed-Dekkâli el-Mısrî, kudretli bir âlimdir. (720)'de doğmuş, (763)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbnü'n-Nakkaş, müfessir, fakîh, mütefennin, vâiz, şâir bir zât idi. İlm-i kırâeti Burhânü'r-Reşîdî'den, Arabiyyeyi Ebû Hayyân'dan ve sâireden teallüm etmiş, Dimeşk'a giderek Sübkî'nin ikrâmına nâil olmuş, ümerâ ile müsâhip bulunmuştur. Şâfiî mezhebine muhâlif bir fetvâsından dolayı da bir aralık Hirmas tarafından nefyedilmişti. Yazmış olduğu tefsir kitabında hiçbir kimseden bir harf bile nakletmemeği iltizâm etmiştir.

Müellefâtı : (شرح الالفية) , (شرح التسهيل) , (تفسير ابن النقاش) ,

(شرح العمدة) , (تخريج احاديث الرافعى) .

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

251 — KUTBÜ'D-DÎN-İ RÂZÎ :

Mahmûd b. Muhammed el-Büveyhî, hükemâdan, fuzaladan bir zâttır. Âl-i Büveyh'e mensuptur. Medrese-i Zâhiriyye'nin alt katında ikaamet ederdi, bu medresenin üst katında ikaamet eden diğer bir Kutbü'd-Dîn'den temâyüz etmesi için kendisine "Kutb-ı Tahtânî" denilirdi. (766) târihinde vefât etmiştir. Dimeşk'da Sâlihiyye'de medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kutbü'd-Dîn-i Râzî, mütefekkir, hakîm bir âlimdir. Akliyyatta bir imamdır. Kaadî Aduddan ve sâir birçok fuzaladan, ba'dehu Allâme Şeyh Cemâlü'd-Dîn b. Mutahhir el-Hillî'den ilim ahzetmiştir. (763) târihinde Dimeşk'a rıhlet etmişti. (كل مولود يولد على الفطرة) hadîs-i şerîfini Sübkî'den sormuş, aldığı cevâbı kâfî görmediği cihetle bâzı tahkîkatta bulunmuş, bunun üzerine Sübkî ile araları açılmıştı. Sübkî, bu zâtın, makaasıd-ı şer'a ve mantık kaidelerinin zâhirine vâkıf olmadığını ileri sürmüştür. Kâfiyeci de dermiş ki : Seyyid ile Kutb-ı Tahtânî ilm-i Arabiyyeyi tanımamışlardır, belki onlar hakîm kimselerdir.

Müellefâtı : (حاشية على الكشاف) Sûre-i Enbiyâ'ya kadardır, Hâşiye-i Tayyibî'nin münakkah bir hülâsası demektir.

(لوامع الاسرار فى شرح مطالع الانوار) , (شرح الحاوى) matbû'dur. (تحرير القواعد المنطقية فى شرح الرسالة الشمسية) , (محاكمات) , (شرح الاشارات) matbû'dur. (تحقيق معنى التصور والتصديق) matbû'dur.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

252 — MUHAMMED B. EBÎ BEKR ER-RÂZÎ :

Zeynü'd-Dîn Muhammed b. Şemsü'd-Dîn Ebî Bekr el-Hanefî, meşhur bir âlimdir. (768) târihinde ber-hayât idi.

MEVKI-I İLMİSİ :

Zeynü'd-Dîn-i Râzî, asrının ferîdi sayılan bir zâttır. Birtakım kıymetli eserleri mevcuttur.

Müellefâtı : (روضة الفصاحة , (الذهب الابريز فى تفسير الكتاب العزيز) انموذج جليل فى اسئلة واجوبة من غرائب آى التنزيل) , فى علم البيان) matbû'dur. (مختار الصحاح) , (شرح المقامات الحريرية) Sıhâh-ı Cevherî'den ihtisâr edilmiş ve bâzı şeyler ilâve olunmuştur. Matbû'dur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

253 — İBN-İ AKÎL :

Behâü'd-Dîn Abdullah (veya Muhammed) b. Abdü'r-Rahmân b. Akîl b. Muhammed Bâlisî el-Kureşî, meşhur bir âlimdir. Aslen Hemedan'lı olup Mısır'ın "Bâlis" beldesinde yetişmiştir, (698)'de doğmuş, (769) târihinde Kahire'de vefât etmiştir. İmam Şâfiî'nin kabri civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I İLMİSİ :

İbn-i Akîl, Nuhât imamlarından mehîb, kerîm, fâzıl bir zât idi. Ta-

kıyy-ı Sâiğ'den, Zeynü'l-Kettânî'den, Alâ-i Konevî'den, Celâl Kazvînî ile Ebû Hayyân'dan ilm ü irfân ahzetmiştir. Arabiyye'de büyük bir mahâret sâhibi idi. Ebû Hayyân demiştir ki : Gök kubbesi altında İbn-i Akîl'den daha ziyade nahve vâkıf bir kimse yoktur.

Kahire'de kadı nâipliğinde bulunmuştur.

Müellefâtı : (التعليق الوجيز على الكتاب العزيز) Âl-i İmrân'ın âhirine kadar bir tefsirdir. (الجامع النفيس) fıkha dâirdir. (تيسير الاستعداد لرتبة الاجتهاد) Şâfiî fıkhına âit büyük bir kitaptır. (شرح ابن عقيل) İbn-i Melek'in Elfiyye'sine şerhdir.

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, Ed-Dürerü'l-kâmine, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

254 — CEMÂLÜ'D-DÎN AKSERÂYÎ :

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, yüksek bir âlimdir. Dedesi Muhammed, Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin oğludur. Pek genç iken vefât ederek Râzî'nin kalbinde derin izler bırakmıştı. Nitekim bâzı kitaplarında ve bilhassa Tefsîr-i kebîr'in bir cildinde bu pek zekî olan oğlunu bir lisân-ı teessürle yâd etmiştir. Cemâlü'd-Dîn'in vefâtı takrîben (770) târihine musâdiftir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Cemâlü'd-Dîn, Hanefî mezhebine sâlik, birçok ilimler ile mücehhez, talâkat-ı lisâna mâlik idi. Karaman'da "Medrese-i Müselsele" denilen dâru'l-ulûmda müderris bulunuyordu. Buraya müderris olabilmek için bir çok ilimlere vâkıf olmakla berâber Sıhâh-ı Cevherî'yi ezberlemiş olmak da vakfiyye îcaplarındandı. İşte Cemâlü'd-Dîn, bu şerâiti câmi' olduğu için o müderrisliği kazanmıştı.

Cemâlü'd-Dîn'in tilmizleri, meşşâiyyûn, revâkıyyûn, sâkinîn namiyle üç zümreye ayrılmıştı. Birinci zümre, yolda giderken kendisinden müstefid olan talebesi idi. İkinci zümre, odaların önündeki kubbeler altında barınan şâkirtleri idi. Üçüncü zümre de medrese odalarında oturan yüksek tilmizleri idi. Fenârî merhum, gençliğine mebnî ikinci zümreye dâhil bulunuyordu.

Müellefâtı : (كشاف حاشيه‌سى) , (شرح الايضاح) ilm-i belâgata dâirdir. (شرح الموجز) tıbba müteallıktır.

Me'hazlar : *Şakaayık-ı Nu'mâniyye, El-Fevâidü'l-behiyye.*

★ ★ ★

255 — İBN-İ KESÎR EL-BASRÎ :

Hâfız İmâdü'd-Dîn, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, yüksek bi âlimdir. (703) târihinde Şam'daki "Busrâ" karyelerinden birinde doğmuş, yedi yaşında iken birâderi ile berâber Dimeşk'a giderek orada neşv ü nemâ bulmuş, (774). senesi Dimeşk'da vefât etmekle Makbere-i Sôfiyye'de İbn-i Teymiyye'nin civârına defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Kesîr, pek muktedir bir âlimdir, birçok ilimlerde âdetâ mütebahhir bulunmakta idi. Tefsirde, hadîsde, târihte zamânının ferîdi idi. İbn-i Şihne'den, İshak Âmidî'den hadîs dinlemiş, Burhan Fezârî'den, İbn-i Teymiyye'den ve daha bir kısım meşâhirden fıkıh ve sâire ahzetmiştir Kendisinden de İbn-i Hacer-i Askalânî gibi meşhur zatlar ders almışlardır.

Asrında ilmî riyâset kendisine müntehî olmuştu. Üstâzı İbn-i Teymiyye'ye çok merbut idi. Kendisi Şâfiiyyü'l-mezheb olduğu halde bâzı mes'elelerde ve bâ-husûs talâk mes'elesinde İbn-i Teymiyye'nin ictihad ve kanâatine göre fetvâ vermiş ve bu yüzden bâzı mihnetlere uğramıştır. Hadîs metinleri ezberinde idi. Hakkında : *"İstihzârı kesîr, nisyân kalîl idi"* denilmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

İbn-i Kesîr, tefsîrinde en ziyâde rivâyet tarîkına i'tinâ göstermiştir. Maahâzâ dirâyet tarîkını da ihmâl etmemiştir. Çok kere bir sûreyi, veya bir sûrenin birçok âyetlerini yazar, ba'dehu bunları sırasiyle tefsîre çalışır. Tefsîrinde cerh ve ta'dîle, târihî ma'lûmâta da büyük bir yer vermiştir. Yalnız nakl ile iktifâ eden bir müfessir değildir, intikaad fikrine mâlik, ihâtası vâsi', muktedir, itimâda şâyân bir müfessir olduğunu tefsîrl isbât etmektedir.

Müellefâtı : (تفسير ابن كثير) Fethü'l-beyân'ın kenarında beş cilt olarak tab' edilmiştir. (جامع المسانيد) sekiz cilttir. (التكميل فى معرفة

(الثقات و الضعفاء والمجاهل) beş cilttir. (البداية والنهاية) Târih-i Kâmil tarzında olup (738) târihine kadar olan vakaayii zabt etmiştir, matbû'-dur. (شرح صحيح البخارى) ikmâl edilememiştir.

Me'hazlar : *Cilâlü'l-ayneyn, Ed-Dürerü'l-kâmine, El-A'lâm.*

★ ★ ★

256 — EBU'S-SENÂ', MAHMÛD EL-KONEVÎ :

Mahmûd b. Ahmed b. Mes'ûd, Şam'lı bir âlimdir. (777) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebu's-Senâ' Konevî, Hanefî fukahâsından muktedir bir zâttır. Dimeşk'da kadılık yapmış, güzel eserler vücûde getirmiştir. Aklî ilimlere de âşinâ idi.

Müellefâtı : (تهذيب احكام القرآن) , (المنتهى) usulden Muğni şerhidir. (بغية القنية) fıkha dâirdir (القائد شرح العقائد) .

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, El-A'lâm.*

★ ★ ★

257 — ŞİHÂBÜ'D-DÎN SİVÂSÎ :

Ahmed b. Mahmûd, ma'rûf bir âlimdir. (780) senesinde Ayasluğ'da vefât etmiştir. Kabri bir ziyâretgâhtır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şihâbü'd-Dîn, fazîlet ve kemâl ile zâtını tezyîn etmiş bir zâttır. Vaktiyle Sivas'da birinin kölesi iken ilim tahsîline başlamış, birçok zevattan müstefîd olmuş, sonra Şeyh Zeynü'd-Dîn Hâfikî'nin halîfesi Şeyh Muhammed halîfeye intisâb ederek ondan da tarîkatle tasavvuf ahzetmiştir.

Bir aralık şeyhı Muhammed Halîfe ile berâber Ayasluğ'a gitmiş, orada hüküm süren Aydın-Oğlunun hürmet ve ikrâmına nâil olmuştu.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şihâbü'd-Dîn, talebe-i ulûmun da kolaylıkla anlayabileceği veçhile selîs, müfîd, muhtasar bir tefsir yazmıştır. Kendisinin ifâdesine nazaran bu tefsir, tenâvülü karîb, tefâsıldan baîd, Kur'ân'ın hakaayıkını keşfe şâfî, dekaayıkını derke kâfî olmak üzere yazılmıştır.

« عيون التفاسير للفضلاء السماسير » unvâniyle yazılan bu eser *"Tefsîr-i Şeyh"* diye şöhret bulmuştur. Muhtelif tefsirlerden müntehabdır. Zühre hakkında esâtîrî bir riyâyeti, olduğu gibi naklediyor. Gûyâ Hazret-i Ömer, Zühre'ye baktıkça *"İki meleğin fitneye dûçâr olmasına sebep oldu."* diye lâ'net edermiş!. Bu tefsîrin mütebâriz bir vasfı görülememiştir.

Müellefâtı : (عيون التفاسير) iki veya üç cilttir. Birinci cildi Âtıf Efendi Kütüphânesinde (258) numarada mevcuttur. Üç nüshası da Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'nin (146), (140) ve (760) numaralarında mukayyettir. (رسالة النجاة عن شر الصفات) tasavvufa dâirdir.(شرح لب الالباب) nahivdendir. (رسائل) Ve sâire.

Me'hazlar : *Tâcü't-tevârih, Keşfü'z-zunûn, Kaamûsu'l-a'lâm, Şakaayık tercemesi.*

★ ★ ★

258 — EKMELÜ'D-DÎN BÂBERTÎ :

Ekmelü'd-Dîn Muhammed b. Mahmûd, muhterem bir âlimdir. Bağdad nâhiyelerinden "Bâbertâ" ya mensuptur. (714) de doğmuş, muahharen Haleb'e, ba'dehu Kahire'ye rıhlet etmiş, (786) târihinde Mısır'da vefât eylemiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ

Ekmelü'd-Dîn, Hanefî fukahâsından mütefennin, kaviyyü'n-nefs, mehîb, ulûm-ı edebiyyeye vâkıf bir zâttır. Şemsü'd-Dîn Isfehânî'den, Ebû Hayyân'dan ve sâir meşâhirden ilm-i hadîs ve sâire ahzetmiş, "Şeyhûniyye" de müderris bulunmuştur. Sultan Zâhir Berkuk ziyâretine gelirdi. Mısır'da büyük bir hürmete mazhar idi.

Müellefâtı : (كشاف حاشيه‌سی) Bakare ve Âl-i İmran sûrelerinin amâmına kadardır. (شرح تلخيص الجامع الكبير) , (العناية بشرح الهداية)

matbû'dur. (شرح وصيت الامام) , (شرخ المنار) , (شرح مشارق الانوار) (شرح الفية) , (شرح تلخيص المعانى) , (شرح مختصر ابن الحاجب) , ابى حنيفة) (شرح عقيدة الطوسى) , ابن معطى) .

Me'hazlar : *Buğyetü'l-vuât, El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

259 — ŞEMSÜ'D-DÎN MUHAMMED EL-KİRMÂNÎ :

Eş-Şeyh Şemsü'd-Dîn, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, el-Bağdâdî, büyük bir allâmedir. (717)'de doğmuş, (786)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Kabri Bağdad'da Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin kabri civârındadır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed el-Kirmânî, tefsirde, hadîsde, fıkıhda, usul ile Arabiyyatda büyük bir üstâz idi. Babası Bahâü'd-Dîn'den tahsîle başlamış, sonra Kirman'a giderek Adud'dan ve sâireden ilim ahzetmiş, daha sonra Dimeşk'a ve Mısır'a giderek orada Nâsırü'd-Dîn el-Fârûkî'den Sahîh-i Buhârî'yi okumuş, bir aralık da Hacca gitmiş, ba'dehu Bağdad'a giderek orada tavattun etmiştir. Akrânına fâik, hüsn-i hâl ile ma'rûf idi.

Müellefâtı : (حاشية على تفسير البيضاوى) , (انموذج الكشاف) Sûre-i Yûsuf'a kadardır. (شرح المواقف) , (شرح البخارى) , (شرح الفوائد الغياثية) , (شرح الجواهر) , (شرح مختصر ابن حاجب) maânî ile beyâna müteallıktır.

Me'haz : *Buğyetü'l-vuât.*

★ ★ ★

260 — EL-ATÂİKÎ :

Abdur'r-Rahmân b. Muhammed b. İbrâhim, Irak ulemâsındandır. Irak'da "Hille" beldesi köylerinden Atâik'a mensuptur. (699) târihinde Hille'de doğmuş, (790) târihlerine doğru vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Atâikî, mütefennin bir âlimdir. Vatanında ilim tahsîl etmiş, târih ile, felsefe ile uğraşmış, sonra İran'a seyahat ederek (746) târihine kadar yirmi sene tegayyüb eylemiş, bu müddet içinde en ziyâde Isfehan'da oturmuş, daha sonra Necef'e rıhlet ederek o havâlîde vefâtı vuku' bulmuştur.

Birçok âsârı vardır. Bu eserler ya şerhlerden veya başkalarının eserlerinden yapılan muhtasarâttan ibârettir. Bunlardan Necef Kütüphânesinde aşağıdaki kitaplar kalmıştır.

Müellefâtı : (الاعمار) Alî b. İbrâhim'in yazmış olduğu tefsîrin bir muhtasarıdır. (صفوة الصفوة) hey'ete dâir bir manzûmedir. (شرح تعريب الزبدة) ilm-i hey'ete dâirdir. (شرح الايلاقى) tıbba dâirdir. (شرح التلويح) bu da tıbba dâirdir.

Me'haz : *El-A'lâm.*

* * *

261 — ALLÂME TEFTÂZÂNÎ :

Sa'dü'd-Dîn, Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah el-Herevî el-Horasânî, Şark'ın pek büyük bir âlimidir. (727) veya (712) târihinde Horasan'da Nesâ civârında büyük bir karye olan "Teftâzân" da doğmuş, (792) veya (793) târihinde Semerkand'da vefât edip na'şı Serahs'e nakledilmiştir, Vefâtına Seyyid-i Şerîf : « طيّب الله ثراه » cümlesini târih düşürmüştür ki, 793 târihini gösterir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sa'dü'd-Dîn Teftâzânî, Şark'ta ilm ü irfânı yeni baştan ihyâya çalışan eâzımdandır. Bir aralık Mogol fecâyii yüzünden Şark'ta İslâm Medeniyyeti tevakkufa uğramış, yüksek âlimler kalmamış, İslâm ilim müesseseleri sönmeğe yüz tutmuştu. İşte böyle bir zamanda Teftâzânî yetişti, Şark ufuklarını yeniden ilim ve ma'rifet zıyâlariyle aydınlatmaya çalıştı. Kutbü'd-Dîn-i Râzî ile Abdudü'd-Dîn el-Îcî'den ilim ahzetmiş, kendisi de yüzlerce tilmiz yetiştirmiştir. Serahs'de ikaamet ederdi, bir aralık Timur ile berâber seferlerde bulunmuş, nihâyet Timur tarafından Semerkand'a gönderilmişti.

Teftâzânî'nin yazdığı eserler, binlerce ilim ve kemal müştakları tarafından mütemâdiyen istinsâh edilerek cihânın her tarafına neşredilirdi. Bu sûretle İslâm âlimleri iki devreye ayrılmıştır. Teftâzânî'den evvelki devrelerdeki âlimlere *"Mütekaddimîn"* ondan sonraki âlimlere de *"Müteehhirîn"* nâmı verilir.

Teftâzânî, bir aralık da Türkiye'yi ziyâret etmiş, Osmanlı ulemâsiyle görüşmüş, aralarında mübâhaseler vukua gelmiş, o târihten i'tibâren kitapları Türkiye ilim müesseselerinde okunmaya başlanmıştır.

Deniliyor ki : Teftâzânî, zamânın mahâsininden idi, gözler onun bir mislini a'lâm ve a'yân arasında görmüş değildir, O alelıtlak bir üstâz idi, bilittifak müşârün-bi'l-benân idi, eserleri yeryüzüne dağıldı, hattâ Seyyid-i Şerîf bile te'lîf ve tasnîfe ilk başladığı zamanlarda Teftâzânî'nin tedkîkaat ve tahkîkaatına dalar, ondan istifâdeye, iltikaata çalışır, onun yüksek kadrini i'tirâf ederdi. Hayfâ ki bilâhare Timur'un meclisinde vuku' bulan ilmî bir münâzara, aralarındaki mahabbet ve samîmiyeti ihlâl etmiştir.

Hâsılı, Şark'ta riyâset-i ilmiyye Teftâzânî'ye müntehî olmuştu. Hele belâgat ilmindeki ihtisâsı pek mükemmeldir. Parlak eş'ârı da vardır.

MEZHEBİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Teftâzânî, fıkhan Hanefî mezhebinde idi. Hanefî fıkhına ve fukahâsına dâir yazdığı eserleri buna şehâdet etmektedir. Bahr-i Râik sâhibi İbn-i Nüceym, Ahmed et-Tahâvî, Aliyyü'l-Kaarî bu kanâattedirler. Aliyyü'l-Kaarî, Teftâzânî'yi Tabakaatü'l-Hanefiyye'sinde zikrediyor. İbn-i Nüceym'e göre de Teftâzânî, zamânında Hanefiyye'nin riyâsetini ihrâz etmiş, Hanefî kadılığına ta'yîn edilmiştir.

Fakat bâzı zevâtın iddiâsına göre Teftâzânî Şâfiî mezhebinde idi. Kefevî, Hasan-Çelebi, Keşfü'z-zunûn sâhibi bu kanâattedirler. Kefevî diyor ki : Teftâzânî ulemâ-i Şâfiiyye'nin kibârındandır. Bununla berâber usûl-i Hanefiyye üzere te'lîf ettiği birçok büyük eserleri de vardır.

Tefsirdeki mesleğine gelince : Teftâzânî (كشف الاسرار وعدة الابرار)

unvâniyle Fârisiyyü'l-ibâre bir tefsir yazmış ise de bunu görmek nasîb olmamıştır. Her halde sâir eserleri derecesinde intişâra mazhar olmadığı anlaşılıyor. Ancak Keşşâf'a yazmış olduğu bir hâşiyesi kendisinin yüksek bir müfessir olduğunu göstermektedir.

Teftâzânî, Keşşâf'a yazdığı hâşiyede Tayyibî'nin bu hususdaki ilmî tetkikaatından müstefid olarak bunları veciz bir tarzda iktibas ve ihtisâr etmiş, bundan birçok kıymetli, belîgaane şeyler ilâvesiyle hâşiyesini tez-

yin eylemiştir. Hayfâ ki ihtiyarlığı zamânına müsâdif olduğundan bunu ikmâl edememiştir.

Teftâzânî'nin hâşiyesi Yûnus sûresinin ibtidâsına kadardır. Bir parça da Sâd sûresinin evvelinden Kamer sûresine kadar yazılmıştır. Bunun hitâmı (789) târihine müsâdiftir. Bu hâşiye, bir kısım tahkik ve tedkîki ve tevfîk ile telfîka âit letâifi müştemil olduğu cihetle bî-nazîr sayılmaktadır.

Müellefâtı : (كشف الاسرار) tefsirdir. (كشاف حاشيه‌سى) , (حديث) شرح منتهى السؤال ,(تلويح فى كشف حقايق التنقيح) , اربعين شرحى) , (شرح خطبة الهداية),(الفتاوى الحنفية) , والعمل فى علمى الاصول والجدل) , (تهذيب المنطق و الكلام) , (شرح عقآئد النسفى) , (شرح المقاصد) , (ارشاد الهادى),(مختصر) , (مطول) , (شرح المفتاح) , (شرح الشمية) nahivdendir. (النعم السوابغ , (شرح العضد) , (شرح تصريف العزى) ضابطة انتاج الاشكال)mantıkdandır. Bu eserlerin (, فى شرح الكلم النوابغ) **ekserîsi matbû'dur.**

Me'hazlar : ***El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn El-A'lâm.***

* * *

262 — EBÛ BEKR EL-HADDÂDÎ :

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Alî b. Muhammed ez-Zebîdî, Yemen'li bir âlimdir. (800) târihinde Zebîd'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Hanefiyyü'l-mezheb olan Haddâdî, kuvvetli, meşhur bir müfessirdir, bir fakîhdir. İki ciltten müteşekkil olan tefsîrinde sûrelerin fazâiline dâir âsârı nakleder, âyetleri parça parça muhtasaran tefsîre çalışır, sûrelerin esbâb-ı nüzûlünü gösterir, kırâet vecihlerine de bâzen işârette bulunur. Mutavassıt hacimde nâfi' bir eserdir. İbn-i Abbas'dan, Mücâhid'den, Ferrâ' ile Dahhâk'den rivâyet eder. (1) (واسبغ عليكم نعمه ظاهرة وباطنة)

(1) Sûre : 31 (Lukmân), âyet : 20.

Âyet-i Celîlesinin tefsîrinde zâhirî ve bâtınî olan ni'metleri güzelce teşrîh ederek ezcümle der ki :

Zâhirî ni'metler, güzel huy, selâmet-i a'zâdır. Bâtınî ni'metler de akıl, fehm, fetânet, ma'rifetu'llâhdır. Zâhirî ni'met, İslâm'dır. Bâtınî ni'met, setr edilen zünûb ve averâtdır. Zâhirî ni'metler, hasenâtından nâsın bildiği şeylerdir. Bâtınî ni'metler, seyyiâtından nâsın haberdâr olmadığı şeylerdir. Zâhirî ni'metler, hüsn-i sûret, imtidâd-ı kaamet, tesviye-i a'zâ, niam-i dünyâ, tesviye-i zâhir, zikrü'l-lisândır. Bâtınî ni'metler de ma'rifet, niam-i ukbâ, tasfiye-i serâir, zikrü'l-cenândır.

Bu tefsîrin unvânı (كشف التنزيل فى تحقيق المباحث والتأويل) dir. Bunun bir nüshası Lâleli Kütüphânesinde (154) numarada mukayyeddir. İkinci cildi de Fâtih Kütüphânesinde (396) numarada mevcut olup Meryem Sûresinden âhir-i Kur'ân'a kadardır.

Haddâdî'nin (الجوهرة النيرة) adındaki eseri de meşhurdur ki fıkh-ı Hanefî'den Kudûrî metninin kıymetli bir şerhidir, Mısır'da ve İstanbul'da tab' edilmiştir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

263 — MUHAMMED B. ARAFE :

Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Arafe el-Mâlikî, büyük bir âlimdir. (803) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Belîğ, muktedir bir müfessir olan İbn-i Arafe'nin tefsîri, takrirlerinden müteşekkildir. Şöyle ki : Tefsîre âit takrirleri talebesi tarafından zabt edilmiş, (830)'da vefât eden tilmizi Ahmed b. Muhammed el-Büseylî tarafından da bâzı ilâveler ile müdevven bir hâle getirilmiştir.

Bu tefsîr, bir bakımdan bir tefsir hâşiyesi, ta'lîkası mesâbesindedir. Bunda Zemahşerî ve Fahr-i Râzî gibi müfessirlerin tevcihleri nakl edilmiş, bâzı âyetler hakkında faydalı îzahlar yapılmış, derin muhâkemeler, mutâlâalar serdolunmuştur.

Bu tefsîrin ilk sahifesinde Besmele-i Şerîfe münâsebetiyle isim, müsemmânın aynı mıdır, değil midir, mes'elesi dermeyân edilerek İbn-i Arafe'den şu üç kavil rivâyet edilmiştir :

1 — İsim, müsemmânın aynıdır. Müsemmâdan ibârettir. Bu, ehl-i hakkın kavlidir.

2 — İsim, müsemmânın gayridir. Bu, Mu'tezilenin kavlidir, Eş'arî'den de böyle bir kavil menkuldür.

3 — Allâhu Teâlâ'nın Hâlık gibi Sıfat-ı Fiil i'tibâriyle isimleri müsemmânın gayridir. Böyle olmıyan isimler ise müsemmânın aynıdır. Bu da Bâkıllânî'nin kavlidir.

Bu tefsirde bir kısım mühim, muğlâk mes'eleler de suâl ve cevap tarîkıyle îzâh edilmiştir. (1) (وجعل القمر فيهن نورا) Nazm-ı Celîli sırasında ilm-i hey'et bakımından da güzel bir tetkîk mevcuttur.

Bu tefsîrin (718) sahife teşkîl eden bir nüshası Âtıf Efendi Kütüphânesinde (90) numarada, diğer bir nüshası da Damad İbrâhim Paşa Kütüphânesinde (50) numarada mukayyeddir.

Me'haz : *Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

(1) Sûre : 71 (Nûh), Âyet : 16.

264 — SİRÂCÜ'D-DÎN BÜLKÎNÎ :

Şeyhü'l-İslâm, Sirâcü'd-Dîn Ömer b. Reslan, Şâfiiyyü'l-mezheb kudretli bir âlimdir, muhaddisdir, Bülkın'da doğmuş, (805) de Kahire'de vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Sirâcü'd-Dîn, muktedir, mümtaz bir müfessirdir. Keşşâf üzerine (الكشاف على الكشاف) unvâniyle üç ciltlik bir hâşiye yazmış, başka muhaşşîlerin sözlerini pek az zikretmiş, kendisine mahsus bir üslûb ihtiyâr eylemiştir.

Müellefâtı : (التدريب) Şâfiî fıkhına dâir olup itmâm edilmemiştir. (تصحيح المنحاج) fıkha dâir altı cilttir. (اللمات برد المهمات) fıkıhdandır. (محاسن الاصطلاح) hadisdendir. (حواشي على الروضة) iki cilttir. (الاجوبة المرضية على المسائل المكية)

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

265 — FÎRUZÂBÂDI :

Ebû Tâhir, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed eş-Şîrâzî, pek meşhur bir âlimdir. Şîraz ülkesinin Fîruzâbâd şehrine tâbi' "Kâzerûn" karyesinde (729) senesinde doğmuş, (816) târihinde Yemen'in "Zebîd" şehrinde vefât etmiştir. Silsile-i nesebinin Hazret-i Ebû Bekr'e müntehî olduğu mervîdir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Fîruzâbâdî, bir hârika-ı zekâ idi, hâfızasındaki kuvvet, fikrindeki küşâyiş, ifâdesindeki metânet ve cezâlet hayretlere şâyandı, hele Arapça'nın dekaayıkına olan vukufu her türlü tasavvurun fevkinde bulunmakta idi. Her okuduğunu ezberler, her gece mühim mevzulara âit iki yüz satırlık bir ibâre ezberlemedikçe gözüne uyku girmezdi. Zamânında tefsir hadîs, lûgat ilimlerinde bir merci' bulunuyordu. Yüksek bir Hanefî fakîhi idi.

Fîruzabâdî [illegible] mukaddemâtını babasından tahsil etmiş, sonra Kıvâmü'd-Dîn Abdullah Muhammed b. Yûsuf ez-Zerendî, Kaadî Şeref,

Nâsırü'd-Dîn Ebû Abdi'llâh, İbnü'l-Habbâz, İbnü'l-Kayyim, Takıyyü'd-Dîn-i Sübkî, İbn-i Nübâte, Şeyh Halîl Mâlikî gibi en kudretli âlimlerin, muhaddislerin meclis-i kemâlâtına dâhil olmuştur.

SEYAHATLERİ VE MAZHAR OLDUĞU TEVECCÜHLER :

Fîruzâbâdî, daha çocuk iken sîmâsında parlayan fazl ve dehâ lem'aları kendisinin ileride büyük bir âlim, nazirsiz bir mütefennin olacağını gösteriyordu. Müstaid olduğu kemâlâtın tecellîsini te'mîn için evvelâ babası tarafından Şiraz'a götürülmüştü, sonra kendisi bizzat Bağdad'a gitmiş, Nizamiyye Medresesinde tahsîlini bitirerek ilim âleminde büyük bir şöhret kazanmıştır. Fakat bununla da kanaat etmiyerek seyahatine devâm etmiş, Hind'e, Suriye'ye, Türkiye'ye, Mısır'a, Hicaz'a, Yemen'e rıhlet ederek buralardaki meşâhire mülâkî olmuş, ma'lûmâtını artırmaya çalışmıştır.

Pek halîm, kerîm, mütevâzı olan Firuzâbâdî, gittiği yerlerde âlimlerin, hükümdarların hürmetlerine, teveccühlerine mazhar olurdu. Bağdad hâkimi İbn-i Üveys'in Âzerbaycan Hükümdârı Şâh Şücâ'ın, Mısır Sultânı Eşref'in, Türk Hükümdârı Timur'un pek ziyâde muhabbetlerine, atıyyelerine nâil olmuştu. Türkiye'ye geldiği zaman Bursa'da Sultan Murad Han'ın defeâtle huzûruna kabûl edilmiş, o kadir-şinas Hükümdârın da iltifatlarına, atıyyelerine müstağrak olmuştur.

Nihâyet Hicaz'a gidip oradan da (796) senesi Yemen'e azîmet ederek Zebîd şehri Hükümdârı bulunan Melik Eşref İsmâil'in de fevkalâde muhabbet ve hürmetine mazhar olmuş, bu Hükümdârın kerîmesiyle evlenmiş, (veya bu Hükümdâr bu zâtın hafîdesiyle evlenmiş) kendisine Kadı'l-Kudâtlık ve Şeyhü'l-İslâmlık unvanları, mansıpları tevcîh edilmiş, orada yirmi sene kadar yaşayarak o havâlîyi bir ilim ve irfan merkezine döndürmüştü.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Fîruzâbâdî, tefsîre de büyük hizmetlerde bulunmuştur. Fâtiha'ya dâir bir eser yazdığı gibi tefsîre dâir «الدر النظيم المرشد الى مقاصد قرآن العظيم» unvanlı bir eser de yazmıştır. Bunlardan başka « بصائر » isminde tefsîre âit kıymetli bir eseri de vardır. Bu müstakil bir tefsir hâlinde değildir, belki her sûre-i Celîleden ibtisâr ve intibâhı mûcib olacak âyetleri almış, bunları lûgat, belâgat, fıkıh ve tasavvuf bakımından îzâh etmiş, kelimât-ı Kur'âniyyenin ma'nâlarını, inceliklerini pek vâkıfâne bir tarzda tahlîle çalışmıştır. Her sûrenin kaç âyetten, kaç kelimeden ve kaç harfden müteşekkil olduğunu da göstermiştir. Pek ziyâde mütâlâaya şâyân bir

eserdir. (تنوير المقياس فى تفسير ابن عباس) unvanlı tefsîrin cem' ve tertîbi de bilâhare Fîruzâbâdî'ye isnâd edilmiştir. Bu matbû' tefsîr, Kur'ân-ı Mübîn'deki kelimelerin ma'nâlarını, bâzı âyetlerin esbâb-ı nüzûlünü ve mutazammın oldukları hükümleri vecîz, selis bir vechile bildirir. Bu tefsir, —evvelce de bildirdiğimiz veçhile— müfessir Kelbî ve Ebû Sâlih tarîkiyle İbn-i Abbâs Hazretlerinden rivâyet edilmiştir. Kelbî tarîkı ise İbn-i Abbâs'a âit rivâyet tariklerinin en vâhîsi sayılmaktadır. Binâenaleyh bu tefsirdeki te'vîlât ve tavzîhâtın tamâmen İbn-i Abbâs (radiya'llâhu anhümâ'ya) âid olduğuna hiikmedilemez. Maahâzâ müfîd, mûcez bir tefsîr-i şerifdir. Bundan bir nümûne olmak üzere : (1) « هو الاول والآخر » âyet-i kerîmesine dâir olan îzâhı maâlen ve teberrüken kaydediyoruz :

(هو الاول) O, haydır, bir kadîm-i ezelîdir, hayat verdiği şeylerin cümlesinden mukaddemdir. (و الآخر) Ve O, bir hayy-ı bâkîdir, dâimdir, öldüreceği her şeyden sonra da mevcuttur. (والظاهر) Ve O, her şeye gaalibdir, (والباطن) Ve her şeye âlim olan da ancak O'dur. Şöyle de denilir :

(هو الاول) O başka bir kimsenin ikdâmiyle olmaksızın bizzat kadîmdir. (و الآخر) Ve O, başkasının ibkaasiyle olmaksızın bizzat bâkîdir. (والظاهر) Ve O, başkasının galip kılmasiyle olmaksızın bizzat gaalibdir. (والباطن) Ve O, hiçbir ferdin i'lâmiyle olmaksızın zâhir ve bâtına bizzat âlimdir. (و هو بكل شئ عليم) Ve O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtın her şeye alîmdir.

Müellefâtı : (بصائر ذوى التمييز) , (الدر النظيم) , (شرح الفاتحة) , (شرح) , (تنوير المقياس فى تفسير ابن عباس) , فى لطائف كتاب العزيز) (سفر السعادة) , (الدر الغوالى فى الاحاديث العوالى) , خطبة الكشاف) hadîse, sîrete dâirdir. (فتح البارى بالسيح الفسيح الجارى) Sahîhü'l-Buhârî'nin şerhidir. İbn-i Hacer'in ifâdesine nazaran bu şerh garâbet-i nukul ile doldurulmuştur, yirmi cilttir. (الوصعاد الى رتبة الاجتهاد) , (شرح المشارق) ,

(1) Sûre : 57 (Hadîd), âyet : 3

(اللامع) , (الاشارات الى ما فى كتب اللغة من الاسماء و الاماكن واللغات) altmış ciltten müteşekkil Arapça lûgat kitabı. (القاموس) El-Lâmi'in bir hulâsası olup büyük Türk âlimi ve edîbi Mehmed Âsım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan meşhur lûgat kitabı. (المرقات الوفية) , (نزهة الاذهان فى تاريخ اصفهان) , (فى طبقات الحنفية) ve sâire.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm, Meşâhir-i İslâm, Kaamûs tercemesi.*

☆ ☆ ☆

266 — SEYYİD-İ ŞERÎF :

Ebu'l-Hasen, Alî b. Muhammed b. Alî el-Hüseynî el-Cürcânî, pek büyük bir şöhret sâhibi bir âlimdir. (740) senesi Cürcan'da Esterâbâd kurbunda "Tâgû" da doğmuş, (816) târihinde Sîraz'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Hanefî mezhebinde bulunan Seyyid-i Şerîf, şer'î ve edebî ilimleri Ekmelü'd-Dîn Muhammed el-Bâbertî ile En-Nûru't-Tâvûsî'den okumuş, Kutbü'd-Dîn Muhammed er-Râzî, Mevlânâ Mubârek Şah gibi ekâbirin meclislerinde bulunmuş, daha bir çok eâzımdan ilim ve irfan tahsîl etmiş, tarîkat ve tasavvuf dersini de Hoca Alâü'd-Dîn Attâr ile Nizâmüd-Dîn Hâmûşî'den almıştır.

Şark'ın pek nevvâr bir sîmâsı olan Seyyid-i Şerîf, bütün hayâtını ilim ve irfâna hasretmiş, her ilim ve fenden müstefîd olmuş, birçok ilimlere dâir kitaplar yazmış, allâme unvânını bi-hakkın ihrâz edip muhalled eserleriyle parlak bir nam kazanmıştır.

Tefsîre, hadîse, kelâma, fıkha derin bir vukuf sâhibi olduğu Keşşâf'a, Hidâye'ye, Tayyibî'nin usûl-i hadîs hakkındaki Hulâsa'sına, Mevâkıf'a yazdığı hâşiyeler ile şerhler ile isbât etmiştir. Mantıkta, felsefede mütebahhır olduğuna da bu husustaki eserleri birer şâhiddir.

Allâme Aynî diyor ki : *"Seyyid Şark'ın âlimidir."*

Pek halûk, fukarâya karşı pek mütevâzı' olan Seyyid-i Şerîf, tasavvufdan da pek çok zevk almıştı, yazılarında bu zevkin âsârı pek ziyâde göze çarpar, kendisinden bu yolda müstefîd olduğu Alâü'd-Dîn Attâr'a derin bir mahabbetle merbuttu. O muhterem mürşidin huzûrundan uzak

bulunduğu bir sırada kendisine gönderdiği bir mektûbuna şu kıt'ayı dercetmişti :

« و من عجب انی احن الیهم
و اسئل عن اخبارهم وهم معی
وتشتاقهم عینی وهم فی سوادها
ویطلبهم قلبی وهم بین اضلعی » (1)

SEYAHATLARI :

Seyyid-i Şerîf, kendi vatanında birçok ma'lûmat ile mücehhez bir hale gelmiş, fakat bununla kanaat etmeyip kudret-i ilmiyyesini tezyîd için seyahate çıkmıştı. Herat'da Kutbü'd-Dîn-i Râzî'nin meclisinde hazır bulunup kendisinden mantık okumak istemişti, pîr-i fânî denilecek bir yaşta bulunan Kutbü'd-Dîn, karşısında gözleri zekâ ve fetânet nurlariyle parlayan genç Seyyid'i görünce ma'zeret dermeyan etmiş, o cevvâl genç âlimi kendi tilmizlerinden olup Mısır'da tavattun etmiş bulunan Mübârek Şâh'a göndermişti. Bu maksatla Mısır'a müteveccih olan Seyyid, Cemâlü'd-Dîn Muhammed Akserâyî'nin şöhretini işitmiş olduğundan onu da ziyaret etmek için Anadolu'ya uğramış, Karaman'a yaklaştığı esnâda Cemalü'd-Dîn'in "İzâh" unvanlı eser hakkındaki şerhini elde ederek okumuş, bu eser pek hoşuna gitmemişti, fakat Cemâlü'd-Dîn Akserâyî'nin takrîri, tahrîrinden daha mükemmeldir, denilmiş, Seyyid de azminde sebât ederek Karaman'a kadar gelmişti. Hayfâ ki şehir kapusuna yaklaştığı zaman karşısına büyük bir ihtifâl çıktı, bu, Muhammed Akserâyînin cenâze alayı idi. Seyyid, o koca âlim ile mülâkaata nâil olamamış, fakat onun yüksek bir tilmizi bulunan Fenârî'ye mülâkî olmuştu. Bu iki ilim ve irfan seyyâresi, birlikte Mısır'a gitmiş, Ekmelü'd-Dîn'den ders almışlardır. Seyyid, bu esnâda Mübârek Şâh'ın derslerinde de bulunuyor, ondan mantık dersleri alıyordu.

Seyyid-i Şerîf, az bir müddet içinde akrânına tefevvuk etmiş, büyük bir şeref ve şan kazanmış, uzun bir müddet Mısır'da kalmıştı. Nihayet Mısır'ı bırakarak Şiraz'a gitmiş, Şah Şücâü'd-Dîn Muzaffer'in takdirlerine mazhar olmuştur.

---

(1) Meâli : Ne gariptir ki onlar benimle beraber oldukları halde ben onlar için inliyorum, onların haberlerini sorup arıyorum, onlar gözümün siyahında iken gözüm onlara iştiyak hissediyor, onlar kaburga kemiklerimin arasında iken kalbim onları arayıp duruyor.

Timurlenk (789) da Şiraz'ı elde edince Seyyid'in Ferîdü'd-Dehr bir âlim olduğunu anlamış, hakkında fevkalâde hürmetler göstermiş, bu kıymetli âlimin hanesine iltica edenlere eman vermişti. Timur bilâhare Seyyid-i Şerîf'i alıp Maveraü'n-nehr'e götürdü, artık Semerkand şehri Seyyid'in şa'şaa-i kemâlâtına sahne olmuştu. Seyyid, Timur'un vefâtını müteakıp tekrar Şîraz'a dönmüştür.

BİR MÜBÂHASE-İ İLMİYYE :

Timurlenk, yüksek âlimlere pek hürmetkâr idi, meclisinde asrının en değerli âlimleri toplanırdı, bu âlimlerden ikisi de meşhur Allâme Teftâzânî ile Seyyid-i Şerîf idi.

Teftâzânî, bînazir, mütebahhir, kıdemli ve mülâhham bir âlim olduğundan Timur'un huzurunda daima sadrı işgal eder, ayaklarını uzatarak otururdu, Timur da bu veçhile ayaklarını uzatıyordu, Allâme'nin bu vaziyeti, söylendiğine göre Timur'un pek de hoşuna gitmiyordu, fakat kendisinin henüz hükmü cereyan edemeyen yerlerde Teftâzânî'nin ilmî eserleri hükümran oluyordu. Bu cihetle onu incitmek de pek istemiyordu. Maamafih kalben Seyyid-i Şerîf'e müteveccih idi, hatta kendi kendine diyordu ki : Farz edelim ki, her ikisi de ilimce müsavidirler, ya Seyyid'in nesebce olan şerafetine ne diyelim, neden sadr-ı meclisi o işgal etmesin.

Timur, Seyyid'in bu rüchanını ilim sahasında da göstermek için huzurunda bir mübahasenin tahaddüsüne sebebiyet verdi. Şöyle ki : [1] (اولئك على هدى من ربهم) Nazm-ı Kur'ânîsinin tefsîri sırasında Zemahşerî'nin « على » kelimesine dâir işâret ettiği istiârenin yalnız bir istiâre-i teb'iyye mi, yoksa teb'iyye ile beraber bir istiâre-i temsîliyye mi olduğuna müteallik ortaya bir bahis konuldu, Nu'mânü'd-Dîn el-Harzemî de hakem nasb edilmişti.

Teftâzânî, istiâre-i teb'iyye ile istiâre-i temsîliyyenin bir yerde ictimâ' edebileceğini, Seyyid-i Şerîf de bunların ictimâ' edemiyeceğini müdâfaa ediyor, her ikisi de istinâd ettikleri delilleri îrâd ederek kendi müdâfaalarını takviyeye çalışıyordu. Nihâyet hakemin karârına mürâcaat edildi, hakem de Seyyid-i Şerîf'in lehine karar verdi. Bu hâdiseden pek müteessir olan Teftâzânî, kendi âlemine çekilmiş, zamânın nâ-revâ temâyülâtından bir eserinde yana yakıla şikâyette bulunmuş, aradan çok geçmeden ebediyet ve hakkaaniyet âlemine can atmıştır.

Bu mes'ele o târihtenberi ulemâ arasında bir münâkaşa mevzuu teşkil etmiştir. Teftâzânî'yi haklı görenler daha çoktur; Şeyhü'l-İslâm

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 5

Ebu's-Suud Efendi, Seyyid'i haklı bulmakta, Âlûsî-Zâde de Teftâzânî'yi musîb görmektedir. Âlûsî-Zâde'nin bu mes'eleye dair bir mühim risalesi vardır.

Bu edebî bir mes'eledir, zevka, i'tibâra tâbi'dir, hakîkatın hangi tarafta olduğunu riyâzî veya naklî bir kat'iyyetle isbât edecek elde bir mikyas yoktur. Bu cihetle bunu uzun uzadıya münâkaşa mevzuu etmek de pek doğru olmasa gerek. Ne yazık ki uzun bir müddet biribirini pek çok sevmiş, biribiri hakkında pek hürmetkâr bulunmuş iki muazzam âlim arasında bu yüzden bir bürûdet zuhûra gelmiş, ve bu yüzden bir ilim ve irfan güneşi bir teessür ve keder içinde sönüp gitmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Seyyid-i Şerîf'in tefsir ilmindeki kudretine yazmış olduğu Keşşaf hâşiyesi, Kaazî ta'lîkası mükemmel birer şâhiddir. Bu cihetledir ki kendisine "Eâzım-ı müfessirînin iftihârı" denilmiştir.

Keşşaf hâşiyesi : [1] « ... ما مثلاً يضرب ان يستحيي لا الله ان » âyet-i kerîmesine kadardır. Güzel tahlilleri, tetkikleri ve bâzı i'tirazları muhtevîdir. Bu hâşiye, Keşşâf'ın kenarında tab' edilmiştir.

Seyyid'in Keşşaf hâşiyesi üzerine (901) de vefât eden Muhyi'd-Dîn Muhammed b. el-Hatîb ile (816) da vefât etmiş olan Alâü'd-Dîn Alî et-Tûsî ve Kemal-Paşa Zâde birer hâşiye yazmışlardır.

Sa'dü'd-Dîn'in hafîdi Şeyhü'l-İslâm Yahyâ el-Herevî, Sa'dü'd-Dîn'in hâşiyesine yazmış olduğu hâşiyede Seyyid'in i'tirazlarına cevap vermiştir.

Sa'dü'd-Dîn'in tilmizi olup (830) da vefât eden Burhanü'd-Dîn Haydar b. el-Herevî de Keşşâf'a yazdığı ta'lîkasında Seyyid'in i'tirazlarına cevap vermeğe çalışmıştır. (885) de vefât eden Hasan Çelebi b. Muhammed Şah el-Fenârî'nin de Seyyid hâşiyesi üzerine bir hâşiyesi vardır. Bütün bunlar, Seyyid'in hâşiyesindeki ehemmiyeti göstermektedir.

Müellefâtı : (تفسير قاضى‌يه تعليقه) , (حاشية على اوائل الكشاف) , (الرسالة الشريفة) âdâb-ı mübâhase hakkında matbû'dur. (رسالة فى اصول الحديث) matbû'dur. (حاشية على المطول) , (شرح مطالع حاشيه‌سى) , (شرح شمسيه حاشيه‌سى) , (شرح طوالع حاشيه‌سى) , (حكمة العين حاشيه‌سى) , (شرح تجريد حاشيه‌سى),(رسالة فى الوجود) matbû'dur. (فرائض سراجيه شرحى) ,

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 26

(رسالة فى المناظرة) , (شرح مختصر ابن حاجب حاشيه‌سى) , (هدايه حاشيه‌سى) , (مير ايساغوجى) matbû'dur. (تعريفات سيد) matbû'dur. (شرح المواقف) matbû'dur. (معما حقنده بر كتاب) , (فارسيجه نحو و صرف رساله‌لرى) , (متن اشكال التأسيس) , (النصاب فى لغة العجم) , (شرح حكمة الاشراق) , (رسالة فى) , (رسالة فى انفس والافاق) , (رساله فى مناقب خواجه نقشبند) , (مراتب الموجودات) , (تحقيق الكليات) , (مقاليد العلوم) , علم الادمار) , (الاصول المنطقية) matbû'dur. Ve sâire.

Me'hazîr : *El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn, lûgat-ı târihiyye ve coğrâfiyye.*

★ ★ ★

267 — HÂCÎ PAŞA :

Celâlü'd-Dîn Hızr b. Hoca Alî b. Murad b. Hoca Alî b. Hüsâmü'd-Dîn, mütefennin bir âlimdir. Esâsen konyalı olup bilâhare intikal ettiği Aydın'a nisbetle "Aydınlı Hâcî Paşa" denildiği anlaşılmaktadır. (820) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hâcî Paşa, âlim, müfessir, tabîb bir zâttır. Memleketinde ilim tahsîl ettikten sonra mal'lûmâtını arttırmak için Mısır'a gitmiş, orada Seyyid-i Şerîf ile, Bedrü'd-Dîn-i Simâvî ile şerik olarak Mübârek Şâh'dan ulûm-ı akliyyeyi okumuşlar, Şeyh Ekmelü'd-Dîn'den de istifâde etmişlerdir. Bu esnâda hasta olmakla tıbba olan ihtiyâcı takdîr etmiş, ilm-i tıb tahsîl ederek kendisini tedâvîde bulunmuş, bu sâhada gösterdiği hazâkate mükâfat olarak Mısır hastahanesi baştabipliğine ta'yîn edilmiştir. Bilâhare memleketine avdet edip Aydın Hükümdârı, Aydınoğlu Mehmed Bey'in taleb ve iltimâsiyle Birgî'ye giderek orada vefâtına kadar tedrîs ve te'lîf ile iştigal etmiştir.

Müellefâtı : « مجمع الانوار فى جمع الاسرار » Arapça iki cilt tefsirdir. Bir nüshası Câru'llâh Veliyyü'd-Dîn Efendi Kütüphânesinde vardır. « مسالك الكلام فى مسائل الكلام » Kaazî'nin « طوالع الانوار » ismindeki eserinin şerhidir.

« شرح مطالع الانوار اوزرينه حاشيه » eski hikmet ile mantıka dâirdir. « مطالع الانوار » Kaazî Sırâcü'd-Dîn Mahmûd Ermevî'nin, şerhi de Râzî'nindir. Bu hâşiye, Seyyid-i Şerîf'in hâşiyesinden evvel yazılmıştır. Şerh-i Matâli'nin tasavvurât ve tasdîkat kısmına âittir. « منتخب الشفاء » ilm-i tıbba dâir olup Şifâü'l-eskam'dan hülâsa edilmiş Türkçe bir eserdir. Kendi yazısiyle bir nüshası Enderunda Üçüncü Sultan Ahmed Kütüphânesinde mevcuttur. « تسهيل » bu da tıbba âit muhtasar bir eserdir. « شفاء الاسقام و دواء الآلام » tıbba dâir Arapça bir eserdir. Müellifinin yazısiyle bir nüshası Enderun'da Üçüncü Sultan Ahmed Kütüphânesinde mevcuddur. Aydınoğlu Mehmet Bey nâmına te'lif etmiştir. « فريدة » bu da tıbba âittir. Müellifinin yazısiyle bir nüshası "Yeni Câmi" Kütüphânesinde mevcuttur. « الكمى الجلالى » bunun bir adı da « السعادة والاقبال » dir. Bu da tıbba âit Arapça bir eserdir. « كم » Türkçede "yen" ma'nâsınadır. « كمى الجلالى » müellifinin yeninde kolaylıkla taşıdığı tıb muhtırası yerinde kullanılmıştır. Bir nüshası Lâleli Kütüphânesinde mevcuttur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî = Tezkire-i meşâhir-i Osmâniyye, Şakaayık tercemesi.*

★ ★ ★

268 — KUTBÜ'D-DÎN İZNİKÎ :

Muhammed b. Muhammed, meşâyihden âlim bir zâttır. Birinci Sultan Bâyezid devri ulemâsından idi. İznik'de doğmuş ve (821) târihinde vefât etmiştir. Halil Paşa câmii ittisâlindeki türbede medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kutbü'd-Dîn, muktedir bir müfessirdir. Şer'î ve tasavvufî ilimlerde mütehassıs bulunuyordu. (795) târihinde Hasan Paşa'dan Şerh-i Matâli'i okuduğu bu kitabın âhirindeki bir yazısından anlaşılmıştır. Timura karşı zâlimâne harekâtından bahs ile bâzı ihtarlarda bulunmuştu.

Müellefâtı : « تفسير قطب الدين » bir kaç ciltten müşetekkildir. « زاد المعاد فى الفروع والاخلاق » , « العقد الثمين و العقد اليمين » , « راحة القلوب » tahsîli farz olan ilimlere dâirdir. « كتاب الصلاة » .

Me'hazlar : *Kaamûsu'l-a'lâm, Osmanlı müellifleri, Şakaayık tercemesi = Mecdi Efendi.*

★ ★ ★

269 — İBNÜ'L-BÜLKÎNÎ :

Celâlü'd-Dîn, Abdu'r-Rahman b. Ömer b. Reslan el-Kenânî el-Askalânî, Mısır'da yetişmiş büyük muhaddislerdendir. (763) de doğmuş, (824) de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbnü'l-Bülkînî, müfessir, muktedir bir zâttır. Babasının vefâtından sonra fetvâ riyâseti kendisine müntehî olmuş ve defeât ile Mısır kadılığında bulunmuştur.

Müellefâtı : « التفسير » nâ-tamamdır. « الفقه » , « مجالس الوعظ » , « الافهام لما فى البخارى من الابهام » Sahîh-i Buhârî hâşiyesidir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

270 — BEDRÜ'D-DÎN B. KAAZÎ SİMÂVNA :

Şeyh Bedrü'd-Dîn, Mahmûd b. İsrâil b. Kadı Simâvna, meşhur bir zâttır. Rumeli'de "Simavna" kal'asında doğmuş, (823) târihinde Siroz'da salben i'dâm edilmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Bedrü'd-Dîn, Hanefî fukahâsından ve ehl-i tasavvufdan bir âlimdir. Şâhidî'den ders almış, Mısır'a rıhlet ederek Seyyid-i Şerîf ile berâber Mübârek Şâh'dan ve Ekmelü'd-Dîn'den ilim tahsîl etmiş, Hüseyn Ahlâtî'den de tasavvuf ahzeylemiş, bir aralık Tibrîz'e gitmiş, Timur'un meclisinde beyne'l-ulemâ vuku' bulan bir mübâhaseden dolayı hakem ta'yîn edilerek fazlını isbâta muvaffak olmuştu. Heşt behişt'deki ve sâiredeki rivâyete nazaran isyankâr bir rûha mâlik olup bâzı gayri meşrû' akvâl ve ef'âli görüldüğünden i'dâm edilmiştir. Mevzûâtü'l-ulûm'daki beyânâta göre de Bed-

rü'd-Dîn, Yıldırım Bâyezid'in oğlu Mûsa Çelebi'nin kazaskeri olup, ba'dehû Çelebi Mehmed tarafından habsedilmiş, bir aralık firar ederek Emir İsfendiyâr'ın yanına gitmiş, oradan da Tataristan'a gitmek istemişti. Fakat Emir, Çelebi Mehmed'den korkarak bu zâtı Zagza'ya gönderdi. Orada birçok kimseler başına toplanarak kendisine hümette bulundular. Nihâyet bâzı kimselerin iğmâzına mebnî zulmen katl edilmişti.

Müellefâtı : « نور القلوب » iki ciltlik bir tefsirdir, etrâfında hâmişleri de vardır. Gayet lâtif bir tefsir olduğu mervîdir. « لطائف الاشارات » fürûa dâirdir. « جامع الفصولين » fıkıhdan Fusûl-i İmâdî ile Fusûl-i Üşrûşînî'yi câmi'dir. « عنقود الجواهر » , « مرة القلوب » , « واردات » tasavvufa dâirdir. Şer'-i Şerîf'e muhâlif bir kısım beyânâtı muhtevîdir. Şeyh Muhyi'd-Dîn Muhammed, Nûrü'd-Dîn-Zâde tarafından üzerine yazılan şerhde bir çok i'tirazlar dermeyân edilmiştir. Şeyh Abdullah İlâhî tarafından da bir şerh yazılmıştır. Daha başka te'lîfâtı da vardır.

Me'hazlar : *Şakaayık-ı Nu'mâniyye, El-Fevâdü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

271 — HOCA MUHAMMED PARSÂ :

Şeyh Muhammed b. Mahmûd el-Buhârî, Nakşıbendî meşâyıhından meşhur bir zâttır. Tahmînen yetmiş üç yaşında iken (822) târihinde Medîne-i Münevvere'de vefât etmiş, namazında Şemsü'd-Dîn-i Fenârî bulunmuştur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Muhammed Parsâ, pek muhterem bir ârifdir. Şeyh Bahâü'd-Dîn Nakşibendî'nin en güzîde halîfelerindendir. Müşârün-ileyhe intisâb için gelip hânesinin önünde durmakta iken kendisi bir câriye görüp *"Dışarıda bir genç parsâ var"* diye Hazret-i Şeyh'a haber vermiş, o da mülâkat esnâsında *"Sen parsâ imişsin"* diye iltifatta bulunmuş olmakla Hoca Muhammed, Parsâ lâkabiyle şöhret bulmuştur. Şeyh Bahâü'd-Dîn'in Hicaz'a ikinci seferinde şeref-i refâkatine nâil olmuş, sonra kendisi de ikinci defa olarak Hicaz'a gitmiş, ba'de'l-hacc hasta olarak Medîne-i Münevvere'ye gidip orada irtihâl etmiştir.

Müellefâtı : « تفسير » Mülk ve Nebe' cüzlerinden bâzı sûrelerin Fârisîce tefsîridir. Kazasker Mehmed Murad Kütüphânesinde (73) nu-

marada Molla Câmi'nin yazısiyle bir nüshası mevcuttur. « فضل الكتاب » ve sâire.

Me'hazlar : *Reşehât, Kaamûsü'l-a'lâm, Keşfü'z-zunûn, Şakaayık tercemesi.*

★ ★ ★

272 — KARA YA'KUB :

Mevlâ Kara Ya'kub b. İdrîs Karamânî, ulemâdan bir zâttır. (789) târihinde Niğde kasabasında doğmuş, (833) de vefât etmiştir. Kabri Lârende'dedir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I İLMİSİ :

Kara Ya'kub, tefsîre, hadîse, fıkha ve siyere vâkıf bir âlimdir. Evvelâ kendi memleketinde sonra da Arap ve Acem diyârında tahsîlini ikmâl etmiş, ba'dehu Lârende kasabasında tedrîs ve te'lîf ile meşgul olmuştur.

Müellefâtı : « حاشية على البيضاوى » , « شرح المصابيح » , « شرح هداية » , « اشراق التواريخ » Peygamberlerin, Kibâr-ı Sahâbe ile Tâbiîn'in ve bir kısım meşâhirin terâcim-i ahvâlini câmi'dir. İmam Gazâlî'nin terceme-i hâliyle nihâyet bulmuştur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık tercemesi.*

★ ★ ★

273 — MUHAMMED FENÂRÎ :

Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemsü'd-Dîn, Osmanlı Şeyhü'l-İslâmlarının birincisidir. (751)'de "Fenâr" karyesinde doğmuş, (834) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYEHATLARI :

Fenârî merhum, Alâü'd-Dîn Esved, Cemâlü'd-Dîn Akserâyî, Ekmelü'd-Dîn Babertî gibi meşâhirden ilim ve irfan tahsîl etmiş, babası Ebû Muhammed Hamza'dan ve Şeyh Hamîdü'd-Dîn Kaysarî'den de tasavvuf öğrenmiştir. Kendisinden de İbn-i Hacer gibi, Kâfiyeci Muhyi'd-Dîn gibi meşhur zevât icâzet alarak müstefîd olmuşlardır.

Fenârî, kendi vatanında ilim ve irfan kazandıktan sonra ma'lûmâtını tevsî' için Mısır'a gitmiş, orada Seyyid-i Şerîf ile şerîk olarak Şeyh Ekmelü'd-Dîn gibi bir allâmeden birçok istifâdelerde bulunmuştur. Bir aralık vatanına dönmüş, ba'dehu yine Mısır'a gitmiş, orada ulemâ ve fuzala ile mübâhaselerde bulunarak ne kudretli bir âlim olduğunu isbâta muvaffak olmuştu.

(822) senesinde Hicaz'a gitmiş, avdetinde Mısır Sultanı Melik Müeyyed'in da'vetiyle Kahire'ye uğramış, birçok fuzala ile hem-sohbet olmuş, bu yolculuğu esnâsında Kuds-i Şerîf'i de ziyâret etmişti.

(832) târihinde Antakya ve Şam tarîkıyle tekrar Hicaz'a gitmiş, mukaddes makamları ziyâret etmiş, avdetini müteâkip vefâtı vuku' bulmuştur.

Fenârî merhûmun âhir-i ömründe gözlerine bir perde gelmiş, fakat bilâhare zâil olmuştu, son haccını bunun bir şükrânesi olmak üzere îfâ etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed Fenârî, asrının büyük bir allâmesidir, sekizinci asırda teferrüd eden dört zattan biridir. Şöyle ki : Bu asırda Şeyh Sirâcü'd-Dîn İbnü'l-Mülâkkan, fıkıh ve hadîse âît birçok te'lîfâtiyle; Fîruzâbâdî, lûgat ilmindeki kudretiyle; Zeynü'd-Dîn et-Tûfî, hadîs ilmindeki vukufiyle; Fenârî merhum da aklî ve naklî ilimlerdeki ıttılaiyle teferrüd etmişdi.

Fenârî, Bursa'da müderrislik ve kadılık vazîfelerini îfâ etmiş, ikinci Sultan Murad Han'ın büyük teveccühlerine mazhar olarak iftâ makaamına irtikaa eylemiş, Padişah'ın müşâvir-i hâssu'l-hâssı bulunmuştur.

Bu yüksek âlime karşı halkın gösterdiği ihtirâmât fevkalâde idi. Câmi-i şerîfe giderken halk kendisini görmek için toplanır, o fazîlet timsâlini görmekten büyük bir haz duyarlardı.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Fenârî merhum, tefsir ilminde de tam bir vukuf sâhibidir. Fâtiha-i Şerîfe için yazmış olduğu bir tefsir buna şâhittir. Bu tefsir kitabının mukaddimesinde ilm-i tefsîre, tefsîrin istinâd ettiği ilimlere, müfessirlerin ittihâz edecekleri tertip ve usûle dâir pek mühim ma'lûmât vardır. Bu kıymettar eser, ilmî, tasavvufî bir çok mütâlâât ve tahkîkat ile tezyîn edilmiştir. Bu eserde Muhyi'd-Dîn-i Arabî'nin tefsîrinden bâzı parçalar alınmış, ezcümle Fütûhât-ı Mekkiyye'den neş'et-i uhreviyye hakkında uzun bir bahis iktibâs edilmiştir.

Fenârî merhum, Muhyid-Dîn-i Arabî'ye temâyül ile ve onun Fusûs'unu okutmasiyle teayyüb edilmekte imiş, Mısır'a gidince bu temâyülünü izhâr etmemiş olduğu mervîdir.

Velhâsıl : Gâh lisân-ı ilm ile ve gâh lisân-ı tasavvuf ile pek de mürettep görülmiyecek bir tarzda yazılmış, bir hayli nâfi' ma'lûmâtı da muhtevî bulunmuş olan bu Fâtiha tefsîri, ilm-i tefsîre vukuf için insana büyük bir rehberlik edecek bir mâhiyettedir.

Fenârî merhum bu tefsîri Osmanlılar'a intisâbından evvel yazmış olmalıdır. Çünkü bunun mukaddimesinde Muhammed b. Saîd Şehîd Alâü'-Dîn Bey İbn-i Karaman nâmına bir medhiye vardır. Bu tefsîri onun işâretiyle yazmış olduğunu göstermektedir.

Müellefâtı : (عيون الاعيان) Fâtiha tefsîridir. Matbû'dur. (فصول البدائع فى اصول الشرائع) usûl-i fıkha dâir bir eserdir, otuz sene-de yazıldığı mervîdir. (شرح ايساغوجى) Bir gün içinde yazılmıştır. (انموذج العلوم) yüz fenden bâhis bir risâledir. (فرائض سراجيه شرحى) , (عويصات الافكار) , (شرح مواقف اوزرينه تعليقات) bâzı fenlere dâir müşkil sualleri câmi' bir risâledir. (منظوم بر رساله) her biri bir ilme âit olmak üzere garip bir şekilde tanzim edilmiş yirmi kıt'adan müteşekkildir.

Me'hazlar : *Devhatü'l-meşâyih, El-Fevâidü'l-behiyye, Buğyetü'l-vuât, El-A'lâm, Mevzûâtü'l-ulûm.*

★ ★ ★

274 — ALİYYÜ'L-MEHÂYİMÎ :

Şeyh Alî b. Ahmed b. Alî İbrâhim b. İsmâil el-Kevkebî el-Hindî "El-Mahdûmü'l-Mehâyimî" demekle ma'ruf, muhterem bir zâttır. Hindistan'-da Bombay kurbunda Mehâyim karyesine mensuptur. (776)'da doğmuş, (835)'de vefât etmiştir. Kabri Mehâyim'de bir ziyâretgâhdır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Alî Mehâyimî, muktedir bir âlim, ince ruhlu, müteşerri', mütefekkir bir tasavvuf ehlidir. (تبصرة الرحمن و تيسر المنان ببعض ما يشير الى اعجاز القرآن)

unvâniyle pek güzel, mutasavvifâne bir tefsir kitabı te'lîf etmiştir. Bu eserinde ilm-i tefsîr ile tasavvufu mezcederek Âyât-ı Celîleyi muhtasar, müfîd ve pek lâtif bir veçhile tefsîr etmiş, kendi ibâreleriyle âyetler arasında pek mükemmel bir insicam ve irtibat vücûde getirmiştir. Bu tarzda yazılmış başka bir tefsîre tesâdüf edilemez, denilse mübâlâga edilmemiş olur. İki cilt olarak Hind'de, Mısır'd basılmıştır.

Bu muhterem müfessirin : « مرآة الدقائق فى شرح مرآة الحقائق » nâmında bir eseri daha vardır ki Bemmî'de tâb' edilmiştir.

Me'hazlar : *El-A'lâm*, *Mu'cemü'l-matbûât*.

★ ★ ★

275 — EL-HAFÎD İBN-İ MERZUK :

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn-i Merzuk et-Tilimsâni, kudretli bir âlimdir. (766)'da Tilimsen'de doğmuş, (842)'de yine orada vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Merzuk, fakîh, muhaddis, usûle, edebiyâta vâkıf bir zâttır. Hicaz'a, Meşrık havâlîsine seyahatte bulunmuştur.

Müellefâtı : (تفسير سورة الاخلاص)،(أنوار الدراری فی مکررات البخاری)، (شرح البردة) üç tânedir. (ارجوزة فی القراآت) Şâtıbiyye tarzındadır.

Me'haz : *El-A'lâm*.

★ ★ ★

276 — YAZICI - ZÂDE :

Şeyh Mehmed Bîcân İbni'l-Kâtib Salâhü'd-Dîn, meşhur bir zâttır. Rumelide Malkara köylerinden "Kadıköy"ünde doğmuş, Gelibolu'da ikaamet edip (٨٥٥) senesinde vefât etmiştir. Türbesi Gelibolu'da bir ziyâret-gâhtır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

İkinci Sultan Murad devri meşâyihından olan Yazıcı-Zâde, âmmenin teveccühüne mazhar olmuş, rûşen-zamîr bir pirdir. Evvelâ birçok zevattan ilim tahsîl etmiş, İran'a, Mâverâü'n-Nehr'e giderek Haydar Hâfî, Zeynü'l-Arab gibi fuzalâdan müstefîd olmuş, sonra Ankara'dan Edirne'ye

giderken Gelibolu'ya uğramış olan Hacı Bayrâm-ı Velî'ye intisâb ederek tarîkatden de feyz almış, o büyük mürşidin en güzîde halîfeleri sırasına geçmiştir.

Konya muzafferiyetini bildirmek için Hüdâvendigâr Gazî tarafından sefâretle Mısır'a gönderilmişti. Tabiat-ı şâirâneye mâlik idi. Âşıkaane, ârifâne birçok manzûmeleri vardır. Mahlâsı *"Dâî"* dir. Bâ-husûs (853)' de ikmâl etmiş olduğu Muhammediyye unvânlı Türkçe manzum eseri pek meşhurdur. Bir zamanlar Anadolu'nun birçok yerlerinde, bilhassa kış geceleri köy meclislerinde mütemâdiyen okunurdu. Bu kitabı Bursa'lı İsmail Hakkı merhum şerh etmiştir.

Müellefâtı : (تفسير الفاتحة) bu tefsîrin Melâhide-i Vücûdiyyeyi red için yazıldığı dîbâcesinde mezkûrdur. (محمّدية) , (شرح فصوص الحكم) , (مغارب الزمان لغروب الاشياء فى العين والعيان) Arabcadır ve Muhammediyye'nin aslıdır. Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Kaamûsü'l-a'lâm, Lûgaatı târihiyye ve coğrafya, Osmanlı müellifleri, Şakaayık tercemesi.*

★ ★ ★

277 — BÜRHÂNÜ'D-DÎN EL-BİKAAÎ :

Bürhânü'd-Dîn, İbrâhim b. Ömer, meşhur bir müfessirdir. Aslı Suriye'de "Bikaa" denilen mahaldendir. (809) da doğmuş, Dimeşk'da ikaamet edip orada (885) târihinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Bikaaî, kudretli bir müfessirdir, edîb, mütefekkir, müverrih bir zâttır. Münâsebât-ı Bikaaî diye ma'rûf olan tefsîrini (861)'de yazmaya başlamış, yarısına kadar yazmış, birçok munsif âlimler tarafından takdirlere mazhar olmuş, fakat birtakım hâsidlerin de dedi-kodusunu celbetmiş olduğundan araya fâsıla girmiş, bâzı vak'alar tehaddüs etmiş, nihâyet (885) târihinde ikmâline muvaffak olmuştur. Bu, kendi tarzında bî-nazîr bir tefsirdir, sûreler ile âyetlerin arasındaki münâsebetleri, irtibatları gösterir, esrâr-ı Kur'âniyyenin tecellîsine hizmet eder; büyük bir iktidârın, nûrânî bir fikrin mahsûlü olduğunda şüphe yoktur. Muhi'd-Dîn-i Arabî hakkında şiddetli tenkitleri vardır.

Müellefâtı : (نظم الدرر فی تناسب الآی والسور) tefsirdir. Buna El-Münâsebât, Tefsîrü'l-Bikaaî dahi denir. İki cilttir. Bir nüshası Nuruosmâniye Kütüphânesinde (242) numarada mevcuttur. (مصاعد النظر الاشراف علی مقاصد السور) her sûrenin ismiyle müsemmâsı arasındaki mutâbakatı gösterir bir eserdir. Bir nüshası Bağdatlı Vehbi Efendi Kütüphânesinde (96) numarada mevcuttur. (الفتح القدسی) Âyetü'l-Kürsî'nin tefsîridir. (879) senesinde Kahire'de ikmâl edilmiştir. (عنوان العنوان) , (الاقوال القویمة فی حکم النقل من الکتب القدیمة) Ünvân-ı zamân'ın hülâsasıdır. (اخبار الحلاد فی فتح البلاد),(اشواق الاشواق) Masâriü'l-uşşâk'ın muhtasarıdır. (الباحة فی علمی الحساب والمساحة) , İbn-i Kayyim'in Kitâbü'r-rûh'undan ihtisâr edilmiştir. (سر الروح) London'da basılmıştır. (لعب العرب بالمیسر = فی الجاهلیة) Matbû'dur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât, Sicill-i Osmânî.*

★ ★ ★

278 — ALÂÜ'D-DÎN SEMERKANDÎ :

Seyyid Alâü'd-Dîn Alî b. Yahyâ es-Semerkandî, muhterem bir âlimdir. Sôfiyyeden olup Maverâü'n-Nehir'den Rum diyârına hicret ederek Lârende kasabasında ikaamet etmiş ve rivâyete nazaran yüz elli yaşına yakın iken (860) târihinde Lârende'de vefât eylemiştir. Kendisine : Alâü'd-Dîn Karamânî de denir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Hanefiyyü'l-mezheb olan Şeyh Alâü'd-Dîn, kudretli, mütefekkir bir âlimdir, (بحر العلوم) unvânlı tefsîri dört ciltten müteşekkil olup Mücâdele sûresinde nihâyet bulmuştur. Bu tefsîr, birçok tefsir kitaplarından intihab edilen ve müellifi tarafından da ilâve olunan pek fâideli ma'lûmâtı câmi'dir. Bu tefsir, mütâlâa erbâbını birçok tefsirlerden müstağnî kılacak bir tarzda yazılmıştır. Âyetler, kelimeler güzelce tahlil ve tavzîh edilmiş, tefsir vecihleri gösterilmiş, bilhassa belâgat cihetine pek i'tinâ olunmuş, arasıra pek güzel mutasavvifâne şeyler de bildirilmiştir.

(بسم الله) Lâfz-ı Şerîfinin tefsîrinde deniliyor ki : Burada « بالله » denilmeyip de « بسم الله » denilmesi yemin ile teyemmünün arasını fark ve teberrük ve istiânenin İsm-i İlâhî'yi zikir ile olacağına işâret içindir.

Bu tefsirde kelâm mes'elelerinde de arasıra bahsedilerek Mu'tezile reddolunmuştur.

Velhâsıl : Fâideli mübârek bir eserdir. Nahil Sûresinin âhirine kadar bir nüshası Lâleli Kütüphânesinde (98) numarada mevcuttur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

279 — CELÂLÜ'D-DÎN EL-MAHALLÎ :

Celâlü'd-Dîn, Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî, meşhur bir âlimdir. (791)'de Kahire'de doğmuş, (864)'de Mısır'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Celâlü'd-Dîn, tefsir, kelâm, usûl, fıkıh, nahiv, mantık gibi ilimlerde bi-hakkın mütehassıs idi. El-Bedr Mahmûd el-Aksarâyî'den, Bîcûrî'den, Şems-i Bisâtî ile Alâ-i Neccârî'den ilim tahsîl etmiş idi, bir zekâ hârikası sayılırdı, bâzı muâsırları derlerdi ki : *"Mahallî'nin zekâsı elması deler"* kendisine tevcih edilen kadılıkdan imtinâ edip Müeyyediyye ve Berkukiyye'de tedrîsat ile meşgul olmuştur. Bâzı eserleri vardır. (كنز الراغبين) iki cilttir. Fıkh-ı Şâfiî'den "Minhâc"ın şerhidir. (شرح جمع الجوامع) usuldendir. (شرح الورقات) usuldendir. Bâhusûs Bakare Sûresinden İsrâ' Sûresinin nihâyetine kadar bir tefsîr yazmıştır ki, bunu bilâhare Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî ikmâl etmiştir.

(تفسير جلالين) diye yâdolunan bu mübârek tefsir, gaayet muhtasar, müfid bir eserdir. Her iki müfessir aynı üslûbu ta'kîb etmiştir. Garib kelimelerin ma'nâları gösterilmiş, meşhur kırâetlere tenbîh olunmuş, ercah olan kavillere i'timâd edilmiştir. Bu veciz tefsîre « لب التفاسير » denilse lâyıktır.

CELÂLEYN HÂŞİYELERİ :

1 — (910)'da doğmuş ve (1006) târihinde Mısır'da vefât etmiş olan Muhammed Bedrü'd-Dîn el-Kerhî, (مجمع البحرين) nâmiyle Celâleyn üzerine dört ciltlik bir hâşiye yazmıştır.

2 — (1036)'da Fas'da vefât etmiş olan Abdü'r-Rahmân b. Muhammed el-Fâsî el-Kasrî'nin de bir hâşiyesi vardır.

3 — (1190) târihinde vefât eden Atıyye b. Atıyye el-Burhânî el-Üchûrî'nin de (كتاب الكوكبين النيرين فى حل الفاظ الجلالين) nâmiyle bir hâşiyesi mevcuttur.

4 — (1204)'de vefât eden Şeyh Süleyman Cemel'in de (الفتوحات الالهية) adında dört ciltlik bir hâşiyesi vardır.

5 — (1268) târihinde vefât eden Muhammed b. Sâlih es-Sibâî de Celâleyn tefsîrine üç ciltlik bir hâşiye yazmıştır.

6 — Sa'du'llah b. Gulâm el-Kandihârî de (كشف المحجوبين عن حذى تفسير الجلالين) isminde bir hâşiye vücûde getirmiştir. Hanefiyyü'l-mezhep ve Nakşibendî tarîkına mensûb olan bu zâtın bu eseri iki cüz' olarak Bombay'da tab' edilmiştir.

7 — Şemsii'd-Dîn Muhammed el-Alkamî de « قبس النيرين على تفسير الجلالين » ismiyle iki ciltlik bir hâşiye yazmıştır.

8 — Abdullah en-Nibrâvî eş-Şâfiî'nin de « قرة العين و نزهة الفؤاد » unvâniyle altı ciltlik bir hâşiyesi vardır.

9 — Aliyyü'l-Kaarî merhum da (جمالين) nâmiyle bir hâşiye yazmıştır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-Vasît fi'l-edebi'l-Arabî ve târihihî, Mu'cemü'l-matbûât, El-A'lâm.*

★ ★ ★

280 — ALEMÜ'D-DÎN EL-BÜLKÎNÎ :

Alemü'd-Dîn Sâlih b. es-Sirâc Ömer el-Bülkînî, muhterem bir âlimdir. (868) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I ILMİSI :

Şâfiî mezhebinde bulunan Alemü'd-Dîn, müfessir, muktedir bir zâttır. (تفسير البلقيني) diye yâd olunur bir tefsîri vardır. Kendisi müfessir Celâlü'd-Dîn Abdu'r-Rahmân el-Bülkînî'nin kardeşidir.

Me'haz : *Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

281 — ALÂÜD-DÎN MUSANNİFEK :

Mevlâ Alâü'd-Dîn Alî b. Mecdü'd-Dîn Muhammed eş-Şahrûdî, ma'rûf bir âlimdir, Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin ahfâdındandır. Nesebi bir cihetten Hazret-i Ömer'e, bir cihetten de Hazret-i Sıddîk'a müntehî olur. (803) târihinde Horasan'da Bistam mülhakaatından "Şâhrûd" da doğmuş, (875)'de İstanbul'da vefât etmiştir. Ebû Eyyûb-i Ensârî civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYEHATLARI :

Alâü'd-Dîn, Teftâzânî'nin tilmîzi olan Celâlü'd-Dîn Yûsuf ile Kutbü'd-Dîn Ahmed el-Hèrevî'den Arabiyyeyi, Abdü'l-Azîz Ahmed el-Ebherî'den fıkh-ı Şâfiî'yi, Fasîhü'd-Dîn'den de fıkh-ı Hanefî'yi teallüm etmiştir.

(823) târihinde birâderi ile berâber tahsîl için seyehâte çıkmış, (839) senesinde Herat'a gitmiş, bilâhara (848) târihinde Osmanlı ülkesine hicret ederek evvelâ Konya'da müderris olmuş, ba'dehu Vezir Mahmud Paşa'nın da'vetiyle İstanbul'a gelip Sultan Fâtih'e takdîm edilerek iltifatlara, muhassasâta nâil olmuş, vefâtına kadar İstanbul'da yaşamıştır.

Musannifek, anlaşıldığına göre evvelâ bir müddet Karaman'da kalmış, ba'dehu İstanbul'a rıhlet etmiştir. « ملتقى البحرين » unvâniyle yazmış olduğu tefsîrin mukaddimesinde : Karaman'dan İstanbul'a geldiğini, Karaman'ın harâb-ı hazîzinden kurtulup sâhib-i devlet, âlî-himmet olan zevâtın civârı evcine intikal ettiğini, Allâh'ın inâyetiyle zulmetlerden nûra çıktığını söylüyor, ve Fâtih hakkında yazmış olduğu bir kasîdesi şu beyitleri de ihtivâ ediyor :

« آزادەم ز ملك دو عالم ولى هنوز
دارم شرف ز بندگئ شهريار خويش

از صد هزار تیر حوادث مراچه غم
چون کرده‌ام زلطف شهنشه حصار خویش » (1)

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Mevlânâ Alâü'd-Dîn, âlim, fâzıl, şâir bir zâttır. Pek genç iken te'lîf ve tasnîfe başlamış olduğu cihetle kendisine tasgîr sîgasiyle (Musannifek) lâkabı verilmiştir. Feyizli bir kalem sâhibidir, tasavvufdan da nasîbedârdır. Birçok eserlere mâlik olan bu zât, Sultan Fâtih nâmına da, müşârün-ileyhin işâretiyle Fârisiyyü'l-ibâre bir tefsîr yazmıştır. Bu tefsîrin ismi (كتاب الشفاء فى تفسير كلام الله المنزل من السماء) dir. Buna : "Muhammediyye" de denilmektedir. Bu tefsirde zâhir ve gayri zâhir hakîkatler bast edildiği için buna « ملتقى البحرين » nâmı da verilmiştir. Binâenaleyh bu üç nâmiyle yâd edilen tefsir, müteaddit değil, birdir. Nitekim bu tefsîrin mukaddimesinden de bu cihet anlaşılmaktadır. Keşfü'z-zunûn'da ise tefsîr-i Muhammediyye ile Mülteka'l-bahreyn başka başka gösteriliyor, bu doğru olmasa gerek.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Alâü'd-Dîn, Fâtih'e usûlen bir Tuhfe takdim etmek istemiş, Fâtih'in işâretine mebnî Fârisiyyü'l-ibâre olan Mülteka'l-bahreyn'i yazıp Padişah'a ref' etmiştir. Bu tefsîr-i şerîf, birçok mühim mesâil ve mebâhisi câmi'dir, fasîhâne bir ibâre ile yazılmıştır, hele dîbâcesinde tefsir kavâidine âit pek kıymetli ma'lûmat vardır. Şöyle ki :

Bu tefsîrin mukaddimesinde birtakım fâideler kaydedilmiştir. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlüne, inzâlin îzâhına, Kur'an lâfzının ma'nâsına, Kur'ân'ın kelâmî-ı lâfzî ve nefsî i'tibâriyle ma'nâlarına, tefsîrin mâhiyetine, kırâet vecihlerini beyâna, Sahâbe-i Kirâm ile Tâbiîn ve Müteehhirîn arasındaki müfessirlerin merâtibine müteallıktır.

Bir "fasl" unvânı altında da bir takım kaaideler zikredilmiştir. Bunlar da elfâz-ı Kur'âniyye'nin zevâhirinden udûl edilmesinin câiz olmadığına, yâni nusûs-ı şer'iyyeyi zevâhiri vechile kabûl etmenin vücûbuna ve sâireye âittir. Bu hususta şer'î ve aklî deliller, mütâlâalar serdedilmiştir.

---

(1) Meâli : İki cihânın mülkünden kurtulmuş, hür bulunmaktayım, fakat hâlâ kendi hükümdârımın bendeliğinden bir şeref tutmaktayım. Yüz binlerce hâdiseler okundan bana ne gussa, çünkü ben Ulu Padişahın lûtfundan kendi kal'amı yapmış bir haldeyim.

Bilâhare Eûz-ü Besmele'nin ve müteâkiben Âyât-ı Celîlenin tefsîrine başlanmış, lisan, belâgat, fıkıh, usul, maarif ve letâif i'tibâriyle birçok şeyler yazılmıştır. Bundan başka esbâb-ı nüzûl gösterilmiş, sûrelerin fazâiline dâir ma'lûmat verilmiş, bir nevi' "İbn-i Nakîb" mesleği ta'kîb edilmiştir.

Alâü'd-Dîn, bu tefsîrinde ilm-i hilâfa dâir de birçok şeyler yazmıştır. Meselâ : Namazda Fâtiha Sûresinin her halde okunması farz mıdır, değil midir? mes'elesine âit mezâhib-i erbaa imamlarının akvâlini ve istinâd ettikleri delilleri uzun uzadıya yazıyor, muhâkemeler yapıyor, cemâatle kılınan namazlarda da her musallî için kırâetin farziyyetine kaail olan eimmenin ictihâdını kuvvetli buluyor. Resûl-i Ekrem'in bir münâdîsi, Medîne-i Münevvere'de : (لا صلاة الا بقراءة ولو بفاتحة الكتاب) diye nidâ etmiş olduğundan bahisle bundan Fâtiha kırâetinin farziyyetine istidlâl etmek istiyor. Fakat bu istidlâl zaifdir, bu olsa olsa yalnız kırâetin farziyyetine delâlet eder, yoksa ale't-ta'yîn Fâtiha kırâetinin farziyyetine delâlet etmez.

Velhâsıl : Bu tefsîr-i şerîf, tertîbindeki ve mebâhisin yerli yerinde yazılmamış olmasındaki noksana rağmen pek fâideli bir eserdir. Maalesef ikmâl edilememiştir.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) bir kaç ciltten müteşekkil, nâ-tamam bir tefsirdir, Fâtih'e nisbetle (El-Muhammediyye) diye tesmiye edilmişir. Bir nüshası Fâtih Kütüphânesinde (636) numarada, bir nüshası da Kütüphâne-i Umûmî'de (296) numarada mevcuttur. (کشاف حاشیه‌سی) bunu 856 târihinde yazmıştır. (انوار الا حداق) Vezir Mahmud Paşa için Fârîsîce yazılmıştır. (تحفة السلاطين),(التحفة المحمودية), (شرح ارشاد) , (شرح اللباب) , (شرح آداب البحث) , (شرح مصابيح بغوى) , (شرح قصيدهٔ بردة) , (شرح شرح المفتاح) , (شرح المطول) , (شرح الهداية) , (شرح الوقاية) , (شرح قصيدهٔ روحية) , (حاشيهٔ شرح المطالع) , (حدائق لايمان لا هل العرفان) .

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn, Kaamûsu'l-a'lâm.*

★ ★ ★

282 — ALÂÜ'D-DÎN ÇELEBİ :

Alî b. Hüseyn, Amasya'lı bir âlimdir. (875)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Alâü'd-Dîn Alî, fâzıl bir zâttır. Sûre-i Yâ-sîn için bir tefsîr yazmıştır. Bir nüshası Yerebaṭan'da Es'ad Efendi Kütüphânesinde mevcuttur. Âdâb ve terbiyeden bâhis (تاج الادب) veya (طريق الادب) isminde bir eseri daha vardır. Bir nüshası Nûruosmâniye Kütüphânesinde mevcuttur. Bu eseri 857'de, yâni İstanbul'un fethi senesinde te'lîf etmiştir. (نصائح المسلمين) isminde manzum bir eseri de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

283 — ABDU'R-RAHMÂN ES-SEÂLİBÎ :

Ebû Zeyd, Abdu'r-Rahmân b. Muhammed b. Mahlûf el-Mâlikî el-Eş'arî, muktedir âlimlerdendir. Afrika'da Cezâir mülhakaatından Seâlibe'ye mensuptur. Cezâir civârında "Vâdîyüsr" denilen mahalde (785) târihinde doğmuş, (875)'de Cezâir'de vefât etmiştir. Kabri bir ziyâretgâhtır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Abdu'r-Rahmân Seâlibî, bir allâmedir. İlim taḥsîli için seyahatlerde bulunmuş, ezcümle "Câye" şehrine gidip orada başlıca taḥsîlini yapmış, sonra Şark'a teveccüh edip Mısır'da Şeyh Veliyyü'd-Dîn Irâkî'ye mülâkî olmuş, daha sonra Mekke-i Mükerreme'ye gidip birçok muhaddisler ile görüşmüş, ba'dehu Mısır'a dönmüş, bir sene de gidip Tunus'da kalmış, oradan da Cezâir'e avdet etmiştir. (الجواهر الحسان فى تفسير القرآن) unvânlı bir tefsîri vardır. Bu nefis bir eserdir. İbn-i Atıyye ile Ebû Hayyân tefsirlerinin bir zübdesidir. Sefâkusî'den de i'rab mes'elelerini almıştır.

Müellefâtı : (الجواهر الحسان) Koca Râgıb Kütüphânesinde (77) numarada bir nüshası mevcuttur. Tab' edilmiştir. (العلوم الفاخرة) matbû'dur. (المختار من الجوامع فى محاذاة الدرر اللوامع فى الامور الآخرة) matbû'dur. (الذهب الابريز فى غريب القرآن العزيز) و (فى اصل مقرأ الامام نافع)

(الانوار المضيئة الجامع بين الحقيقة والشريعة),(روضة الازهار ونزهة الاخبار) ,

(كتاب المرائى) Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Ed-Dav'ü'l-lâmi' li's-Sehâvî, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

284 — SEYYİD AHMED KIRÎMÎ :

Kırımî Seyyid Ahmed b. Abdullah, ulemâdan bir zâttır. (879)'da vefât etmiştir. Kabri Fâtih civârında Molla Kestel mescidi yanındadır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSÎ :

Ahmed Kırîmî, kudretli bir ilim sâhibidir. Sultan Fâtih'in teveccühlerine mazhar bulunmuştu. Tefsîr-i Beyzâvî'ye (مصباح التعديل فى كشف انوار التنزيل) unvânlı bir hâşiyesi vardır. Bir nüshası Üsküdar'da Atik Vâlide Kütüphânesinde mevcuttur.

Müellefâtı : (حاشيهٔ تفسير بيضاوى) , (حاشيهٔ شرح عقائد) , (حاشيهٔ تلويح) , (حاشيهٔ مطول) . Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

285 — MUHYİ'D-DÎN KÂFİYECİ :

Muhyi'd-Dîn Muhammed b. Süleymân b. Saîd, büyük bir Türk âlimidir. Esâsen Bergama'lıdır. İbn-i Hâcib'in Kâfiye kitabiyle çok iştigal ettiği için *"Kâfiyeci"* nisbetini almıştır. (788)'de doğmuş, (879) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYAHATLARI :

Muhyi'd-Dîn, bir müddet vatanında ilim ve irfan tahsîl edip ba'dehu ma'lûmâtını tevsî' için seyahate çıkmış, Acemistan'a, Tataristan'a rıhlet etmiş, daha sonra Kahire'ye giderek orada tekemmül etmiştir. Şemsü'd-Dîn Fenârî'den, Mecma' şârihi İbn-i Ferişte'den, Hâfızü'd-Dîn Muhammed el-Bezzâzî'den, Teftâzânî'nin tilmizi Burhan Hayder'den ilim tahsîl

etmiş, kendisinden de İmam Süyûtî gibi bir nice efâdıl müstefîd olmuştur. Mısır'da İbn-i Hümâm'dan sonra "Şeyhûniyye" medresesi müderrisliğine ta'yîn edilmişti.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Hanefiyyü'l-mezheb olan Kâfiyeci, her ilme vâkıf idi, tefsirde, hadisde, usûl-i fıkıhda büyük bir kudret sâhibi idi. Lûgatta, belâgatta, mantık ile felsefede, hey'ette de mühim bir melekeye mâlik bulunuyordu.

İmam Süyûtî diyor ki : Üstâzımız allâme Kâfiyeci üstazların üstâzı idi, kendisine on dört sene mülâzemet ettim, ziyâretine her gittiğimde kendisinden evvelce işitmediğim başka başka tahkikler, acîbeler işitirdim. Hattâ birgün bana : « زيد قائم » terkibini sordu, bu zât, bizi çocuk mesâbesinde tutuyor, bize bu gibi basit bir terkîbi soruyor, demek istedim, derken bu terkipde yüz on bahis vardır, demesin mi? Öyle ise bunları anlamadıkça bu meclisden çıkıp gitmem, dedim, mecmuasını çıkarıp verdi, ben de onları yazdım.

Bu büyük üstâzın tefsîre dâir büyük bir eseri yoktur, yalnız (856) târihinde ikmâline muvaffak olduğu (تيسير فى علم التفسير) nâmında usûl-i tefsîre müteallık, iki bab ile bir hâtimeden müteşekkil, muhtasar bir eseri vardır.

Muhterem müellif, bu eseriyle iftihâr ediyor, kendisinden evvel bu usul dâiresinde başkalarının kitap yazmamış olduğuna zâhib bulunuyordu. Halbuki (794) târihinde vefât etmiş olan Bedrü'd-Dîn ez-Zerkeşî'nin : (البرهان فى علوم القرآن) unvânlı bir eseri vardı ki, bu hususda daha mükemmel bulunuyordu. Hattâ Kâtip Çelebi diyor ki : Eğer Teysir sâhibi bu kitabı görmüş olsa idi kendi eserinden utanırdı.

Fakat her eser, kendine göre bir kıymeti, bir mümtâziyeti hâiz olacağından sâhibi için az çok iftihâra vesîle teşkil edebilir. İstihyâya mahal olmasa gerek.

Velhâsıl üstaz Kâfiyeci, sahîh bir akîde sâhibi idi, Sôfiyye hakkında hüsn-i i'tikaadı vardı, hadis ulemâsına mahabbet ederdi, sabûr, âbid, zâhid, doğru sözlü bir zât idi.

Müellefâtı : Bu mütebahhir zât, birçok kitaplar te'lîf etmiştir. Hattâ İmam Süyûtî, kaydetmek için bunların isimlerini kendisinden sormuş, *"Müellefâtımın isimlerini şimdi ben de hatırlayamıyacağım."* cevâbını almıştır. Bir kısmı şunlardır :

(شرح قواعد الادوات), (شرح كلمتى الشهادة), (تيسير فى علم التفسير), (معراج الطبقات), (منازل الارواح), (قرار الوجد فى شرح الحمد), (حل الاشكال) hendeseye dâirdir. (علم خلافه دائر), (نزهة المعرب) (مختصر بر كتاب) Ve sâire.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm, Mevzûâtü'l-ulûm.*

★ ★ ★

286 — HASAN ÇELEBİ :

Muhammed Şah Fenârî'nin oğludur. (885) târihinde Bursa'da vefât edip Zeynîler nam mahaldeki câmi-i şerîfin minâresi yanında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hasan Çelebi, muktedir, tefsîre vâkıf bir âlimdir. Molla Tûsî talebesindendir. Mısır'da tahsîlini ikmâl ettikten sonra vatanı olan Bursa'ya avdet etmiş ve sahn müderrisi olmuştur. Seyyid-i Şerîf'in Keşşâf üzerine yazmış olduğu hâşiyeye hâşiye yazarak tefsirdeki vukufunu göstermiştir. Tasavvufa da âşinâ idi.

Müellefâtı : (حاشيهٔ مطول), (حاشيهٔ تلويح), (حاشيهٔ سيد), (حاشيهٔ شرح مواقف), (حاشيهٔ فصول بدايع) Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî.*

★ ★ ★

287 — SİRÂCÜ'D-DÎN EL-MAHZÛMÎ :

Sirâcü'd-Dîn Muhammed b. Abdullah el-Mahzûmî er-Rüfâî, asrının Şeyhü'l-İslâm'ı olan büyük bir âlimdir. (793)'de Vâsıt'da doğmuş, (885) târihında Bağdad'da vefât etmiştir.

MEVKI-I İLMİSİ :

Sirâcü'd-Dîn, yüksek tanınmış bir zâttır. (البيان فى تفسير القرآن) isminde bir tefsîri vardır. Keşfü'z-zunûn'a göre (630)'da vefât eden Sâ-

lihiyye müderrisi Muâfâ İbn-i İsmâil el-Mevsılî'nin de bu namda bir tefsîri vardır.

Müellefâtı : (البيان) , (سلاح المؤمن) hadîse dâirdir. (النسخة الكبرى) فيها خاض به اهل علم الحرف Eş'ârı da mevcuttur.

Me hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

★ ★ ★

288 — MOLLA HUSREV :

Husrev Mehmed Efendi, yüksek bir Türk âlimidir. Tokat civârındaki Türkmenlerden « ارساق » kabîlesindendir. (« مات رئيس العلماء » terkîbinin gösterdiği (885) târihinde İstanbul'da vefât etmiş, na'şı Bursa'ya nakledilmiştir. Medfûn olduğu vakıf medrese hazîresi bilâhare maatteessüf satılmış, bereket versin ki alan zât, bu büyük âlimin kabrini muhâfaza etmekte, ziyâret edilmesine mâni' olmamaktadır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*)

Babasının Rûmiyyü'l-asl olup bilâhare İslâm olduğuna dâir olan bir rivâyet teeyyüd etmemektedir. (درر و غرر) ismindeki eserinin sonunda : « انا الفقير محمد ابن فراموز بن علی » diye yazıyor ki, bu, babasının da, dedesinin de esâsen Müslüman olduğunu gösterir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Molla Hüsrev, yüksek bir âlimdir, zamânının en büyük fakîhidir. Burhânü'd-Dîn el-Herevî'den ilim ahzetmiş, Edirne'de müderrislik yapmış, Sultan Fâtih'in büyük hürmetlerine mazhar olmuş, İstanbul'un feth edildiğini müteâkıp Hızır Bey'den sonra İstanbul kadılığına ve Ayasofya müderrisliğine ta'yîn edilmiş, Bursa'da bir medrese yaptırıp orada da müderrislikte bulunmuştur. Fâtih kendisiyle iftihâr eder, vüzerâsına hitaben : *"Bakınız! Bu, zamânın Ebû Hanîfe'sidir."* derdi.

Hanefiyyü'l-mezhep olan Molla Hüsrev; mehîb, vakur, mütevâzı', halûk bir zât idi, birçok hizmetçileri olduğu halde mütâlâahânesinde kendi işlerini bizzat kendisi görürdü.

Tefsîr-i Kaazî üzerine bir hâşiyesi var ki hâşiyelerin ahseni, belki de ercahı sayılmakdadır. [1] « سيقول السفهاء » Kavl-i Şerîfine kadardır.

---

(1) Sûre : 2 (Bakare), Âyet : 142.

Buna (1016) da vefât etmiş olan Muhammed b. Abdü'l-Melik Bağdâdî Hanefî, Bakare Sûresinin tamâmına kadar bir zeyl yazmıştır.

Müellefâtı : (حاشيهٔ بيضاوى) bir nüshası Âtıf Efendi Kütüphânesinde (340) numarada mevcuttur. (حاشية على التلويح) matbû'dur. (درر الحكام فى شرح غرر الاحكام) matbû'dur. Hatt-ı destiyle muharrer olup (878)'de Fâtih'e ihdâ etmiş olduğu bir nüshası Köprülü Kütüphânesindedir. (مراة الاصول الى مرقات الوصول) matbû'dur. Kendi yazisiyle bir nüshası Yenicâmi Kütüphânesinde mevcuttur. (نقد الافكار فى رد الانظار) tesmiye, ahbâr-ı nübüvvet, fıkıh, usul, belâgat, mantık hakkında olmak üzere altı mebhasi câmi'dir.

Me'hazlar : *Şakaayık-ı Nu'mâniye, El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn, Mu'cemü'l-matbûât, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

289 — KEMÂLÜ'D-DÎN EL-KÂŞÂNÎ :

Ebu'l-Ganâim Abdu'r-Rezzâk b. Cemâlü'd-Dîn es-Semerkandî, mutasavvifeden bir âlimdir. Kâşî, Kaaşânî diye de yâd olunur. (887)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ VE TEFSÎRDEKİ MESLEĞİ :

Şeyh Kemâlü'd-Dîn, tasavvufda ve sâir ilimlerde mütehassıs, mübârek bir zâttır. Tefsîrinin mukaddimesindeki beyânâtına nazaran Şeyh Nûrü'd-Dîn Abdu's-Samed b. Alî en-Nazarî nâmında bir zât, kendisine mücâhededen evvel ilim tahsîline muvâzabet, fuhûl-i ulemâya intisâb etmesini tavsiye etmiş olmakla Şemsü'l-Hakk ve'l-mille Saîdü'l-Kebşî'ye intisâb edip ondan tefsir, hadis ilimlerini ahzetmiş ve bir aralık Kehf Sûresine beş nehc üzere bir tefsir yazmış, ba'dehu tarîkata sülûk ederek kendi hâline göre hakaayık-ı te'vîle dâir muhtasar bir tefsir yazıp bitirmiştir. Bilâhare mücâhede ve riyâzetini ikmâl ederek ehibbâ ve asdikaasiyle mülâkaata başlayınca onların taleplerine mebnî, ihtiyarlığı çağında metâib-i hayâtı iktihâm ederek daha geniş bir tefsir yazmaya başlamış, her Âyet-i Celîlenin evvelâ lûgatlarını teşrîh etmiş, sâniyen i'rab vecihlerini yazmış, sâlisen maânî ve beyâna müteallık nüktelerini göstermiş, râbian zâhir i'tibâriyle tefsîrini bildirmiş, hâmisen hakaayık-ı te'vile dâir meşrûhatta bulunmuştur.

Zevâhir-i tefsîr husûsunda Zemahşerî'nin Keşşâf'ını ta'kîb etmiş, fakat Kelâmu'llâh'ın manâsını kendi i'tikaadına tatbik husûsundaki mezhebine mürâatda bulunmamıştır.

Kâşânî, bu tefsîrine : (حقايق التأويل فى رقايق التنزيل) nâmını vermiştir. Bu, mutasavvifâne bir tarzda yazılan tefsirlerin en güzîdelerindendir. Âyetlerin asıl matlûb olan zâhirî ma'nâlarına riâyetin lüzûmunu birçok yerlerde beyân ederek o veçhile tevcîhatta bulunmuş, hem de bu zâhirî ma'nâlara muhâlif olmamak üzere birtakım işârât ve letâif serd eylemiştir.

Meselâ : [1] (يا قوم ادخلوا الارض المقدسة) Nazm-ı Şerîfindeki beyânâtı şu mealdedir : *"Ey zümre-i sâlikîn! Kalb ülkesine giriniz ki, o tecelliyât-ı sıfât makaamıdır. Çünkü o semâ-yı rûha nisbetle bir Arz mesâbesîndedir ki, Allâhu Teâlâ onu kazâsında sizin için ta'yîn buyurmuştur."* [2] (ولا تحسبن الذين قتلوا فى سبيل الله امواتا) Âyet-i Kerîmesinin te'vîl kısmındaki beyânâtı da meâlen şu veçhiledir :

"Allah yolunda katledilenler iki sınıftır. Biri cihâd-ı asgar ile, Allâh'ın rızâsını taleb için nefsi bezl sûretiyle katledilenlerdir. Nitekim zâhir olan da budur. Diğeri de cihâd-ı ekber ile, kesr-i nefs ile, hevâyı izâle ile maktul olanlardır. Nitekim Resûl-i Ekrem Efendimiz bâzı gazâlarından avdetini müteâkip : (رجعنا عن الجهاد الاصغر الى الجهاد الاكبر) *buyurmuşlardır. Bu iki sınıfın ikisi de ölü değildir. Belki Rablarının nezdinde hakikî bir hayât ile diridirler. Tabiatların kirlerinden mücerred, Hazret-i Kuds'de mukarreb, ma'nevî rızıklardan, yânî maârif ve hakaayıktan ve istişrâk-ı envardan merzukdurlar. Veya sûrî Cennette dirilerin merzuk oldukları gibi merzuk olmaktadırlar. Veyâhud her ikisinde de merzuk bulunmaktadırlar. Çünkü cennetlerin mertebeleri vardır. Bâzıları ma'nevî, bazıları da sûrîdir ve bunlardan her birinin de —maârif ve ulûm, mekâsib ve a'mâl hasebiyle— muhtelif dereceleri vardır. İmdi ma'nevî olanlar, cennât-ı zât ile cennet-i sıfattır. Sûrî olanlar da cennet-i ef'âldir."*

Velhâsıl bu, güzel bir tefsirdir. İkmâl edilip edilmediği anlaşılamamıştır. Bunun birinci yazma bir cildi, Fâtih Kütüphânesinde (198) numarada, ve Üsküdar'da Üçüncü Sultan Murad vâlidesi Nûr-Bânû Kütüphâ-

---

(1) Sûre : 5 (Mâide), âyet : 21
(2) Sûre : 3(Al-i İmrân), âyet : 169

nesinde (24) numarada mevcuttur. Bu cilt, (من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ... وانه لغفور رحيم) Âyet-i Kerîmesinde nihâyet bulmuştur. [1]

Müellefâtı : (تأويلات قرآنية = تأويلات كاشانى) bu, Kâşânî'nin muhtasar tefsîridir. Her nasılsa Muhyi'd-Dîn-i Arabî'ye nisbet edilmiş, « تفسير الشيخ الاكبر » diye hem müstakıllen, hem de Tefsîr-i Hâzin'in kenarında tab' edilmiştir. Tefsîr-i menar sâhibi Şeyh Rızâ diyor ki : İşâre adı verdikleri şeylerde Bâtıniyye'nin sözleriyle Sôfiyye'nin sözleri nâsa müştebih bir halde bulunmaktadır. Şeyh-i Ekber'e nisbet edilen tefsir de bu cümledendir. Bu, meşhur Kâşânî-i Bâtınî'nin eseridir. Bunda öyle nezeât vardır ki, ondan Allâh'ın dîni de, Kitâb-ı Azîzi de teberrî eder.

Doğrusu Kâşânî'nin Bâtıniyye'den olduğu bizce meçhuldür. (حقايق التأويل فى رقايق التنزيل) , (شرح على نصوص الحكم) matbû'dur. (شرح منازل السائرين للهروى) matbû'dur. (اصطلاحات صوفية) matbû'dur. Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Lûgat-ı târihiyye ve coğrâfiyye, Kaamûsü'l-a'lâm, Tefsîr-i menâr mukaddimesi.*

★ ★ ★

290 -- İBN-İ TEMCÎD :

Muslihü'd-Dîn Mustafa b. İbrâhim, muktedir bir âlimdir. İbn-i Temcîd diye müştehirdir, (890)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Temcîd, kudretli bir zâttır, salâh-ı hâl ile ma'rufdur. Bir müddet Sultan Fâtih'e muallimlikte bulunmuştur. Tefsîr-i Kaazî üzerine üç ciltlik bir hâşiyesi vardır. Bunu Keşşâf hâşiyelerinden telhîs etmiştir. Kaazî tefsîrinin gaamız, müşkil noktalarını tavzîh ve tenvîr etmektedir. İsmâil Konevî'nin hâşiyesi kenarında tab' edilmiştir. Bu zâtın Arabî, Fârisî eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *Tâcü't-tevârih, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

(1) Sûre : 6 (En'âm), âyet : 160 - 165

291 — MOLLA GÜRÂNÎ :

Şemsü'd-Dîn Ahmed b. İsmâil, Osmanlı Şeyhü'l-İslâmlarının dördüncüsüdür. *"Esferâyin"* karyelerinden olan "Gürân" da doğmuş, (893)'de İstanbul'da vefât etmiştir. Yüksekkaldırım'da yaptırmış olduğu câmi-i çerîfin hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

ÜSTAZLARI VE SEYEHATLARI :

Molla Gürânî, evvelâ kendi memleketinde ilim tahsîl etmiş, sonra bilgilerini artırmak için o zamanlar İslâm âleminin en yüksek âlimlerini sînesinde yaşatan Mısır'a giderek orada kırâet, tefsîr, hadîs okumuş, birçok meşâhirden istifâde etmiş, İbn-i Hacer-i Askalânî'den icâzet almıştır.

İlim ve irfan aşkıyle memleketini bırakarak Kahire'ye gitmiş olan Molla Gürânî, artık yüksek âlimler sırasına geçmiş, Kahire'de tedrîse başlamıştı. Hicaz'dan avdet ederken Kahire'ye uğrayan ve "Molla Yegân Efendi" diye meşhur bulunan Muhammed b. Armağân, Gürânî ile görüşmüş, onun fazl u kemâlini pek takdîr etmiş, bu kudretli âlimi Rum diyârında parlak bir devlet ve saltanatın payitahtı olan Edirne'ye alıp getirmişti.

İkinci Sultan Murad, kendisini ziyârete gelen Molla Yegân Efendi'ye hitâben : *"Hedâyâ mesnundur, bakalım sen bize ziyâret ettiğin yerlerden ne hediye getirdin?.."* diye iltifatta bulunmuş, Molla Yegân da: *"Size Molla Gürânî nâmında zamânın nâdirlerinden sayılacak yüksek bir ilim ve irfan sâhibini armağan olarak getirdim."* diyerek o bî-nazîr fâzılı kadir-şinâs hükümdâra takdîm etmişti.

Molla Gürânî bir müddet Bursa'da bulunmuş, tekrar Mısır'a gitmiş, daha sonra yine diyâr-ı Rûm'a gelip İstanbul'da tavattun etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Molla Gürânî, pek muktedir bir âlim idi. Tefsirde, hadisde, fıkıhda, usulde zamânının ferîdi idi. Hanefî mezhebine sâlik idi. Zühd ü takvâsiyle, yüksek seciyesiyle, vekar ve mehâbetiyle, salâbet ve necdetiyle temâyüz etmişti. Gecelerini Kur'ân-ı Kerîm tilâvetiyle ihyâ ederdi. Vazîfelerini îfâ husûsunda hakkaaniyetten ayrılmaz, hiçbir te'sîre tâbi' olmazdı. Padişah'a bile inhinâ göstermez, yalnız musâfaha ile iktifâ ederdi. Bayramlardan başka da'vet vuku' bulmadıkça Hükümdarı ziyârete gitmezdi. Vücûde getirmiş olduğu kıymetli eserleriyle nasıl bir allâme olduğunu isbât etmişti, bâ-husûs pek münakkah, müdekkikaane bir tefsîr yazmıştır. Bu tefsir bir kısım dakik mes'eleleri hâvî, kelâma, fıkha, siyere dâir bâzı mühim ma'lûmâtı, mutâlââtı câmi'dir. Zemahşerî ile Bey-

zâvi'nin tefsirleri hakkında tenkitleri, muâhazeleri muhtevîdir. Parlak bir zekânın, kudretli bir kalemin eseri olan bu tefsir, vaktiyle bâzı Osmanlı Hükümdarları tarafından yazdırılarak Buhârâ Hanlığına ve sâireye birer nüsha ihdâ edilmiştir. Pek güzel, müzehheb iki nüshası Murad Molla Kütüphânesinde mevcuttur. Böyle mükemmel bir tefsîrin şimdiye kadar tab' edilmemiş olması ilim nâmına acınılacak bir haldir. İki ciltten müteşekkil olan bu tefsîrin ismi : « غاية الامانى فى تفسير الكلام الربانى » dir.

ME'MÛRİYETLERİ VE HUSÛSÎ AHVÂLİ :

Sultan Murad, Molla Gürânî'nin ilim ve fazlına büyük bir meclûbiyet göstermişti. Kendisini Bursa'da Kaplıca ve Yıldırım medreselerine müderris ta'yîn etti, Manisa sancağında bulunan Şehzâde Mehmed, tab'an celâdetli bir çocuk olduğundan tahsil ve terbiyesine ta'yîn edilen hocalarının sözlerini dinlemez, derslerine çalışmazdı. Sûltan Murad, bu âteşîn tabiatlı Şehzâdesinin ta'lîm ve terbiyesini büyük bir salâhiyetle Molla Gürânî'ye havâle etti. Bu heybetli âlim, elindeki sopasiyle Şehzâdenin gözünü yıldırdı, kendisini okutmaya pek kolay muvaffak oldu. Bilâhare Fâtih, tahta cülûs edince hocasına olan ma'nevî borçlarını ödemek için kendisine vezâret teklîf etti, fakat Molla Gürânî, o makama başkalarının daha lâyık olacağını söyliyerek bu teklîfi kabûl etmedi, nihâyet (855)'de kazaskerliği kabul ile iktifâ etti.

Molla Gürânî, kendi istikaametine, ve üstâziyet hakkına güvenerek bâzı cihetleri, irâde istihsal etmeksizin müstahak olanlara tevcîh ediyordu. Bu büyük üstâzın îcâb-ı hâle pek de muvafık görülmeyen bu kadar geniş salâhiyeti Padişahın hoşuna gitmemeğe başlamıştı, ecdâdının Bursa'daki efkaafını i'mar ve ihyâ bahânesiyle Molla Gürânî'yi Bursa evkaafına nâzır ta'yîn ederek kazaskerlikten uzaklaştırdı. Büyük âlim bu vazîfesini de güzelce îfâya çalışıyordu, bir gün kendisine takdim edilen bir irâdeyi Şer'-i Şerîfe muhâlif gördüğü için parçalayıp attı, bunu getiren mâbeyn çavuşunu da gösterdiği gayri lâyık bir hareketinden dolayı güzelce bir dövdü. Artık Fâtih Sultan daha ziyâde münfail olmuş, üstâzının bu vazîfesine de nihâyet vermişti. Molla Gürânî de eski me'vâsı olan Kahire'ye tekrar can atmış, Mısır Sultanı Kayıtbay'ın büyük iltifatlariyle karşılanmıştı.

Fakat Fâtih, yaptığına nâdim oldu, üstâzına mektuplar göndererek İstanbul'a dönmesini ricâ etti, Molla Gürânî de : *"Benimle Fâtih arasındaki râbıta, baba ile oğul arasındaki râbıta gibidir, bu kaabil-i ınkıtâ' değildir."* diyerek Kayıtbay'a vedâ' etti, bir haylî hediyeler ile (862) senesinde İstanbul'a geldi, bu defa uhdesine evvelâ Bursa kadılığı, sonra

da (885) târihinde müfti'l-enamlık mansıbı tevcîh edildi, vefâtına kadar sekiz sene bu makamda kaldı.

Molla Gürânî, son zamanlarında pek nahif düşmüş, hastalanmıştı. Vefât edeceği sene yaz mevsimini İstanbul hâricinde bir sayfiyede geçirmiş, kışa doğru İstanbul'daki hânesine nakl edilmişti. Artık son günlerini yaşıyordu, kendisinden kırâet taallüm etmiş olan hâfız efendiler etrâfında toplanmışlardı, Davut-Paşa da ziyâretine gelmişti. Molla Gürânî gözlerini açtı, yanıbaşında ağlayıp duran Davud Paşa'yı tatyîb etti, ve onunla Padişah'a selâm gönderdi, *"Öldüğüm zaman cenâze namazımı bizzat Fâtih kıldırsın, borçlarımı da versin."* dedi, *"Hâ bir de benim na'şımı sürükliyerek kabre indirsinler."* diye vasiyet etti. İkindi vakti olmuştu, müezzin minârede yüksek bir ses ile (الله اكبر = *Allâhu Ekber)* derken o muhterem âlim de hazîn, lâtîf bir lisân ile (لا اله الا الله = *Lâ ilâhe illâ'llâh)* diyerek rûhunu Ma'bûd-ı Kadîm'ine teslîm etti. Bütün arzuları yerine getirildi, yalnız hürmetsizlik olmasın diye na'şı sürüklenerek değil, bir hasır üzerine konulup çekilerek kabrine kadar götürüldü, defn edildi. Bu gün de artık bir ilim ve kemal güneşi gurûb etmişti. *Rahmetu'llâhi teâlâ aleyh.*

Müellefâtı : (تفسير الكورانى) , (تفسير قاضى حاشيه‌سى) , (فرائد الدرر فى شرح لوامع الغرر) Cem'ül-cevâmi' şerhidir. (الدرر اللوامع) ilm-i kırâete dâirdir. (الكوثر الجارى على رياض البخارى) bu eser, Sahîhü'l-Buhârî'nin mütevassıt hacimde bir şerhidir. Mukaddimesinde Resûl-i Ekrem'in sîreti ile İmam Buhârî'nin menâkıbı yazılmıştır. Birçok yerlerinde Şârih Kirmânî ile İbn-i Hacer'e i'tirâz edilmiş, lûgatların müşkilâtı îzâh olunmuş, râvîlerin iltibâsa mahal olan yerlerde isimleri yazılmıştır. , (قصيدهٔ شاطبية شرحى جعبرى‌يه حاشيه) , (ابن تمجيدك صحيحى اوزرينه شرح شافيه) aruza dâir Fâtih nâmına yazılmış altı yüz beyitli bir manzûmedir.

Me'hazlar : *Şakaayık-ı Nu'mâniye, Keşfü'z-zunûn, Kâmil Paşa târihi, Osmanlı müellifleri.*

ZEYL :

Terceme-i hâlini yazmış bulunduğumuz Molla Gürânî'ye : *"Gürânî-i Kadîm"* denilir. Bir de *"Gürânî-i Müteahhır"* vardır ki, ismi Şeyh Abdü'l-Muhsin b. Süleyman el-Gürânî'dir. Resûl-i Ekrem Efendimiz'in Ravza-i

Mutahharalarında müderris bulunuyordu. (جامع الاسرار) nâmiyle A'raf Sûre'sine kadar yazmış olduğu tefsîr-i şerîfi Dördüncü Sultan Murad'a ihdâ etmişti "Keşfü'z-zunûn". Es'ad Efendi Kütüphânesinde Muhammed El-Vânî nâmına 104 numarada (عرائس القرآن) nâmında bir tefsir mukayyed olduğu gibi Dârü'l-kütübi'l-Mısrıyye'de de "Şeyh Muhammed b. Mustafa el-Gürânî el-Vânî" nâmına (العرائس) unvanlı bir tefsîrin ikinci cüz'ü (162) numarada mevcut gösterilmektedir.

★ ★ ★

292 — NÛRÜ'D-DÎN SEYYİD MUÎN :

Şeyh Nûrü'd-Dîn Seyyid Muîn b. Seyyid Safiyyü'd-Dîn, ulemâdan bir zâttır. (894) târihinde Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şeyh Nûrü'd-Dîn (جامع التبيان فى تفسير القرآن) unvâniyle bir tefsir yazmış, bunu Mekke-i Mükerreme'de (870) târihinde ikmâl etmiştir. Bu tefsir, muhtasar ve oldukça münakkah bulunmaktadır. Mukaddimesinde müellifinin ifâdesine nazaran i'tizal ve felsefeden musaffâ bir halde yazılmıştır. birçok tefsirlerin ihtivâ ettiği şeyler, bu tefsirde maânî-i sahîha ile yazılmış bir halde görülebilecektir.

Maahâzâ bu kitabda birçok âyetler pek kısaca tefsîr edilmiştir, bu cihetle büyük bir ehemmiyeti hâiz değildir. Bunun 980 sahifeden müteşekkil yazma bir nüshası Hamidiye Kütüphânesinde (126) numarada mevcuttur.

Me'haz : *Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

293 — MUHAMMED ES-SENÛSÎ :

Ebû Abdi'llâh, Muhammed b. Yûsuf b. Ömer el-Hüsnî, et-Telemsânî, meşhur bir zâttır. *"Senûsî-i Eş'arî"* diye ma'rufdur. (832)'de doğmuş, (895)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed Senûsî, asrında Telemsan'ın büyük bir âlimi idi. Zâhirî ve bâtınî ilimlere muttali', hele tefsirde, kelâmda, hadisde, fıkıhda bi-hakkın mütehassıs idi. Murâkabe ve mücâhede sâhibi bulunuyordu, menâkıbına dâir (المواهب القدسية فى المناقب السنوسية) nâmiyle bir eser yazılmıştır.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) Sâd Sûresiyle ondan sonraki sûrelere âittir. (شرح صحيح البخارى) nâ-tamamdır. (مكمل اكمال الاكمال) Sahîh-i Müslim şerhidir, matbû'dur. (ام البراهين) akaaide âit, matbû' bir eserdir, buna *"Akîde-i suğrâ", "Senûsiye-i suğrâ"*da denir. Almanca ve Fransızca tercemeleri de matbû'dur. (عقيدة اهل التوحيد والتسديد المخرج من صفات الجهل و ربقة التقليد المرغمة انف كل مبتدع عنيد) buna *"El-Kübre's-Senûsî"* de denir. (عمدة اهل التوفيق والتسديد فى شرح عقيدة اهل التوحيد) El-Kübra's-Senûsî'nin şerhidir, ikisi de basılmıştır, (صغرى الصغرى) matbû'dur. (مختصر فى علم المنطق) matbû'dur. (مجربات) matbû'dur. (شرحى) matbû'dur. Metin de kendisinindir. (طبه دائر بر رساله) Ve sâire.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

294 — MOLLA CÂMÎ :

Mevlânâ Nûrü'd-Dîn Abdü'r-Rahmân, büyük bir âlim ve edibdir. Babası ulemâdan Şemsü'd-Dîn Ahmed'dir ki, nesebi İmam Muhammed eş-Şeybânî'ye müntehî olmaktadır. Câmî'nin babası veya dedesi Isfehan'dan Horasan'ın Cam kasabasına gelmiş, daha sonra Herat'a intikal etmiştir. Câmî (817)'de Cam kasabası yakınındaki bir karyede doğmuş, (898) senesi Herat'ta vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Vefâtına şöyle bir târih yazılmıştır :

« كلك قضا نوشت روان بر در بهشت

تاريخ : و من دخله كان آمناً » (1)

(1) Sûre : 3(Al-i İmrân), âyet : 97.

Vefâtına dâir Alişîrnevâî'nin yazdığı mersiyeden bir beyt :

« زین سبب مست می جام ازل ، عارف جام

سرخوش ار ذار فنا سوی وطن کرد خرام »

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Câmî, Şark'ın yetiştirdiği en yüksek âlimlerden, şâirlerden biridir. Güzel ahlâkıyle, şiir ve edebdeki kudretiyle, muâşeret âdâbına hüsn-i riâyetiyle temâyüz etmiş, naklî ve aklî ilimler ile mücehhez olduktan sonra tasavvuf, zühd ve takvâ sâhalarında da büyük terakkîlere nâil olmuştur.

Câmî, Herat'da Cüneydü'l-Usûlî'den ders okumuş, sonra Seyyid-i Şerîf'in talebesinden Hoca Aliyyü's-Semerkandî'nin derslerine devâm etmiş, daha sonra Teftâzânî'nin tilmizlerinden Şihâbü'd-Dîn'in halka-i tedrîsine dâhil bulunmuştur. Bir aralık da Semarkand'da Kaadî Mûsâ er-Rûmî'nin derslerini dinlemiştir.

Şeyh Bahâü'd-Dîn Nakşibendî'nin halîfesi Sa'dü'd-Dîn Kâşgarî'den, Hoca Ubeydu'llâh Ahrâr Taşkendî'den ve Hoca Muhammed Parsâ'dan da tarîkat ve tasavvuf dersi alarak Sôfiyyeye iltihâk etmiştir.

Kaadî Mûsâ er-Rûmî dermiş ki : *"Semerkand'a, binâsı kurulduğu târihdenberi Câmî gib icevdet-i tab'a mâlik bir zât gelmemiştir."*

Câmî, Herat'da iken meşhur Alî el-Kuşcu ile mübâhasede bulunmuş, Tecrîd şârihi bulunan o koca allâmeye galebe çalmıştır. Bu pek yüksek allâme, talebesine şöyle dermiş : *"Ben anladım ki, bu âlim zatta bir nefes-i kudsî mevcut bulunuyor."*

Câmî, bir gece rü'yâ görmüş, büyüklerden bir zât kendisine : « اتخذ حبیبا یهدیك = *Seni irşâd edecek bir dost edin."* diye hitab etmişti, bu işâret üzerine Semerkand'dan Horasan'a gidip Şeyh Ubeydu'llâh'ın hizmetinde bulunmuş, ondan aldığı feyz ile Sôfiyyenin a'yânı sırasına geçmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Câmî, yüksek bir azm ü himmet sâhibi olan bu dırahşan sîmâ, büyük bir tefsir yazmaya başlamış, Âyât-ı Kur'âniyye'nin hakaayık ve dekaayıkını mümkün olduğu kadar mükemmel bir sûrette tahrir ve tavzih arzusunda bulunmuştur. Bu azm ile başladığı tefsîrinin mukaddimesinde şöyle diyor : *"Kalbimi tehyîc edip duruyordu ki, bir tefsir tertip edeyim de Kur'ân-ı Kerîm'in lâfız ve mânâsının vücûhunu câmi' olsun,*

bunlardaki bütün dakîkaları, lâtîfeleri izhâr etsin, büleganın nüktelerini muhtevî, urefânın işârâtını müştemil bulunsun....”

Hayfâ ki bu kudretli müfessir, bu emeline nâil olamamış, te'life başladığı tefsîrini ancak [1] (و ایای فارهبون) Nazm-ı Celîline kadar yazmıştır.

Ufak bir cilt teşkil eden bu mübârek tefsîr bir lisân-ı tasavvuf ve irfanla yazılmış, îcâb eden tatbîkaat-ı lisâniyyeyi, edebî beyânâtı muhtevî bulunmuştur.

SEYAHATLARI VE HÜKÜMDARLAR NEZDİNDEKİ MEVKİİ :

Câmî merhum, birçok seyahatlarda bulumuş, Herat'a, Semerkand'e, Horasan'a gitmiş, (877)'de Hicaz'a azîmet ederek Mekke-i Mükerreme'de, Medîne-i Münevvere'de bir müddet kalmıştır. Medîne-i Münevvere'ye teveccühleri esnâsında mu'cizât-ı Nebeviyyeyi müştemil bir kasîde tanzim etmiştir ki, matlaı şudur :

« یا رب ! مدینه است این حرم ، یا ساحت باغ ارم

کز خاکش آید بوی جان ، یا عرصهٔ روض الجنان »

Câmî, bu seyâhatları esnâsında Bağdad'ı, Kerbelâ'yı ziyâret etmiş, Bağdad'da Rafîzîler ile mübâhasede bulunarak kendilerini ilzâm eylemiştir. Kerbelâ'ya eriştiklerinde şu matlaı hâvî bir gazel yazmıştır :

« کردم ز دیده پای سوی مشهد حسین

هست این سفر بمذهب عشاق فرض عین »

Câmi, Dimeşk'ı, Haleb'i ve sâir Şam havâlîsini dolaşmış, Tibriz'e uğramış, bir aralık da Konya'ya kadar gelerek Hazret-i Mevlânâ'nın kabrini ziyârette bulunmuştur. Mevlânâ hakkındaki şu manzûmesi meşhurdur :

« ان فریدون جهان معنوی پش بود برهان قدرش مثنوی

من چه کویم وصف آن عالیجناب نیست پیغمبر ولی دارد کتاب

کعبة العشاق باشد این مقام هر که ناقص آمد اینجا شد تمام »

Câmi, birçok hükümdarların, ekâbirin hürmetlerine mazhar olmuştu. Ezcümle Timur saltanatının vârislerinden olan Sultan Ebû Saîd'in fev-

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 40.

kalâde ihtirâmına nâil olduğu gibi Sultan Hüseyn Baykara'nın ve vezîri Alîşîrnevâî'nin de pek çok teveccühlerine nâil bulunmuştu.

Câmî, Sultan Fâtih ile de muhâbere ve mükâtebede bulunmuş, Fâtih'in da'veti üzerine İstanbul'a mütevecihen hareket ederek Konya'ya kadar gelmiş ise de bu sırada Sultan Fâtih vefât ettiğinden kendisini gelip ziyâret edememiştir.

Ebu'l-Feth Sultan Mehmed hakkında yazmış olduğu bir kaside lisânımıza terceme edilmiştir.

Müellefâtı : (نفحات الانس) , (شواهد النبوة) , (تفسير جامى) , (قرق حديث شريف ترجمهسى) , (نقد النصوص فى شرح الفصوص) , (اشعة اللمعات) , (اللوامع) , (الدرة الفاخرة) Sôfiyye mezhebine dâir, matbû' bir eserdir. (رسالهٔ مناسك الحج) , (رسالة فى الوجود) , (شرح رباعيات اللوايح) , (اللوايح) , (الفوائد الضيائية) , (رسالهٔ طريق صوفيان) , (رسالة القافية) , (رسالة العروض) , (شرح بيت خسرو دهلوى) , (شرح بعض ابيات تائيهٔ ابن فارض) , (مناقب خواجه) , (سخنان خواجه پارسا) , (شرح حديث ابى ذر عقيلى) , (رسالهٔ تحقيق مذهب) , (مناقب حضرت مولوى) , (عبد الله انصارى) , (رسالة سؤال و جواب هندستان) , صوفية و متكلمين و حكماء) , (رسالهٔ موسيقى) , (معمايه دائر درت رساله) , (رسالهٔ لا الٰـه الا الله) , (تحفة الاحرار) , (رسالهٔ منشأت) , (شرح بعض از مفتاح الغيب) , (يوسف) , (سلامان و ابسال) , (سلسلة الذهب) , (سبحة الابرار) , (خردنامهٔ سكندر) , (ليلى و مجنون) , (وزليخا) . Bu son yedi kitap, *"Heft Örnek"* ünvâniyle Hamse-i Nizâmî tarzında yazılmıştır. (بهارستان) , (مرتب اوچ ديوان) , (لجة الاسرار) , (جلاء الروح)

Gülistan'a bir nazîre olmak üzere yazılmış lâtîf, dil-nişîn bir eserdir. Fakat Gülistan'ın bî-nazîr olan revnak ve tarâveti yanında pek solgun bir halde kalmıştır.

Câmî'nin bütün eş'ârını câmi', pek mükemmel bir ta'lik yazı ile muharrer ve pek nefis sûrette müzehhep bir külliyyât-ı eş'ârı, Fâtih Kütüphânesinde mevcuttur.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Reşehât, Keşfü'z-zunûn, Lûgat-ı târihiyye ve coğrâfiyye, Kaamûsü'l-a'lâm, Şakaayık-ı Nu'mâniye.*

★ ★ ★

295 — CEMAL HALVETÎ :

Şeyh Muhammed Cemâlî, Çelebi Halîfe demekle meşhurdur. Aslen Karaman'lıdır, Amasya'da tevellüd etmiştir. Cemâlü'd-Dîn Akserâyî'nin neslindendir. Hac yolunda (899)'da veya (912)'de vefâtı vuku' bulmuştur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Çelebi Halîfe, Halvetiyye mesâyihinden muhterem bir âlimdir. Şeyh Alâü'd-Dîn, Halvetî halefâsından Karaman'da mukim Şeyh Abdu'llâh'ın yanında sülûke girmiştir. Sonra Tokat'a gidip Şeyh İbn-i Tâhir'e intisâb etmiştir. İkinci Sultan Bâyezid'in da'veti üzerine İstanbul'a gelip Koca Mustafa Paşa dergâhında tarîkat neşr etmiştir. Sultan Bâyezid, kendisini müridlerinden kırk zât ile Kâ'be-i Mükerreme'ye göndermişti. Hakkında çok teveccühü var idi, Cem Sultan mes'elesinden dolayı duâsını istirhâm ederdi.

Müellefâtı : (دیکر بر تفسیر فاتحه) , (سوره ٔ فاتحه تفسیری) , (رساله ٔ کوثریة) , (جواهر القلوب) , (سوره ٔ ضحادن آخر قرآنه قدر تفسیر)

Ve sâire. Eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Şakaayık-ı Nu'mâniye.*

★ ★ ★

296 — MUHAMMED KARAHİSÂRÎ :

Muhammed b. Necîb, Afyonkarahisar'ından âlim bir zâttır. (900)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed b. Necîb, kıymetli bir Türk âlimidir. (روئق التفاسیر)

unvâniyle bir tefsir yazmıştır. Bunun bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (368) aded-i umûmî ve (110) sıra numarasiyle mukayyettir. (جواهر خطابات المشايخ والكبراء) , (زواهر النصايح و الآثار) , المواعظ و الآثار) adında sâir eserleri de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

297 — HÜSÂMÜ'D-DÎN BİTLİSÎ :

Hüsâmü'd-Dîn Alî, Mevlânâ İdrîs Bitlisî'nin babasıdır. (900)'de vatanında vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hüsâmü'd-Dîn, âlim, müfessir, Tarîkat-ı nûr-ı bahşâ'ya mensup bir zâttır. (اشارة منزل الكتاب) isminde iki ciltten müteşekkil bir tefsiri vardır ki, bir nüshası Edirne'de Sultan Selim Kütüphânesinde mevcuttur. Gülşen-i Râz'a Fârisî bir şerh yazmış, Kâşânî'nin "Istılahât-ı Sôfiyye" sini de şerh etmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

298 — BÂYEZİD-İ RÛMÎ :

Bâyezîd Halîfe, fuzalâdan bir zâttır. (900)'de Edirne'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bâyezîd Halîfe, Cemal Halvetî'nin hulefâsından muhterem bir âlimdir. Edirne'de halka pek beliğ bir lisân ile va'z u nasîhatta bulunurdu. (سجنجل الارواح) nâmında bir Fâtiha tefsîri yazmıştır. Fusûlü'l-hikem şerhi, Nusus şerhi, Tûr-ı Sînâ ve sâire de âsârı cümlesindendir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık-ı Nu'mâniye.*

☆ ☆ ☆

299 — NİZÂMÜ'D-DÎN EN-NİSÂBÛRÎ :

Hasen b. Muhammed b. Hüseyn, pek mübârek bir müfessirdir. "Nizâmü'l-A'rec" ve "Kummî" diye ma'ruftur. Kum ahâlisindendir. Târîh-i vefâtı kat'iyyetle ta'yîn edilmiyor, dokuzuncu asrın nihâyetlerinde ber-hayât olduğu anlaşılıyor. Nîsâbur'da vefât etmiştir. (730)'da vefât ettiğine dâir olan bir rivâyet doğru değildir. Ravzü'l-cinân'da kaydedildiğine nazaran dereceten Celâlü'd-Dîn-i Devvânî'ye, Kastalânî'ye karîbdir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Nizâmü'd-Dîn, bir allâmedir, birçok ilimlere, fenlere vâkıftır. Kıymetli eserleri vardır. (غرائب القرآن و رغائب الفرقان) unvanlı bir tefsir de yazmıştır. Kendisinin ifâdesine nazaran : İmam Fahrü'd-Dîn'in tefsîrini pek cem'iyyetli, ismini müsemmâsına mutâbık gördüğü için bunu esâs ittihâz etmiş, onun letâif ve fevâidini almış, maksadı ihlâl etmeksizin zevâidini terk eylemiştir. Buna Keşşaf'da ve sâir tefsirlerde bulunan mühim mes'eleleri de zammetmiş, mu'teber kırâet vecihlerini yazmış, Keşşâf'ın müşkil noktalarını halle çalışmıştır.

Bu mübârek tefsîrin evvelinde Kur'ân'ın ve kaari-i Kur'ân'ın fazîletlerine, Kelâmu'llâh'ın kıdemine, âyetlerden hükümlerin nasıl istinbât olunduğuna ve sâire dâir müteaddit mukaddimeler vardır. Bu tefsirde münderic hadisler, mu'teber kitaplardan, Tefsîr-i kebîr ile Keşşaf'dan alınmış, fakat Keşşaf'daki sûrelerin fazâiline âit olan hadîslerin kısm-ı a'zamı bırakılmıştır. Esbâb-ı nüzûle âit ma'lûmat, Câmiü'l-usul'den, Miftah'dan, Tefsîr-i kebîr ile Keşşaf'dan alınmış, ahkâma müteallik mes'eleler Râfiî'nin Şerhü'l-vecîz'inden iktibâs olunmuş, te'vîlâta dâir husûsat da Necmü'd-Dîn Dâye'den alınıvermiştir.

Nizâmü'd-Dîn, tefsîrinde Ehl-i Sünnet tarîkından ayrılmamış, müçtehidlerin fürûa dâir akvâlini delilleri ile berâber zikrederek bir tarafa taassup göstermemiştir.

Ulûm-ı edebiyye bütün nevi'leriyle, ulûm-ı usûliyye bütün feri'leriyle, ulûm-ı hikemiyye olanca kısımlariyle Kitâbu'llâh'ın ma'nâlarını fehme vesîle olduğu için bunları tefsîrinde zikre lüzum görmüş, veciz bir tefsir yazmak cihetini iltizâm etmemiştir.

Bu muazzam eseri, İmâm Alî'nin hilâfeti kadar bir müddette, yâni dört seneye yakın bir zamanda yazdığını, eğer birtakım üzüntülere, mânialara ma'ruz kalmamış olsa idi, bunu Hazret-i Sıddîk'ın hilâfeti kadar bir müddetde ikmâl edebileceğini söylemektedir ki, bu feyizli mesâîyi takdir etmemek elden gelmez.

Bu tefsîrin her sahifesinde bir samîmiyyet ve rûhâniyyet tecellî etmektedir. Bunun fevkalâde yazma, müzehheb bir nüshası Râgıb Paşa Kütüphânesinde, yine böyle fevkalâde bir nüshası da Murad Molla Kütüphânesinde (240) numarada mevcuttur. Yazılarındaki, tezhiblerindeki, ciltlerindeki mükemmeliyet, insanı gaşyetmekte âbâ ü ecdâdımızın ne yüksek ilmî, bedîî bir zevka, bir varlığa mâlik olduklarını isbât edip durmaktadır.

Bu tefsîr-i şerîf ahîren Tefsîr-i Taberî'nin kenarında tab' ediimiştir.

Müellefâtı : (غرائب القرآن = تفسير النيسابورى) , (شرح الشافية) matbû'dur. (توضيح التذكر) Tûsî'nin gayet mûcez ve muakkad olan (التذكرة النصيرية فى الهيئة) unvanlı riyâzâta âit bir eserini îzâh etmektedir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Buğyetü'l-vuât, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

300 — HATİP-ZÂDE MUHYİ'D-DÎN :

Muhyi'd-Dîn b. Tâcü'd-Dîn İbrâhim, Kastamonu'lu bir âlimdir. (901) de vefât etmiştir. Eyup Sultan civârında Ali Kuşçu kurbunda medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I İLMİSİ :

Hatip-Zâde, babasından, Mevlânâ Alî Tûsî ile Mevlânâ Hızır Bey'den ilim ve irfan tahsil etmiş, muktedir bir âlimdir. İznik'te ve İstanbul'da Sahn-ı Semân medresesinde müderris bulunmuştur. Her nasılsa Fâtih'in ığbırârını celbedip Sahn müderrisliğinden azledilmişti. Molla Gürânî merhum: Fâtih'e nasîhat vermiş, ulemânın hatırlarına riâyetin lüzûmunu bildirmiş, Hatip-Zâde de bu müderrisliğe tekrar iâde edilmişti. Fâtih bu zâtı kendisine hoca ittihâz etmiş, kendisiyle müsâhabetlerde bulunmuştu. Hatip-Zâde, nahvet-i ilmiyyesi sebebiyle Hoca-Zâde ile müsâhabe-i ilmiyyede bulunmak temâyülünü göstermiş, fakat bu hareketi Fâtih'in tekrar infiâlini celbetmiş, sen onunla mubâhase yapabilir misin? diyerek adem-i ilmine îmâda bulunmuş, buna rağmen Hatip-Zâde, bu mubâhaseye muktedir olduğunu iddiâ etmişti.

Hatip-Zâde, şedîdü'l-lisân, kaviyyü'l-muhâvere bir zât idi. Vükelâya ve hattâ Sultan Bâyezid'e bile azamet gösterir, selâm verirken inhinâ göstermez; resmî günlerde Padişâhın bile elini öpmeyi şeref-i ilme münâfî görürdü. Fâtih'in huzûrunda ulemâ ile yaptığı bir mubâhasede mağlûb bir vaziyete düştüğü halde kendisini müdâfaaya devâm etmiş ve hattâ bu hususta bir risâle yazıp Fâtih'e takdîm eylemiş olduğundan Fâtih'in nazarından büsbütün düşmüştü. Seyyid-i Şerîf'in Keşşâf'a yazdığı hâşiyenin evâiline hâşiye=ta'lîkası vardır. Bundan başka hâşiye-i Tecrîd'e ta'lîka ve şerh-i Vikaaye'ye hâşiye yazmıştır.

Me'hazlar : *Osmanlı Müellifleri, Şekaayık-ı Nu'mâniye.*

★ ★ ★

301 — MUHAMMED MUHYİ'D-DÎN-İ NİKSÂRÎ :

Muhammed b. İbrâhim, ulemâdan bir zâttır. Şekaayık-ı Nu'mâniye sâhibinin pederi Muslihi'd-Dîn'in dayısı imiş. (901)'de vefât etmiştir.

İstanbul'da Şeyh Vefâ kurbunda medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Sultan Bâyazîd'in teveccühlerine nâil bulunmuştu.

MEVKI-I İLMİSİ :

Muhammed Niksârî, muktedir Türk âlimlerindendir. Tokat'lı Hüsam Çelebi'den ve Yûsuf Bâlî b. Muhammed Fenârî'den ve Mevlânâ Bukâî'den telemmüz etmiştir. Kastamonu'da müderris bulunmuş, mütenevvi' ilimlere vâkıf idi. Ayasofya ve Fâtih câmilerinde tefsir okutmuş, va'z u nasîhatte bulunmuştur.

Ayasofya'da takrîr ettiği tefsîr-i şerîfi hatmedince : Ey cemâat! Ben bu tefsîri bitirinceye kadar yaşamamı Cenâb-ı Hak'tan isterdim, şimdi tefsîri bitirdim, artık bu hatim mukabilinde bana da hüsn-i hâtime vermesini Hak Teâlâ'dan dilerim, demiş, ve az sonra hasta olup âhirete irtihâl etmiştir. Sûre-i Duhân'a, ve Sûre-i İhlâs'a Türkçe tefsir yazmıştır. Sâir eserleri de vardır. Sûre-i Duhân'a yazdığı tefsir asrı ulemâsınca istihsân edilmiştir. Tefsîr-i Kaazî'nin müşkil noktalarını halledecek mütâlâaları vardır. Sadrü'ş-Şerîa'nın Vikaaye şerhine de hâşiye yazmıştır.

Me'hazlar : *Osmanlı Müellifleri, Şakaayık-ı Nu'mâniye.*

★ ☆ ★

302 — HÜSEYİN EL-KÂŞİFÎ :

Vâiz Hüseyn b. Alî, mübârek bir zâttır. (903) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I İLMİSİ :

Hüseyn Vâiz, tefsîre, ahlâka, siyere, nücûma dâir vâsi' ma'lûmat sâhibi bir âlimdir. (المواهب العلية) nâmiyle Fârisî bir tefsîri vardır. Bunu evvelâ (982)'de vefât etmiş olan Ebû Bekr el-Fazl Muhammed b. İdrîs el-Bitlîsî, sonra da (1256) târihinde vefât eden Ferruh İsmâil Efendi Türkçe'ye çevirmiştir. Ferruh Efendi'nin tercemesine (Mevâkib) nâmı verilmiştir.

Hüseyn Vâiz : bir de Emir Alîşîr nâmına (جواهر التفسير لتحفة الامير) unvâniyle Fârisî bir tefsir yazmaya başlamış, fakat bunu itmâm edememiştir. Bu tefsir, Sûre-i Bakare ile Sûre-i Âl-i İmrân'ı muhtevîdir. Bu nun mukaddimesinde tefsir ve te'vîlin mâhiyetine ve tefsîre müteallık yirmi iki ilim ve fenne dair nâfi' ma'lûmat vardır.

Bu tefsîrin bir nüshası (1268) sahifeden ibâret olarak Hamidiye Kütüphânesinde (118) numarada mevcuttur.

İsmail Hakkı merhum, Rûhu'l-beyân'ında « قال الكاشفى » diye bu zâtın tefsîrinden arasıra bâzı şeyler iktibâs etmiştir. Başka âsârı da vardır. Va'z u nasîhatinde büyük bir te'sir var idi. Bu cihetle Vâiz lâkabiyle iştihâr etmişti. Fenn-i inşâya da bi-hakkın âşinâ idi.

Me'hazlar : *Keşfu'z-zunûn, Sefînetü'ş-şuarâ', Lûgat-i târihiyye ve coğrâfiyye.*

★ ★ ★

303 — CELÂLÜ'D-DÎN-İ DEVVÂNÎ :

Celâlü'd-Dîn Muhammed b. Es'ad es-Sıddîkî eş-Şâfiî, meşhur bir âlimdir. Kâzerun mülhakaatından (Devvân) karyesinde (830) târihinde doğmuş, bilâhare diyâr-ı Rûm'a, Horasan'a, Mâverâü'n-Nehr'e rıhlet etmiş, (907) veya (918) târihinde vefât eylemiştir. Kabrinin Devvân'da bulunduğu mervîdir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed Devvânî, her ilimde ve bilhassa aklî ilimlerde bir mütehassıs idi. Mahbûbî Lârî'den, Hasen el-Bakkal ve sâireden ilim ahzetmiş, Fâris ikliminde kadılık yapmış, vaktinin büyük bir kısmını Şiraz'da geçirmiş yüksek bir mütefekkirdir. (قل) lâfziyle başlayan sûrelere ayrı ayrı tefsirler yazmıştır ki, hepsine birden (تفسير القلاقل) nâmı verilir.

Müellefâtı : (سورهٔ كافرون تفسيرى) , (سورهٔ اخلاص تفسيرى) , (عقائد عضديه شرحى) , (سورهٔ فلق تفسيرى) , (سورهٔ ناس تفسيرى) , (على قوشجينك تجريد كلام شرحنه حاشيه) , (هيا كل النور شرحى) , (تهذيب المنطق) , (قطب الدين رازينك تحرير القوائد المنطقيه‌سنه حاشيه) , (الزوراء فى تحقيق المبدأ والمعاد) , (زورا رساله‌سنه تعليقات) , متننه شرح (اثبات واجب رساله‌سى) , (اخلاق جلالى) İngilizceye çevrilmiştir. (شمسيه حاشيه‌سى) Eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-Fevâidü'l-behiyye, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

304 — HAKÎM ŞAH :

Muhammed b. Mübârek el-Kazvînî, ulemâdan bir zâttır. Babası etibbâdan bulunuyordu. Aslen İran'daki Kazvin Şehri ahâlîsindendir. (908) de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hakîm Şâh, Celâlü'd-Dîn-i Devvânî'nin tilmizlerindendir. Mekke-i Mükerreme'yi ziyâret edip orada mücâvir kalmıştı. Müeyyed-Zâde'nin tavsiyesi üzerine Sultan Bâyezîd tarafından İstanbul'a da'vet edilmiştir. İkinci Sultan Bâyezîd devri ulemâsındandır. Sultan Süleyman devr-i saltanatında vefât etmiş olduğunu Keşfü'z-zunûn kaydediyor. Tefsîr, kelâm, fıkıh, mantık, tıb, edebiyyat hususlarında büyük bir vukuf sâhibi olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Müellefâtı : (تفسیر حکیم شاه) Fetih Sûresinden âhir-i Kur'ân'a kadardır ki pek kıymetli, bedîü't-terkip görülmektedir. Fâtiha-i Şerîf'eden hâtimesine kadar âyetleri, sûreleri rabtedip aralarındaki irtibâtı göstermek için müstakil bir kitap yazmış olduğu da rivâyet olunuyor. (کافیه شرحی) , (ایساغوجی شرحی) . (نسفی حاشیه‌سی) , (هدایه حاشیه‌سی) , (موجز) tıbba dâirdir. (حیاة الحیوان تورکچه ترجمه‌سی) , (علی شیر نوائینك تذکرة الشعراسنه ذیل) Osmanlı şâirlerini ilâve etmiştir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık-ı Nu'mâniye.*

★ ★ ★

305 — İMAM SÜYÛTÎ :

Ebu'l-Fazl Abdu'r-Rahmân Celâlü'd-Dîn b. Kemâlü'd-Dîn el-Hudayri, pek meşhur büyük bir âlimdir. (849)'da Kahire'de doğmuştur. Babası Kahire kadısı bulunuyordu. Kendisi henüz beş yaşında iken yetim kalmıştır. Ecdâdı Mısır'ın (Süyût) kasabasında ikaamet etmiş oldukları için oraya nisbet edilmiştir. (911) târihinde Kahire'de vefât edip Karâfe kapısı hâricinde nâmına izâfe edilen makbereye defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

USTAZLARI VE SEYEHATLARI :

İmam Süyûtî, daha sekiz yaşında Kur'ân-ı Mübîn'i hıfz etmiş, bâzı metinler ezberlemiş, ba'dehu Alemü'd-Dîn Bülkînî, Allâme Muhyi'd-Dîn

Kâfiyeci gibi meşâhirden ilim ve irfan tahsîl ederek (866) da icâzet almış, Şerefü'l-Menâvî'ye, et-Takıyyü'ş-Şümmünî'ye mülâzemette bulunmuştur.

Şâfiiyyü'l-mezheb olan Süyûtî, İslâm âleminin yüksek âlimlerine mülâkî olup ma'lûmâtını artırmak için seyahata çıkmış, Dimyat'a, İskenderiye'ye, Şam'a, Hicaz'a, Yemen'e, Hind'e, Magrib'e, Sudan-ı garbî'deki Tükrûr'a —Eâlî'ye— gitmiş, asrının maârifini, şuûnunu yakından ta'kîbe çalışmıştır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İmam Süyûtî, zamânının teferrüd etmiş bir allâmesi idi, şöhretçe bütün muâsırlarına galebe etmiş, vücûde getirdiği kıymetli eserleriyle nâmını herkesten ziyâde ibkaaya muvaffak olmuştur. Bilhassa tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, belâgat, lûgat, târih ilimlerinde bir mütebahhir idi. Eslâfın ulûm ve fünûnunu ahlâfa devretmek için hıfzetmiş, sonradan geleceklere tahsil yollarını kolaylaştırmış, fevkalâde çalışkan, feyizli bir âlim bulunmuştur.

Mısır'da (Şeyhûniye) medresesinde müderris idi. Senelerce tedrîs ile ve (871)'den i'tibâren iftâ ile meşgul olmuştu. Ahkâm-ı Şer'iyyede, hadiste, Arabî ilimlerde ictihâd-ı mutlak derecesini ihrâz etmiş olduğunu iddia eder, akran ve emsâline tefevvuk ettiğini tahdîs-i ni'met kabîlinden olarak söyler, kendisiyle mubâhase ve münâkaşada bulunacaklara karşı şiddetli bir lisan kullanırdı. Bu cihetle aleyhinde bir cereyân meydana gelmiş, Şeyhûniyye'deki yüksek hizmetine Tombay tarafından nihâyet verilmişti. Bunun üzerine inzivâya çekilerek muhalled eserlerini vücûde getirmiştir.

İmam Süyûtî'nin imhâ ettiği yazılarından başka dört yüz kadar eseri vardır. Müsteşrıklardan bâzılarının ifâdesine nazaran bu eserlerin miktârı 415 veya 560'dır. Bu eserlerin mühim bir kısmı matbû'dur. Bu eserlerden bir çoğunun münderecâtı, eslâfın eserlerini aynen veya hulâsaten iktibâs etmek, ilâveler yapmak sûretiyle vücûde gelmiştir. Maahâzâ çok kere me'hazlere işâret edilmiş, ve nakıl tarîkıyle yazıldığı gösterilmiştir. Binâenaleyh bunlar intihâle haml edilemez..

TEFSİRDEKİ MESLEGİ :

Süyûtî merhum, tefsir sâhasında da büyük bir azim ve kudret göstermiş, tefsîre dâir müteaddit, kıymetli eserler vücûde getirmiştir. İlk te'lîf ettiği eser, istiâze ile Besmele şerhidir. Celâlü'd-Dîn Ahmed el-Mahallî'nin itmâmına muvaffak olamadığı muhtasar, müfîd tefsîri de aynı tarz üzere ikmâl etmiştir ki, *"Tefsîr-i Celâleyn"* unvâniyle ma'ruftur.

Bu muhterem müfessir, kendi ifâdesine nazaran, (ترجمان القرآن) unvâniyle bir tefsîr-i şerîf yazmış, tefsîr kitaplarından aldığı ahâdîs ve âsârı bütün senedleriyle zikrederek birçok mücelledât vücûde getirmiştir. Fakat bilâhare bunu okuyacak kimselerden ekserîsinin himmetlerindeki kusûru gördüğünden ihtisârına lüzum hissetmiş, senedleri tayy, yalnız me'hazları zikretmek sûretiyle, (الدر المنثور فى التفسير بالمأثور) unvâniyle bi'n-nisbe muhtasar bir tefsir tertip etmiştir ki, bu da beş ciltten müteşekkildir.

Bu mübârek tefsirde her sûrenin âyetleri tamâmen yazılmamıştır, belki haklarında hadîse, âsâra dâir bir şey mevcûd olan âyetler alınmış, onlara mütcallık her ne rivâyet varsa nakledilmiştir.

İşbu Ed-Dürrü'l-mensûr kısmen Tefsîr-i Taberî tarzında yazılmış, fakat Taberî tefsîrindeki rivâyetlerin tercih ve tashîhine, tenkid ve muhâkemesine âit bulunan tetkîkat ve tahkîkattan hâlî bulunmuştur.

Ed-Dürrü'l-mensûr dirâyet tarîkiyle alâkadar değildir. Rivâyet tarîkına büyük bir inkişaf vermiştir. Âyât-ı celîle hakkındaki rivâyetlere muttali' olmak isteyen, rivâyet tarîkıyle tefsir yazmak arzusunda bulunan zevat için Ed-Dürrü'l-mensûr, pek zengin bir me'haz teşkîl eder.

Süyûtî merhum, tefsîr-i Kaazî üzerine yazmış olduğu pek kıymetli hâşiyesiyle de tefsîre büyük bir hizmette bulunmuştur.

Müellefâtı: (تفسير جلالين) , (الدر المنثور فى التفسير بالمأثور) , (الاتقان فى علوم القرآن) Kaazî hâşiyesidir. (نواهد الابكار وشوارد الافكار) , (مفحمات الاقران فى مبهمات القرآن) , (متشابه القرآن) , (افهام القرآن) , (اكليل فى استنباط التنزيل) , (لب النقول فى اسباب النزول) , (اتمام الدراية لقراء النقاية) , (الجامع الصغير) , (الجامع الكبير) , (تحفة المجالس و نزهة المجالس) , (اسعاف المبطأ فى رجال الموطأ) , (الدرر المنتثره فى الاحاديث المشتهرة) , (الخصائص الكبرى) , (مصباح الزجاجة شرح سنن ابن ماجة) , (اللآلى المصنوعة فى الاحاديث الموضوعة) , (الاشباه والنظائر فى الفروع) , (مناهل الصفا فى تخريج احاديث الشفا) , (الاقتراح فى علم اصول النحو) , (الاشباه والنظائر النحوية) ,

, (بغية الوعاة فى طبقات اللغويين والنحاة) , (تاريخ الخلفاء) ,(طبقات المفسرين)
, (طبقات الحفاظ) , (حسن المحاضرة فى اخبار مصر و القاهرة)
(الشماريخ (لب اللباب فى تحرير الانساب) , (الوجيز فى طبقات الفقهاء)
Merv şehrinde neş'et eden meşhur (اخبار المراوزة) , فى علم التاريخ)
âlimleri bildirir. (الدلائل فى معرفة الاوائل) Mısır'ın âsâr-ı atîkasına âit
, (مقامات سيوطى),(آداب الملوك) , (سودان و حبش تاريخى) .bir târihtir
(مراصد الاطلاع),(مختصر احياء العلوم) .ulûm-ı lûgat hakkındadır (المزهر)
, (علم الخط) , (التعريف بآداب التأليف) .Mu'cemü'l-büldân'ın muhtasarıdır
, (تقريب الاسناد فى تفسير الاجتهاد),(علم التشريح),(الرحمة فى الطلب والحكمة)
, (الرد على من احلد الى الارض و جهل ان الاجتهاد فى كل عصر فرض)
, (ترجمان القرآن فى تفسير المسند) .Sünen-i Neseî şerhidir (زهر الربى على المجتبى)
, (اسباب الحديث) , (تعقيبات سيوطى على موضوعات ابن جوزى)
, (الايضاح فى علم النكاح) ,(انباء الاذكياء لحياة الانبياء) , (الاربعين)
, (البهجة المرضية فى شرح الالفية) , (البدور السافرة فى احوال الآخرة)
, (تزيين الممالك بمناقب الامام مالك) , (تبييض الصحيفة بمناقب الامام ابى حنيفة)
(شرح الصدور فى شرح حال الموتى , (التعظيم والمنة فى ان ابوى الرسول فى الجنة)
(الدرر الحسان فى البعث و نعيم الجنان) , (شرح شواهد مغنى اللبيب) , فى القبور)
(رشف الزلال , (الدباج على صحيح مسلم بن الحجاج) .mevâıza dâirdir
(عقود الجمان فى المعانى .Makaametii'n-Neseî diye ma'ruftur من السحر الحلال)
(منتهى العقول , (مسند عمر بن عبد العزيز الاموى) .manzumdur و البيان)
(فى منتهى النقول Ve sâire.

☆ ☆ ☆

306 — NİʼMETU'LLÂH NAHCİVÂNÎ :

Mevlânâ Niʼmetu'llâh b. Mahmûd, Şeyh Alvân denmekle maʼruf, büyük bir zâttır. Azerbaycân'ın "Nahcivân" beldesinde doğmuş, bilâhare gelip tavattun etmiş olduğu Akşehir'de (920) senesi vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMALAT-I ZATİYYESİ :

Niʼmetu'llâh Nahcivânî, Şakaayık-ı Nu'mâniyye'de denildiği veçhile *"Ulûm-i Rabbâniyyede mütebahhir, esrâr-ı İlâhiyye deryâlarına garîk"* bir âriftir. Gençliğinden i'tibâren asrının âlimlerinden ilim ve irfan tahsîline başlayarak zâhirî ilimleri öğrenmiş sonra Sôfiyye tarîkına intisâb ederek inzivâya çekilmiş, ma'nevî ilimler ile de zâtını tezyîne muvaffak olmuştur. (904) târihinde Tibriz'den çıkarak diyâr-ı Rûm'a rıhlet etmiş, (905)'de Akşehir'e gelip orada ikaametle neşr-i fazîlete başlamış, halkı tenvir ve irşâda çalışmıştır.

Bu muhterem mürşid, fıkhen Hanefî mezhebine tâbi', zühd ü takvâ ile muttasıftır. Tarîkat i'tibâriyle de Nakşibendiyedendir. Kendi zevk ve şuhûduna, kendi ilhâmât ve mükâşefâtına dayanarak vâcid ve mevcûda dâir bi-ma'nâ tefevvühatta bulunan mütesallif mutasavvifeden müteberrîdir. Eserlerinden müteşerri', ma'nevî füyûzâta nâil, nezih ahlâk ile mutasıf, muktedir bir zât olduğu anlaşılmaktadır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Niʼmetu'llâh Nahcivânî, tefsirlere mürâcaat etmeksizin tasavvuf neşvesiyle lâtîf, bedî' bir tefsir yazmıştır ki, ismi (الفواتح الالٰهية و المفاتح الغيبية) dir. Bu tefsir, te'vil ve tasavvuf bakımından pek güzîde bir eserdir. Bunun mukaddimesinde maarif ve hakaayıka, mükâşefât ve müşâhedâta ve alelıtlak evâmir ve nevâhîye, vahy ve ilhâma, nübüvvet ve velâyete, ve saireye dâir bâzı ma'lûmat verilmiş, sonra her sûrenin evvelinde o sûrenin mutazammın olduğu esrar ve letâife mücmelen işâret olunmuş, daha sonra âyetler, mücmel, fakat pek mükemmel bir irtibat ve insicam dâiresinde zâhirî ve bâtinî ma'nâlarına göre tevcîh edilmiştir. Sûrelerin sonunda da ihtivâ ettiği âyetlerden yapılacak istifâdeye, alınacak intibah dersine dâir pek ârifâne, mutasavvifâne sözler vardır.

Bu mübârek tefsirden bir nümûne olmak üzere Mü'ninûn sûresinin son âyet-i celîlesi hakkındaki beyânâtı nakledeceğiz :

(و قل) Ey Peygamberlerin en mükemmeli! Sana uyanların, senin yoluna gidenlerin hepsine ta'lîm için kendilerine tenbîh ve tezkîr için

de de ki : (رب) Ey beni hıfzında, civârında terbiye eden (اغفر) benim varlığımdan ibâret olan günâhımı benim basîret gözümden setreyle. (و ارحم) ve kendi hüviyyetimi Senin hüviyyetinde nefy ve ifnâ husûsunda bana rahm et, yâ Rabbî! (وانت) ve Sen zâtınla, esmâ ve sıfâtının muktezâsınca (خير الراحمين) sın ki, Sen'den başka rahîm olanlar, Sen'in isimlerinin gölgelerinden, vasıflarının akislerinden başka değildirler. Hâsılı hepsi de Seninledir. Sen'dendir, Sen'de (fânî)'dirler. Sana (müteveccih)'dirler. Sen'den başka ne râhim, ne de Sen'den başka bir mürebbî vardır.

Sonra da bu mübârek sûrenin tefsîri şöyle bir mev'ıza ile nihâyet buluyor : Ey ubûdiyyet ve ihlâs makaamında tahkik sâhibi olan Muhammediyy! Hak Teâlâ'nın sana Nebiyy-i zî-şânının lisâniyle işittirmiş olduğu bu kelimelere (her zaman) bâ-husûs yalnız kaldığın anlarda, namazlarının nihâyetlerinde sâdık bir azm ile, bir sem'-i kabûl ve rızâ ile devâm etmelisin. Tâ ki kalbinde yerleşip kalabilsin, sırrında, sînende müstekar bir hâle gelsin, bir derecede ki lisânın tercümân olmaksızın hâlin bunları söylesin, sana ne zaman bu yüksek mertebede tahakkuk ve temekkün hâsıl olursa fenâ-fi'llâh, bekaa-bi'llâh mertebesine yükselirsin. Bu hâl ise senin rüsûm-ı hüviyetin muzmahil olmadıkça, levâzım-ı mâhiyyetin dağılmadıkça tamâm olmaz. Bir tarzda ki senin teayyünâtın re'sen sukut eder, nâsûtî olan teşahhusâtın bi'l-külliyye fenâ bulur, artık bu zaman kazanacağın şeyi kazanmış, ereceğin şeye ermiş olursun. Allâhu Teâlâ'dan öteye ise ne bir maksat, ne de bir müntehâ mevcuttur.

Velhâsıl : Bu mübârek tefsirde idrâkinden âciz bulunduğumuz birçok hakaayık ve dekaayık münderiçtir.

Müellefâtı : (... الفواتح الالٰهية) matbû' iki cilttir. Bunun (901)'de müellifinin el yazısı ile yazılmış bir nüshası Enderûn-ı Hümâyun'da Üçüncü Sultan Ahmed Kütübhânesinde mevcuttur. (انوار التنزيل حاشيەسى) , (كلشن راز شرحى) , (هداية الاخوان رسالەسى) Ve sâire.

Me'hazlar : *Şakaayık-ı Nu'mâniyye, El-Fevâtih mukaddimesi, Osmanlı Müelliferi, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

307 — KARA KEMÂL :

İsmâil Kemâlü'd-Dîn b. Bâlî el-Karamânî, değerli bir âlimdir. (920) de vefât etmiştir. Edirnekapı'sı hâricinde Emir Buhârî tekkesinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İsmâil Karamânî, bilgili bir zâttır. Ahmed Hayâlî'den, Molla Husrev'den ve daha başka zevâttan ilim tahsîl etmiş, Edirne'de müderrislik yapmış, bilâhare İstanbul'da Medâris-i Semâniyye'den birinin müderrisliği uhdesine tevcîh edilmiştir. Hanefî fukahâsındandır.

Müellefâtı : (كشافك بعض محللرينه تعليقه),(تفسير قاضى حاشيەسى) , (صدر الشريعه) , (حاشيهٔ حيالى يه حاشيه) , (شرح وقايه حاشيەسى) , (حاشيەسى) , (شرح مواقف حاشيەسى) bu son eseri, Sultan Bâyezid zamânında yazmıştır. Târihi : (تكملات أدب) dır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-Fevâidü'l-behiyye, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

308 — MÜEYYED-ZÂDE :

Mevlâna Abdu'r-Rahmân b. el-Müeyyed Alî, Amasya'lı, fuzalâdân bir zâttır. (860)'da doğmuş, (922)'de vefât etmiştir. Kabri, Sultan Eyyûb Türbesi baş tarafındadır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Müeyyed-Zâde, kudretli bir âlim idi, aynı zamanda şâir ve hattat bulunuyordu. İran'a giderek Celâl-i Devvânî'den icâzet almıştı. Şöyle ki : Bu zât Amasya Sancağında Şehzâde Bâyezit ile pek dostâne bir halde yaşıyordu. Sultan Fâtih'e gamz edilerek katline ferman sâdır olmuştu. Keyfiyyetten haberdâr olan Bâyezit, bu mübârek zâtı (881) senesi Çerkeslerin idâresinde bulunan Haleb'e gönderdi. Orada Zemahşerî'nin Mufassalı'nı okudu, ma'lûmâtını tevsî' için Mevlânâ Celâlü'd-Dîn Devvânî'nin derslerinde bulunmak üzere Şîraz taraflarına çıkıp gitti, yedi sene bu zâttan tefsîr, hadîs ve sâir ilimleri okudu. Kendisinden icâzet aldı. Sultan Bâyezid'in culûsu üzerine Anadolu'ya döndü, (880)'de Amasya'ya dâhil oldu, kırk gün sonra İstanbul'a gelerek kudret-i ilmiyyesini ulemâya gös-

terdi, müderrislikte, kadılıkta bulundu, Rumeli Kazaskeri de oldu. Sultan Selim ile Çaldıran seferinde bulundu, daha sonra Sultan Selim, bu zâtı, aklında ihtilâl hissederek Rumeli kadılığından azletmiştir. Mahlâsı (Fâtihî)'dir. Sultan Bâyezid'e Farsca, Sultan Selim'e de Arapça birer kasîde takdim etmişti.

Bir beyti :

"Çâk olan dest-i cefâ ile girîbânımdır.
İlişen hâr-ı gam u mihnete dâmânımdır."

Müellefâtı : (سورهٔ قدر تفسیری) . Mukaddimesinde Sultan Bâyezid'in ismini zikretmiştir [1] (الحج اشهر معلومات) âyet-i celîlesi hakkında bir risâlesi de vardır. (شرح مفتاح) , (شرح مواقفك الهیاتنه دائر بر رساله) (علم کلامه دائر بر رساله)،(کرهٔ مد حرجه حقنده بر رساله) , حاشیه‌سی Sultan Korkud'a ihdâ etmişti.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık-ı Nu'mâniyye.*

★ ★ ★

309 — CEMAL HALÎFE :

Şeyh Cemâlü'd-Dîn İshâk, Karamanlı muhterem bir zâttır. (923)'de ve Keşfü'z-zunûn'a göre (930 veya 933)'de; Sicill-i Osmâniyyeye göre (940)'da vefât etmiştir. Sütlüce'de türbesi vardır. *Rahmetu'llâhi aleyh.* «مات زبدة الاولیاء» vefâtına târih düşmüştür.

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Cemal Halîfe, âlim, tasavvufa âşinâ bir zâttır. Mevlânâ Kestelî'den istifâde etmiş, Seyyid Yahyâ-yı Şirvânî'nin hulefâsından Karaman'lı Habîb Halvetî'den tarîkat ahzetmiş, tasavvuf öğrenmiştir. Pir Paşa'nın yaptırdığı tekkede seyh olup va'z ile tefsîr ile meşgul olurdu. Yazısı güzel olmakla Fâtih Sultan'a Kâfiye yazıp ithâf etmiştir. Şakaayık sâhibi diyor ki : *"Ben bu zâtı maraz-ı mevtinde ziyârete gittim, kendisinden nasîhat diledim, buyurdu ki : Erbâb-ı irfan ve ashâbı îkan, zamânımızda mesâlik-i Sôfiyyeye sâlik olmamak gerektir. Zîrâ şimdiki hâle göre mutasavvifeden ahvâl ve taallüm-i tasarrufu bilir kimse kalmamıştır. Tevhîd ile ilhad*

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 197.

biribirine müteşâbih nesnelerdir. Onları biribirinden temyîz etmek değme kimsenin hâli değildir. İmdi sen kendi tarîkinde sâbit-kadem olmak eslemdir. Ammâ şöyle ki, tarîk-ı tasavvufa mahabbet hâtır-ı âtırına galebe eylerse, meşâyih-i ızamdan şir'at-ı şerîatte sâbit kadem olur bir şir'ati kavî kimse ihtiyâr edip ol makule azîzin zeyl-i sohbetine teşebbüs ve habl-i metîn-i şeref-i mukaarenetine iltică eyle." Bundan iki gün sonra vefât etmiştir.

Müellefâtı : (تفسير جمال خليفه) Mücâdele sûresinden nihâyet-i Kur'ân'a kadardır. Âyetleri onar veçhile tevcîh etmiştir. (تفسير بيضاوی حاشيه‌سی) cem'iyyetli, faydalı bir hâşiyedir. (حديث اربعين شرحی) (وحدت وجود رساله‌سی) Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi tarafından terceme edilmiştir. Sâir eserleri ve Arapça kasîdeleri de vardır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı Müellifleri, Sicill-i Osmânî, Şakaayık tercemesi.*

★ ★ ★

310 — ZEKERİYYÂ EL-ENSÂRÎ :

Ebû Yahyâ, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Zekeriyyâ es-Senîkî el-Mısrî, meşâhirden bir zâttır. Mısır'ın şarkında "Senîke" denilen bir mahalde (824) târihinde doğmuş, Kahire'de yetişmiş, (906)'da gözlerine a'mâ ârız olmuş (926)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-I İLMİSİ :

Şâfiiyyü'l-mezheb olan Zekeriyyâ el-Ensârî, tefsîr, hadîs, fıkıh, usul, kırâet, tasavvuf, belâgat, lûgat, hendese, hey'et, tıb ilimlerinde bir üstâz idi. Huffâz-ı hadîsden bulunup Şeyhü'l-İslâm unvânını ihrâz etmişti. Hâfız b. Hacer'den Muhyi'd-Dîn-i Kâfiyeci'den, İbnü'l-Hümâm ile Alemü'l-Bülkînî'den, Şeref Menâvî ile sâir eâzımdan ilim ahzetmiştir. Bidâyeten ihtiyaç içinde yaşarken bilâhare ilim ve irfânına hürmeten kendisine takdîm edilen hedâyâ ve atâyâ ile büyük bir servete mâlik olmuş, bununla nefîs kitaplar cem'ine imkân bulmuş, kendisine intisâb edenleri ilminden, malından müstefîd etmiştir.

Sultan Kayıtbay'ın ilhâhiyle on sene kadar kadılık yapmış, Kazı'l-Kuzât olmuş, fakat Sultan'ın bâzı hususlarda hakdan udûl ettiğini görünce yazdığı mektuplariyle kendisini hakka da'vet, zulümden men'e gayret

gösterdiğinden dolayı azledilmiş, vefâtına değin munhasıran ilim ile iştigale devâm etmiştir.

Kaazî Beyzâvî'nin tefsirine (فتح الجليل ببيان خفي انوار التنزيل) unvâniyle bir ciltlik bir ta'lîkaası vardır, Envârü't-tenzil'de sûrelerin fazâiline dâir münderiç bâzı ahâdîs-i mevzûaya tenbih etmiştir.

Bir de : (فتح الرحمن بكشف ما يلتبس من آى القرآن) adında bir muhtasar eseri vardır ki, bunda muhtelif ve gayr-i muhtelif müteşâbih âyetler zikredilmiş, ve Kur'ân-ı Mübîn'in suâl ve cevaplarından bâzı nümûneler gösterilmiştir. Bu eser matbû'dur.

Müellefâtı : (قاضى تعليقه‌سى) Bunun bir nüshası Dârü'l-Kütübi'l-Mısrıyye'de (176) numarada mevcuttur. (تحفة البارى , (فتح الرحمن) , (الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة الجزرية) , على صحيح البخارى) (اسنى المطالب فى سرح روض الطالب) , (اللؤلؤ النظيم فى رد م التعلم و التعليم) fıkh-ı Şâfiî'ye dâirdir. (تحفة الطلاب (الاضواء البهجة فى ابراز دقائق المنفرجة) بشرح تحرير تنقيح اللباب) fıkh-ı Şâfiî'ye âittir. (تعريف الالفاظ الاصطلاحية فى العلوم) , (الغرر البهية , (غاية الوصول شرح لب الاصول) , (حاشية على التلويح) , (فتح رب البرية شرح القصيدة الخزرجية) , فى شرح البهجة الوردية) (فتح الرحمن على متن لفظة العجلان) , (فتح الرحمن بشرح رسالة الولى رسلان) metın, usulden olup Zerkeşî'ye âittir. (فتح الوهاب بشرح منهج الطلا ب) fıkıhtandır. (منهج الطلاب) , (فتوح منزل المبانى ، بشرح اقصى الامانى) belâgata dâirdir. (لب الاصول) , (المقصد لتلخيص ما فى المرشد ، vakıf ve ibtidâya dâirdir. (الملخص من تلخيص المفتاح) belâgata dâirdir. (شرح الشافية لابن الحاجب) , (المطلع = شرح ايساغوجى) bütün bu eserler matbû'dur.

Me'hazlar : *Tabakaatü's-Sübkî, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

311 — EBÜ'L-YÜMN EL-ULEYMÎ

Zeynü'd-Dîn, Abdu'r-Rahmân b. Muhammed b. Abdu'r-Rahmân, Kudus'lü bir âlimdir. Alî b. Uleym-i Mukaddesî'ye mensuptur. (860)'da Kudüs'de doğmuş, (928)'de Kudüs'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I İLMİSİ :

Ebü'l-Yümn, Hanbeliyyü'l-mezheb, zekî, fatîn, müverrih bir zât idi. Birçok zevattan tahsil yapmış, bâ-husûs Şihâbü'd-Dîn Ahmed el-Amîrî'nin ve Takıyyü'd-Dîn İsmâil el-Mukaddesî'nin meclislerine mülâzemet etmiş, Kudüs'de Kaazı'l-Kuzât olmuştur.

Müellefâtı : (فتح الرحمان من تفسير القرآن) iki ciltir. (المنهج الاحمد فى تاريخ القدس والخليل) bu eser (الجليل فى تراجم اصحاب الامام احمد) matbû'dur. Fransızca'ya terceme edilmiştir.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûât.*

★ ★ ★

312 — YAHŞI HALÎFE :

Amasya'lı Akbilek Yahşı Halîfe, mübârek bir zâttır. (930)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Yahşı Halîfe, ilk tahsîlini memleketinde yapmış, sonra Arabistan'a giderek İmam Süyûtî, Şeyhü'l-İslâm Zekeriyyâ el-Ensârî, Şemsü'd-Dîn Muhammed es-Sehâvî gibi meşâhirden tahsîlini ikmâl etmiş, daha sonra vatanına dönerek kırk sene kadar tedrîs ile uğraşmıştır. Değerli, fakîh bir âlimdir. Birçok tefsirler hıfzında imiş, va'z esnâsında birçok hakaayık dermeyân edermiş. Resûl-i Ekrem Hazretlerini birçok defa rü'yâsında görmek şerefine nâil olmuştur. (معراج العلاء فى تفسير سورة الاسراء) adında bir tefsîri vardır. (تنبيه الغبى فى رؤية النبى عليه السلام) adında da bir eseri varmış. Bu eser, Keşfü'z-zunûn'da (Şeyh Yûsuf b. Ya'kub el-Halvetî) ye nisbet edilmektedir.

Me'hazlar : *Osmanlı Müellifleri, Şakaayık tercemesi = Mecdi Efendi.*

★ ★ ★

313 — İBN-İ KEMÂL PAŞA :

Ahmed Şemsü'd-Dîn, Kemâl Paşa-Zâde Süleyman Bey'in oğludur. Tokat'ta (veya Edirne'de) doğmuş, (940) târihinde İstanbul'da vefât etmiştir. Kabri Edirnekapı'sı hâricinde Mehmed Çelebi zâviyesi denilen mahaldedir. İhtizârı hâlinde söylediği : (يا احد نجنا مما نخاف) cümle-i duâiyyesi vefâtına târih düşmüştür. (ارتحل العلوم بالكمال) cümlesi de bir târih teşkil etmektedir.

"Vay gitti Kemâl'i bu asrın"

mısrâı da ayrıca bir târihtir.

MEBÂDİ-İ HÂLİ :

İbn-i Kemâl'in ceddi, Osmanlı ümerâsından idi, babası da o meslekte idi. Binâenaleyh kendisi de bidâyeten o mesleğe sülûk etmiş, İkinci Bâyezid zamânında birçok seferlere iştirak eylemiş, askerlikte büyük bir iktidar göstermişti.

Fakat otuz akçe ile Filibe müderrisi olan Molla Lûtfî'nin bir gün Evrenos-Zâde Ahmed Bey'e takaddüm ettiğini görünce ilmin ne derece şerefli bir şey olduğunu, âlimlerin ne kadar yüksek bir mevki' sâhibi olduklarını düşünerek ilmiye mesleğine intisâb etti. Asrının ne kudretli âlimlerinden ve bilhassa Hatib-Zâde'den, Mevlânâ Muarref-Zâde'den, Kestelî gibi fuzalâdan ders aldı, en büyük âlimler ile müsâhib olmağa başladı, iltimâa müntehî olân zekâsı az bir müddet içinde kemâliyle inkişâf ederek kendisini ilimce pek parlak, pek ulvî bir mertebeye yükseltti .

ME'MÛRİYETLERİ :

Asrının en dırahşan bir simâ-yı ilm-ü irfânı kesilen İbn-i Kemâl, ilmiyyenin âdeti vechiyle evvelâ tedrise başladı, Edirne'de Alî Paşa medresesinde, Üsküp'te İshak Paşa medresesinde, yine Edirne'de Çelebi ve Üç Şerefeli medreselerinde, İstanbul'da Semâniye medreselerinden birinde, tekrar Edirne'de Bâyezit medresesinde müderrislik yaptı, sonra da Edirne kadılığına ve bilâhare (922)'de Anadolu kazaskerliğine ta'yîn edildi. Sultan Selim ile berâber Mısır seferinde ve sâir seferlerde bulundu. Mısır'da büyük âlimler ile musâhabelerde, münâzaralarda bulunarak fazl u kemâlini isbât etti, artık şeref ve şânı pek yükselmişti. Maahâza bir müddet de ma'zûl kaldı, fakat Sultan Süleyman devrinde Şeyhu'l-İslâm Alî Çelebi Efendi'nin (932)'de vefâtı üzerine meşîhat mansıbını ihrâz etmiş, şeref ve şânı bir kat daha yükselmiştir.

Zamânının en büyük âlimi olan İbn-i Kemâl, iftâ makaamını bi-hakkın ihrâz etmiş, şer'î mes'eleleri hall u fasl husûsunda fevkalâde bir iktidar göstermiş olduğundan (Müfti's-sekaleyn) unvânını almış, vefâtına kadar o makamda kalmıştır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Kemâl, vücudlarına birkaç asırda bir tesâdüf olunabilecek pek mütefekkir, mütebahhir âlimlerden biridir. Nazarları ilmî mes'elelerin en derinliklerine nüfûz ederdi. Kendisi en muktedir âlimlerin eserlerini intikaada tâbi' tutmaktan, en müşkil mebhasleri münâkaşa sâhasına koymaktan büyük bir zevk duyardı. Bu cihetledir ki, pek kıymetdar olan ve büyük tetkîkaata müstenit bulunan eserlerinde bu azametli hissiyyâtın talâtumu dâimâ göze çarpar durur.

Vâkıâ rûhunu dâimâ tehyîc eden, fikrini her an faaliyete getiren lâtîf, heyecanlı bir ilim ve irfan temevvücâtı, bu zekâ hârikasını pek tenkitkâr bir hâle getirmişti. En büyük, en meşhur âlimlerin eserlerine hâşiyeler yazar, onları intikaada çalışır, hiç kimsenin hatırına gelmiyecek ince nükteler ,faydalar keşfederdi.

Allâme Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdu'l-Hay el-Lûknevî, İbn-i Kemâl'in bu garip rûhî hâlâtını güzelce anlamış olduğundan (الفوائد البهية) unvanlı eserinde diyor ki : *"İbn-i Kemâl'in musannefâtından olan (اصلاح وايضاح) adlı kitabını mutâlâa ettim, muhakkık, müdekkık bir zât, Sadrü'ş-Şerîa'nın (Vikaaye)'siyle şerhine i'tirazlar, îradlar serdedip durmuş, bu hususta kendisini pek haris buldum, fakat bunların ekserisi gayr-ı vârid, bu i'tirazlar, ne Vikaaye ile şerhinin iştihârına, ne de kendilerine i'timâd edilmesine noksan vermiştir. İbn-i Kemal'in Islah ve İzâh'ı ise bu iki kitabın nâil olduğu iştihar derecesine erememiştir. Hak olan şudur ki : Bir kitabın istifâde erbâbı yanında kabûle, fuzalâ nazarında i'timâda mazhar olmasının medârı, müellifinin fazîleti mıktârına göre değildir, bu, ancak Rabbu'l-Alemîn'in bir fazlıdır. Bunun medârı niyyettir, amellerin hükmü niyyete göredir."*

Abdu'l-Hay el-Lûknevî sözüne devâm ederek diyor ki : *"Reddü'l-Muhtar'da Tabakaatü't-Temîmî'den naklen deniliyor ki : (Allâme Ahmed b. Süleyman, her ilimde yed-i tûlâ sâhibi idi, hiçbir fen yoktur ki, ona dâir bir veya müteaddit kitabı bulunmasın. Te'lîfâtının kesreti, ittilâının vüs'ati i'tibâriyle Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî gibidir; diyâr-ı Mısriyye'de Süyûtî ne ise diyâr-ı Rum'da da İbn-i Kemal odur. Bence İbn-i Kemal, Süyûtî'den daha ziyâde dikkat-i nazara, hüsn-i fehme mâliktir, her ikisi*

de asrının zîneti idi.) Fakat ben derim ki : İbn-i Kemâl her ne kadar edebiyyâta, usûle ittıla' cihetiyle Süyûtî'ye müsâvî olsa da hadîs ilimlerinde ona müsâvî olamaz, Süyûtî bu ilimler bakımından daha vâsi' bir nazara, daha ince bir fikre mâlikti, zannımca Süyûtî'den sonra kendisinin bir misli daha gelmemiştir. İbn-i Kemal ise hadîs ilminde bızâası azdır. Netekim müellefâtını mutâlâa edenlerce hafî değildir. O halde aralarında semâ ile arz derecesinde tefâvüt vardır."

Filvâkı' İbn-i Kemâl, dirâyet i'tibâriyle Süyûtî'ye müsâvî, belki ondan daha ince fikre ve nazara, muhâkemeye mâlik ise de rivâyet i'tibâriyle onun derecesini hâiz görülemez. Bu hususta Lûknevî haklıdır. İbn-i Kemâl'in Hadîs-i erbaîn risâlesi ve Meşâriku'l-envâr şerhiyle Süyûtî'nin binlerce ahâdîs-i şerîfeyi câmi', muhalled eserleri mukaayese edilirse aralarındaki fark tebârüz eder.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Hanefiyyü'l-mezheb olan İbn-i Kemâl'in bütün müellefâtında tecellî eden parlak iktidârı, tefsîrinde de mütecellî olmaktadır. Münakkah bir üslûb ile yazmış olduğu tefsîr-i şerîfi, nisbeten Kaazî tefsîri kadardır. Bu tefsirde âyetlerin ma'nâları yazılmış, aralarındaki münâsebetler gösterilmiş, lisâna âit kaaideler lüzûmu derecesinde îzâh edilmiş, târihe müteallık hususlar hakkında kâfî miktar ma'lûmat verilmiştir.

İbn-i Kemal'in ilmindeki vüs'at ve kuvvetten münbais olan intikad fikri, tefsîrinde de kendini göstermekten geri kalmamıştır. Keşşâf gibi, Envârü't-tenzîl gibi bir kısım meşhur tefsirlerdeki bâzı tevcihlere, te'villere İbn-i Kemal'in tefsîrinde sarâhaten veya zımnen i'tirâz edilmiş, bu hususta daha sahîh olan tevcih ve te'vîlin neden ibâret olduğuna işâret olunmuştur.

Pek güzel olan bu tefsir kitabı ne yazık ki tamam değildir, Sâffât Sûresine kadar yazılmıştır. İbn-i Kemal, bu kıymetli tefsîrini ikmâl etmeden irtihâl etmiştir.

Eslâfın böyle nâ-tamam kalan eserlerinin üyük bir kısmı, ahlâf tarafından itmâm edilmiş, tekmileler yazılmıştır. İbn-i Kemal tefsîrinin ikmâline himmet edilmemiş olması teessüfe şâyandır. Bu mübârek tefsîrin yazma nüshaları İstanbul kütüphânelerinin bir çoğunda mevcuttur.

İbn-i Kemal'in Tefsîr-i keşşâf üzerine de ta'lîkası vardır ki, eserlerinin en güzellerinden sayılır. Bunda da Seyyid-i Şerîf'in hâşiyesine birçok i'tirazlarda bulunmuştur.

NESİR VE NAZMI :

İbn-i Kemâl, büyük bir âlim olmakla berâber muktedir bir müverrih,

değerli bir edîb, kuvvetli bir şâirdir. Mensur yazıları açık, münakkahtır. Manzûmeleri de kendine has, sâde bir üslûbu hâizdir. Şiirde mahlâs kullanmazdı.

İbn-i Kemâl ile Ebu's-Suûd Efendi arasında mukaayese yapanlar, her ikisini de fıkha, kelâma, usûle ıttılâ' i'tibâriyle birer mütebahhir görmekle berâber İbn-i Kemâl'in tasavvuf, hikmet, târih, Türkçe eş'ar i'tibâriyle rüchânına; Ebü's-Suûd'un da edebiyyat, azamet-i üslûb, aheng-i beyân, Arabca eş'ar cihetiyle faîkıyyetine kaail olmaktadırlar.

Bu iki allâmenin Şeyh Muhyi'd-Dîn-i Arabî'ye dâir vermiş oldukları fetvâlarda aralarındaki tasavvuf farkının tecellîsi meşhurdur.

İbn-i Kemal'in Sultan Selim hakkında meşhur bir mersiyyesi vardır. Mısır seferinden dönüşte İbn-i Kemal'in atının ayağından sıçrayan çamurlar, Sultan Selim'in elbisesine dokunmuştu. O büyük Sultan : *"Ulemânın atı ayağından sıçrayan çamur, benim için zînet ve mefharete medardır, bu elbîsem vefâtımdan sonra sandukamın üzerine konulsun."* demişti. İşte ilim ve ma'rifetin kadrini bu derece i'lâ eden o büyük cihangir hakkında İbn-i Kemal, şu beyitleri hâvî mersiyyesiyle teessürlerini izhâr etmişti :

"Azimde nev-civan ve hazımda pîr
Sâhibü's-seyf, sâhibü't-tedbîr,
Şems-i asr idi, asırda şemsin
Zilli memdûd olur, zamânı kasîr
Hayf Sultan Selîm'e hayf, dirîğ,
Hem kalem ağlasın ana hem tîğ"

Müellefâtı : İbn-i Kemal'in eserleri üç yüzden fazla tahmin ediliyor. Bir kısmı şunlardır : (تفسير القرآن) , (كشاف اوائلنه حاشيه) , (تغيير التنقيح) , (الاصلاح و الايضاح) , (انوار التنزيل اوائلنه حاشيه) usûl-i fıkha âit matbû' bir eserdir. Buna şerh te yazmıştır. (تغيير السراجيه) ferâize müteallıktır. (المفتاح و شرحه) belâgate dâirdir. (التجويد) , (التجريد) bunlar kelâma âittir. (مهمات) fetvâ mecmuasıdır. (مشارق الانوار شرحى) , (صحيح البخارى اوزەرينه تعليقه) , (محيط اللغة) . Arabi'den Fârisî'ye terceme edilmiştir . (دقايق الحقايق) Fârisîce müterâdif lâfızlar arasındaki farkı gösterir. (نكارستان) Gülistan'a nazîredir. (خواجه

(تورکچه آل , (قنیزه محاربه‌سی) , زاده‌نك تهافتی حقنده محاکمه) matbû'dur. (دیوان اشعار) , (منظوم یوسف زلیخا) , عثمان تاریخی) tıb ile alâkadar olup basılmıştır. (رجوع الشیخ الی صباه فی القوة علی الباه) matbû'dur. (رسائل ابن کمال)

Me'hazlar : *Eş-Şakaayıku'n-Nu'mâniyye, El-Fevâidü'l-behiyye, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

314 — EBU'L-FAZL EL-KÂZERÛNÎ :

Hatîb, Ebu'l-Fazl el-Karşî es-Sıddîkî, müdekkık bir âlimdir (940) da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebu'l-Fazl, tefsîre, Arabiyyâta lâyıkıyle vâkıf, mütefekkir bir zâttır. Tefsîr-i Beyzâvî üzerine yazmış olduğu hâşiye, muhtasar, müfîd bir eserdir. Bunda Kaazî'nin bâzı noktalarına ilişir, müşkil ifâdelerini halleder, âlimâne mütâlâalarda bulunur, bâzan Kaazî ile Zemahşerî'nin ibâreleri arasında mukayeseler yapar, ince nüktelere işâret eyler. Kaazî'nin (خفایا الملك و الملکوت و خبایا قدس الجبروت) ibâresi dolayısiyle diyor ki : *"Mülk, âlem-i şehâdettir, Melekût da mugayyebattır. Ceberût ise İmâm-ı Gazâlî'ye göre âlem-i maânîdir, umûr-ı ilmiyyedir, Fütûhat sâhibi Şeyh Kâmil'e göre de âlem-i nüfûstur. Ceberuttan maksat "âlem-i ukuldür" de denilmiştir... Evlâ olan* (خبایا القدس و الجبروت) *dan murad, esrâr-ı Ulûhiyyettir. Yâni zât ve sıfât-ı mukaddeseye müteallik umurdur."* denilmesidir.

Me'haz : *Keşfü'z-zunûn.*

✶ ✶ ✶

315 — MEHMED MUHYİ'D-DÎN VEFÂÎ :

Şeyh Mehmed b. Şeyh Bedrü'd-Dîn Mahmûd, Muğla'lı bir âlimdir. (940)'da Bursa'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mehmed Muğlavî, fâzıl, mütefennin bir zâttır. Kütahya'da, Bursa'da tedrîs ile meşgûl olmuştur. (تنوير الضحى فى تفسير والضحى) adlı bir eseri vardır ki, bunda yedi matla' ile onbir tabaka üzere bir mukaddime îrâd etmiştir. (تفسير آية الكرسى) adlı bir eseri de vardır. (روض الازهار) nâmındaki bir eseri de müteaddit fenlere i'tirazları muhtevîdir. Başka eserleri de vardır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

316 — MUHYİ'D-DÎN MEHMED CÂMÎ :

Hacı Hasan-Zâde Muhyi'd-Dîn, Balıkesir'li bir âlimdir. (941)'de İstanbul'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mehmed Câmî, fâzıl, şâir bir zâttır. Tahsîlini Bursa'da ikmâl etmiş, Mahmud Paşa delâletiyle Sultan Fâtih'e takdîm edilerek Bursa'ya kadı ta'yîn edilmişti. Sonra kazasker de olmuştur. Tefsîr-i Kaazî üzerine En'âm Sûresine kadar hâşiye yazmıştır. Fıkha dâir (مجمع الابحار) adlı iki ciltlik bir eseri de vardır. Eş'ârında Vahîd, Câmî tahallüs ederdi. Şiirinden bir nümûne :

"Râh-ı gamında olalı gönlüm revân sana
Terkeyledi alâkasını gitti can sana."

Me'hazlar : *Osmanlı Müellifleri.*

★ ★ ★

317 — MEHMED KARABÂĞÎ :

Muhyi'd-Dîn Mehmed, ulemâdan bir zâttır. (942)'de İznik'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhyi'd-Dîn Karabâğî, değerli, çalışkan bir âlimdir, İznik'de müderris bulunuyordu. Keşşâf'a, Tefsîr-i Kaazî'ye, Telvîh ile Hidâye'ye ta'lîkaatı vardır. (جالب السرور وسالب الغرور) adında muhâdarâta dâir

bir eseri de vardır ki « روضهٔ قره باغی » diye meşhurdur. Yirmi üç makaaleden müteşekkil, tefsirlerden, Miftah şerhlerinden ve şiir mecmualarından muktebes birtakım letâif-i edebiyyeyi ve sâireyi câmi'dir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

318 — İSÂMÜ'D-DÎN-İ ESFERÂYÎNÎ :

İbrâhim b. Muhammed Arabşah es-Semerkandî, meşhur âlimlerdendir. Ebû İshak Esferâyîn'in zürriyetindendir. Babası ve dedesi Esferâyîn'de kadı bulunmuşlardı. (943)'de vefât etmiştir. (951)'de vefât ettiği de mervîdir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbrâhim İsâmü'd-Dîn, mütebahhir, müşârün-bi'l-benân bir âlim idi. Abdü'r-Rahmân Câmî'nin tilmizlerindendir. Son zamanlarında Buhârâ'dan Semerkand'e rıhlet etmişti. Birçok faydalı eserleri vardır. Bâ-husûs Kaazî tefsîri üzerine yazmış olduğu hâşiye pek derin tahkîkaatı câmî'dir. Bu hâşiye, Kur'ân-ı Kerîm'in evvelinden A'raf Sûresinin âhirine ve Nebe' Sûresinin başından Kur'ân-ı Mübî'nin sonuna kadardır. Bunu Sultan Süleyman'a ihdâ etmişti.

Müellefâtı : Telhîsü'l-miftâh'ın (اطول), (تفسير بيضاوى حاشيەسى) şerhidir. (حاشيه على تحرير القواعد المنطقية), (باب الصرف من ميزان الادب), (حاشيه على القطب على الشمسية), (حاشيه على شرح السعد على الفوائد النسفية), (عصام على الجامى), (حاشيه على متن السمرقندية فى الاستعارات), (عصام), (ميزان الادب), (على الوضعية) sarf, nahiv, beyâna müteallikiir. Tefsir hâşiyesinden mâadâsı matbû'dur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

319 — SA'DÎ ÇELEBİ :

Şeyhü'l-İslâm Sa'dullâh Efendi, kudretli bir âlimdir. Kastamonu civârında Daday'da doğmuş, babasiyle İstanbul'a gelmiş, babası Murad

Paşa câmi-i şerîfinde imam olmuştu. Sa'dullâh Efendi (945) târihinde vefât etmiştir. Eyüp Sultan civârında medfundur. (Bekaaya geçti Sa'-du'llâh sânî) mısrâı vefâtına târihtir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sa'dî Çelebi, kudretli, müdekkık bir âlimdir. İlk tahsîlini babasından görmüş, sonra Mevlânâ Muhammed Samsûnî'den tahsîlini ikmâl etmiş, İstanbul'da, Edirne'de müderrislik yapmış, İstanbul kadısı olmuş, İbn-i Kemal'in vefâtı üzerine de Şeyhü'l-İslâm'lık makaamına nâil olarak vefâtına kadar beş sene bu makamda kalmıştır. Hâfızası fevkalâde kuvvetli, târihe ve şiire meraklı bir zât idi. Tefsîr-i Beyzâvî üzerine pek makbul bir hâşiye yazmıştır ki, Hûd Sûresinden âhir-i Kur'ân'a kadardır. Bu hâşiye lâtîf tahkîkaatı, nefîs mebâhisi câmi'dir. Keşşaf hâşiyelerinden telhîs edilmiş, bunlara başka tasarrufât ve mütâlâat da ilâve olunmuştur. Bu hâşiye, ulemâ arasında i'timâda şâyân görülerek üzerine birçok ta'lîkalar yazılmıştır. Bu zâtın mahdûmu Pîr Mehmed dahi hâşiyelerden bâzı şeyler toplayarak bu hâşiyeye ilhak etmiştir.

Müellefâtı : (شرح هدايه اوزرينه حاشيه) , (تفسير بيضاوى حاشيه‌سى) , (رساله‌لر) . Eş'ârı da vardır. (مجموعهٔ فتاوى),(قاموس اوزرينه حاشيه)

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Devhatü'l-meşâyih.*

★ ★ ★

320 — A T Û F Î :

Hayrü'd-Dîn Hızır b. Mahmûd b. Ömer Atûfî, muktedir bir âlimdir. Merzifon'da doğmuş (948) yılında İstanbul'da vefât etmiştir. Hazret-i Hâlid civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Atûfî, mütefennin, fâzıl bir zâttır. İkinci Sultan Bâyezid tarafından Saray-ı Hümâyûn muallimliğine ta'yîn edilmişti. Bilâhare cevâmi-i şerîfede tefsîr-i şerif tedrîsiyle iştigale başlamış, daha sonra inzivâya çekilerek te'lîfât ile meşgul olmuştur.

Müellefâtı : (تفسير كشاف حاشيه‌سى) , (تفسير بيضاوى حاشيه‌سى) , (حصن الآيات العظام) En'âm Sûresinden bâzı âyetlerin tefsîrini hâvîdir. (مشارق شريف شرحى) El yazısiyle bir nüshası Üsküdar'da Selim-Ağa

Kütüphânesinde mevcuttur. (روض الانسان فی تدابیر صحت الابدان) tıbb-ı Nebevî'den bâhistir. Vesâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

321 — ŞEYH-ZÂDE MUHYİ'D-DÎN :

Muhyi'd-Dîn Mehmed b. Muslihü'd-Dîn Mustafa, fuzalâdan İzmit'li bir zâttır. (951)'de vefât etmiştir. Kabri İstanbul'da Emir Buhârî kurbunda Hoca Hayreddin mescidi hazîresindedir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şeyh-Zâde, muktedir, sâlih bir âlimdir. Tahsîlini İstanbul'da Efdal-Zâde'den ikmâl etmiş, müderris olmuş, tarîkate intisâb ederek Emîr Ahmed Buhârî hulefâsından Muslihü'd-Dîn Efendi'den istihlâfda bulunmuştur.

Kaazî'ye yazmış olduğu hâşiye, pek vâzıh, mühim noktaları tenvîre kâfî mu'teber bir eserdir, beş ve dört cilt olarak Kahire'de, İstanbul'da tab' edilmiştir.

Müellefâtı : (سورهٔ اخلاص تفسیری = اخلاصیه), (تفسیر قاضی حاشیه‌سی) , (شرح فرائض) , (شرح وقایه) , (شرح مشارق) , (شرح مصابیح) , (شرح) , (شرح مفتاح العلوم) , (شرح قصیدهٔ برده) , (سراجیه) , (قواعد اعراب) . Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

322 — MUHAMMED EL-BEKRÎ :

Ebü'l-Hasen, Muhammed b. Muhammed Abdu'r-Rahmân es-Sıddîkî, Mısır'lı bir âlimdir. (899)'da doğmuş, (952)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Hasen el-Bekrî, fukahâdan bir müfessirdir. (تسهيل السبيل فى فهم معانى التنزيل) isminde bir tefsîri vardır. Fıkıhtan (شرح العباب) ile (شرح منهاج النووى) de âsârı cümlesindendir. Eş'ârı da vardır. Bu tefsîrin bir nüshası İstanbul'da Selim-Ağa Kütüphânesinde (73) numaradadır. Bir nüshası da Koca Râgıb Kütüphânesinde (45) numaradadır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

323 — FENÂRÎ-ZÂDE MUHYİ'D-DÎN :

Muh'yi'd-Dîn Muhammed Şâh b. Alî b. Yûsuf, Mevlânâ Fenârî'nin hafîdidir. (954)'de vefât etmiştir. Eyüpsultan civârında medfundur.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Fenârî-Zâde fuzalâdan, şuarâdan bir zâttır. (948)'de Şeyhü'l-İslâm olmuş, (952)'de kendi arzusiyle tekaüde sevkedilmiştir. Nâ-tamam bir tefsîr-i şerîfi, Sadru'ş-Şerîa hakkında risâlesi ve Şerh-i Miftah üzerine hâşiyesi ve sâir âsârı vardır. Harem-i Şerîf'de mücâvir iken Tefsîr-i Şerîf dersiyle meşgul olmuştur.

Me'haz : *Osmanlı mücllifleri.*

★ ★ ☆

324 — BEDRÜ'D-DÎN MAHMÛD :

Bedrü'd-Dîn Mahmûd Efendi, Aydın'lı bir âlimdir. (956)'da vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bedrü'd-Dîn Efendi, fâzıl, müfessir, muhaddis bir zâttır. İstanbul'da Sofu Paşa medresesinde tedrîs ve te'lîf ile meşgul olmuştur. (تفسير بدر الدين) nâmında bir eseri vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî.*

★ ★ ★

325 — ŞEYH BEDRÜ'D-DÎN EL-GAZZÎ :

Şeyh Bedrü'd-Dîn Muhammed b. Radiyyü'd-Dîn Muhammed el-Âmirî, değerli bir âlimdir. (960)'da ve bâzı zevâta göre (984)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bedrü'd-Dîn Gazzî, âlim, edîb, şâir bir zâttır. Mezhebce Şâfiîdir. Biri mensur, ikisi manzûm olmak üzere üç tefsir yazmıştır. Bir manzum tefsiri yüz seksen bin beyitten müteşekkil olup üç cilt üzere mürettebdir. Birçok âlimler, Kur'ân-ı Kerîm'i nazmen tefsîr etmeği savab görmemişlerdir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in elfâz-ı mübârekesini ve ma'nâsını nazm sûretiyle muhâfaza ve edâ çok kere mümkün olamaz.

Me'haz : *Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

326 — ABDÜ'L-KERİM-ZÂDE :

Mehmed b. Abdü'l-Vehhâb, fuzalâdan bir zâttır. (975)'de vefât etmiştir. İbn-i Kemal'in kabri civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdü'l-Kerîm-Zâde, İstanbullu, âlim, değerli bir müelliftir. Kazaskerlik rütbesini hâizdi. Kaazî tefsîrine bir hâşiyesi vardır ki, Kur'ân-ı Kerîm'in evvelinden Tâhâ Sûresinin âhirine kadardır. Bundan başka Tecrîd'e hâşiyesi, Makaamât-ı Harîrî'ye nazîresi, Leylâ ve Mecnun manzûmesi ve sâir eş'ârı da vardır. Şiirlerinde *"Hayâlî"* tehallüs ederdi.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn. Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

327 — DEDE CENGÎ :

İbrâhim Kemâlü'd-Dîn, Amasya'lı bir âlimdir. (975)'de vefât etmiştir *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kara-Dede diye şöhret bulan Kemâlü'd-Dîn, fâzıl bir zâttır. Yedi sene Kefe'de müftülük yapmıştır. Kaazî tefsîrine hâşiyesi vardır. Tabakaatü'n-

Nuhât, Menâkıb-ı Evliyâ, Siyâsetnâme adlı üç eseri daha vardır. Son eseri, Şeyhü'l-İslâm Ârif Efendi tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

328 — BOSTAN-ZÂDE MUSTAFA :

Mustafa b. Pîr Mehmed, Aydın'lı (Tireli) bir âlimdir. (904)'de doğmuş, (977) veya (968)'de vefât ederek Edirnekapısı hâricindeki Emîr Buhârî zâviyesi hazîresine defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Cenâze namazını Fâtih câmi-i şerîfinde Ebu's-Suud Efendi kıldırmıştır. Sôfiyye tarîkatine intisâbı menkuldür.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bostan-Zâde muktedir, edebiyata vâkıf bir zâttır. İlm-i kırâette bir nâdîre-i zamân idi. Birçok ilimler ile mücehhez idi. Bursa'da, İstanbul'da müderris olmuş, kadılıklarda bulunmuş, Kazaskerlik makaamını ihrâz etmişti. İbn-i Kemal merhûmun tilmizlerinden idi. Kaazî'nin En'âm sûresine âit tefsîrine hâşiyesi vardır. Bu hâşiye Sultan Süleyman'ın tevecüh ve iltifâtına vesîle olmuştur. Bundan başka Sadrü'ş-Şerîa hâşiyesi, Islah ve İzah hâşiyesi, Cüz'-i lâ-yetecezzâ, Kazâ ve Kader risâleleri ve Necâtü'l-ahbâb ve Tuhfetü zevi'l-elbâb adlı eserleri de vardır. Son eseri kimyâya dâir bir mukaddime ile üç babdan müteşekkil muhtasar bir kitapdır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık-ı Nu'mâniyye zeyli Atâî.*

★ ★ ★

329 — HATÎB ŞERBÎNÎ :

Muhammed Şemsü'd-Dîn b. Ahmed el-Kaahirî, kudretli âlimlerden bir zâttır. (977)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hatîb Şerbînî, Şâfiî fukahâsından müfessir, fâzıl bir âlimdir. Ahmed el-Bürlüsî'den En-Nûrü'l-Mahallî ile Şemsü'r-Remlî'den ve sâireden ilim ahzetmiş, daha üstazları hayatta iken tedrîse, iftâya başlamış, kendisinden birçok kimseler faydalanmıştır. Bütün Mısır'lılar kendisinin zühd ü salâhına, ilim ve fazlına kaaildiler. El-Minhâc ile Et-Tenbîh'e iki büyük

şerh yazmış, daha kendisi hayatta iken herkes bunları yazmıya, okumaya devâm etmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Hatîb Şerbînî (961)'de Medîne-i Münevvere'de bulunmuş, avdetinde bâzı esdikaasının taleplerine mebnî (السراج المنير فى الاعانة على معرفة كلام ربنا الحكيم الخبير) unvanlı tefsîrini yazmıştır. İlim tedvîni husûsunda eslâfa iktidâ lüzûmunu gösterir bir hadîs-i şerîfe imtisâl ve tûl-i ahd fütûra uğrıyan tâliplere yeni bir şevk ve neşve vermek için tecdîd-i âsâra lüzum görüleceğini dermeyân ederek bu mübârek tefsîri mutavassıt bir halde yazmağa başlayıp ikmâl etmiştir.

Bu tefsirde ercah olan kaviller iltizâm edilmiş, gayr-i marzî kavillerin zikriyle tatvîl-i makaale meydan verilmemiştir.

Bu tefsirde hilâfiyyâta, i'tikaada müteallik bâzı mühim mes'eleler tahlîl edilmiş, gerek rivâyet ve gerek dirâyet tarîkıyle faydalı ma'lûmât verilmiş, bu sûretle bu güzîde eser zengin bir hâle getirilmiştir. Keşşaf'dan, Kaazî'den, Râzî'den, Hâzin'den istifâde edilmiştir.

Bu tefsîrin 1496 sahifeden müteşekkil, nefis yazılı, müzehhep bir nüshası İstanbul'da Veli Efendi Kütüphanesinde (146) numaradadır. Bilâhare Kahire'de dört cilt olarak tab' edilmiştir.

Müellefâtı : (الاقناع فى حل الفاظ ابى شجاع) , (السراج المنير) matbû' iki cilttir. (شرح على كتاب غاية التقريب),(تقريرات الشربينى على المطول), (مغنى المحتاج الى معرفة , (شرح منهاج الطالبين) , (شرح شواهد القطر) (معانى الفاظ المنهاج) , (مناسك الحج) Bütün bu eserler matbû'dur.

Me'hazlar : *Şezerâtü'z-zeheb, El-A'lâm.*

★ ★ ★

330 — MUSLİHÜ'D-DÎN EL-LÂRÎ :

Mevlâ Muslihü'd-Dîn Muhammed b. Salâh el-Ensârî, meşhur bir âlimdir. Hind ile Şîraz arasında bulunan "Lar" ülkesinde dünyâya gelmiş, (979)'da Diyarbekir'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mevlânâ Lârî, yüksek bilgili bir zâttır. Celâlü'd-Dîn-i Devvânî'nin talmizlerinden Mîr Kemâlü'd-Dîn Hüseyin'den ve Mîr Gıyas'tan ve sâir meşâhirden ilim ve irfan tahsîl etmiştir. Bilâhare Hindistan'a giderek Hümâyun Şâh'ın iltifat ve ikrâmına nâil olmuş, bu zâtın vefâtından sonra Hicaz'a giderek ba'de'l-hac diyâr-ı Rûm'a azîmet etmiş, nihâyet İstanbul'a gelerek Ebu's-Suûd Efendi ile ve sâir ulemâ ile görüşerek fazl u kemâlini göstermiştir. Daha sonra Diyarbekir'e giderek orada vâli bulunan İşkender Paşa'ya intisâb ile evlâdının hocası olmuş ve uhdesine Hüsrev Paşa medresesi müderrisliği ruûsu tevcîh olunmuştur. Naklî ve aklî ilimlerde bi-hakkın temâyüz etmiş olduğuna âsârı şâhittir. Şiiri de vardır. Ebu's-Suûd Efendi'nin meşhur kasîde-i mîmiyyesine nazîre yapmış ise de pek muvaffak olamamıştır. Matlaı şöyledir :

« كفاك ابتشاسا فى هواك ملام

وقلت لمن شاء السلام سلام »

Müellefâtı : (تفسير بيضاوى اوزرينه تعليقه) Bakare ve Âl-i İmrân sûrelerine âit olup dakik mebâhis ile doludur. (حاشيه على شرح ملا جامى) Abdu'l-Gafûr diye meşhurdur. (حاشيه على شرح العلامه قاضمير على الهداية , (شرح الطوالع حاشيه‌سى),(التذكرة فى الهيئة),(متن فى الهيئة), لاثير الدين الابهرى) (تاريخ) , (شمائل النبى عليه السلام شرحى) , (شرح التهذيب حاشيه‌سى) hilkat-ı âlemden kendi zamânına kadar Farsça yazılmıştır.(اشعارو قصائد)

Me'hazlar : *Şakaayık-ı Nu'mâniyye zeyli. El-Ikdü'l-manzûm fî-zikr-i efâzili'r-Rûm, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

331 — KINALI-ZÂDE ALÂÜ'D-DÎN :

Mevlâ Alî b. Emru'llâh, İbnü'l-Hinâî diye ma'rûf bir âlimdir. (916) târihinde Isparta'da doğmuş, (979)'da Edirne'de vefât etmiştir. Nâzır mezarlığı diye meşhur makbereye defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Osmanlı müellifleri'nde yazıldığına nazaran babasının ismi Abdu'l-Kaadir Humeydî'dir ki, Fâtih'in muallimi iken Mahmûd Paşa'nın siâyetiyle bu vazîfeden uzaklaştırılmıştır.

KUDRET-I İLMİYYESİ :

Kınalı-Zâde, yüksek bir âlimdir. Edirne'de, Kütahya'da, Bursa'da, İstanbul'da müderris olmuş, Edirne ve Şam kadılığında bulunmuş, Anadolu Sadâretine yükselmiştir.

Bu zât, mütefekkir bir Türk müellifidir. Keşşâfa, Tefsîr-i Beyzâvî'ye hâşiyeleri vardır. İmâm-ı A'zam'dan İbn-i Kemal'e kadar da (طبقات حنفيه) yı yazmıştır. Tecrîd'e ve Mevâkıf'a, Hasan Çelebi'ye hâşiyeleri vardır. Dürer ve Gurer'e de nâ-tamâm hâşiyeleri vardır. Münşeâtı ve güzel eş'ârı da vardır. Hele (اخلاق علائی) adındaki kitabı pek meşhurdur. Bu eserinde ahlâk-ı celâlî ile ahlâk-ı fâhirî ve muhsinîyi cem' etmiş, daha birtakım ma'lûmât ile bu eserini tezyîn etmiştir ki, emsâline her vechile fâiktir. Bu eseri Şam'da Emîrü'l-Ümerâsı bulunan Alî Paşa için bir senede te'lîf etmiş, kendi nâmına izâfe eylemiştir. Matbû'dur. Münşeâtı ve üç lisanda eş'ârı vardır. İki kıt'ası :

انفق فان الله كافل عبده فالرزق فى اليوم الجديد جديد

المال يكثر كلما انفقته فالبئر ينزح ماؤها فيزيد » (1)

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık zeyli Atâî.*

★ ★ ★

332 — NÛRÜ'D-DÎN-ZÂDE MUSLİHÜ'D-DÎN :

Nûrü'd-Dîn-Zâde Muslihüd'-Dîn, Sofya'lı Bâlî Efendi hulefâsından olup Filibe'lidir. Zâhiri ve bâtını ma'mûr zevattandır. Rıhletleri (Hayrü'l-amel) terkîbinin delâleti olan (981)'dedir, Dersaâdet'de Edirnekapı'sı hâricindeki « صبرت » tekyesinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.* Kanunî Sultan Süleyman maiyyetinde (Zigetvar) seferinde bulunmuştur.

Müellefâtı : Eserleri gayri matbû' olup şunlardır :

(Sûre-i En'âm)a kadar tefsîr-i şerifleriyle ayrıca Tefsîr-i Fâtiha ve (شرح على نصوص للشيخ صدرالدين),(شرح على واردات كبرى للشيخ بدرالدين), (رساله معراج),(رساله وحدت وجود), (ترجمه منازل السائرين)

(1) Bîd âba demiş ki, feyzinden dâimâ şerbet-i zülâl içeriz. Âb da bîde dedi : Biz de senin sâye-i devletinde hoş geçeriz.

Ve sâiredir. (منازل السائرين) tasavvuf ve hikmet, ahlâk ve sülûktan bâhis bir eserdir. (481)'de irtihâl eden meşâhir-i mutasavvife ve ulemâdan Şeyhü'l-İslâm lâkabiyle mülâkkap (Abdullah Ensârî-i Herevî)'nin olup bir hayli zevat tarafından şerholunmuştur.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri.*

* * *

333 — NÛRÜ'D-DÎN AHMED KARAMÂNÎ :

Ahmed b. Mahmûd el-Asam, Lârende'li fâzıl bir zâttır. (981)'de Karaman'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ahmed Karamânî, kudretli bir âlimdir. Tarîkat-ı Halvetiye'den müstahleftir. Tefsîr-i Beyzâvî üzerine (تقشير الفسير) unvâniyle bir hâşiyesi vardır ki, Bakare ve Âl-i İmrân sûrelerine kadardır. Bundan başka Alâü'd-Dîn Alî b. Yahyâ el-Karamânî'nin (بحر العلوم فى التفسير) adiyle Sûre-i Mücâdele'ye kadar yazmış olduğu dört ciltlik tefsir kitabına tekmilesi vardır. Bir de (لطائفنامه) adıyle Türkçe bir eser yazmıştır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

* * *

334 — MEHMED BİRGİVÎ :

Zeynü'd-Dîn Mehmed b. Pîr Alî Muhyi'd-Dîn, mübârek bir âlimdir. (929)'da Balıkesir'de doğmuş, (981) senesinde Aydın'a tâbi' "Birki" kasabasında vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Birgilî merhum, ilim ile takvâyı cem' etmiş, zâhiren ve bâtınen mükemmel bir hâle gelmiş, metîn, vekar ve temkin ile muttasıf bir fâzıldır. Ahî-Zâde Muhyi'd-Dîn'den ve sâir zevattan ilim tahsîl etmiş, bilâhare Şeyh Abdu'llâh el-Karamânî'ye intisâb ederek Bayramiyye tarîkına dâhil olmuş, daha sonra şeyhının emir ve tavsiyesiyle müderris olarak yine ilim sâhasına atılmış, ilim ve irfan neşrine, va'z ve nasîhata devâm etmiştir.

Birgilî merhum, Kanunî Sultan Süleyman zamânında Kazasker Abdu'r-Rahman Efendi'ye mülâzemet ederek bir aralık Edirne'de Kassâm-ı askerî olmuş, fakat zühd ve takvâya müncezib olan rûhu bu vazîfeden sıkılmış, muayyen müddetini bitirir bitirmez tarîkate intisâb etmiş ve dediğimiz vechile tedrîse ve halkı tenvîre çalışmıştır.

İkinci Sultan Selim'in muallimi Atâu'llâh Efendi, menşei olan Birki'de yaptırdığı medresenin müderrisliğini, pek sevdiği bu muhterem fâzılın uhdesine tefvîz etmişti. Bu cihetle kendisinden istifâde etmek için her taraftan yüzlerce talebe-i ulûm, Birki'ye akın etmiş, bu feyizli âlimin etrâfını hâle gibi ihâta ederek neşrettiği ilim ve irfan ziyâlarından müstefîd olmakta bulunmuştu.

Bu müteverrî', hayır-hâh âlim, son zamanlarında İstanbul'a gelip Vezir Mehmed Paşa ile görüşmüş, muhîtin ahvâlinden şikâyette bulunmuş, zalemeyi tenkil, mezâlimi def' ve teb'îd için kendisine müessir nasîhatler vermiştir. Ücretle Kur'ân tilâvetinin, ilim ta'lîm edilmesinin adem-i cevâzına, bu hususta yapılan vasıyyetlerin butlanına kaail idi. Bu babda zamânının ulemâsiyle mubâhase yapmış, Ebu's-Suûd Efendi gibi ekâbire karşı i'tirazlarda, tenkidkârâne mutâlâalarda bulunmuştur.

Bu fazîletli âlim, Sûre-i Bakare'nin yarım cüz'üne kadar bir tefsir yazmış, tam bir tefsir yazmaya muvaffak olamamıştır. Yazmış olduğu mahdud sahifelere nazaran tefsîri, lisâniyyat i'tibâriyle kıymetli bir eserdir. Bunda dakik mazmunlardan, lâtif işâretlerden, derin görüşlerden daha ziyâde nahiv ve sarfa âit kaaideler göze çarpmaktadır. Kaazî tefsîrinden daha muhtasardır, öyle bâzılarının iddiâ ettiği gibi Kaazî tefsîrine tefevvuk edecek bir tarzda değildir.

Müellefâtı : (تفسير شريف) nâ-tamam. Bir yazma nüshası Fâtih Kütüphânesinde (230) numarada mevcuttur. (تعليقات) tefsîre, hadîse, fıkha dâirdir. (طريقت محمديه),(انقاذ الهالكين),(ايقاظ النائمين). Bunlar ahlâka dâir pek güzel eserlerdir. (رساله فى مصطلح الحديث) matbû'dur. (روضات الجنان) akaaide dâir olup Mahmûd Es'ad Efendi tarafından terceme ve tab' edilmiştir. (ذخر المتأهلين) , (جلاء القلوب) , (الدر اليتيم) , (امعان الانظار , (اظهار) , (عوامل) , (امتحان الاذكيا) , (رسالة الزياره) (كفاية المبتدى فى التصريف), (معدل الصلاة) , على المقصود) .

Me'hazlar : *El-Ikdü'l-manzûm fi-zikr-i efâzili'r-Rûm.*

★ ★ ★

335 — MEVLÂNÂ EBU'S-SUÛD :

Şeyhü'l-İslâm, Ebu's-Suûd Mehmed b. Muhyi'd-Dîn Mehmed b. Mustafa el-İmâdî, meşhur bir allâmedir. Babası Yavsı Mehmed Efendi nâmında âlim, sâlih bir zât olduğu gibi anası da Mevlânâ Alâü'd-Dîn Kuşcu'nun kardeşi kızıdır.

Ebu's-Suûd Efendi (896)'da İstanbul'da Müderris Köyü denilen mahalde doğmuştur. Abdu'l-Kaadir el-Hindî'nin « النور السافر فی اخبار القرن العاشر » adlı eserine göre Ebu's-Suûd bu târihte İskilip kasabasında dünyâya gelmiştir. Eyüp civârında medfun olanlara dâir yazılmış bir risâleye nazaran da Ebu's-Suûd'un pederleri nâmına yapılan ve muahharen Sivas Tekkesi nâmiyle anılan dergâhta tevellüd etmiştir. Ebu's-Suûd Efendi, İstanbul'da yetişmiş, Sütlüce semtinde oturmuş, (982) târihinde vefât etmiştir. Uzun boylu, uzunca yüzlü, vecîh, mehîb, zâhid bir zât idi, huzûrunda herkes söze kaadir olamazdı. Kabri Ebû Eyyübü'l-Ensârî civârındadır. (مات فرد الزمان مولانا), (قد انتقل المولی ابو السعود) ibâreleri vefâtına târihtir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

Mahdumları Şehzâde medresesi müderrisi Ahmed Efendi ile Mehmed Çelebi ve Mustafa Efendi'dir. Birâderi de Şeyh Nasru'llah Efendi idi.

ÜSTAZLARI VE ME'MÛRİYETLERİ :

Ebu's-Suûd merhum, ilk tahsîlini babası Yavsı Mehmed Efendi'den görmüş, onun ihtimâmiyle pek yüksek bir tahsîle nâil olmuştur.

Yavsı Mehmed Efendi, İskilip'te doğmuş, Ak-Şemse'd-Dîn'in halîfesi İbrâhim Tennûrî'den tarîkat ahzetmiş, sâir ilimleri de Alî Kuşcu'dan okumuş, Tefsîr-i Beyzâvî'ye ta'likalar, Vâridât-ı kübrâ'ya şerh yazmış, ahvâl-i sülûk hakkında bir risâle kaleme almış, değerli bir âlim olduğundan oğlunun tahsı ine pek ziyâde i'tinâ göstermiştir.

Ebu's-Suûd Efendi, Müeyyed-Zâde gibi, İbn-i Kemal Paşa gibi büyük üstazlardan ders almış, istifâde etmiş, kendisi de gide gide en kudretli âlimler sırasına geçmiştir. İkinci Sultan Bâyezid tarafından kendisine yüz otuz akça Çelebi ulûfesi verilmiş, Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemal Paşa tarafından yirmi sekiz akça ile Çankırı medresesine müderris ta'yîn edilmiş ise de buraya gitmesi nasîb olmamış, otuz akça ile (922)'de İnegöl medresesine gitmiştir. Müteâkiben Davud Paşa, Mahmud Paşa, Kekbûze'de Mustafa Paşa medreselerine ta'yîn edilmiş, (932)'de Bursa'da Sul-

tâniye pâyesine, (939)'da Bursa kadılığına, bir sene sonra İstanbul kadılığına, (944)'de Rumeli Sadâretine nâil olmuş, nihâyet (953)'de de Meşîhat makaamını ihrâz edip vefâtına kadar otuz sene bu makamda kalmıstır. Devri, bir ilim ve fazîlet devri olmakla mütemâviz bulunmaktadır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE YÜKSEK ŞEREF VE ŞÂNI :

Ebu's-Suûd Efendi, asırların emsâlini nâdiren yetiştirebildiği eâzım-ı ulemâdan biridir. El-Fevâidü'l-behiyye'de denildiği üzere : O bir şeyh-i kebîr, bir âlim-i nihrîr idi. Onun ne Acem'de bir misli, ne Arap'ta bir nazîri vardır. Zamânında riyâset-i Hanefiyye kendisine müntehî olmuştur. Usûl ve furû'da kâmil bir kuvvet, şâmil bir kudret sâhibi idi. Bâzı mes'elelerde içtihad eder, tahricde bulunur, delilleri tercîh eylerdi. Tefsirde de büyük bir ihtisâsa mâlik idi. Zemahşerî'nin Fetih Sûresi tefsirine (معاقد الطراز فی اول تفسیر سورة الفتح من الکشاف) adiyle bir hâşiye yazmıştır. (ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن العظیم) unvâniyle de pek mükemmel bir tefsir vücûde getirmiştir. Bu eser, Ebu's-Suûd'un ne büyük bir allâme olduğuna şâhittir. Bu tefsîrin târîh-i ikmâline (تفسیر اکبر) cümlesi târih düşmüştür. Ebu's-Suûd da hâiz olduğu belâgat ve fesâhatten dolayı (خطیب المفسرین) unvânını almıştır.

Ebu's-Suûd merhûm, bu tefsîri kısmen yazıp mahdûmiyle Sultan Süleyman'a göndermiş, Sultan Süleyman, bunu kapıya kadar istikbal ederek kabûl etmiş, Ebu's-Suûd'un meşîhate âit maaşı olan iki yüz akçaya üçyüz akça zammeylemiş, bir sene sonra da tefsir ikmâl edilmekle müfessirin maaşına yük akça daha zammedilmiştir.

Ebu's-Suûd Efendi, zamânındaki Osmanlı hükümdarların iltifatlarına, teşviklerine nâil olmuş, devletin kanunlarını Şer'-i Şerîf dâiresinde tanzîme çalışmış, ilim ü irfânın intişârına hizmet etmiş, günden güne mütezâyid bir şeref ü şân içinde yaşamış, bu sâyede o kıymetli tefsîrini yazabilmiştir.

Keşşâf ile Kaazî tefsîrinden sonra hiçbir zâtın tefsîri Ebu's-Suûd tefsîri kadar i'tibar ve iştihâra mazhar olmamıştır, deniliyor.

Filhakîka bu gibi eserlerin yazılmış olmasında iltifat ve teşvikin büyük bir hissesi vardır. Meselâ gerek Keşşaf ve gerek Envârü't-tenzîl bu iltifâtın bir semeresidir.

Ma'lûm olduğu üzere Zemahşerî, zamânında binlerce erbâb-ı ilmin teveccühlerini kazanmış, teşviklerine mazhar olmuş, bâhusûs Mekke-i Mükerreme Emîri bulunan Şerîf Ebu'l-Hasen Alî b. Hamza b. Vehhâs'ın pek ziyâde mahabbet ve teveccühüne nâil bulunmuştu. Hattâ Allâme bir aralık vatanı olan Harzem'e avdet edince Şerif Hazretleri kendisine pek mütehassir kalmış, tefsir husûsunda ma'lûmâtından istifâdeye ihtiyaç hissetmiş, birçok sahrâları, çölleri tayyederek, Harzeme kadar gidip Zemahşerî ile görüşmek arzusuna bile düşmüştü.

Kaazî ise Şiraz'da vezîr-i zamânın teveccüh ve himâyesini kazanmış, parlak bir ilim hayâtına nâil olmuş, en yüksek ilmî mansıbları ihrâz etmiş, refâhiyyet ve saâdet içinde yaşayarak tefsîrini ve sâir kıymetli eserlerini yazabilecek esbâba, cem'iyyet-i hâtıra muvaffak bulunmuştur.

Ebu's-Suûd Efendi'ye gelince : Bu da iklimleri feth eden ve aynı zamanda ilim ve fennin inkişâfına da büyük büyük hizmetlerde bulunan, Payitahtını, memleketini birçok ilim ve san'at müesseseleriyle tezyîne çalışan Kanunî zamânında yetişmiş, o âlî-himmet Hükümdâr'ın teveccühüne, himâyesine mazhar olmuş, ilm ü irfânın hâmîsi olan o büyük Padişâh'ın talep ve teşvîkıyle bu kıymetdar tefsîrini yazıp ikmâl edebilmiştir.

Velhâsıl, bu haller gösteriyor ki : bir yerde ilim ve ma'rifetin yükselmesi, muazzam eserlerin vücûde gelebilmesi için gerek halkın ve gerek ekâbirin rağbet ve himâyesine büyük bir ihtiyaç vardır. Bu rağbet ve himâyeden mahrûmiyyet hâlinde ise meâlî ibrâzına müstaid birçok zekâlar, daha inkişaf etmeden mahvolur, bulundukları ufukları aydınlatabilecek bir nice dimağlar, daha parlamadan söner gider.

"Ma'rifet iltifâta tâbi'dir
Müşterîsiz metâ' zâyi'dir."

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebu's-Suûd Efendi, tefsîrine ne gibi bir maksatla başlamış, bu hususta nasıl bir meslek ta'kîb etmiş olduğunu tefsîrinin mukaddimesinde şu vechile anlatmaktadır :

"Kur'ân-ı Kerîm'in gavâmızını tefsîre, müşkilât ve mu'dılâtını tavzîh ve teysîre ötedenberi her asırda ve her yerde ecille-i ulemâ tesaddî etmiş, bunlar tetkîkat lüccesine dalarak nice ferîdeler, fâideler tahrir mesleğine getirmiş, kıymetli kitaplar tasnîf eylemişlerdir.

Ammâ Mütekaddimîn'in muhakkikleri kendilerine Seyyidü'l-enâm aleyhi eşrefü's-salâti ve's-selâm Efendimiz'den bâliğ olduğu vechile âyetlerin ma'nâlarını temhîd, mebnâlarını teşyîd, maksatlarını tebyîn, hüküm-

lerini tertîb ile iktifâ etmişlerdir. Müteehhirîn'in müdekkikleri ise bunlar ile berâber âyetlerin ihtivâ ettiği lâtif mezâyâyı, bedî' esrar ve işârâtı da izhar ve i'lâm kasdında bulunmuşlardır, tâ ki nâs, Kur'ân'ın i'câz delillerini görsünler, fazlının şevâhidini ve sâir semâvî kitablardan imtiyâzını müşâhede etsinler. Artık bu hususta mehâsin ve fevâidi câmi' olmak üzre birçok güzîde kitaplar tedvîn etmişlerdir ki, bunlardan her biri a'yân-ı ümmetin gözlerini aydınlatacak, fâideli mazmunlariyle âzân-ı ezhânı tezyîn edecek lâtif lâtif mefhumları mutazammın bulunmuşlardır. Hele Keşşaf ile Envârü't-tenzîl ise bu hususta büyük bir şan ve şerefle teferrüd etmektedir. Çünkü bunlardan her biri, çehre-i i'câzın incilâsı için bir âyîne bulunmuştur. Bunların sanki sahifeleri, müşâbehâtın güzel bir mir'âtıdır, satırları da inci dânelerinden dizilmiş, murassa' bir gerdanlıktır. Geçmiş günlerde, mâziye karışmak aylar ve yıllarda bu iki kitabın mutâlâa ve mümâresesiyle iştigalim, bunların müzâkere ve müdâreseleriyle tevaggulum zamânında dâimâ hatırımdan geçerdi ki, bu iki kitabın dürer-i fevâidini bir dakik silke alayım, gurer-i ferâidini güzel vir üslûb ile tertîb edeyim, sâir kitaplarda görmüş olduğum cevâhir-i hakaayıkı, zevâhir-i dekaayıkı da bunlara ilâve eyleyeyim.

Maahâzâ inâyet-i Rabbâniyye ve hidâyet-i Subhâniyye netîcesi olmak üzere kaasır fikrime sânih olan ve her zekî, âkıl kimsenin meyl ve teveccühünü celbedecek bulunan birtakım avârif ve meârifi, garâib-i reğâibi de Kitâbu'llâh'ın celâlet-i şânına lâyık olacak lâtif bir tertîb ile, bedî' bir üslûb ile bi-tarîkı't-tersî' bunların arasına ilâve kılayım, hazâin-i Kur'âniyyede meknûz ve meknûn bulunan birtakım hafî hakaayık ve rumûzu da, nüfûsu tatmin, uyûnu tenvîr edecek sûrette ibrâz ederek min-tarafi'llâh hâiz-i hilâfet olan Şenşâh-ı Cihân Sultan Süleymân'ın hazîne-i âmiresine ihdâda bulunayım.

Heyhat ki, aczim azmîme mâni' oluyor, maksadın izzet ve azametinden dolayı tereddütler içinde yaşıyordum, dağ etekleri nerede, tepeleri nerede! Süreyyâ ile serâ arası nekadar ırak! Ankaayı dâme düşürmek nekadar uzak! Eflâkin burclarından Cevzâyı tutup bağlamak nekadar muhal!.

Aradan zamanlar geçti, etvâr ve şuûn değişti, bir müddet nâsın masâlihini tedbîre mübtelâ oldum, iştigaalâtım terâküm etti, alâık ve avâık her taraftan hücûm gösterdi; muhârebelerde, seferlerde, beldelerde dolaşıp duruyordum, bununla berâber bir fırsat zuhûrunu bekliyordum ki, refâhiyyet ve itmi'nân ile, huzûr-ı kalb ve ferâğ-ı bâl ile mâ-fâtı telâfîye, gaye-i a'mâlimi tahsîle çalışayım. Hayfâ ki, ben bu hayâlde iken ahval büsbütün tehavvül etti, hatırıma gelmeyen şeyler başıma geldi, evvelkisinden daha meşakkatlı işlere düştüm, müşkilât-ı enâmı, beyne'n-nâs tekev-

vün eden muhâsamâtı hall ü fasla me'mûr oldum, yağmurdan kaçarken sellere tutulmuşa döndüm, baktım ki, fırsat sür'atle geçiyor, ihtiyarlık basmış, ecel yaklaşmış, hayat güneşi ufûle yüz tutmuş bulunuyor, artık meşâğılımın çokluğuna bakmaksızın arzu ettiğim kitabı yazmaya karar verdim ve tevfikaat-ı İlâhiyye ile itmâm edince (ارشاد العقل السليم ...) *tesmiyye edeyim, üzerime teveccüh eden meşâgıl ve mekârihin kesretine rağmen sehv ve hatâdan, zeyğ u zelelden sıyânet buyurmasını Rabbü'l-Azamet ve Celâl, Hâliku'l-mülk ve'l-melekût olan Allâhu Teâlâ'dan tazarru' ve niyâz ederek maksada başladım."*

Filhakîka Ebu's-Suûd merhum, son zamanlarında gençlere lâyık bir faâliyetle kaleme sarılmış, nâmını bütün dünyâda ibkaa edebilecek derecede muşa'şa', münakkah bir tefsir yazmağa muvaffak olmuştur.

Merhum bu hususta Keşşâf ile Envârü't-tenzîl'i esas tutmuş, bunların bütün mehâsin ve bedâyiini bir araya toplamış, bunları yeni yeni mutâlâalarla, işâretli nüktelerle bir kat daha yükseltmiştir.

Ebu's-Suûd Efendi, bu iki tefsîri me'haz edinmiş, bâzan bunların ibârelerini aynen bile almış olmakla berâber birçok yerlerde Zemahşerî'nin, Kaazî'nin beyânâtını temrîz ve tenkîd etmiş, bunların tefsirlerinde okadar izâh edilmemiş olan bir nice mühim mes'eleleri ta'mîk ve tavzîhde bulunmustur.

Bu büyük müfessir, son asırlarda gurûba varmış gibi görünen ilim ve irfan güneşinin tekrar inkişâfına güzel bir hizmet etmiş, Türk âleminin yüzünü güldürmüş, ma'rifet ve fazîlet çehresini yeni şeref hâlesiyle tezyîn eylemiştir.

Ebu's-Suûd Efendi'nin bu tefsîrine (1041)'de vefât eden Şeyh Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî'nin (Sûre-i Rum'dan Sûre-i Duhân'a) kadar bâzı ta'lîkaatı olduğu gibi nısfına kadar mahalline de Şeyh Radiyyü'd-Dîn b. Yûsuf el-Makdisî'nin ta'lîkaatı vardır. Şeyh Radiyyü'd-Dîn, Zemahşerî ile Kaazî'nin sözlerini naklederken : « قال الكشاف ؛ قال القاضى » diyor, Fâzıl-ı Şehir Ebu's-Suûd hakkında da : « قال المفتى » diyerek bunların arasında muhâkeme yürütüyor. Bu tefsîrin dîbâcesini de (1003) târihinde vefât eden Zeyrek-Zâde Mehmed Efendi şerhetmiştir.

Keşşâf ile Kaazî tefsirlerine pek çok hâşiyeler, ta'lîkalar yazılmıştır. Ebu's-Suûd tefsiri ise ilmî faâliyetin eksildiği bir zamâna müşâdif olduğu, zâten kendisi de vâzıh bir tarzda yazılıp îzâhattan kısmen müstağnî bulunduğu ve bi'n-nisbe mufassal olup tedrîse pek elverişli bulunmadığı cihetle üzerine pek çok hâşiye ve ta'lîka yazılmamıştır.

Maamâfih Keşşâf ile Envârü't-tenzîl hâşiyeleri çok kerre Ebu's-Suûd tefsîrine de hizmet edebileceğinden bunun için de ayrıca hâşiye yazılmasına ihtiyâç görülmemiş demektir. Tefsîrinin iki nüshası Haremeyn-i Şerîfeyne gönderilip istinsâhı için talebe-i ulûma izin verilmişti.

KAAZİ TEFSİRİ İLE EBU'S-SUÛD TEFSÎRİ ARASINDA BİR MUKAAYESE :

Bu iki tefsir arasında bir mukaayese yapılacak olursa birtakım bakımdan Kaazî tefsîrinin, diğer birtakım bakımdan da Ebu's-Suûd tefsîrinin fâikıyyeti görülmüş olur. Ezcümle :

1 — Kaazî tefsîri, târihî bir kıdeme mâliktir, kendisinden sonra yazılan tefsirler için bir me'haz sırasında bulunmuştur. Bu tefsirde dirâyet i'tibâriyle büyük bir mehâret gösterilmiş, pek ince nüktelere, lâtifelere işâret olunmuş, selâset ve munakkahiyyet cihetiyle de pek ziyâde i'tinâ gösterilmiştir.

2 — Kaazî tefsîrinde Keşşâf güzelce telhîs edilmiş, Zemahşerî'nin i'tizâlini gösteren noktalar Ehl-i Sünnet mezhebi üzere tashîh ve tevcîh edilerek hakkın tecellîsine hizmet olunmuştur.

3 — Kaazî tefsîri, İslâm ulemâsının daha mütekâsif bulunduğu bir devreye müsâdif bulunmuş, binlerce ulemânın nadde-i tetkîkinden geçmiş, üzerine birçok hâşiyeler yazılmış, âmmenin kabûlüne mazhar olmuştur.

4 — Kaazî tefsîri, kırâet vecihleriyle daha ziyâde alâkadardır. Bir kısım mütesavvifâne, hakîmâne beyânâtı muhtevîdir. Bu tefsir, pek mûcez ve müfîd olduğu cihetle ilim müesseselerinde tedrîse elverişli bulunmuş, bunun münderecâtından Ebu's-Suûd merhum da pek ziyâde istifâde etmiştir.

İşte bu gibi hususlardan dolayı Kaazî tefsîri, Ebu's-Suûd tefsîrine fâiktir.

1 — Ebu's-Suûd tefsirine gelince : Bu, Kaazî tefsîrinden mufassaldır, münderecâtı daha mütenevvi', mütâlâası daha nâfi'dir. Târihen muahhar olduğu cihetle Keşşâf ile Envârü't-tenzîl'in muhteveyâtını, —kendilerinden istiğnâ hâsıl olacak bir sûrette— câmi'dir. Bundan başka bir hayli fevâid ve mutâlââtı da zamîmeten hâvîdir.

2 — Ebu's-Suûd, dirâyet husûsunda büyük bir muvaffakiyet göstermekle berâber rivâyet tarîkını da Kaazî'den ziyâde iltizâm etmiş, tefsîrini birçok ahâdîs-i şerîfe ile tezyîne çalışmış, i'tikaadî, fıkhî, târihî mesâil ve vakaayi' ile de daha ziyâde alâkadar olmuştur.

3 — Ebu's-Suûd da Kaazî gibi Keşşâf'ın i'tizâle temâs eden noktalarını ıslaha çalışmış, Keşşâf'ın te'vîlâtına muhâlif bir te'vil ve tevcih

tarzı ihtiyâr etmiştir. Fakat bu vâdîde Ebu's-Suûd merhûmun ihtiyâr ettiği te'vîlât ve tevcîhât tarîkı, Kaazî'nın iltizâm ettiği tarikten daha kuvvetli, daha müdekkıkaane düşmüştür.

4 — Ebu's-Suûd tefsîrinde nahvî, edebî tahlîlât daha ziyâdedir. Âyetlerin aralarındaki münâsebet ve insicam gösterilmiştir. Bu tefsîrın yazılışındaki belâgat, tertîbindeki âhenk, üslûbundaki ulviyyet, beyânâtındaki nezâhet insanı teshîr edecek derecededir. Bununla berâber ibâreleri vâzıh olduğundan mutâlâası kolay, hâşiyelerin rehberliğine gayr-ı muhtaçtır.

5 — Ebu's-Suûd tefsîri, Kaazî tefsîri hakkında yapılan bir kısım tenkidlerden sonra yazılmış, Kaazînın uğradığı muâhazelerden âzâde bir tarzda bulunmuş, Kaazî'nin müsâmaha gösterdiği bâzı yerlerde Ebu's-Suûd merhum mutâlâalar serdiyle hakîkatın yüzünden hafâ perdesini kaldırmıştır.

6 — Kaazî, Şâfiî mezhebinde, Eş'arî i'tikaadındadır. Ebu's-Suûd ise Hanefî mezhebinde, Mâtürîdî i'tikaadındadır. Bu cihetle fıkha, akaaide müteallık mesâil-i hılâfiyyede Ebu's-Suûd müntesîb olduğu tarîkı takviye etmiş, o dâirede âyât-ı celîleyi tefsîr ederek lâzım gelen mutâlâalarda bulunmuştur.

Binâenaleyh bu gibi hususlardan dolayı da Ebu's-Suûd tefsîri bizce Kaazî tefsîrine tefevvuk etmektedir.

Hulâsa-i kelâm, Kaazî Beyzâvî'nin tefsîri, pek güzel, pek müfîd, fevkalâde mühim olmakla berâber mutâlâa erbâbını Ebu's-Suûd tefsîrinden müstağnî edemez, fakat Ebu's-Suûd merhûmun tefsîri, Kaazî tefsîrinden müstağnî edebilir.

Feyyâz-ı Kerîm Hazretleri her ikisine de bol bol rahmet etsin. Âmîn.

EBU'S-SUÛD TEFSÎRİNDEN İKİ NÜMÛNE:

Birinci nümûne: Ma'lûmdur ki, Tebûk Gazvesi esnâsında Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e, bâzı kimseler, bi'l-mürâcaa birtakım ma'zeretler dermeyân ederek gazâya iştirakten istisnâ edilmelerini dilemişler, Nebiyy-i Efham Efendimiz de buna müsâade buyurmuştu. Bu hâdise üzerine : « عفا الله عنك لم اذنت لهم حتى يتبين لك الذين صدقوا و تعلم الكاذبين » (1) âyet-i kerîmesi nâzil oldu.

Resûl-i Ekrem'in bu musâadeleri olsa olsa "terk-i evlâ" kabîlinden bir şey idi, eğer musâade verilmeyip te bunların inkişâf-ı ahvâline inti-

(1) Sûre : 9 (Tevbe), âyet : 43.

zâr olunmuş olsaydı daha muvâfık olurdu. Böyle "terk-i evlâ" kabîlinden olan bir şey ise hatâdan ma'dûd, muâtebeyi mûcib bir hareket sayılamaz.

Maahâzâ bu müsâadenin bir ictihâda müstenid olması da melhuzdur. Ciddî veya vâhî ma'zeretler dermeyân ederek cihâda iştirakten kaçınan kimselerin mevcûdiyyeti, İslâm Ordusunun kuvvetini artıramaz, bilâkis ma'neviyyâtını za'fa düşürebilirdi. Bu halde bunların orduda bulunmalarından ise bulunmamaları daha münâsip görülmüş olabilirdi. Bu bir ictihad netîcesidir. Böyle bir ictihad, isâbete karîn olmasa da muâtebeyi müstelzim olmaz, bilâkis sâhibi hakkında —Bezl-i mechudda bulunmuş olduğu için— sevâba vesîle olur.

Halbuki Zemahşerî, tefsîrinde bu hususlardan zühûl etmiş, Resûl-i Ekrem hakkında Kur'ân-ı Hakîm'in işâret ettiği âdâb-ı hıtabdan, nezâhet-i beyandan gaflet göstermiş, (عفا الله عنك) Nazm-ı Şerîfini : *"Hatâ ettin, ne fenâ yaptın"* tarzında tevcîh etmiştir ki, böyle bir ifâde Zemahşerî gibi belîğ bir allâme için büyük bir nakîsa teşkîl etmektedir. Bunun içindir ki, İmam Sübkî gibi müteverri' âlimler, Keşşâf'ı tedristen imtinâ' etmişlerdi.

Bu böyle iken Kaazî Beyzâvî de Zemahşerî'ye tâbi' olmuş, onun tarz-ı tefsîrini almış, o da öyle bir edebî nakîsa irtikâb etmiştir.

Muhaşşî Şihâb diyor ki : *"Kaazî için lâzım idi ki, bu misilli yerlerde Zemahşerî'ye mütâbeat etmesin."*

Evet.. Kaazî, bu âyet-i kerîmeyi tefsîr ederken diyor ki :

(عفا الله عنك) nazm-ı şerîfi, Hazret-i Peygamber'in izin husûsundaki hatâsından kinâyedir. Çünkü afiv, hatânın revâdifindendir.(لم اذنت لهم) kavl-i münîfi de kinâye tarîkıyle iş'âr ve kendisinden dolayı muâtebe olunan hatâyı beyandır. Ma'nâ şöyledir : *"Senden istîzân ettikleri ve birtakım yalanlar ile teallül gösterdikleri zaman, onlara oturmaları, cihaddan tehalüf etmeleri için neden izin verdin, tevakkuf etmeli değil mi idin?.. Tâ ki doğru yere i'tizarda bulunanlar sence tebeyyün etmiş, yalancıları da bilmiş olaydın."*

Hâsılı Kaazî, bu âyet-i kerîmenin tefsîrinde kendisi gibi mütefekkir, edîb bir müfessirden beklenilen hakîmâne tetkîkaatı îfâ, nezâhet-i beyânı muhâfaza edememiştir.

Şimdi bir kere de Ebu's-Suûd tefsîrine bakalım : Koca fâzıl, nekadar nezîhü'l-beyândır. Diyor ki :

"Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz cihâda iştirâk etmemek üzere istîzanda bulunanların istitâatları bulunmamasına dâir dermeyân ettikleri ma'zeretlere mebnî kendilerine izin vermiş, hakîkat-ı hâlin incilâ ve inkişâfına değin teennîde bulunmamıştı. Bu ise evlâ ve efdali terkten başka değildi. İşte : (عفا الله عنك) Nazm-ı Şerîfi Resûl-i Ekrem'den sudûr eden bu (Terk-i evlâ)'ın afv-i İlâhîye mazhar olduğunu sarâhaten göstermektedir. (لم اذنت لهم) Nazm-ı Kerîmi de afiv ile işâret olunan terk-i evlâyı mübeyyindir. *"Onlar birtakım teallüllerde bulundukları zaman tehallüflerine ne için hemen izin verdin"* ma'nâsını müfiddir. Maahâzâ bu Hitâb-ı İlâhî, nübüvvet umûrunun kavî esbâba menût olmasının maslahata muvâfık olacağına ve mütehalliflerin maa'l-yemîn serdettikleri özürlerin vâhî olduğuna, sıdkı zâhir olmayan özürlerin izin için sebeb olmağa gayri lâyık bulunduğuna işâreti de mutazammındır.

(حتى يتبين لك) Nazm-ı Münîfine gelince : Bu da evlâyı beyandan ve Resûl-i Ekrem'i afdal ve evlâ olan umûra tergibten ibârettir."

Ebu's-Suûd merhûm, âyet-i kerîmenin nükât ve mezâyâsı hakkında daha birçok mutâleât dermeyân ettikten sonra diyor ki :

"Bu âyet-i celîlede Hitâb-ı İlâhînin beşâret-i afv ile başlayıp da itâbı mûhim bir şey ile başlamaması Resûlu'llâh'a murââtı, hüsn-i mükâlemeyi, lûtf-ı mürâcaatı mutazammındır. Netekim akıl ve zekâ ashâbına hafî değildir."

Muhterem müfessir daha sonra "Süfyân b. Uyeyne" nin Zemahşerî alcyhine dermeyân ettiği pek müdakkıkaane bir mütâlâayı nakl ile âyet-i celîlenin tefsîrine nihâyet veriyor.

Şakaayık-ı Nu'mâniye sâhibi Taşköprülü-Zâde Ebu'l-Hayr Isâmü'd-Dîn Efendi, Ebu's-Suûd Efendi'nin bu âyet-i kerîme tefsîrinde şân-ı nübüvvete ihtirâmı mutazammın olarak dermeyân ettiği beliğ nükâta muttali' olunca şu kıt'asiyle senâkârâne duygularını izhâr etmiştir :

بنفس جناباً حاز كل فضيلة
و صار لاظهار الحقائق ضامناً
وايد روح القدس حسان طبعه
فجلى من الاسرار ما كان كامنا

و نافح عن عرض النبي تأدباً

فى الحشر يلقاه من الخوف آمناً

بك الملة الزهراء اضحت منيرة

فى الكوكب السيار قد صرت ثامنا » (1) ,

İKİNCİ NÜMÛNE :

(و ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها ان الانسان لظلوم كفار)

âyet-i kerîmesi İlâhî ni'metlerin gayrı mütenâhî olduğunu nâtıktır. Fahrü'd-Dîn-i Râzî gibi bâzı mütefekkir müfessirler, Cenâb-ı Allâh'ın bilhassa beşeriyyet hakkında mütecellî olan mütenevvi', sayılması gayr-i kaabil ni'metlerinden bir kısmını bir levha hâlinde enzâr-ı intibâha vaz' edecek beyânatta bulunmuşlardır. Fakat bu bâbda Ebu's-Suúd merhûm pek güzel bir hikmet ve belâgat levhası meydana koymuştur.

Zemahşerî, bu âyet-i celîlenin tefsîrinde yalnız şu kadar bir şey söylüyor : *"Cenâb-ı Allâh'ın ni'metlerini hasren beyân edemezsiniz, ta'dâdına ve nihâyetine vusûle muktedir olamazsınız. Bu, ni'met-i İlâhiyyeyi icmâlen ta'dâd etmek istenildiği takdirdedir. Tafsîline gelince buna zâten Cenâb-ı Hak'tan başka kimse kaadir ve âlim olamaz."*

Kaazî de bu mealde olarak şöyle demektedir : *"Allâhu Teâlâ'nın ni'metlerini hasredemezsiniz, efrâdını değil, envâını bile saymağa muktedir olamazsınız. Çünkü bu, gayri mütenâhîdir.*

Müfredin izâfet hâlinde istiğrak ifâde ettiğine bu âyet delildir. —Yâni Lâfza-ı Celâl'e muzâf olan ni'metten maksad, Cenâb-ı Hakk'ın bütün ni'metleridir— İnsan, şükründen gaafil bulunmak sûretiyle niam-i İlâhiyyeye karşı pek zâlimdir. Yâhud ni'metten mahrûmiyyete ma'ruz bırakmak cihetiyle nefsi hakkında pek zulûmkârdır. Ve insan, şedîdü'l-küfrandır. —Nâil olduğu ni'metleri inkâr eder durur.—

Şöyle de denilmiştir ki : İnsan, şiddet hâlinde zalûmdur, şikâyette, ceza' ve feza'da bulunur, ni'met zamânında da keffârdır, cem' eder, men' eder. —Yâni ni'metleri kendisi için toplar, fakat başkalarından esirger durur.—"

---

(1) Meâli : Bütün fazîletleri hâiz olan, hakîkatleri aydınlatmayı deruhte etmiş bulunan bir zâta canım fedâ, bir zâta ki, Cibrîl-i Emîn, tab'-ı hisânını te'yîd etmiş te o sâyede esrardan nice belirsiz şeyleri aydınlatmış, ve Nebiyy-i Ekrem'in kadr u şerefini kemâl-i edeble müdâfaaya çalışmıştır. Artık Peygamber-i zî-şân'a kıyâmet günü korkudan emin bir halde mülâkî olacaktır.

Ey Muhterem zât! Seninle bu nezih millet-i İslâmiyye tenevvür etti. Artık şüphe yok ki, sen, yedi seyyâre yıldızı arasında sekizinci oldun.

Şimdi bir kere de Ebu's-Suûd merhûmu dinleyelim : Niam-i İlâhiyyenin keyfiyyet ve kemiyyet i'tibâriyle, yâni gerek kıymet ve gerek adet cihetiyle nekadar büyük olduğunu tefsîrinde ne hakîmâne, ne belîgaane bir sûrette tasvîr ediyor, ezcümle diyor ki :

"Ey İnsanlar! Allâhu Teâlâ'nın ni'metlerini, sizlere in'am buyurduğu şeyleri saymak isteseniz onları icmâlen olsun hasra, sayıp bitirmeye kaadir olamazsınız. Çünkü bunlar gayri mütenâhîdir.

Evet.. Bu böyledir. İnsanlardan her hangi bir ferd olursa olsun, velevki son derece fakir, derd ü belâya müptelâ olsun, teemmül edince görürsün ki, bu ferd, sayılması kaabil olmayacak mertebelerde ni'metlere müstağrak bulunmaktadır, âdetâ imkân dâiresinden hâriç denilecek derecelerde lûtuflara her an mazhar olmaktadır.

Eğer bunda şüphen var ise farzet ki, bir ferd, bütün yer yüzüne mâlik bulunuyor, emir ve fermânına en büyük milletleri itâat ettirmiş, her istediğine nâil olmuş, âlemin hazînelerini bilâ-müzâhim elde edebilmiş, hattâ öyle de takdîr et ki, ülkesindeki taşlar, topraklar kıymetli yâkutlardan, nefis inci dânelerinden ibâret.. Sonra da farzeyle ki, bu fert, ölecek bir hâle gelmiş, böyle bir sırada her nasılsa —mâ-bihi'l-hayâtı olacak— bir katre sudan veya bir lokma taamdan mahrum bulunuyor. Şimdi bu halde harâretini giderecek bir katre su veya hayâtını kurtaracak bir lokma taam mukaabilinde bütün şu emlâk ü emvâlini fedâ etmez mi? Yoksa helâkini ihtiyâr eder de bu emlâk ü emvâlin fâidesiz yere bilâ-bedel elinden çıkmasına râzı mı olur?

Hayır, hayır.. bütün bu servet ve sâmânını fedâ eder de mâ-bihi'l-hayâtı olan o bir katre suyu veya bir lokma taâmı alır, ve bu alış verişinde asla aldanmış sayılmaz.

Demek oluyor ki, bu halde o bir katre su, o bir lokma taâm bütün dünyâdan binlerce derece hayırlı imiş. Halbuki insan bunları istediği zaman kolaylıkla elde etmeğe nâil olup duruyor. Ne büyük ni'met!

Yâhud şöyle de farzet ki, o ferd, nefesi tıkanarak teneffüsten mahrum kalmış, her taraftan üzerine ölüm gelmekte, şimdi bu ferd bir nefes mukaabilinde şu elindeki bütün emval ve emlâkini fedâ etmez mi? Evet.. Fedâ eder, eyi de etmiş olur. Bu halde bir nefes, bütün dünyâ mallarından hayırlı olmuş olmuyor mu? Halbuki insan gece ve gündüz, her an ve dakîka, uyurken uyanıkken hiçbir bedel mukaabilinde olmaksızın bol bol nefes alıp veriyor, bu herkesce zâhir bir hakîkattır. Ne kıymetli bir ni'met...

Daha ziyâde hakîkat-ı hâle vukuf kesbetmek istersen düşün ki : insan, kendi mümkün mâhiyyetinin muktezâsına nazaran vücûd ve vü-

cûde tâbi' olan kemâlât-ı lâika ve melekât-ı râikaya istihkaktan pek uzak bulunmaktadır, bir sûrette ki, eğer kendisiyle inâyet-i İlâhiyye arasındaki alâka kesilecek olsa insan, asla karar edemeyip kendisi için adem çukurundan, helâk vâdîsinden başka dinlenecek bir yer bulamaz. Lâkin Hak Teâlâ'nın cânib-i akdesinden insanın zâtına, vücûduna ve sâir rûhânî, nefsânî, cismânî sıfatlarına muteallık beyan dâiresinden hâriç, alîm olan Hâlıktan başkası için bilinmesi gayri kaabil bir nice mütenevvi' feyizler, her an, her sâniye feyezân edip duruyor da insan bu sâyede varlığını muhâfaza edebiliyor.

Biraz izah edelim : İnsan, ibtidâen vücûde müstahak olmadığı gibi bekaaen de müstehak değildir. Bu, ancak mebde-i evvel olan Zât-ı Bârî'nin bir ihsânıdır. Nasıl ki, İnsanın ilk önce vücûde gelmesi, kendisine bütün adem-i aslînin yolları kapanmadıkça düşünülemez, insanın vücût üzerine bekaası da kendisine adem-i târînin bütün yolları münsed olmadıkça tasavvur olunamaz. Çünkü devam ve istimrâr, Vâcibü'l-vücûdun hasâisindendir.

Şu da ma'lûmdur ki : İnsanın varlığının tevakkuf ettiği ilel ve şerâit, umûr-ı vücûdiyyeden olduğuna göre mütenâhîdir. Zîrâ taht-ı vücûde giren şeylerin mütenâhî olması vâcibtir. Fakat insanın varlığında medhali bulunan umûr-ı ademiyye böyle değildir, bunlar gayrı mütenâhîdir. Bir şeyin varlığı için gayri mütenâhî mâniaların bulunmasında istihâle yoktur. Müstehil olan nihâyetsiz mâniaların taht-ı vücûde duhûlüdür. Artık böyle birçok mâniaların irtifâı, yâni bunların her an vücûde getirilmesi nefse'l-emirde mümkün iken vücûde getirilmeyip te öyle adem üzere kalmaları hakîkaten gayri mütenâhî ni'metlerdir. Bu, böyle olduğu gibi insanın varlığını te'mîn eden yakın ve uzak ilel ve şerâitin ve insanın vücûduna tâbi' kemâlât ve melekâtın ibtidâen ve bekaaen varlıkları da böyle gayr-i mütenâhî ni'metlerden başka değilâir.

Artık tevazzuh ediyor ki, insan üzerine her an muhtelif cihetlerden gayri mütenâhî ni'metler feyezân edip duruyor.

Yâ Rabbî! Sen'i tenzîh ederim. İlâhî! Sen'in Saltanatın ne büyüktür!. Gözler nazarlariyle Sen'i mülâhaza edemez, akıllar düşünceleriyle Sen'i mütâlâada bulunamaz. Şân-ı Ulûhiyyetin bir şeye benzemez, ihsânın nihâyet bulmaz, bizler ise Sen'i bilmekte mütehayyirleriz, merâsim-i şükrânını îfâda âcizleriz, turuk-ı ma'rifetine hidâyet et, hukuk-ı ni'metini edâya muvaffak buyurmanı Sen'den niyâz eyleriz. Sen'in senânı sayıp bitiremeyiz, Sen'den başka ma'bud yoktur, Sen'den mağfiret dileriz, ve Sana rücû' ederiz."

Ebu's-Suûd Efendi'nin bu mealdeki mütâlââtı hakîkaten pek güzeldir. Müfessir Âlûsî-Zâde bu âyet-i kerîmenin tefsîrinde evvelâ Fahrü'd-

Dîn-i Râzî'nin pek hakîmane olan beyânâtını naklediyor, sonra da Mevlânâ Ebu's-Suûd'un son mütâlââtını naklederek şöyle diyor : *"Bundan tebârüz ediyor ki, Ebu's-Suûd, bu makaamın tahkîkında İmam'ı arkada bırakmıştır. Eğer Râzî bunu işiticek olsaydı elbette bunun zikrinde Ebu's-Suûd'a iktidâ eder ve ona iktidâyı ni'metler sayardı."* Ne güzel takdir!..

EDEBİYYATTAKİ KUDRETİ :

Ebu's-Suûd Efendi, aynı zamanda kudretli bir edîb, bir şâir idi. Babası kendisine edebî fenleri ta'lîm etmişti, Arabistan'da bulunmadığı halde pek mükemmel Arapça konuşur, Arapça yazar, belâgat ve fesâhatına bülegaa-yı Arabı da hayran bırakırdı. Arabî, Fârisî, Türkî eş'âr vardır, bilhassa Arapça manzûmeleri pek güzel, pek belîğânedir.

ابعد سلمى مطلب و مرام

و غير هواها لوعة و غرام

Veya :

ابعد سلمى مطلب و مرام

و دون ذراها موقف ومقام

Matlaiyle başlayan kasîde-i mîmiyyesi pek meşhurdur. Pek parlak edebî âsardan sayılan bu kâsîdeyi Arap üdebâsından Garsü'd-Dîn Ahmed el-Helebî ve Şemsü'd-Dîn Muhammed el-Helebî şerh etmişlerdir.

« اعلام باعلام بيت الله الحرام » târihi müellifi, fusahâ-yı Araptan, Kutbü'd-Dîn Muhammed el-Mekkî bu eserinde diyor ki : *"Sultan Süleyman'ın cenâze namazını Ebu's-Suûd Efendi kıldırmıştır. Bu Sultan hakkında şâirler her lisanda meşhur, mutantan mersiyeler yazmışlardır, bunların en büyüğü, en güzeli ise müftî-i müşârün-ileyhin mersiyesidir."* ki, şu beyitlerle başlar :

اصوت صاعقة ام نفخة الصور

فالارض قد ملئت من نقر ناقور

اصاب منها الورى دهياء داهية

و ذاق منها البرايا صعقة الطور [1]

---

(1) Meâli : Yıldırım gürültüsü mü, yoksa Sûr-ı İsrâfil nefhası mı?. Ki, yeryüzü kıyâmet sayhalariyle doldu, bundan bütün nâsa azîm bir hâile isâbet etti, bundan bütün halk, Tur'daki helâk hâdisesini tattı.

İşbu müverrih Kutbü'd-Dîn, Mekke-i Mükerreme'de Kanunî'nin inşâ ettirdiği dört medreseden Medrese-i Hanefiyye'de (975) târihinde müderris olup orada Ebu's-Suûd tefsîrinden bir miktar tedriste bulunmuş olduğunu da kaydediyor. Vefâtı (988) târihine musâdiftir. Mezkûr kitabını şâir Bâkî Efendi Türkçeye terceme etmiştir.

EBU'S-SUÛD EFENDİ'NİN MÜELLEFÂFI :

(ارشاد العقل السليم) İstanbul kütüphânelerinde pek nefis, müzehheb yazma nüshaları vardır. Hem müstakıllen hem de Tefsîr-i kebîr'in kenarında tab' edilmiştir. (كشاف حاشيه‌سى) Keşşâf'ın Sûre-i Fethine âittir. (فتاواى ابى السعود) Merhûm'un vefâtından sonra toplanmış olduğundan pek mu'teber değildir. (حسم الخلاف فى المسح على الخفاف) , (تحفت الامجاد فى اول كتاب الجهاد) , (موقف العقول فى وقف المنقول) , (ثواقب الانظار فى غراث المليح فى اول مباحث قصر العام من التلويح) , (معروصات ابى السعود) , (هدايه‌نك كتاب البيوعنه حاشيه) , اوائل المنار) bâzı kararları, fetvâları muhtevî küçük bir risâledir.

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Tekmiletü'ş-şakaayık li'l-Atâî, El-Ikdü'l-manzûm fî-zikri efâzıli'r-Rûm, Devhatü'l-meşâyıh, Kaamûsu'l-A'lâm, Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî.*

★ ★ ★

336 — ATIYYE B. ALÎ :

Atiyye b. Alî b. Hasen es-Sülemî el-Mekkî, fâzıl bir zâttır. (983)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-I İLMİYYESİ :

Atiyye b. Alî, Zeynü'd-Dîn lâkabını hâiz olup asrında Mekke-i Mükerreme'nin âlimi ve fakîhi bulunuyordu. Üç ciltlik bir tefsîri ve sâir âsârı vardır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

337 — YÛSUF SİNÂNÜ'D-DÎN :

Amasya'lı Yûsuf b. Hüsâmü'd-Dîn, ulemâdan bir zâttır. (986)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

Sarıgürz, el-yevm Sarıgüzel denilen mahalledeki mescid yanında medfundur. Babası Halvetî meşâyıhındandır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Yûsuf Sinânü'd-Dîn, fâzıl, edîb bir üstazdır. Gelibolu'da, Edirne'de, İstanbul'da müderris olmuş, Halep, Bursa kadılığında bulunmuş, Sultan Süleyman'ın bir seferine iştirâk etmiş, Hacca gitmiş, Ebu's-Suûd Efendi tefsîrini 973 senesi Şa'bânında ikmâl etmekle bu vesîle ile birçok müderrislerin vazîfeleri artırılmış, bu arada bu zâtın vazîfelerine de otuz akça terakkî ihsan olunmuştur. Rivâyete nazaran Ebu's-Suûd Efendi'nin vefâtında kendisine meşîhat teklîf edilmiş ise de kabûl etmemiştir. Kaazî tefsîrine En'âm Sûresinin evvelinden Kehif Sûresinin âhirine kadar güzel bir hâşiyesi ve Mülk, Müddessir, Kamer Sûrelerine de ta'lîkaları vardır. Bunları ikinci Sultan Selime ihdâ etmişti. Hidâye, Miftah, Mevâkıf şerhlerine ta'lîkaatı ve bâzı risâleleri de vardır. Anadoluhisarın'da iki mescid yaptırmıştır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Şakaayık zeyli Atâî.*

★ ★ ★

338 — RAMAZAN-ZÂDE :

Ahmed Çelebi, Nişancı Müverrih Mehmed Paşa'nın oğludur. Vefâtı (986) târihine müsâdiftir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ramazan-Zâde, âlim, şâir bir zât idi. Mekke-i Mükerreme'ye kadı ta'yîn edilmişti. Avdetinde yolda vefât etmişti. Kaazî tefsîrine A'raf Sûresine kadar ta'lîkaatı vardır. (اعراب قرآن) , (شرح مفتاح حاشیه‌سی) de âsârı cümlesindendir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

339 — MOLLA IVAZ :

Alâiye'li fâzıl bir zâttır. (994)'de vefât etmiştir. İstanbul'da Eğrikapı civârında binâ etmiş olduğu mescid hazîresinde medfundur. *Rahmetu'l-lâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Molla Ivaz, kudretli bir ilim sâhibidir. Müteaddid medreselerde ve bilhassa üç kere fâsıla ile Sahn medreselerinde müderris olmuş, bu cihetle zurafâdan biri *"Sekiz sahnı Ivaz dokuz dolandı"* demiştir. Bursa'da, İstanbul'da kadılık etmişti. Bilâhare Rumeli Kazaskeri bulunuyordu. Şakaayık Zeyli Atâî'de yazıldığına göre : "Pek muktedir, garîbü'l-fikirdi. Cuybâr-ı âsârı mağşûş-ı efkâr ile biriktirdi, Nasreddin Hoca letâifine benzer vâkıaları ve kendine has acîb, garîb muâmeleleri var idi." Yazıları pek garip bir şekilde bulunduğundan kendi el yazısı ile yazılmış eserlerini güzelce okumak herkese nasîb olacak bir halde değilmiş.. Kaazî tefsîrine yazmış olduğu otuz ciltlik bir hâşiye, kendisinin nekadar geniş bilgili bir âlim olduğuna şâhittir. Hidâye'ye, Telvîh'a, Şerh-i Mevâkıf ile Şerh-i Miftâh'a hâşiyeleri de vardır.

Kaazî hâşiyesinde pek müdekkıkaane, ârifâne mutâlâalarda bulunmuştur. Bu hâşiyenin üçüncü cildi Nisâ' Sûresinden Mâide Sûresine kadar (916) sahifeden müteşekkil olup bir nüshası Mollo Murad Kütüphânesinde (134) numarada mevcuttur. Bu cildde (Hak) mefhûmuna dâir pek güzel ma'lûmat vardır. Bunu hulâsaten kaydediyoruz :

(Hak), sâbit, inkârı gayri câiz olan şeydir. A'yân-ı sâbiteye, sâib fiillere, sâdık kavillere de şâmildir.

Hak, hukukun müfredidir. (Hakka) mefhûmu haktan ehastır. *"Bu, benim hakkamdır."* denir. Bir şeyin hakîkatına da hakka denilir.

(Hakîkat) ise bir şeyin nefsinden, mâhiyetinden, hüviyetinden ibârettir. Mecâzın hilâfına da hakîkat nâmı verilir.

Hak, vâkıa mutâbık hüküm ma'nâsına da gelir. Sıdk gibi. Şu kadar var ki, bazen sıdk, hükmün vâkıa —hârice— mutâbakatıdır; hak ise vâkıın hükme mutâbakatıdır, denilerek araları tefrîk edilir. (Maamâfih sıdk ta'bîri akvalde daha şâyi'dir.)

Hak ta'bîri; Kur'ân, vahy, tevhîd, İslâm, adl, hikmet, te'yîd, nusret, vücûb, saâdet, emr-i azîm, garaz-ı sahîh ma'nâlarında da müsta'meldir.

Hak, Allâhu Teâlâ'nın isimlerindendir. Bu takdirde Hak, Rubûbiyyeti sâbit demek olur. Ve bilcümle hak, bâtıl mukaabilidir.

Ey tâlib-i hak! Bil ki, kendisinden haber verilen her hangi bir şey, ya mutlaka haktır, ya mutlaka bâtıldır, veya min vechin hak, min vechin bâtıldır. Şöyle ki : Bizâtihî vâcib olan, mutlaka haktır, (ki, bu, Zât-ı İlâhîden başka değildir). Bizâtihî mümteni' olan da mutlaka bâtıldır. (Birinin üçe müsâvî olması, Zât-ı Bârî'nin şerîki bulunması gibi.) Bi-zâtihi mümkün, bi-gayrihi vâcib olan şeyler de min vechin bâtıl, min vechin haktır. Bütün mümkinât ve mahlûkat gibi. Bunlardan her biri kendi zâtına nazaran bâtıldır, vücûddan mahrumdur; fakat başkasından, (yâni Vâcibü'l-Vücûd olan Zât-ı Bârî'den) müstefîd olarak vücûde nâil olması vechile de haktır. Bunun içindir ki [1] (كل شئ هالك الا وجهه) buyrulmuştur. Bu, ezelen ve ebeden böyledir.

Bir de hak, ma'kule, akla musâdif ve mutâbık olana ıtlak olunur. Buna kendi zâtı haysiyyetiyle mevcûd, ve kendisini olduğu gibi idrâk eden akla nisbeti hasebiyle de hak nâmı verilir. Artık hak olmak husûsunda ehakku'l-mevcûdât şüphe yok ki, ancak Allâhu Teâlâ'dır. Ehakku'l-maârif de ancak ma'rimetu'llâhtır. Çünkü bu, kendi zâtında haktır, yâni ma'lûma ezelen ve ebeden mutâbıktır. Bu mutâbakatı li-zâtihîdir, li-gayrihî değildir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Şakaayık zeyli Atâî.*

★ ★ ★

340 — BABA-ZÂDE MEHMED EFENDİ :

Baba-Zâde Mehmed Efendi, Lârende'li bir zâttır. (995)'de İstanbul'da vefât etmiştir. Hazret-i Eyyûb civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-İ İLMİSİ :

Baba-Zâde müderrislerden bir âlimdir. "Tefsîr-i Lârendevî" nâmında bir tefsiri ile Hidâye'ye ta'lîkaatı vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

341 — TATAR PAZARCIKLI MEHMED EFENDİ :

Mehmed b. Ömer, Tatar Pazarcıklı Kurt lâkabiyle ma'rûf bir zâttır. (996)'da memleketinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

---

(1) Sûre : 28 (Kasas), âyet : 88.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mehmed Efendi, âlim, Halvetiyye tarîkına mensuptur. Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa dergâhında şeyh bulunmuştu. Sûre-i Mülk'e tefsîri, Vikaaye tercemesi ve Şir'atü'l-İslâm'a (مرشد الانام الى دار السلام) nâmında bir şerhi vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

342 — MÜNŞÎ MEHMED :

Mehmed b. Bedrü'd-Dîn, Saruhan sancağına tâbi' Akhisarlı bir âlimdir. (1000) târihlerine doğru Medîne-i Münevvere'de vefât etmiş, Bakî' makberesine defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Münşî Mehmed Efendi, âlim, fâzıl bir zâttır. Bir müddet kadılıkta bulunmuş, bir müddet Mısır'da kalmıştır. Tefsîr-i Celâleyn gibi vecîz bir tefsîri vardır. Yalnız Hafs kırâete göre yazmıştır. Adı (تنزيل التنزيل) dir. Bunu Üçüncü Sultan Murad'a ihdâ ederek (982)'de Şeyhü'l-Harem en-Nebevî hizmetine nâil olmuş, vefâtına kadar Medîne-i Münevvere'de mücâvir bulunmuştur. Bir nüshası Sultan Hamîd-i Evvel Kütüphânesinde (117) numarada mevcuttur. Başka kütüphânelerde de nushaları vardir.

Bu zâtın (شرح منظومهٔ جزری) , (شرح مقامات حریری) , (لغتجهٔ معربات عربية) ve sâire adıyle başka eserleri de vardır.

Me'haz : *Keş'fü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

343 — EMÎR PÂDİŞAH BUHÂRÎ :

Şeyh Muhammed Emîn, muhterem bir zâttır. *"Emîr Pâdişâh el-Buhârî"* diye meşhurdur. Mekke-i Mükerreme'de mücâvir bulunmuştur. Doğum ve ölüm târihleri ma'lûm değildir. Onuncu asırda yaşamış olduğu tahmin ediliyor. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-I ILMIYYESI :

Emîr Pâdişâh, mutasavvifeden, fazîletli, kudretli bir âlimdir. Eserlerinde bir rûhâniyet müncelî olmaktadır. Fetih Sûre-i Celîlesine güzel bir tefsîri vardır. Bir hayli letâifi hâvîdir. Kaazî tefsîrine En'âm Sûresine kadar ta'lîkası da vardır. Bu iki eserin yazma nüshaları İstanbul ve Mısır kütüphânelerinde mevcuttur.

Me'haz : *Keşfü'z-zunûn.*

☆ ☆ ☆

344 — MUÎNÜ'D-DÎN EL-ÎCÎ :

Muhammed b. Safiyyü'd-Dîn Abdü'r-Rahmân b. Muhammed el-Îcî es-Safevî, onuncu Hicrî asırda yaşamış muktedir müfessirlerden bir zâttır. Takrîben (866) târihinde doğmuştur. Vefât târihi ma'lûm değildir. Keşfü'z-zunûn'un zeyline nazaran Şâfiî olan bu zât (906) târihinde Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Muînü'd-Dîn, (جوامع التبيان فى تفسير القرآن) nâmında bir tefsir yazmıştır. Kendi ifâdesine nazaran bu tefsîri bidâyeten babasa Abdü'r-Rahmân el-Îcî yazmaya başlamış, Sûre-i En'âm'dan bâzı şeyler yazmış, sonra bunu yazmıya sen memursun, demiş olmakla Muînü'd-Dîn (904) senesi Ravza-i Mutahhara'da bunu yazmağa başlamış, (906) senesinde ikmâl etmiştir ki, aradan iki sene üç ay geçmiş, kendisi de bu târihte kırk yaşında bulunmuştur.

Bu zât diyor ki : Birçok tefsir kitaplarının ihtivâ ettiği şeyleri —onların bir kısmında bulunmıyan lâtif mazmunlar ile berâber— benim bu tefsîrimde de görürsünüz, siz ekserî Zemahşerî'yi ve onun izini ta'kîb eden sâir müfessirleri bulursunuz ki, lâfzî veya ma'nevî münâsebetlerini fehmedemedikleri için Resûl-i Ekrem'den, Ashâb-ı Kiram'dan menkul olan ma'nâlardan sarf-ı nazar ederler veya bunları temrîz sîgasıyle yazarlar. Benim bu tefsirdeki mesleğim ise kendisine Kitâb-ı İlâhî nâzil olmuş olan zattan sâbit olan ma'nâlara i'timâd etmektir. Biz bu tefsirde zikrettiğimiz şeyleri tam bir tetebbu' ve ıttıla'dan sonra nakletmiş bulunuyoruz. Rivâyet husûsunda Şeyh İmâdü'd-Dîn b. Kesîr'in nakline i'timâd etmekteyim. Çünkü o, rivâyetlerin sıhhat ve adem-i sıhhatini tefahusda bulunmuştur. Bu zâtın tefsîriyle Muhyi's-Sünne Bagavî'nin tefsîri arasında muhâlefet bulunca da sâir mütehassıs ulemânın kitaplarını tetebbu' ederek onların tercîh ettiklerini iltizâm ettim. Maahâzâ Bagavî'ye

nazaran İbn-i Kesîr'e biraz daha i'timâd ederim. Çünkü o müteehhırdir, rivâyetlerin sıhhat ve adem-i sıhhatini araştırmıştır. Muhyi's-Sünne ise tefsîrinde bu husûsa taarruz etmez, belki za'fı, hattâ mevzûiyyeti ittifak ile sâbit olan bâzı ma'nâları, hikâyeleri bile zikreder.

Tefsîrimizdeki hadîslere gelince, bunların ekserîsi Sıhâh'dan (Kütüb-i Sitte'den) alınmıştır. Zikrettiğimiz ma'nâlar ise Selef'ten sâbit olan şeylerdir. « قيل = *denilmiştir*" ta'bîriyle naklettiklerimizin ekserîsi ise müteehhırînin muhtereâtından zaferyâb olduğumuz şeylerdir. İ'râb husûsunda ise azher olanı ihtiyâr ettim, bâzan iki veya daha ziyâde vecih zikredişim ise bir nükteye mebnîdir. İfâdeyi tenkîha çalıştım. Me'hazlarım ise şunlardır : El-Meâlim, El-Vasît, Tefsîr-i İbn-i Kesîr, Tefsîr en-Nesefî, Keşşâf, Keşşâf şerhi Keşf, Tayyibî ile Teftâzânî'nin hâşiyeleri, Tefsîr-i Beyzâvî.

Âyât-ı celîleden ekserîsinin tefsîri husûsunda eşkâli def'e veya ma'nâları tahkîka vecîz bir ibâre ile remzettim veya ona lâtif, dakîk bir işâretle îmâda bulundum. Bir kısmını da hâşiyede îzâha çalıştım.

Bu Tefsîr-i şerîfin yazma bir nüshası (70) numara ile Birinci Sultan Hamid Kütüphânesinde ve (47 ve 297) numaralar ile de Kütüphâne-i Umûmîde mevcuttur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an-esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn.*

★ ★ ★

345 — ZEKERİYYÂ EFENDİ :

Şeyhü'l-İslâm Zekeriyyâ Efendi, fuzalâdan bir zâttır. (920)'de Ankara'da doğmuş, bilâhare İstanbul'da yetişmiş, otuz yaşında iken Mısır'a ve bilâhare Hicaz'a gitmiş, (1001) târihinde füc'eten vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Zekeriyyâ Efendi, muktedir bir âlimdir. Tefsirde, ve bilhassa fıkıhta mütehassıs idi. Arab-Zâde ile Ma'lûl Emîr Efendi'den ilim ahzetmiş, Bursa'da Hamzabey, Cüneydbey, Kaplıca medreselerinde müderris bulunmuş, bilâhare Sahn-ı Semâniye müderrisliğine, Halep, Bursa, İstanbul kadılıklarına ve daha sonra Anadolu Kazaskerliğine nâil olmuştu. Bir müddet mütekaid kalmış, ba'dehu iki defa Rumeli Kazaskerliğini ve (999)'da fetvâ makaamını ihrâz etmiş, bu makamda bir sene beş ay kalmıştır. Sultan Süleyman ile İran seferine iştirâk etmişti. İstanbul'da bir medrese ile bir dârü'l-hadîs binâ etmiştir. Kabri bu darü'l-hadîs kurbundadır.

Müellefâtı : (تفسیر قاضی یه تعلیقه) . (سوره ٔ فاتحه تفسیری) sûre-i A'râfa âittir. (کشافه تعلیقه),(هدایه شرحی),(صدر الشریعه حاشیه‌سی), (دیوان اشعار) , (تلویح و مواقفه تعلیقه) , (درر حاشیه‌سی) Şiirde "Meylî" tahallus ederdi.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Devhatü'l-meşâyıh, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

346 — MEHMED BEDRÜ'D-DÎN :

Mehmed Bedrü'd-Dîn Münşî, Akhisar ahâlîsinden fâzıl bir zâttır. (1001) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

Münşî Bedrü'd-Dîn değerli bir âlimdir. « نزیل التنزیل » unvanlı, Celâleyn gibi muhtasar bir tefsîri vardır. Bunu (981) târihinde

Sultan Murad nâmına te'lîfe başlamış, bunun eser-i yümnü olarak (982) târihinde Harem-i Nebevî meşîhatine nâiliyyetle teşerrüf etmiştir.

Bu tefsirde yalnız Hafs kırâetine iktisâr edilmiştir. Bir nüshası Hamidiye Kütüphânesinde (117) numarada mevcuttur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.*

☆ ☆ ☆

347 — FEYZÎ-İ HİNDÎ :

Feyzî İbnü'l-Mübârek, Hind'in en meşhur âlim ve şâirlerindendir. *"Melikü'ş-şuarâ"* unvânını almıştır. Hindistan'da "Dekken" veya "Agra" denilen beldede (954) târihinde doğmuş, (1004)'de vefât etmiştir.

Ebü'l-Fazl, kendisinin değil, birâderinin künyesidir. O da fazîlet ve yüksek mansıb sâhibi idi. Feyzî, onu bir kasîdesiyle methetmiş, yaşca kendisinin, ma'lûmatca kardeşinin büyüklüğünü söylemiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Feyzî-i Hindî, Şeyh Feyzî nâmiyle de yâd olunur, büyük bir ilim sâhibi idi. Hatîb Ebü'l-Fazl Kâzerûnî ile Seyyid Safî Refiü'd-Dîn-i Safevî'nin tilmîzi idi. Tefsîr, fıkıh, hey'et, tıb ilimlerine vâkıf, târih-şinâs, musîkîye âşinâ, felsefede mütehassıs, edîb bir zât bulunuyordu. Aynı zamanda selîmü'l-kalb idi, aleyhinde bulunanların bile lehinde bulunurdu. Sû-i i'tikaadına dâir olan rivâyetler, teeyyüd etmemektedir. Bilâkis akîdesinin safvetine dîvânındaki eş'ârı şehâdet etmektedir. Şer'-i Şerîfi —husamâsının aksini iddiâsına rağmen— felsefeye takdîm ederdi.

« يا ازلى الظهور ، يا ابدى الخفا

نورك فوق النظر ، حسنك فوق الثنا

نور تو بينش كداز ، حسن تودانش كسل

فكر تو انديشه كاه ، كنه توحير تفزا »

beyitleriyle başlıyan Tevhîd-i Bârî'si, pek mükemmel ve pek meşhurdur.

Feyzî, Arabça'ya, Farsça'ya hâkim olduğu gibi "Sanskri" lisânına da âşinâ idi. Müslümanların arasında Hindûların felsefesine, edebiyâtına ilk vâkıf olan bu zâttır, deniliyor. Sankri lisânından tercemeleri vardır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şeyh Feyzî, Arab lisânına olan hâkimiyetini, edebî kudretini ve Arab lisânının vüs'atını isbât için olmalıdır ki (سواطع الالهام) unvâniyle baştanbaşa noktasız bir tefsir yazmıştır. Bu, muhtasar ve oldukça müfid bir eserdir. Fakat lisan i'tibâriyle bir hârikadır, noktasız harfler ile bu kadar belîğ yazılmış bir eser "sihr-i halâl" sayılmıya lâyıktır. Nitekim kendisi de bunu şu kıt'asiyle anlatmak istemiştir.

« الواح سحر ام طلسم مكرم

لا سرار روح للسواطع ماهم

لسحر حلال والسطوع طلسمه

و ما هو سحر او طلسم محرم »

Bu tefsîrin mukaddimesinde (Sâtıa) unvanları altında birçok ilmî mevzû'lara temâs edilmiş, birçok hakaayık-ı tefsîriyyeye işâret olunmuştur. Bu eserin yalnız mukaddimesini okumak, bunun bir ilim hârikası, bir kudret bedîası olduğunu anlamağa kifâyet eder.

Bu tefsirde her sûrenin başında o sûrenin muhteveyâtı hakkında muhtasar, müfîd bir sûrette ma'lûmât verilmektedir ki, hayrete şâyandır. Âyetler, âyetlerdeki kelimeler kısa kısa ta'birler ile tefsir edilmiş, pek güzel tevcihler yapılmıştır. Üç nümûne :

1 — (الرحمن الرحيم) مصدر ها الرحم و هو روم صلاح الامر لاهله و مدلولهما واسع الرحم راحم الكل احاط الصور و الاسرار مراحمه و عم الالواح والارواح مكارمه و الاول اعم مدلولا صدّره لما صار كالعلم لله

Yâni : Rahmân ile Rahîm lâfızlarının masdarı « رحم » dır. Bu da ehli için işin iyisini dinlemektir. Bu iki lâfzın medlûlü : Geniş merhametli, umum hakkında merhametkâr zâttır ki, merhametleri sûretlerle sîretleri ihâta etmiş, keremleri bütün levhalara, ruhlara şâmil bulunmuştur. Rahmân lâfzı medlûl i'tibâriyle eamdır. —Hem dünyâdaki hem de âhiretteki Rahmet-i İlâhiyyeye şâmildir— Cenâb-ı Allâh'ın alemi, —ism-i hâssı— gibi olduğu cihetle Rahmân lâfz-ı şerîfi takdîm buyurulmuştur.

2 — (الحمد) هو معكوس المدح و مدلولهما واحد و ورد المدح اعم لما مدح اللؤلؤ و ما حمد .

Yâni : Hamd lâfzı, medh lâfzının maklûbudur. Delâlet ettikleri ma'nâ birdir. Maamâfih medhin medlûlü şumullüdür. Çünkü, meselâ : İnci methedilir. Fakat inciye hamd olunmaz.

3 — (رب العالمين) مكمل العوالم و مصالح الكل طوراً طوراً و مالكهم او ملكهم و هو مصدر مدلوله اكمال الامر مرازاً و صار اسماً لله اطزاء كاهدل و العالم اسم لما اسره الله علم لكل ماسواء .

Yâni : Rab, âlemleri kemâle erdiren ve bütün mahlûkaatı halden hâle ıslah eden ve onların mâliki veya meliki bulunan zattır. Bunun medlûlü, bir işi defeât ile ikmal demektir. Adl lâfzı gibi medih de mübâlâğa için Allâhu Teâlâ'nın ismi olmuştur. Âlem ise Allâhu Teâlâ'nın rabt ve zabt ettiği bütün mükevvenâtın ismi, mâsivâu'llâh'ın unvânıdır.

Velhâsıl : (مواطع الالهام) hakîkaten ilhâm-ı İlâhînin parlak bir tecellîsidir. (1002) târihinde ikmâl edilmiştir.

Kâtib Çelebi diyor ki : *"Bu kitap, tefsirler arasında münferitdir. Kur'ân-ı Kerîm'i evvelinden âhırına kadar mühmel harfler ile tefsîr etmiştir."*

Fakat bilâhara bu teferrüd zâil olmuş, (1305) târihinde vefât eden Hamzavî Efendi de böyle noktasız bir tefsir vücûde getirmiştir.

Feyzî-i Hindî'nin tefsîri tasavvufî işâretleri hâvî, daha fazla edebî kuvveti hâiz bulunduğu cihetle daha kapalı bir halde bulunmuş, Hamzavî Efendi'nin (درر الاسرار) adlı eseri ise bi'n-nisbe daha sâde görülmüştür. Maamâfih bizce Savâtıü'l-ilhâm daha müreccahtır.

Feyzî-i Hindî diyor ki : Bu atiyye-i gaybî ben fakîre mahsus bulunmuştur. Bu tefsîrin itmâmına [1] (لا رطب ولا يابس الا فى كتاب مبين) Nazm-ı celîli târih düşmüştür. İhlâs Sûresinin harfleri de ebced hesâbiyle ayrıca bir târih teşkîl etmektedir.

Feyzînin bâzı hasımları, bu tefsîri bir bid'at saymışlar, böyle tekellüf eseri olan noktasız bir tefsir, şer'a muhâliftir, demişler, Feyzî de : *"Kelime-i Tevhîd serâpâ noktasızdır"* diye cevap vermiştir.

Bu tefsîrin güzel bir ta'lîk ile yazılmış ve fevkalâde bir sûrette tezhîb edilmiş (750) sayfadan müteşekkil bir nüshası Hamidiye Kütüphâne-

(1) Sûre : 6 (En'âm), âyet : 59

sinde (88) numarada mevcuttur. Bu tefsir bilâhare Hind'de tab' edilmiştir. Elfâzını hal için bir lûgatçe de ilâve edilmiştir.

Feyzî-i Hindî'nin pederi Şeyh Mübârek de ulemâdan bir zâttır. Tefsîr-i kebîr tarzında (منبع العيون) unvanlı dört cildlik bir tefsîri vardır. Muhtelif mezâhib erbâbiyle ve bâhusûs Mehdeviyye tâifesiyle görüşmekten çekinmediği için sû-i i'tikaad ile ittihâm edilmişti. Kendisine teklîf edilen devlet menâsıbından hiç birini kabûl etmemiştir.

EDEBİYYATTAKİ KUDRETİ :

Feyzî-i Hindî, yüksek bir edibtir, fıtraten şâirdir. Sabâvetindenberi şiirle uğraşmıştır. Arabiyat ile çok meşgul olduğu cihetle eş'ârında sanâyi' ve bedâyi' ziyâde görülmektedir. Güzel gazelleri, mesnevîleri, kasîdeleri vardır. Maamâfih kasîdeleri sâir eş'ârına nisbetle dûn bir mertebededir. Mesnevî ve gazel vâdîsinde başkalarına tefevvuk etmiştir. Bâhusûs sözlerindeki çûş u hurûş i'tibâriyle müteferrid bir şâir sayılmaktadır. Şiirlerinde *"Feyzî"* mahlasını kullanırdı, hayâtının son günlerine doğru *"Feyyâzî"* diye de tehallusde bulunmuştur.

Feyzî'nin muâsırlarından bâzıları onun şiirdeki kudretini inkâr etmek istemişlerdi. Halbuki Feyzî'nin sînesi hem ulûm ve fünûnun, felsefe ve hikmetin bir hazînesi idi, hem de en güzel, en lâtif şiir sânihalarının bir merkezi bulunuyordu. Muâsırlarının kemâlâtı ise yalnız şiir ve inşâya münhasırdı.

Feyzî'nin manzûmelerinde lâtif bir ahenk, mutasavvifâne bir edâ, âşıkaane, feylesofâne bir tarz-ı beyân tecellî edip durmaktadır. Hele fahriyye sâhasındaki çoşkun beyânâtı bahar manzarası kadar letâfetlidir. Meselâ şu fahriyyesi ne kadar lâtiftir :

« هرمه ی زمین ، تمام کوشست
کامو شیٔ من ، بصد خرد شنست
این کل که به بوستان نثاری است
از من به بهاز یادکاری است » (1)

Feyzî'nin bu fahriyyesine rağmen Tevhîd-i Bârî'sindeki şu beyânâtı da ne kadar mütevâziâne, ne kadar zarîfânedir :

---

(1) Meâli : Yerin her tüyü tam bir kulak kesilmiş, benim susmam ise yüz çûş u hurûşa bedel bulunmuştur. Bahçeye serpilmiş olan şu güller, benim tarafımdan bahara bir yâdigârdır.

« فیضیم و فیضیم ، شرم ازین یاد باد
کزهمه فیض تو ، کرده بنام اکتفا
کر بشرف نیستم لالهٔ باغ عراق
لیك بصحوای هند کم نیم از هندبا » (1)

Feyzî'nin şiirleri, teşbîhâtın azlığı, istiârelerin güzelliği ile de temâyüz etmektedir. Kendisinin felsefî mütâlâaları, çok kere şiir kisvesiyle mütecellî olur.

Eski şâirlerce mültezem bir kaaide vardır ki, o da kudemânın şiirlerinden bir nümûneyi meşk ittihâz ederek onu tanzîre ve o vâdîde manzûmeler söylemeğe çalışmaktır. Feyzî-i Hindî'nin de, Hindistan'ın Lahor şehrine tâbi' "Raven" kasabasında doğmuş, ve bilâhare Gaznevîlerin sarayına intisâb etmiş olan Ebü'l-Ferec Ravenî'nin eş'ârını tetebbu' ve meşk ittihâz eylediği şiirlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususta şöyle demiştir :

« ذوقی که توان کوفت از شعر
از شعر ابو الفرج کرفتم » (2)

Maahâzâ Feyzî, en basit hâdiselerden müteheyyic olarak şiir söylemeğe başlar, manzûmelerine sûret verir, tehayyül ettiği şeyleri evvelâ zihninde tecessüm ettirir, sonra nazım libâsiyle hârice çıkarır.

Şu da ma'lûmdur ki, hakîm, mütefennin olan şâirlerin âşıkaane yazıları, yalnız aşk ve mahabbetin te'sîri altında yazı yazmış olan şâirlerin manzûmeleri kadar müessir, söz-şikâr olamaz. Bu bakımdan Feyzî'nin âşıkaane manzûmeleri kemal derecesinde görülmeyebilir.

Tab'an müstağnî, âlî-cenâb, müdâheneden berî olan Feyzî, ma'nevî bir terbiyenin te'sîriyle pek ârifâne, mutasavvifâne manzûmeler vücûde getirmiştir. Hele şu manzûmesi, kendisini tekfîre yeltenenleri ve ölümüne fenâ târihler düşürmüş olanları mahcub etmiş olsa gerektir.

---

(1) Meâli : Feyzî, Feyzî!. diye yâd olunmakta utanmalıyım, çünkü senin feyzinden yalnız bir ad ile iktifâ etmiş bulunuyorum.

Gerçi şeref i'tibâriyle Irak bağının lâlesi değilim, fakat Hint Sahrâsında hindibâdan —Bakletü'l-mübâreke denilen nebattan— da kıymetsiz değilim ya.

(2) Meâli : Şiirden elde edilmesi mümkün olan bir zevki, ben Ebü'l-Ferec'in şiirinden tutup elde ettim.

« ما طائر قدسیم نوارا نشناسیم
مرغ ملکوتیم هوارا نشناسیم
برهان ثبوتیم. زما نفی نباید
از ما نعم آموز که لا را نشناسیم
درکشف حقائق سبق آموز ضمیریم
ترتیب دلیل حکمارا نشناسیم
با اهل جدل نکنهٔ توحید نکوئیم
در وحدت حق چون و چرارا نشناسیم
اصحاب یقینیم گمان را نه پسندیم
ارباب صوابیم خطارا نشناسیم
از قافلهٔ ما نتوان یافت نشانی
رقص جرس وبانك درارا نشناسیم
نور جبروتیم ز ظلمت نه هراسیم
آیینهٔ صبحیم ، سارا نشناسیم
بر دانش ما انجم و افلاك بخندند
کر صاحب لولاك لما را نشناسیم
صد شکرکه پایرو اصحاب رسولیم
در شرع دکررا هنمارا نشناسیم (1)

---

(1) Meâli : Biz Kuds âleminin tâiriyiz, nevâyı tanımayız, melekût diyârının kuşuyuz, hevâyı anlamayız.

Biz varlık deliliyiz, bize nefiy yakışmaz, bizden «evet» öğren, biz «yok» demeği bilmeyiz.

Biz hakîkatları keşifte kalbden ders öğrenenleriz, biz feylesofların yaptıkları delil tertîbine âşinâ değiliz.

Biz cidal sâhipleriyle Tevhid nüktesini konuşmayız, biz Hakk'ın birliğinde nasılı, niçini fehmetmeyiz.

Feyzî'nin hazîn mersiyeleri dė vardır. Üç yaşında iken vefât etmiş olan bir mahdûmu hakkında söylediği mersiyyenin şu beyti ne hazindir :

« ای روشنیٔ دیدهٔ روشن چکونهٔ ؟

من بی تو تیره روز ، تو بی چکونهٔ ؟» (1)

Feyzî-i Hindî, zamânının birçok şâirleriyle görüşmüş, ezcümle Urfî, Zuhûrî, Melik Kummî ile çok düşüp kalkmış, Ekber Şah sarayının melikü'ş-şuarâsı olmuştu. Urfî'nin eş'ârına büyük bir kıymet verirdi. Hattâ Urfî İran'dan Hind'e geldiği zaman ilk evvel Feyzî'nin hânesinde müsâfir kalmıştı. Bilâhare araları açıldığı rivâyet olunuyor. Fakat Feyzî'nin Urfî'ye hased ettiğine, aralarında hunrîzâne bir mâcerânın vukuuna dâir olan rivâyetler doğru görülmüyor.

Feyzî-i Hindî ile (999)'da Lâhor'da vefât etmiş olan Cemâlü'd-Dîn Muhammed Urfî'nin şiirleri Türk edebiyâtında pek müessir olmuştur. Ziya Paşa, Harâbât'ının mukaddimesinde bu iki zat hakkında şöyle bir mukaayese yapıyor :

"Feyzî ile Urfî hem inândır — Ser cümle-i âhirü'z-zamandır
Feyzîde belâgat ve tarâvet — Urfî'de azûbet ve halâvet
Feyzîde mevâiz âteşîndir — Urfî'de kasîdeler metîndir
Ammâ aranırsa evleviyyet — Feyzî'de kalır yine fazîlet
Feyzî mu'cem iken serâpâ — Tefsîrine nokta koymaz asla
Buldu o yegâne-i fazîlet — Şâkirdi yed'i ile şehâdet"

Feyzî'nin, bir şâkirdi tarafından zehirlenerek vefât ettiği mervîdir. Kıymetli bir kütüphânesi var idi, bundaki kitapların ekserîsi müelliflerinin el yazısı ile yazılmış nushalardı. Hânesi de ehl-i ilim için dâimâ açık bulunurdu.

Biz yakîn sâhipleriyiz, vehim ve zannı beğenmedik, doğruluk ehliyiz, yanlış şeyi idrâk etmeyiz.

Bizim kârvânımızdan bir alâmet bulmak kaabil olamaz, biz çan hareketini, zil sesini anlayıp dinlemeyiz.

Biz ceberûtun nûruyuz, zulmetten korkmayız, sabahın aynasıyız, akşamı tanıyıp duramayız.

Biz bilgimize yıldızlar da, gökler de gülerler, eğer « لولاك لولاك لما خلقت الافلاك » sâhibini tanımış bulunmazsak.

Yüzlerce şükür ki, biz Şerîat bâbında Peygamber'in Ashâbına tâbi'leriz. Başka yol gösterenleri tanımayız.

(1) Meâli : Ey aydın gözün aydınlığı olan yavrum! Nasılsın?. Ben sensiz karanlık günlüyüm, sen bensiz ne haldesin?...

Asâr : Feyzî'nin yüz bir kadar müellefâtı olduğu söyleniyor. Ma'rûf olanları şunlardır : (مواطع الالهام) tefsirdir, (موارد الكلم) ahlâka dâir noktasız yazılmış bir risâledir, (935)'de itmâm edilmiştir, matbû'dur. (مجموعه منشأت) , (لطيفه فيضى) Feyzî'nin mektuplarını, risâlelerini câmi' bir eserdir. Heşîre-zâdesi ve şâkirdi Nûrü'd-Dîn Muhammed tarafından tertîb edilmiştir. Bu mektuplar sâde bir üslûptadır, birtakım ma'nâsız lâfızlarla terkiplerden berîdir. Feyzî, bu hususta ilk inkılâbı vücûde getirmiş sayılmaktadır. (ديوان غزليات) On bin beyitten fazla eş'ardan müteşekkil ve "Tebâşîr-i Subh" unvânını hâizdir. Feyzî bu dîvânı tertîb ettiği zaman henüz kırk yaşını biraz tecâvüz etmişti. (قصائد) Tevhîde, fahriyyeye, mersiyyeye, tasavvuf ve ahlâka mütedâir mevzû'ları hâvî bir mecmûadır. (مركز) (نلديمان) , (هفت كشور) , (اكبرنامه) , (سليمان و بلقيس) , (ادوار) bu beş eser Nizâmî'nin Hamse'sini taklîden yazılmış mesnevîlerdir. Neldîman veya Naldâman Mehabrata'dan mütercem bir mecmûadır. (بيجا كنيا),(ليلا دانى) Bu iki eser, Sanskrit lisânından Fârisîye terceme edilmiştir. Son eser hesâba dâirdir.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Şi'rü'l-Acem = Şiblî Nu'mânî'nin Mecmua-yı âsâr = Ârif Efendi'nin, Lûgat-ı târihiyye ve Coğrâfiyye, Kaamûsu'l-a'lâm, Harâbât.*

☆ ☆ ☆

348 — GALATALI MEHMED EFENDİ :

Mehmed b. İbrâhim, fâzıl bir zâttır. Takrîben (1005) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KIYMET-İ İLMİYYESİ :

Mehmed Efendi, âlim, sâhib-i kalem bir zât idi. (994) târihinde Sûre-i Yûsuf'a Türkçe bir tefsir yazmıştır ki, matbû'dur. Bu eserinde (Sûre-i Hûd) ile (Sûre-i İbrâhim) için de birer tefsir yazmış olduğu mezkûrdur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

349 — ŞEMSÜ'D-DÎN KARABÂĞÎ :

Molla Ahmed Şemsü'd-Dîn, fâzıl bir zâttır. (1009)'da vefât etmiştir. Vefâ'da medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şemsü'd-Dîn Efendi, âlim bir zât olup Kazaskerlikte bulunmuştur. Tefsîr'i Beyzâvî'ye hâşiyesi, Hidâye ile Telvîh'e, Miftâh'a, Mevâkıf'a da ta'lîkaları vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ★ ☆

350 — SUN'U'LLÂH EFENDÎ :

Şeyhü'l-İslâm Sun'u'llâh b. Ca'fer, fâzıl bir zâttır. Babası İskilip'li olup Kanunî devri ricâlinden bulunmuştur. Kendisi (960)'da doğmuş, (1021)'de vefât etmiştir. *(İlâhî, eyle Sun'u'llâha Rahmet)* mısrâı vefâtına târihtir. Kırkçeşme civârında Hüsam Bey mescidi hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sun'u'llâh Efendi, olgun bir âlimdir. Ebu's-Suûd Efendi'den ders okumuştur. Beşiktaş'ta Hayreddin Paşa medresesine, ba'dehu Sultan Murad Han vâlidesi medresesine müderris ta'yîn edilmiş, (998)'den i'tibâren Bursa, Edirne, İstanbul kadılıklarında ve Anadolu Kazaskerliğinde bulunmuş, daha sonra dört def'a fâsıla ile meşîhat makaamını ihrâz etmiştir. Âhir-i ömründe mütekaaid iken farîze-i haccı îfâ edip İstanbul'a avdetini müteâkıp irtihâl eylemiştir. Tefsîr-i Keşşaf evâiline hâşiyesi, bâzı mu'teber kitaplara ta'lîkaları vardır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Devhatü'l-meşâyıh.*

★ ★ ★

351 — ALİYYÜ'L-KAARÎ :

Molla Alî b. Muhammed b. Sultân el-Herevî, meşhur bir âlimdir. Lâkabı : Nûrü'd-Dîn'dir. (1014) târihinde Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiştir. "Muallâ" kabristanında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Aliyyü'l-Kaarî, Hanefî fukahâsından muktedir bir zâttır. Kendi beldesinde tahsîlini yaptıktan sonra bilgisini artırmak için seyyahâta çıkmış, bir müddet Mısır'da kalmış, Mekke-i Mükerreme'ye giderek orada Üstaz Ebü'l-Hasen el-Bekrî'den ve Şihab Ahmed b. Hacer el-Heytemî'den müstefîd olmuştur. Mekke-i Mükerreme'de tavattun ettiği için kendisine (Aliyyü'l-Kaarî el-Mekkî) de denir. Tefsirde, hadiste, fıkıhta ve sâir ilimlerde büyük bir ihtisas sâhibi idi. Meşhur kurrâdan ve hattatlardan sayılırdı. Her sene bir Mushaf-ı Şerif yazıp hediyesiyle bir senelik maîşetini te'mîn ederdi. Tasavvuftan da büyük bir zevk almış olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Şâfiî fukahâsından bâzılarının Hanefiyye hakkındaki bâzı tenkîdimsi sözlerine reddiye yazmak mecbûriyyetinde kalmış, İbn-i Hacer-i Heytemî'ye karşı bâzı i'tirazlarda bulunmuştur. İbn-i Teymiyye ile İbn-i Kayyim Cevziyyeyi de müdâfaa ederdi. Hattâ "Şerhü'ş-şemâil"inde diyor ki : *"Her kim (Menâzilü's-sâirîn) şerhini ve (Medâricü's-sâlikîn)i mutâlâa ederse bu iki zâtın Ehl-i Sünnet büyüklerinden ve bu ümmetin velîlerinden olduğu kendince tebeyyün eder."*

Aliyyü'l-Kaarî, daha hayatda iken ilim ve fazliyle, zühd ü takvâsiyle büyük bir şöhret ve mahabbet kazanmıştı. Mekke-i Mükerreme'de vefât ettiğini haber alan Ezher ulemâsı, Kahire'de dört bin zâttan müteşekkil bir camâatla ani'l-gıyâb üzerine cenâze namazı kılmışlardı.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Aliyyü'l-Kaarî, sâir eserlerinde olduğu gibi tefsîrinde de büyük bir muvaffakiyet göstermiş; sâde, lâtif bir üslûb ile güzel bir eser vücûde getirmiştir. Bu eserin mukaddimesinde diyor ki : Ben bunu âlimlerin ibârelerini, ârîflerin işâretlerini câmi' ve mûcez olmak üzere yazdım. Nihâyetinde de diyor ki : Bu tefsirde şerîat ve hakîkatın iki nev'inden olan tarîkate münâfî bir şey yoktur, çünkü Hulûliyyenin, İttihâdiyyenin sözlerinden münezzehtir.

Filhakika bu, mücmel, mûcez bir tefsirdir. Âyetleri kısa, fakat açık bir ibâre ile îzâh eder, arasıra tasavvuf neşvesiyle rûha ulviyyet, kalbe feyiz ve inşirah verecek bir hayli işârât ve letâif îrâdına çalışır. Bu hususta Ebu'l-Kaasım Kuşeyrî ile Ruzbihân Baklî'den pek çok ilham almıştır.

Aliyyü'l-Kaarî, tefsîrinde Ebu'l-Kaasım'ı üstaz diye, Ruzbihân'ı da "Ârif âşık" diye yâd eder.

(انا انزلناه قرآناً عربيا ...) [1] Nazm-ı Celîlinin tefsîrinde diyor ki : *"Kur'ân'ın Arab-ı urebâya mensûb olması, aslının kadîm bir kelâm-ı nefsî-i İlâhî olup hudustan, hulûl-i fenâdan münezzeh olmasına münâfi değildir. Netekim ehl-i bid'atten olan Mu'tezilenin muhâlefetine rağmen Ehl-i Sünnet'in i'tikaadı bu vechiledir. Mes'elenin hulâsası bu kelâm-ı insî, kelâm-ı nefsî-i kudsînin bir mazharıdır."*

(الحمد لله الذى انزل على عبده الكتاب ...) [2] âyet-i kerîmesinin tefsîri sırasında da Tefsîr-i Sülemî'den naklen şöyle diyor : *"Abd odur ki, seyyidinden başkasını görmez; abd odur ki, seyyidin'in ahlâkıyle mütehallık olur. Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellem de kendi huzûzâtından fânî, Allâh'ın hukukunu îfâ ile kaaim, ve böylece Allah için hâlis olduğu için Allâhu Teâlâ kendisini abdi olmakla tesmiye buyurmuştur."*

Müellefâtı : (انوار القرآن اسرار العرفان) tefsirdir. Bunun bin dört yüz sahifelik yazma, nefîs ve müzehheb bir nushası Fâtih Kütüphânesinde (229) numarada mevcuttur. (جلالين حاشيه‌سى), (الاحاديث القدسيه و الكلمات) kırk hadîs-i kudsîden müteşekkildir. (جمع الوسائل فى شرح الشمائل) , (المنح الفكريه (مرقاة المفاتيح لمشكاة المصابيح) , (شرح الشفاء الشريف) ,(منح الروض الازهر فى شرح الفقه الاكبر),(الموضوعات), بشرح المقدمة الجزريه) ,(الحرز الثمين للحصن الحصين) , (المشرب الوردى فى حقيقة المهدى) , (الحزب الاعظم والورد الافخم لا نتسابه و استناده الى الرسول الاكرم) (شرح على نبذة فى زيارة المصطفى عليه , (ضوء المعالى شرح بدء الامالى) , (شرح على متن متين المسمى بعين العلم و زين الحلم) , الصلاة والسلام) Nevevî'nin Hadîs-i (المبين لفهم الاربعين) , (فتح الرحمن بفضائل شعبان) erbaîn risâlesine şerhdir. (المسلك المقتسط فى المسلك المتوسط) Lübâbü'l-menâsik şerhidir. (نزهة الخاطر فى ترجمة سيد الشريف عبد القادر) Tefsir ile hâşiyeden mâadâsı matbû'dur. (الفصول المهمه) , (الناموس) (الاثمار الجنبه فى اسماء الحنفيه) nâmiyle yazma sâir eserleri de vardır.

---

(1) Sûre : 12 (Yûsuf), âyet : 2
(2) Sûre : 18 (Kehf), âyet : 1

Me'hazlar : *El-Fevâidü'l-behiyye, Cilâü'l-ayneyn, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

352 — ABDÜ'N-NÂFÎ' HAMEVÎ :

Abü'n-Nâfi' b. Ömer, Hamat ahâlîsinden fâzıl bir zâttır. Trablus-Şam'da ikaamet edip (1016)'da "İdlib" de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Abdü'n-Nâfi' Hamevî, ma'lûmatlı, şâir, hicve mâil bir zât idi. Sûre-i İhlâs'a tefsîri vardır. Bir de akaaide dâir (الرسالة الهاديه الى اعتقاد الفرقة الناجيه) adında manzûm bir eseri vardır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

353 — ŞEYHÜ'L-İSLÂM MEHMED EFENDİ :

Hoca Sa'dü'd-Dîn Efendi-Zâde Şerif Mehmed Efendi, fâzıl bir zâttır. (975)'de Bursa'da doğmuş, (1024)'de tâundan vefât etmiştir. Kabri Sultan Selim'de ceddi İsmâil Efendi câmii hazîresindedir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şerif Mehmed Efendi, Osmanlı ricâl-i ilmiyyesinden muhterem bir fâzıldır. Tahsîlini ikmâl ile müderris olmuş, Mekke kadılığına ta'yîn edilmiş ise de bir sene sonra isti'fâ etmiş (1004)'de İstanbul kadılığına, Anadolu Kazaskerliğine ta'yîn edilmiş, (1007)'de meşîhat makaamını ihrâz edip (1010)'da infisâli vuku' bulmuş, bilâhare tekrar yedi sene kadar meşîhat makaamında bulunmuştur ki, mecmû' müddeti sekiz sene, on bir ay, beş gündür. Vefâtında yerine kardeşi Es'ad Efendi Şeyhü'l-İslâm olmuştur.

(خلاصة التبيين فى تفسير سورة يس) nâmiyle bir tefsir kitabı yazmıştır. (لطائف الكمال) adlı bir mecmuası, (فصول الآراء فى قهان الملوك والوزراء) adlı da bir eseri vardır. Babasının (تاج التواريخ)'ne zeyil yazmak istemiş

ise de ikmâline muvaffak olamamıştır. Arabî, Fârisî, Türkçe şiirleri vardır. Bir kıt'ası :

حق علیمست ندانی بحقیقت احکام
چون بتحقیق در افلاك مقوم باشی
عالم الغیب خداوند حکیمست همان
سخنت کذب بود گر تو منجم باشی (1)

Me'hazlar : *Devhatü'l-Meşâyih, Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

354 — BAHÂÜ'D-DÎN EL-ÂMİLÎ :

Şeyh Behâü'd-Dîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdu's-Samed el-Hârisî, meşhur bir zâttır. (953)'de Ba'lebek'de doğmuştur. Aslen Şam'lıdır. Babası Suriye'de Cebel-i Âmil denilen mahalde doğmuştu. Bu cihetle Âmil'e nisbet edilmektedir. Hâris-i Hemedânî'ye nisbetle Hârisî diye de yâd olunur.

Bâzı rivâyetlere göre Kazvin'de dünyâya gelmiştir. İran'daki (Âmil) şehrine mensubtur. (1031) târihinde Isfahan'da vefât etmiştir. Na'şı Meşhed'de İmam Rızâ Hazretlerinin türbesi civârına defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

SEYEHATLARI :

Behâü'd-Dîn Âmilî, çocukluğunda babasiyle berâber Acem diyârına rıhlet ile Kazvin'de ikaamet etmişti. Orada tahsîlini ikmâl ederek yüksek âlimler sırasına geçmiş, sonra Isfahan'a gitmiş, orada Safevî hükümdarlarından Şah Abbâs'ın hürmet ve ikrâmına mazhar olarak uhdesine reîsü'l-ulemâlık pâyesi tevcîh olunmuş, ba'dehu Hicaz'a, Mısır'a gitmiş, Kahire'nin ulemâsiyle görüşmüş, bir aralık da Kuds-i Şerîfe giderek Mescid-i Aksâ civârında ikaamette bulunmuş, daha sonra Haleb'e gitmiş, oradan da Isfahan'a avdet eylemiştir. Bu seyehatları Şeyh Sa'dî merhûmu taklîd edercesine otuz sene kadar devâm etmişti. Ekserî siyah kisvesine bürünür, münzeviyâne yaşar, kendisini tanıtmak istemezdi.

---

(1) Meâli : Hak Teâlâ âlimdir, sen hakîkaten göklerde takvimci de olacak olsan yine haddizâtında ahkâmı bilemezsin. Gaybe muttali' olan ancak hakîm olan Vâcibü'l-Vücudtur, eğer sen müneccim olacak olursan sözün yalandan ibâret olur.

MEZHEBİ VE KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Behâü'd-Dîn el-Âmilî, İmâmiyyeden kudretli bir âlimdir, muhîtinde ilmî riyâset kendisine müntehî olmuştu, münevver, mütefekkir, açık ifâdeli bir muharrir, bir edîb idi. Birçok ilimlerde ve bilhassa edebiyyatta büyük bir iktidar sâhibi olduğu gibi riyâziyatta da mütahassıs bulunuyordu. Mısır'da Kahire âlimlerinin takdirleriyle karşılanmıştır. Hattâ Mısır'ın yüksek âlimlerinden, ediplerinden olan Şihâbü'd-Dîn Hafâcî, (ريحانة الا لبا و زهرة الحيات الدنيا) unvanlı edebî eserinde bu zattan bir lisân-i sitâyişle bahsediyor, Arabî ve Fârisî eş'ârının müheZZeb bir halde bulunduğunu, Fârisî şiirlerinin daha güzel, ve daha çok olduğunu söylüyor, eş'ârından bir kısım parçalar naklediyor, şunu da ilâveten diyor ki : *"Behâü'd-Dîn, Şâh Abbâs'ın tevecciihüne nâil olarak reîsü'l-ulemâlık mansıbını ihrâz etmiş ise de onun zendikasına, ilhâdına tâbi' değildi, belki yalnız Alevî bulunuyordu. Rüşdüne, din husûsundaki sedâdına dâir olan sîti, her tarafa intişâr etmiştir, Üstaz Muhammed b. Ebü'l-Hasen el-Bekrî hakkındaki kasîdesi de hüsn-i akîdesine delildir."*
Bu kasîdenin matlaı şudur :

« يا مصر سقيا لك من جنة

قطو فها يانعة دانية »

Sefînetü'ş-şuarâ'da deniliyor ki : *"Âmilî merhum, Ehl-i Sünnet ve cemâattandır. Zamânın îcâbına mebnî mezhebini Şiîler arasında gizlemiş idi. Bu meşhurdur"* Maahâzâ bu âlim zâtın İmâmiyyeden olduğuna birçok yazıları şâhittir.

TEFSİRDEKİ MEVKİİ

Behâü'd-Dîn-i Âmilî, tefsir ilminde de bir kudret göstermiş, tefsîre dâir bâzı şeyler yazmış, hattâ Tefsîr-i Kaazîye bir hâşiye de vücûde getirmiştir. Hattâ (عين الايمان) , (الصرات المستقيم) , (العروة الوثقى) , (كشاف حاشيه‌سى) , (الحبل المتين فى مزايا القرآن المبين) diye kendisine birtakım eserler de isnâd edilmektedir. Fakat biz kendisinin bu eserleri vücûde getirmiş olduğuna dâir murâcaat edebildiğimiz kütübhânelerde bir şeye musâdif olmadık, bilâkis sâir zevat tarafından bu unvanlar ile kitaplar yazılmış olduğunu kütübhânelerinde ve Keşfü'z-zunûn'da görüyoruz.

Maahâzâ Âmilî'nin kalemindeki belâgat ve selâset, karîhasındaki vüs'at ve iktidar tefsîre dâir olan yazılarında da tecellî etmektedir. Şu

kadar var ki, bu zât, rivâyet tarîkından ziyâde dirâyet tarîkında muvaffakıyyet göstermiş, rivâyet nokta-i nazarından pek isâbet gösterememiştir. Hattâ kendi mezhebine hizmet için mutaassıbâne sayılacak bir kısım külfetli mutâlâalarda bulunmuş, ilm-i hadîs bakımından zayıf, mevzû' görülecek hadisler ile yazılarını doldurmuş, naklettiği şeylerin akıl ve mantıka, Şer'-i Şerîf'in yüksek hikmetine muvâfık olup olmadığını düşünmek zahmetine pek okadar katlanmamıştır.

EDEBİYYATTAKİ MEVKİİ :

Behâü'd-Dîn-i Âmilî, yüksek bir edîbtir. Edebî kudreti yazılarında tecellî etmektedir. Arabca, Farsca bir hayli manzûmeleri vardır. Şiire ne vechile başlamış olduğunu şöylece anlatmaktadır : *"Ben Kazvin'de iken bir aralık pek ağır bir göz ağrısına tutuldum. Günlerim geçiyor, ne Kur'an tilâvet edebiliyor, ne de bir kitap okuyabiliyordum. Bu ağrı, beni ibâdet ve tâattan, tedris ve tezkirden men' edip duruyordu. Halbuki boş oturmak benim âdetim değildi, böyle hâneme kapanıp kalmış olmaktan pek sıkılmıştım, fikrimi oyalamak için eş'ardan daha münâsip bir şey bulamadım, eş'âr ise benim şiârım değildi. Böyle iken fikrime hangi vâdîde cevelân vereceğimi düşünüyordum, derken dostlarımdan bâzıları, Herat'ı manzum olarak lâyıkı vechile tavsîf etmemi benden istediler, ben de (Zâhire) adını verdiğim yüz beyitlik ercûzemi tanzîm ettim."*

Behâü'd-Dîn, bu mealdeki sözlerini manzûmesinin mukaddimesinde nazmen beliğ bir tarzda yazıyor, şu beyt ile de Herat'ı tavsîfe başlıyor :

« ان الهراة بلدة لطيفة

بديعة شائقة شريفة

Muhterem üstâz, seyahatta iken eski yârânını hatırlamış, onlara karşı duyduğu iştiyâkı şu kıt'asiyle tasvîre çalışmıştır :

« يا ريح اذا اتيت دار الاحباب

قبل عنى تراب تلك الاعتاب

ان هم سألوا عن البهاء فقل

قد ذاب من الشوق اليكم قد داب » (1)

(1) Meâli : Ey rüzgâr! Dostların yurtlarına uğradığın zaman, o eşiklerin topraklarını benim nâmıma öp. Eğer onlar Behâî'den soracak olurlarsa de ki : O, size olan iştiyâkından dolayı eridi de eridi...

Arabî ve Fârisî beyitlerden müteşekkil, nasîhat yollu yazmış olduğu (نان و حلوا) manzûmesine de şu beyt ile nihâyet vermiştir :

« يا بهائی اتخذ قلباً سواء
و هو ما معبوده الا هواه » (1)

Behâü'd-Dîn'in pederi de ulemâdan, şuarâdan bir zât idi. Meşhur Kasîde-i Bür'e'ye bir nazîresi vardır ki, matlaı şudur :

« اسحر بابل فی جفنيك او سقم
ام السيوف لقتل العرب و العجم »

Müellefâtı : (تفسير قاضی حاشيه‌سی) yazma birer nushası Veli Efendi, Nûruosmâniye ve Es'ad Efendi Kütüphânelerinde sırasiyle (410, 482, 221) numaralarda mevcuttur.

(اربعين حديثا) Hânedân-ı nübüvvetten mervî olan kırk hadîsi hâvîdir.

(اسرار البلاغة) bu eser nevâdirden, edebî mevzu'lardan, hoş-âyende beyitler ile kıt'alardan bâzı ulemâ ile hükümdarların menâkıbından, mekârim-i ahlâktan bahseder. Hazret-i Alî'nin Hazret-i Hasan'a yapmış olduğu uzun bir vasiyyeti de muhtevîdir. (وسيلة الفوز و الامان فی مدح صاحب الزمان) matbû'dur. Bu bir kasîdedir. Bunu Ahmed el-Menînî şerhetmiştir.. (نان و حلوا) matbû'dur, (الكشكول) ilmî ve edebî matbû' bir mecmûadır. (الخلا ت) birtakım nevâdir ve letâiften, mevâiz ve eş'ardan müteşekkildir, matbû'dur. (الجامع العباسی) , (تشريح) matbû'dur. (خلا صة الحساب) müteaddit şerhleri vardır, matbû'dur. Almanca tercemesiyle berâber de tab' edilmiştir. (زبدة الرسالة الا سطرلا بية) , (الرسالة الهلا لية),(الملخص فی الهيئة) , (الاصول) , (مشرق الشمسين) , (التهذيب فی النحو) Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşkül mukaddimesi, Şerh-i Ahmed el-Menînî mukaddimesi, Reyhânetü'l-elibbâ, Keşfü'z-zunûn, Sefînetü'ş-şuarâ, El-A'lâm, Kaamûs-ı terâcim, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

(1) Meâli : Ey Behâî! Senden başka bir kalb edin, çünkü bu kalbin tapındığı kendi hevâsından başka değil.

355 — MER'Î B. YÛSUF EL-KERMÎ :

Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr el-Kermî, kudretli bir âlimdir. Nâbülüs kurbunda "Tûr-ı Kerm" karyesine mensuptur, orada doğmuş, (1033) târihinde Kahire'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mer'î, mütedâvil ilimlere vâkıf, dolgun bir muhaddis, bir fakîh idi. Mısır'a giderek orada Şeyh Ahmed Hicâzî'den ve Ahmed Guneymî'den ve daha başka Mısır ulemâsından ilim ahzetmiş, Câmiü'l-Ezher'de tedrîse başlamış, Sultan Câmiinde meşîhat cihetine nâil olmuştur.

Hanbeliyyü'l-mezheb olan bu zât ömrünü iftâ ile, tedrîs ve te'lif ile geçirmiştir. Yetmiş kadar musannefâtı vardır.

Müellefâtı : (الكلمات السنيات) tefsirdir. (دليل الطالب) Henbelî fıkhına dâir muhtasar bir metindir. (غاية المنتهى) bu da fıkha dâirdir. (ارواح الاشباح فى الكلام على الارواح),(احكام الاساس فى اول بيت وضع للناس), acâib-i kevne dâirdir. (بديع الانشاء والصفات من المكاتبات) (بهجة الناظرين) ahkâma dâir bir kısım ahâdîs-i (عمدة الحكام والمراسلات) matbû'dur. şerîfeyi câmi'dir ve matbû'dur. (الكواكب الدريه فى مناقب الامام ابن تيمية) matbû'dur. (نزهة الناظرين فى تاريخ من ولى مصر من الخلفاء والسلاطين) Fransızca tercemesi Kahire'de tab' edilmiştir.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Hulâsatü'l-eser, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

356 — MUHAMMED EMÎN ŞİRVÂNÎ :

Muhammed Emîn b. Sadrü'd-Dîn, ulemâdan bir zâttır. Buhârâ nâhiyelerinden Şirvân'a mensuptur. Âmid'de ikaamet ederdi, bilâhare İstanbul'da tavattun ve (1036) da vefât etmiştir. Kabri Üsküdar'dadır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed Emîn Efendi, dolgun bir ilim sâhibidir. Kendisini İstanbul'a Nasuh Paşa celbetmişti. Halhalı gibi büyük âlimlerden ilim ahzetmiş bulunuyordu. İstanbul'a geldiği zaman Kadı-Zâde Rûmî, huzûruna giderek kendisine muhtelif ilimlerden otuz sualde bulunacağını söylemiş,

yastığına yaslanıp duran bu büyük âlim de : *"Va'llâhi suallerine cevap vermedikçe yanımı yastığımdan kaldırmayacağım"* demiş, îrâdedilen suallere hiç tereddüd, telâş göstermeksizin cevap vermiş, Kadı-Zâde de bunları kabûl ederek yazmıştır. Sûre-i Feth'e tefsîri, Kaazî tefsirine (1) « الم ۞ ذلك الكتاب » Nazm-ı Celîline kadar hâşiyesi vardır. Şerh-i Şemsiyye'ye hâşiyesi, Gazâlî'nin Kavâidü'l-akaaid'ine şerhi de vardır. Birinci Sultan Ahmed nâmına « احمد » adedine müsâvî olmak üzere (53) fenden bâhis (فوائد خاقانية) ismiyle bir eser de te'lîf etmiştir. Başka eserleri de vardır. Muhakkıkların âhırı sayılmaktadır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, El-A'lâm, Et-Tahrîrü'l-vecîz, Hulâsatü'l-eser.*

★ ★ ★

357 — İSMÂİL ANKARAVÎ :

Şeyh İsmâil Ankarâvî, Rusûhî Dede diye meşhûr bir zâttır. (1042)'-de vefât etmiştir. Galata Mevlevîhânesi hazîresinde medfundur. ***Rahmetu'llâhi aleyh.***

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Rusûhî-Dede, âlim, tasavvufla mümtâz bir fâzıldır. Ankara'da Bayramiyye tarîkı meşâyıhından iken bilâhare Mevlevî tarîkına intisapla Galata Mevlevîhânesi şeyhı olmuştur. Müfessir, edîp, şâir bir zât idi. Şeyh Galib merhûm kendisini bir kasîdesiyle methetmiştir ki, matlaı şudur :

Ey Kâşif-i esrâr-ı nihân, Hazret-i Şârih!
Rû-pûş tecellî-i ayân Hazret-i Şârih!

Rusûhî-Dede, Mesnevî Şerîf'in altı cildini Türkçe şerhetmiş, (1035)'-de Mesnevî'nin yedinci bir cildini elde ederek onu da şerh eylemiştir.

Bu yedinci cilt :

« ای ضیاء الحق حسام الدین سعید
دولتت پاینده فقرت بر مزید
چونکه از چرخ ششم کردی گذر
بر فراز چرخ هفتم کن مقر »

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 1, 2.

Bâzı zevât, bu cildin Hazret-i Mevlânâ'ya âidiyyetini kabûl etmemektedir. Rusûhî merhûm, bunların i'tirazlarına — Kâtip Çelebi'nin dediği gibi— ecvibe-i belîga-i müşbia ile cevap vermiş, bu cildin de Mevlânâ'ya âidiyyetini yirmi kadar delil ile isbâta çalışmış, bu ciltte de enfâs-ı Mevlânâ'nın mevcûdiyyetine kaani' bulunmuştur. Bu deliller, bu cilde mahsus şerhinin mukaddimesinde mezkûrdur. Bu cild dahi sâir ciltler gibi manzûm olarak terceme edilmiştir.

İsmâil Ankaravî, bunlardan başka Mesnevî'deki âyetleri, hadîsleri, Arabî beyitleri, müşkil bâzı lâfızları (جامع الآيات) adındaki bir eseriyle ayrıca şerhetmiştir. Bu eserini, Mevlânâ'yı ziyâret ettiği zaman, Veled Ârif Çelebi'nin işâretine mebnî kaleme almıştır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

İsmâil Ankaravî, (فتوحات عينية) unvâniyle Türkçe bir Fâtiha-i Şerîfe tefsîri yazmıştır ki, birçok hakîkatları, lâtîfeleri câmi', rûhânî bir eserdir. Bu tefsîrinin bir sahifesinde şu beyti yazıyor

« گرچه با طاعتی از هیبت او ، لا تأمن

ورچه با معصیتی از کرمش لا تیأس »[1]

Sonra da şöyle diyor -: *"Ekser-i Âyât-ı Kur'ânî bu siyak üzre vâkı' olmuştur ki, her bar ki bir va'di beyâna getüre, anın akabinde bendelerine tenbih ve tehdidten ötürü bir vaîdi dahi zuhûra yetürür. Tâ mü'minler hemîşe bu lûtuf ve ünf vâsıtasiyle anın ubûdiyyetine müteveccih olalar ve dahi :* (لو وزن خوف المؤمن ورجاؤه لاعتدلا) *hadîsinin mûcebince havfla recâ meyânında sülûk eyleyip i'tidâl mertebesini bulalar ve bu iki rüknü cem' etmekle kaaide-i îmânı mustahkem kılalar."*

Bu zâtın gözlerine —Mesnevî'nin üçüncü cildini bitirir bitirmez— bir perde ârız olmuş, okuyamaz, yazamaz bir halde pek müteessirâne bir vakit geçirmiş, gözleri açıldığı takdirde dâimâ Kur'ân ile, hadîs ile, kelimât-ı evliyâ ile meşgul olacağını nezretmiş, nihâyet bir sâhib-i himmetin eliyle gözlerinden o perde izâle edilmiş, artık bir şükrâne olmak için bu tefsîrini yazmıştır ki, ismi de buna delâlet etmektedir. Bu tefsîrinde şu güzel manzûmesi de münderictir :

---

(1) Yâni, her ne kadar ibâdet ve tâatta bulunsan da buna güvenerek Hakk'ın heybetinden emin olma, ve her ne kadar günahkâr olsan da Allâhu Teâlâ'nın kereminden me'yûs bulunma.

مردنا بنیا بدم بنیا شدم　　تا تجلیٔ خدا سینا شدم
مانده بودم درغم و اندوه زار　　دررہ شادی کنون پویا شدم
چند مدت لال کشتم از ملال　　حمد لله این زمان گویا شدم
رؤیت معشوق جائز بی حجاب　　بازار نی گفتم وجو یا شدم
حمد لله این کل مقصود را　　درحدیقه این جهان بویا شدم
أی رسوخی چونکه حاصل شد مراد　　نقش غم از لوح دل شو یا شدم (1)

Müellefâtı : Kırk kadardır. Bir kısmı şunlardır : (فاتحه تفسیری) , (حجة السماع) , (منهاج الفقراء) , (مثنوی شرحلری) , (جامع الآیات) (دیوان اشعار) , (شرح فصوص الحکم)

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Semâhâne-i edeb, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

358 — ALÂMEK MEHMED BOSNEVÎ :

Mehmed b. Mûsâ, fâzıl, bahhâs bir zâttır. (1046)'da vefât etmiştir. Rumelihisarı'nda medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bosnalı Mehmed Efendi, âlim, kadılık mesleğine sâlik bir zât idi. Halep Mollalığından infisâlini müteâkıp İstanbul'da irtihâl etmiştir. Tefsîr-i Beyzâvî'ye hâşiyesi, Câmi üzerine hâşiyesi, Isâm üzerine i'tirâzâtı vardır. Abdu'r-Raûf Menâvî'nin (الجواهر المضيئة فى الاحكام السلطانية)

---

(1) Meâli :. Görmez bir kişi iken görür oldum, tâ ki Hak Teâlâ'nın tecellîsine Sînâ kesildim. Nice vakitler ye's ile lâl olmuştum, Allâh'a hamdolsun ki şimdi söylemeye başladım. Gam ve gussa içinde inler bir halde kalmış idim, şimdi ise neşve ve meserret yolunda koşup durmaktayım.

Ma'şûku perdesiz bir halde görmek câiz bulunmakta, bana görün, tecellî et diye tekrar talebe koyuldum.

Allâh'a hamdolsun ki bu maksûd gülünü bu Cihân bahçesinde kokular oluverdim.

Ey Rusûhî! Çünkü maksad husûle geldi, ben de gam eserini gönül levhasından yıkayıverip kurtuldum.

adlı eserini terceme ederek Birinci Sultan Murad'a takdim etmiştir. Bir nushası Köprülü Kütüphânesinde mevcuttur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

359 — ABDÜ'L-MECÎD SİVÂSÎ :

Şeyh Abdü'l-Mecîd, fuzalâdan bir zâttır. (1049)'da vefât etmiştir. Eyyûbü'l-Ensârî kurbünde Nişancı dergâhında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Abdü'l-Mecîd, Halvetiyye tarîkı ricâlinden muhterem bir sîmâdır. Üçüncü Sultan Mehmed'in da'veti üzerine İstanbul'a gelmiş, va'z ile, irşâd ile meşgul olmuştur. Eş'ârında *"Şeyhî"* tehallus ederdi.

Müellefâtı : (تفسير فاتحه) , (تورکجه درر العقائد) , (لذائذ الآثار) (شرح مثنوی), ولطائف الازهار) Birinci cildin ortasına kadardır. Ve sâire.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

360 — FERECÜ'LLÂHİ'L-HUVEYZÎ :

Ferecu'llâh b. Muhammed b. Derviş, fuzalâdan bir zâttır. Basra ile Huzistan arasında bulunan (Huveyze) beldesinde doğmuş, takrîben (1050)'de vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ferecu'llâh, İmâmiyye'den müfessir, müverrih, edip bir âlimdir. Tefsîre, usûle, kelâma, târihe, hey'ete dâir eserleri, ve manzûm yazıları vardır.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) , (الصفوة) usûle dâirdir. (الغاية) mantık ile kelâma müteallikdir. (تاريخ) büyükçe bir eserdir, (الرجال) iki büyük ciltdir, (شرح تشريح الافلاك) Behâü'd-Dîn'in eserine şerhdir. (ديوان اشعار) Ve sâire.

Me'haz : *El-A'lâm min ravzâti'l-cinân.*

★ ★ ★

361 — SADRÜ'D-DÎN EŞ-ŞÎRÂZÎ :

Sadrü'd-Dîn Muhammed b. İbrâhim, *"Molla Sadr"* diye meşhur bir âlimdir. (1050)'de veya (1070) târihinde Şiraz'da vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Sadrü'd-Dîn, mütefennin, feylesof bir Şîa âlimidir. Emîr Muhammed Bâkırü'd-Dâmâd ile Behâü'd-Dîn-i Âmilî'nin tilmizlerinden idi. Tefsîre, ilâhiyyâta, felsefeye dâir birçok şeyler yazmıştır. Keşfü'z-zunûn sâhibi bu zâtın hüviyetinde şüphe etmiş, bununla (896)'da vefât etmiş olan Mîr Allâme, Sadrü'd-Dîn-i Şîrâzî'yi bir sanmıştır.

Müellefâtı : (اسرار الآيات و انوار البينات) matbû' bir tefsirdir. (تفسير سورة الواقعة) matbû'dur, (مفاتيح الغيب) bâzı âyetler ile sûrelerin matbû' bir tefsîridir, (المبدأ والمعاد) biri rübûbiyyete, diğeri de ilmü'n-nefse âit olmak üzere iki kısımdır, matbû'dur. (الاسفار الاربعة فى الحكمة) vücûd ve a'râza, tabîiyyâta, ilâhiyyâta, nefse âit olmak üzere dört kısma ayrılmış, matbû' bir eserdir. (اكسير العارفين) hak ve yakîn tarîkına âit bir risâledir. (شرح هداية الحكمة) matbû'dur. (الشواهد الربوبية فى المناهج السلوكية) Mütekellimîn, Hükemâ ve Sôfiyye mesleği üzere yazılmıştır. (شرح اصول السكاكى), (حاشية على شرح التجريد للقوشجى), (المشاعر) , (الرسالة العرشية) , (رسائل صدرالدين شيرازى) felsefeye dâirdir, (مجموعه) sekiz risâleyi müştemildir. Bütün bu eserler Hind'de, İran'da tab' edilmiştir.

Me'hazlar : *Ravzâtü'l-cennât, Mu'cemü'l-matbûât, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

362 — ABDU'R-RAHMÂN EL-İMÂDÎ :

Abdü'r-Rahmân b. Muhammed b. Muhammed b. İmâdü'd-Dîn, (978) de Dimeşk'da doğmuş, (1051) târihinde Dimeşk'da vefât etmiş bir âlimdir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İmâdî, Dimeşk'da yetişmiş, orada Müftü olmuş kudretli bir ilim sâhibidir. (1014)'de Hicaz'a gitmiş, o esnâda menâsik-i hacca âit olan (المستطاع من الزاد) adlı eserini cem' etmiştir. Tefsîre, ve sâireye dâir de eserleri vardır. Mezheben Hanefî idi.

Müellefâtı : (تحرير التأويل) tefsîrdir, (المستطاع من الزاد) Hanefî fıkhı üzre yazılmıştır. (الفتاوى) , (الروضة الريا فى من دفن بداريا) terâcim-i ahvâle dâirdir. Eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm, Hulâsatü'l-eser.*

☆ ☆ ☆

363 — BEYPAZÂRÎ MUSLİHÜ'D-DÎN :

Muslihü'd-Dîn Efendi ulemâdan bir zâttır. (1051)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muslihü'd-Dîn Efendi, değerli, dolgun bir âlimdir. (تفسير بكبازارى) nâmiyle bir tefsîri vardır. (تذكرة الاوائل) nâmiyle de bir eseri vardır ki, bir nushası Kütüphâne-i Umûmî'de mevcuttur.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

364 — ŞAH MUHAMMED :

Şah Muhammed b. Ahmed, Manastır'lı bir âlimdir. (1052)'de Manastır'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Şah Muhammed, vücûde getirdiği âsârına nazaran müfessîr, fakîh, fâzıl bir zâttır. Keşfü'z-zunûn'un zeyli (آثار نو)'da beyân edildiğine göre bu zâtın (بحر الدقايق) nâmında bir tefsîri vardır ki, Te'vîlât-ı Necmiyye'nin Türkçe bir hulâsasıdır. Bir nushası Hâlis Efendi Kütüphânesinde mev-

cuttur. Kezâlik : (منتهى الا نهر فى شرح ملتقى الابحر) ve (شرح بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع) adlı fıkha dâir iki mühim eseri de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

365 — VARDARLI ŞEYH-ZÂDE MEHMED :

Mehmed Efendi İbn-i Şeyh Alî, Vardar Yenicesi'nden fâzıl bir zâttır. (1057) tarîhinde İstanbul'da vefât etmiştir. Sultan Selim civârında Koğacı-Dede mescidi hazîresinde medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Vardar'lı Mehmed Efendi, âlim, fakîh, muharrir bir zât idi. Bursa'da kadılık yapmıştır. Sûre-i Mâide'ye kadar Tefsîr-i Kebîr tarzında bir tefsîri vardır. Tefsîr-i Beyzâvî'ye ta'lîkası, Dürer'e hâşiyesi, münşeâtı da vardır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

366 — İŞÎ MEHMED EFENDİ :

İşî Mehmed Efendi, Tire'li bir âlimdir. (1061) târihinde Sicill-i Osmânî'ye göre (1016)'da İstanbul'da vefât etmiştir. Edirnekapı'sı hâricinde Emîr-i Buhârî zâviyesinde medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İşî Efendi, fâzıl bir zâttır. (990)'da İstanbul'a gelerek müderris olmuş, bir aralık inzivâya çekilerek te'lîfât ile iştigale başlamış, ba'dehu uhdesine Tire'de İbn-i Melek medresesi müderrisliği tevcîh edilmiştir. Bir iş için İstanbul'a gelmekle irtihâli vukû' bulmuştur.

Müellefâtı : (تفسير شريف) Kur'ân'ın nısfına kadardır, (نتايج الاذهان) ilm-i kelâma dâirdir. (طريقت محمديه تلخيصى) , (روضة العلماء) , (مختار صحاح طرزنده) , (كلستان شرحى) , (ملتقى شرحى) , (تلخيصى) , (اصولدن بر متن) , (بر لغت) Ve sâire. Eş'ârı da vardır. Bir beyti :

Rûşen eyler ehl-i derdin dîde-i ümmîdini
Kopsa nâ-geh cünbiş pây-i semendinden gubâr.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî.*

★ ★ ★

367 — NÛRU'LLAH ŞİRVÂNÎ :

Nûru'llâh, Abdu'r-Rahîm Şirvânî'nin hafîdidir. Bursa'da (1065)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Nûru'llah Efendi, ulemâdan bir zâttır. Bursa'da müderris bulunuyordu. Tefsîr-i Beyzâvî'ye ta'lîkaatı, Telhîs'e, Fıkh-ı Ekber'e şerhleri vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

368 — İBNÜ'S-SÂİĞ :

Muhammed b. İbrâhim el-Mısrî, fâzıl bir zâttır. (1066)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbnü's-Sâiğ, âlim, şâir, Arabî, Fârisî ve Türkçe lisanlarına vâkıf idi. Tefsîr-i Beyzâvî'ye hâşiyesi vardır. Ekmel'in Hidâye şerhine de hâşiye yazmıştır. (رسالة فى المشاكلة) adında bir eseri daha vardır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

369 — ABDÜ'L-HAKÎM ES-SİYÂLKÛTÎ :

Abdü'l-Hakîm b. Şemsü'd-Dîn el-Hindî, meşhur bir fâzıldır. (1067)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdü'l-Hakîm, yüksek bir âlim idi. Bütün hayâtını ilim ve ma'rifete tahsîs etmiş bulunuyordu. Hind'de Hazm Şâh-i Cihân nezdinde reîsü'l-ulemâ' idi. Zamânında Hind ulemâsından hiçbiri Siyalkûtî kadar şan ve şöh-

rete nâil olamamıştır. Tefsirdeki iktidârına, Tefsîr-i Kaazî için yazmış olduğu hâşiye şehâdet eder. Bu, derin tetkikleri, îzâhları hâiz bir hâşiyedir. Yazık ki nâ-tamamdır.

Müellefâtı : (عقائد عبد الحكيم السيالكوتى) , (حاشية على تفسير القاضى) , (حاشية) , (حاشية على تحرير القواعد المنطقية) , (تعليقات على الخيالى) (حاشية على شرح الجرجانى) , (حاشية على حاشية اللارى) , على التلويح) mantıktandır. (حاشية على القطب) tasavvurât ve tasdîkaata dâirdir. (حاشية على المطول) Bütün bu eserler basılmıştır. (حاشية على شرح تصريف العزى).

Me'hazlar : *El-A'lâm, Hulâsatü'l-eser.*

★ ★ ★

370 — HIZIR B. MEHMED :

Hızır b. Mehmed Efendi, Amasya'lı bir âlimdir. (1086)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hızır Efendi, fâzıl, fakîh bir zât idi. Vefâtına kadar Amasya müftüsü bulunuyordu. Tefsîr-i Beyzâvî'ye hâşiyesi ve (انبوب البلاغة) adında manzum bir eseri vardır ki, Telhîs'in bir hulâsasıdır. (1060)'da yazmıştır. Bu eser üzerine (افاضة الانبوب) nâmiyle bir şerhi ve sâir âsârı da vardır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Keşfü'z-zunûn.*

★ ★ ★

371 — ŞİHÂBÜ'L-HAFÂCÎ :

Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî el-Mısrî, kudretli bir âlimdir. Hafâce kabîlesine mansuptur. (977)'de Mısır'da doğmuş, (1069) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şihâb, pek muktedir bir fâzıldır. Asrında büyük şöhret kazanmış, ilim ve irfân ile temâyüz eylemişti. Takrîr, tahrîr i'tibâriyle müteferrid idi.

Dayısı Ebû Bekri'ş-Şinvânî'den ulûm-ı Arabiyyeyi tahsîl etmiş, belâgat, mantık ilimlerini ve sâireyi de Ahmed Alkamî ile Muhammed Sâlihî eş-Şâmî'den, ilm-i tıbbı da Dâvûdü'l-Basîr'den ahzeylemiştir. Ba'dehu İstanbul'a rıhlet edip birçok fuzalâya, müsanniflere mulâkî olmuş, kendilerinden icâzet almış, Rumelide ve bilhassa Üsküp ile Selânik'te kadılık yaparak büyük bir servet sâhibi olmuş, bilâhare uhdesine Mısır kadılığı tevcîh edilmiş, bundan azledilmekle tekrar Diyâr-ı Rûm'a dönmüş, bu esnâda Dımeşk'a uğrayarak bir kaç gün kalmış, buranın fuzalâsını bir eserinde medhetmiştir. Daha sonra Mısır'a nefyedilerek orada vefâtına kadar bir kadılıkta bulunmuştur. Hanefiyyü'l-mezheb idi.

Tefsîre, hadîse ve bilhassa lisân-ı Araba derin bir vukuf sâhibi olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Hele Tefsîr-i Kaazî'ye yazdığı hâşiyesiyle Şifâ-i Şerîf'e yazdığı şerhi pek fâideli, pek kıymetli birer eserdir.

Müellefâtı : (عناية القاضى وكفاية الراضى) Beyzâvî hâşiyesi olup sekiz ciltten müteşekkildir, (شرح شفاء شريف = نسيم الرياض فى شرح شفاالقاضى عياض) dört cilttir, (طراز المجالس) ilmî fâideleri, edebî lâtîfeleri muhtevîdir, (ريحانة الالبا و زهرة الحياة الدنيا) terâcim-i ahvâle dâirdir, (شرح درة الغواص فى اوحام الخواص) bu eserler matbû'durlar. (خبايا الزوايا فى الرجال من البقايا) terâcime dâir bir cilttir. (ديوان الادب فى ذكر شعراء العرب) , (سوانح) , (ريحانة الندمان). Rakik eş'arı da vardır.

Me'hazlar : *El-A'lâm, El-Fevâidü'l-behiyye, Hulâsatü'l-eser.*

★ ★ ★

372 — BURHÂNÜ'D-DÎN İBRÂHÎM :

Burhânü'd-Dîn, İbrahîm b. Muhammed, Saîd-i Mısır'dan "Meymûn" denilen mahalle mensup bir zâttır. (991)'de doğmuş, (1079)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Burhânü'd-Dîn tefsîr ve hadîs ilimlerinde mütahassıs idi. Tefsîr-i Beyzâvî'ye hâşiyesi vardır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

373 — KUDDÛSÎ ABDU'R-RAHMÂN :

Abdu'llah Efendi-Zâde Abdu'r-Rahman Efendi, Manisa'lı bir âlimdir. (1080)'de Manisa'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdu'r-Rahmân Efendi meşâyihten âlim bir zâttır. Tefsîr-i Kaazî'ye ta'lîkaatı vardır. Manzûme-i Şâhidî'ye şerh olmak üzere de (تحفة الملوك) adında bir eseri mevcuttur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

374 — MİNKAARÎ-ZÂDE YAHYÂ EFENDİ :

Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Efendi, Alâiye'li Minkaarî-Zâde Ömer Efendi'nin oğludur. (1088) târihinde vefât etmiştir. Üsküdar'da Açıktürbe'de yaptırmış olduğu medrese ittisâlinde medfûndur. *"Menzil-i Minkaarî-Zâde Cennet-i me'vâ ola"* mısrâı vefâtında târihtir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Yahyâ Efendi, fazîletli bir zâttır. Müteaddid medreselerde müderris olmuş, (1058)'de Mekke-i Mükerreme kadılığına, üç defa Mısır kadılığına ta'yîn edilmiş, (1069)'da İstanbul kadısı, (1072)'de Rumeli kazaskeri bulunmuştur. Bilâhare (1073)'de Meşihat makaamını ihrâz etmiş ise de bu makamda devâmına, mübtelâ olduğu felç illeti mâni olduğundan (1084)'de tekaüde sevkolunmuştu. Meşîhat müddeti on buçuk seneden ziyâdedir. Hayır-hâh bir zât imiş.

Müellefâtı : (تبيان فى آداب القرآن) , (تفسير قاضى حاشيەسى) tecvîde dâirdir. (فتاوى مجموعەسى) , (آداب عضديه حاشيەسى) .

Me'hazlar : *Devhatü'l-meşâyıh, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

375 — ABDÜ'L-HALÎM EFENDİ :

Abdü'l-Halîm Efendi, Şeyh Nasûh Efendi'nin oğludur. Sandıklı kazâsına mensuptur. Seksen beş yaşında olarak (1089)'da vefât etmiştir. Edirnekapısı hâricinde medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdü'l-Halîm Efendi, fuzalâdan bir zâttır. Şam Mollalığında bulunmuştur. Bakare ile Âl-i İmrân sûrelerine ve Nebe' sûresinden Hucurât sûresine kadar hâşiyeleri vardır. Fıkıhtan Dürer'e (تنوير) nâmiyle bir hâşiye, Miftâh'a da (تعليقات) yazmıştır. (حاوى الفرائد فى شرح جامع القواعد) adiyle bir eseri de vardır. Molla Câmî'ye ve Mutavvel'in Kasır bahsine kadar hâşiyeleri de vardır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî.*

★ ★ ★

376 — MOLLA MUHSİN EL-KÂŞÂNÎ :

Muhammed b. Murtazâ, ulemâdan bir zâttır. (Feyz) lâkabiyle ma'rûftur. (1091)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Feyz Kâşânî, müfessir bir zâttır. (الصافى فى كلام الله الوافى الكافى الشافعى) unvanlı bir tefsîri vardır. Bu tefsîrin kenarında yine bu zâtın eseri olan (التفسير الاصغى) münderiçtir. (1274)'de İran'da tab' edilmiştir. Diğer matbû' eserleri de şunlardır : (نخبة العلوم) , (الحقائق فى محاسن الاخلاق) , (مصباح الانظار) , (قرة العيون فى المعارف والحكم) . Bu son eser (العالم والوافد) nâmiyle ma'ruftur. Nasâyıha dâir muhâvere tarîkıyle yazılmıştır.

Me'haz : *El-Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye.*

★ ★ ★

377 — KADI AHMED EFENDİ :

Kadı, Ahmed Efendi, Silifkeli bir zâttır. (1091)'de Bursa'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kadı Ahmed Efendi, muhterem bir âlimdir. Sûre-i Furkan'a mufassal bir tefsîr yazmıştır. Binâ'ya şerhi ve sâir eserleri de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

378 — AHMED NÂSIH GURAB-ZÂDE :

Ahmed b. Abdu'llah, ulemâdan bir zâttır. (1096) târihinde ber-hayât bulunuyordu.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ahmed Nâsıh, fâzıl bir vâiz idi. Bağdad'da Abdü'l-Kaadir-i Geylânî Hazretlerinin câmi-i şerîfinde va'z ederdi. Vezîr İbrahîm Paşa'nın tavsiyesi üzerine (زبد الآثار المواهب والانوار) unvâniyle bir tefsîr yazmıştır. Bunu bir senede ikmâl etmiştir. Bu, haddizâtında Türkçe bir meâlden ibârettir. Kendi ifâdesine nazaran Envârü't-tenzîl ile Meâlimü't-tenzîl'i, İrşâdü'l-akli's-selîm'i, Mevâhib-i ledünniye'yi, Şihâb hâşiyesi'ni me'hâz ittihâz etmiştir. Eserin ismi, mübâşeret târihi olan (1095) senesini gösterir. Hıtâmına da şöyle bir târih söylenmiştir :

Habbezâ tercemân-i Kur'an kim — *Müşkil-i elfâzı eyledi vâzıh*
Tâlib-i râh-ı hak olanlar için — *Mürşid-i kâmil ve dahi nâsıh*
Çıktı müsveddeden bi-hamdi'llâh — *Şâhid-i hüsn üstüne lâih*
Dedi pîri hûd âna târih — *Budur âsâr-ı Ahmed Sâlih*

Bu tefsîrin bir nushası, müellifinin hatt-ı destiyle muharrer olarak Nûruosmaniye Kütüphânesinde mevcûttur. Bu tefsîr muahharen (1294) târihinde tab' edilmiştir.

Bu zât, tefsîrinin mukaddimesindeki beyânına nazaran Yâkub-i Çerhî'nin Fârisiyyü'l-ibâre olan (Tebâreke ve Amme) cüzleri tefsîrini de Türkçeye çevirmiştir.

Me'hazlar : *Zübedü'l-âsâr mukaddimesi, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

379 — ALÂÜ'D-DÎN ATVEL :

Alî Alâü'd-Dîn, Arabkir'li bir âlimdir. Çömez Kadı ve Karabaş Velî diye ma'rûftur. (1097)'de hacdan avdet ederken Mısır'a yakın Galân karyesinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Alâü'd-Dîn, fâzıl, tasavvuf âşinâ bir zâttır. Ekâbir-i Şa'bâniyye'den bulunuyordu. İstanbul'da ikaamet ederdi. Tâ-hâ sûre-i Celîlesine tefsîri

vardır. Bundan başka (كاشف اسرار فصوص), (معيار الطريقة), (اساس الدين) unvâniyle sâir eserleri de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

* * *

380 — ABDÜ'L-KERÎM CELVETÎ :

Abdü'l-Kerîm İbn-i Şeyh Veliyyü'd-Dîn, Karahisâr-i Şarkî'li bir zâttır. (1100)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şeyh Abdü'l-Kerîm, fâzıl, âlim bir vâiz idi. Lâleli kurbunda Ahmed Ağa Câmi-i şerîfinde va'z ederdi. Tahsîlini babasından ve zamânının fuzalâsından ikmâl etmişti. Sûre-i Yûsuf'a bir tefsîri vardır. Sâir eserlerinin bir kısmı da şunlardır : (المعارج الوصولية الى), (زبدة الاخبار والآثار) zikru'llâh'ın fazâiline dâirdir. (آى القرآنية), (مجالس وعظية), (حديث اربعين)

Âsârının büyük bir kısmı hatt-ı destiyle muharrer olarak Kütüphâne-i Umûmî'de mevcuttur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

* * *

381 — REMZİ EFENDİ :

Remzi Efendi, Antakya'lı bir zâtın oğludur. (1100) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Remzi Efendi, değerli bir âlimdir. Vefâtında İstanbul Kadısı bulunuyordu. (لمعة الأنوار) isminde Tefsîr-i Beyzâvî'ye bir hâşiyesi vardır. (نقد اللسان وعقد الجنان) nâmiyle bir eseri de vardır ki, Kur'ân'a, hadîse, bâzı meşâhir ile büldâna âit muarreb kelimeleri şerh ve îzâh eder. Bir nushası Es'ad Efendi Kütüphânesindedir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

382 — ABDÜ'L-BÂKÎ ET-TİBRİZÎ :

Mevlevî Abdü'l-Bâki, fuzalâdan müfessir bir zâttır. (1033)'de ber-hayât bulunuyordu.

TEFSÎRDEKİ MESLEĞİ :

Abdü'l-Kaadir Tibrizî, Keşşâf ile Envârü't-tenzîl'i başlıca me'haz ittihâz ederek güzel bir tefsîr yazmıştır. Dâimâ Zemahşerî ile Kaazî'nin beyânâtını tefsîrinde zikrediyor, sonra birçok ilâveler, muhâkemeler yapıyor. Sôfiyye hazarâtının işârât-ı Kur'âniyye hakkındaki sözlerini iktibastan geri durmuyor.

Bu zât, kendi hâlini ve tefsîrini ne vechile yazıp itmâm ettiğini bu kıymetli eserinin dîbâcesinde şu veçhile anlatıyor :

"Ben birçok âlimlere mülâkî ve kendilerinden müstefîd oldum, sonra sülûk tarîkına sâlik olup tarîkat ehlinden feyz almaya çalıştım. Bu zâtlar, Sultânü'l-Ârifîn Şemsü'd-Dîn Muhammed Tibrizî ile Sultânü'l-Âşıkîn Hazret-i Mevlânâ'nın menâkıbına dâir birçok şeyler naklettiler, bunlar pek hoşuma gitti, bir zaman zâhirî ilimlerden el çekerek münzeviyâne bir halde yaşadım, âdetâ ilmî müktesebâtım nisyâna mahkûm olacak bir hâle geldi, bu hâlime teessüf etmeğe başladım, bulunduğum beldede ise ilimler münderis olmuş, ilim sâhipleri maîşet derdine düşmüş bulunuyordu.

Ben vaktiyle kaazî tefsîrini mutâlâaya dalmış, onu pek muğlâk, pek mûcez bulmuştum. İnkişâf ve ibtisâr maksadiyle Keşşâf'ı da mütâlâaya başladım. Bu iki tefsîr arasındaki bütün ihtilâfları, mezheb ihtilâfından münbais gördüm. Çünkü Zemahşerî Mu'teziliyyü'l-mezheb, Kaazî ise Eş'âriyye'dendir. Sonra Zemahşerî fıkhan Hanefiyü'l-mezheb, Kaazî ise Şâfiiyye'dendir.

Binâenaleyh usûl ve furûa müteallık, mezheb ihtilâfından münbais mevzi'lerin mâ-adâsında denilebilir ki : Keşşâf, Kaazî tefsîrinin bir şerhi mesâbesindedir.

Ben de tefsîre dâir bir çok şeyler yazdım. Bunların arasında ihtilâfâtı gösterdim. Fakat yazdığım şeyler, müsvedde olarak perîşân bir halde kalmıştı. Tâ ki maârif-perver bir zât olan Bağdad Vâlisi Müşîr-i muazzam Hâfız Ahmed Paşa, bana dâir bâzı ma'lûmât edinmiş olduğundan hakkımda inâyet ibzâl buyurdu. Perîşân eserimin itmâm edilmesini bana tavsiye etti, ben de bu sâyede bu eseri itmâma kıyâm ettim, bunun itmâmına muvaffakıyyet, Sultan Murad'ın Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'yi

tecdîde muvaffak olduğu zamana müsâdif olmakla bu ittifak, Vezîr-i müşârün-ileyh'in pek hoşuna gitti, bununla Devlet-i Aliyye'nin devâmına istibşarda bulundu."

Bu tefsîrin itmâm edilmesi (1033) târihine müsâdiftir.

Bu kıymetli eserin pek güzîde, yazma, müzehheb bir nushası (1274) büyük sahifeden müteşekkil olarak Hamidiye Kütüphânesinde (59) numarada mevcuttur.

Me'haz : *(Tefsîr-i Tibrîzî-i Mevlevî) mukaddimesi.*

★ ★ ★

383 — ALÎ ÇELEBİ İZNİKÎ :

Alî Çelebi b. Husrev, fuzalâdan bir zâttır. (1108)'de vefât etmiştir. Eyyûb-ı Ensârî civarında medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKI-I ILMİSİ :

Alî Çelebi, değerli bir âlimdir. Melâmiyye-i Bayrâmiyye tarîkına mensuptur. Kâtip - Çelebi bu zât hakkında : (صاحب السر الربانی فی الصنعة) diyor. Üçüncü Sultân Mehmed zamânında İstanbul'a gelip Sütlice'de ikaamet etmiştir. (كشف الاسرار و هتك الاستار) nâmında bir tefsîri vardır ki, bir mukaddime, bir hâtime ile müteaddid bablardan müteşekkildir. Bir nushası Revân Odası Kütüphânesinde mevcûttur. Bundan başka (جواهر اللوائح فی اسرار الاسرار) , (منظوم دیوان الحکمة) , (شجرة الارشاد) , (الحروف الفوائح) , (لوح ذهب الاسرار فی معارف الاحجار) nâmiyle sâir eserleri de vardır.

★

(Zeyl) : Bizim kütüphânelerde yaptığımız tetkîkaata göre asıl Yûsuf b. Hilâl b. Abdu'llah es-Safedî'nin : (كشف الاسرار و هتك الاستار) nâmında bir tefsîri vardır ki, nefîs te'villeri, lâtîf hükümleri, nâdir temsilleri câmi'dir Bunu Ebû Bekir Nusret nâmında bir zât (669) senesinde Şam'da telhîs etmiş, bilâhara Mısır'a intikal edip orada da bâzı ıslâhatta bulunmuş, nihâyet Kahire'de (686) târihinde Câmi-i Hâkim'de son tebyîzına muvaffak olmuştur.

Bu zâtın ifâdesine nazaran : Asıl tefsîr, nâs arasında i'tibâra mazhar olmamıştır. Buna sebep de müellifi bulunan Yûsuf Safedî'nin bâzı maddelerde ictihâda kıyâm etmiş olmasıdır, fakat teemmül nazariyle bakılırsa bu müellifin mezîd-i dikkat sâhibi, asrının İmâmı olduğuna hükmedilir. Bu tefsîrin bir nushası Şehîd Alî Paşa Kütüphânesinde (157) numarada mevcuttur.

Bu tefsîrin hulâsası (690) sahîfeden müteşekkildir. Birçok âyetlerin tefsîrleri pek muhtasarcadır. Maamâfih birçok dakîk mutâlâaları, ilmî

ve tasavvufî ifâdeleri de muhtevîdir. Her halde müellifinin bir fikr-i mahsûs sâhibi olduğunu göstermektedir.

Bir sahifesinde deniliyor ki : *"Arap, her hayra hüdâ, her şerre de dalâlet nâmını verir."*

Diğer bir sahifesinde de deniliyor ki : *"Allâhu Teâlâ kendisinin Gaffâr olduğunu beyan buyuruyor. Çünkü kul tekrar tekrar günah işleyip de her def'asında tevbe edince (Tevvâb) nâmını alır, Hak Teâlâ da her tevbeyi kabul buyurduğu için vasfın tekerrüründen dolayı (Gaffâr) bulunmuş olur."*

Bu eserin bir nushası Hamidiye Kütüphânesinde (192) numaradadır.

Me'hazlar : *Keşfü'z-zunûn, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

384 — ŞEYH İSMÂİL :

Şeyh İsmâil Efendi, Ustrumca'lı bir fâzıldır. Takrîben (1110)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ustrumca'lı Şeyh İsmâil, ulemâdan bir zâttır. Tefsîr-i Mevâkip tarzında Türkçe bir tefsîri vardır ki (تفسير شيخ اسماعيل) diye ma'ruftur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

385 — FEYZU'LLAH EFENDİ :

Erzurum'lu Şeyhü'l-İslâm Feyzu'llâh Efendi, fâzıl bir zâttır. (1115) târihinde Yeniçeriler tarafından katledilmiştir. Maktul Şeyhü'l-İslâmların üçüncüsüdür.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Feyzu'llâh Efendi, zekî, mümtâz bir ilim sâhibi idi. (Câmiü'r-riyâseteyn) unvânını hâiz bulunuyordu. Vânî Efendi (1074)'de Hâce-i Padişâhî olunca Feyzu'llâh Efendi'yi Erzurum'dan İstanbul'a da'vet ederek kendisine dâmâd etmişti. Feyzu'llâh Efendi, dört sene sonra Hicaz'a gitmiş, avdetinde kayin-pederinin delâletiyle Pâdişâh'ın huzûruna kabûl edilmiş,

Şehzâde muallimi ta'yîn edilip (1081)'de müderris olmuştur. Daha sonra İstanbul Pâyesini ve (1097)'de Rumeli Kazaskerliğini ihrâz etmiş, (1098)'de Nakîbü'l-eşrâf olmuş, Dördüncü Sultan Mehmed'in hal'inden sonra Yeniçerilerin isyânı üzerine (1099)'da Meşîhat makaamına yükselmiş, ve diğer bir isyân netîcesinde de Erzurum'a nefyedilmiştir. İkinci Sultan Mustafa'nın cülûsunda muallimi olduğundan İstanbul'a da'vet edilerek uhdesine ikinci defa olarak Meşîhat-i İslâmiyye tevcîh olunmuş, artık şeref ve şânı pek ziyâde artmış, iki oğlunu Kazasker, bir oğlunu da Hoca ta'yîn ettirmiş, Fethu'llah nâmındaki büyük oğlunu da bâ-irâde-i Seniyye kendisine halef ta'yîn ettirerek uhdesine Meşîhat pâyesi verdirmişti. Kendisinin Şeyhü'l-İslâmlığı, şehâdeti târihine kadar sekiz sene, sekiz buçuk aydır.

SÛRET-İ ŞEHÂDETİ :

Feyzu'llâh Efendi, fazl u kemâline, ve Hâce-i Pâdişâhî bulunduğuna mebnî büyük bir şöhret ve kudret sâhibi bulunmuştu. Kendi evlâdını, kendi akrabâ ve yârânını büyük me'mûriyetlere ta'yîn ettiriyordu. Bu hâl halkın ığbirârını celbetmişti. Sadr-ı A'zam Daltaban Mustafa Paşa ile de aralarında münâferet zuhûr etmiş, Daltaban Mustafa Paşa i'dam edilmişti. Nihâyet (1115)'de bir Yeniçeri isyânı yüzgösterdi, ulûfelerini vaktinde alamamış birtakım Ocaklılar ve sâire İstanbul'da toplandılar, Edirne'de bulunan İkinci Sultan Mustafa'ya bir hey'et vâsıtasiyle bir mahzar gönderdiler, bu mahzarda Pâdişâh'ın İstanbul'a dönmesi, Şeyhü'l-İslâm'ın azli isteniyordu. Keyfiyyetten haberdâr olan Feyzu'llâh Efendi, bir takrîb ile bu hey'eti tevkîf ettirdi, mahzarı da Pâdişâh'a takdîm etmeyip imhâ etti. Bundan haberdâr olan Pâdişâh, Şeyhü'l-İslânı'ı oğullariyle berâber Erzurum'a nefyetti. Bunun üzerine Yeniçeriler Edirne üzerine yürüdüler, Sultan Mustafa'yı hal' ettiler, Şeyhü'l-İslâm'ın da kendilerine teslîm edilmesini istediler, artık Üçüncü Sultan Ahmed tahta iclâs edilmiş, Şeyhü'l-İslâm da Erzurum'a gitmek üzere bulunduğu Varna'dan Edirne'ye celbedilerek hapsolunmuştu. Yeniçeriler bu zâtı mahbesten alarak kendisine üç gün pek fenâ zahmet verdiler, burnunu, kulaklarını, dudaklarını kestiler, nihâyet şehîd edip na'şını sürükliyerek Tunca nehrine attılar. Muhârebelerde din düşmanlarına karşı bile tatbîkı şer'an câiz olmayan "Mesüle" cezâsını büyük bir İslâm âlimi hakkında tatbîk etmeden hicâb etmediler.

Bu elîm vak'a, mütebassır olanlar için bir ibret levhası teşkîl etmişti.

Evet bu faciâ-yı târihiyye, fâni teveccühlere, kudretlere mağrûr olan muhterislere, efkâr-ı umûmiyyeye riâyetten kendilerini müstağnî gören

ıkbâl-perestlere, zâtî fazîletlerini, mevki'lerini, maddî menfaatlara âlet eden harîslere bir ibret dersi teşkîl etmiştir. Bu hâileyi vücûde getiren kıyâm erbâbının cür'etleri ise teessüfe pek şâyân bir keyfiyyettir. Lâ-akal altmış yetmiş milyonluk bir Milletin Hükümdârını, Şeyhü'l-İslâmını, bir avuç türedi alayının hal ve mahvetmeğe kâfî gelmesi, mensûb oldukları cem'iyyet hayâtında intizâmın, sağlam teşkilâtın, uyanık bir idâre tarzının bulunmamış olduğuna açık bir delildir. Ferdlerine kıymet vermeyen, efkâr-ı umûmiyyesini hiçe saymaktan çekinmeyen, kendi haklarını güzelce isti'mâle muktedir bulunmayan, adâlet ve hakkaniyyet düsturlarına riâyet etmeyen her hangi bir milletin sahne-i hayâtında bu gibi fecî' dâdiselerin sık sık vukuuna intizâr etmek lâzım gelir.

Asâri : (حاشیه علی سورة النبأ علی العصام) , (تفسیر بیضاوی حاشیه‌سی) , (کتاب الاذکار بالعشی و الابکار) , (نصایح الملوك) , (ریاضی الرحمة) , (مجموعه) muhtelif letâifi hâvîdir.

Erzurum'da bir medrese, bir câmi', bir dârü'l-kurrâ, Şam'da bir dârü'l-hadîs, Medîne-i Münevvere'de bir medrese, İstanbul'da bir medrese, bir kütüphâne yaptırmıştır.

Me'hazlar : *Devhatü'l-Meşâyih, Kâmil Paşa Târîh-i siyâsîsi, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

386 — EBDÜ'L-HAY EFENDİ :

Abdü'l-Hay Efendi, Edirne'de medfûn Saçlı İbrâhim Sofu Efendi'nin mahdûmudur. (1117)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Abdü'l-Hay Efendi, Celvetiyye tarîkına mensûb, muhterem, fâzıl, natûk bir zâttır. Edirne'de Selîmiye Vâizi ve tekkesi Şeyhi olmuş, (1097)'de Kadırka'da Mehmed Paşa tekkesi Şeyhi olup bilâhara Yeni Câmiye Vâız ta'yîn edilmiş, (1103)'de de Hüdâî Efendi dergâhında seccâde-nişîn bulunmuştur. (فتح البیان لحصول النصر و الفتح و الامان) isminde Fetih sûre-i celîlesine dâir bir tefsîri vardır. Bir nushası Beşir Ağa Kütüphânesinde mevcûttur. İlâhiyyâtı ve Kasîde-i Bür'eye nazmen tercemesi de vardır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî*

★ ★ ★

387 — KARA HALÎL EFENDİ :

Kara Halîl Efendi, Boyabat'lı bir âlimdir. (1123) târihinde vefât etmiştir. Eyyûb-i Ensârî civârında esbak Sadr-ı A'zam Siyavuş Paşa türbesi hâricinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Halîl Efendi, fâzıl bir zât idi. Şeyhü'l-İslâm Abdu'llâh Vassâf Efendi'nin hocası ve kayin-pederi idi. İkisi bir yerde medfûndurlar. Sûre-i Mülk'e bir tefsîri, Fenârî'ye, Hikmetü'l-ayn'e, Tavâli'a hâşiyeleri ve sair eserleri vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

388 — MENTEŞÎ-ZÂDE ABDÜ'R-RAHÎM EFENDİ :

Şeyhü'l-İslâm Abdü'r-Rahîm Efendi, Bursa'lı mahkeme kâtibi Mehmed Efendi'nin oğludur. (1128)'de vefât etmiştir. Edirne'de medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdü'r-Rahîm Efendi, âlim, fakîh bir zâttır. Tahsîlini Bursa'da yapmış, İstanbul'a gelip Şeyhü'l-İslâm Minkaarî-Zâde Yahyâ Efendi'ye intisâb etmiş, Yenişehir'de, Edirne'de Kadılık yapmış, (1105)'de İkinci Sultan Mustafa'nın culûsunda Şeyhü'l-İslâm Feyzu'llâh Efendi'nin himâyesine mazhar olup Kanun hilâfına olarak Üsküdar Kadılığına, üç ay sonra da Mısır Mevleviyyetine nâil olmuştur. Bilâhare İstanbul Pâyesini, Anadolu ve Rumeli Sadâretlerini, (1127)'de de Meşîhat makaamını ihrâz etmiştir. Müddet-i fetvâsı bir sene sekiz aydır.

Müellefâtı : (تفسیر بیضاویه تعلیقات) , (جریدة الفرائض) , (فتاوای عبدالرحیم) matbû'dur. Ve sâire.

Me'hazlar : *İlmiyye salnâmesi, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

389 — ŞEYH NASUHÎ EFENDİ :

Mehmed Nasuhî, Üsküdar'lı bir zâttır. (1130)'da vefât etmiştir. Türbesi Üsküdar'dadır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Şeyh Nasuhî, muhterem bir âlimdir. Şa'bâniyye tarîkının (Nasûhiyye) şu'besini te'sîs etmiştir. Bir (Tefsîr-i Şerîf) i vardır ki, on küçük ciltten müteşekkil, tefsirlerden müntehab ve bâzı ilâveleri muhtevîdir. Üsküdar'da Nasuhî dergâhı Kütüphânesinde mevcuttur. Bundan başka (شعب الإيمان) , (مجموعة الاحاديث) , (ديوان الٰهيات) ve sâire nâmiyle eserleri de vardır. Mecmûatü'l-ahâdîs, Ebû Eyyûbi'l-Ensârî'den rivâyet edilen hadîsleri câmi'dir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

390 — NAÎMÎ HALİL EFENDİ :

Mestci-Zâde Halil Efendi, Konya'lı bir âlimdir. (1230)'da Manisa'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Halil Efendi, Manisa'da neşr-i ulûm ile, iftâ ile meşgul olmuş bir fâzıldır. Tefsîr-i Beyzâvî'ye, Tehzîb'e hâşiyeleri ve sâir eserleri vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

391 — ŞEYH MOLLA CİYVEN :

Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdu'llâh b. Abdu'r-Rezzak el-Hindî, büyük bir âlimdir. Aslen Mekkî'dir. (1047)'de Hind'in "Emeytî" beldesinde doğmuş, (1130)'da Dehli'de vefât edip na'şı Emeyte'ye nakledilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Molla Ciyven, yüksek ilim ve irfân sâhibi Hanefiyyü'l-mezheb bir zâttır. Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetmiş, tahsîlini birçok zevâttan ve bilhassa Molla Lûtfu'llâh, el-Kûrûnî'den ikmâle muvaffak olmuş, Sultan Âlemgir

tarafından büyük bir ta'zîm ile kabûl edilerek kendisine hocalıkta bulunmuştur. Büyük bir hâfızaya mâlikti, uzun bir kasîdeyi bir okuyuşta ezber edebilirdi, okuduğu derslere âit kitapların ibârelerini sahife sahife ezber takrîr ederdi.

Müellefâtı : التفسيرات الاحمدية فى بيان الايات الشرعية مع تعريفات , (المسائل الفقهية matbû'dur. Mevlevî Rahîm Bahş tarafından güzel hâşiyeler ve zeyiller ile berâber tekrar tab' edilmiştir. (اشراق الابصار فى نورِ الانوار فى شرح الابصار) matbû'dur. (تخريج احاديث نور الانوار) usûl-i fıkha dâir olup (1105)'de te'lîf edilmiş, matbû'dur.

Me'hazlar : *Sebhatü'l-Mercân, Mu'cemü'l-matbûât.*

☆ ☆ ☆

392 — ŞEYH İSMÂİL HAKKI :

İsmâil Hakkı Efendi, İstanbul'da Aksaray mahallesi ahâlisinden ve sulehâdan Mustafa nâmında bir zâtın oğludur. Bu zât, büyük yangını müteâkıp Rûmeli'de kâin "Aydos" kasabasına gidip orada yerleşmişti. İşte İsmâil Hakkı Efendi, bu Kasaba'da (1063) târihinde doğmuş, (1137)'de Bursa'da vefât etmiştir. Nâmına mensup dergâhın ittisâlindeki câmi-i şerîf hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

"Kebş-i rûhum Hakk'a Kurbân eyledim." mısraı, vefâtına târihtir. Mezar taşında yazılı olan şu beyt de vefâtı târihini göstermektedir:

Tahrir kıldım hâdiyen!. Sâl-i vefâtı târîhin
Hak hak diye azm Eylèdi Hakkı Efendi Cennet'e

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

İsmâil Hakkı merhûm, hakîkatan büyük bir âlim, bir müfessir, yüksek bir mutasavvıf, pek fazîletli bir kalem sâhibidir. Aynı zaman ahlâkını tehzîbe, vicdânını tasfiyeye çalışmış, tarîkatten feyz almış, tebcîle şâyân bir mürşiddir. On iki yaşında iken Edirneye giderek orada Abdü'l-Bâki Efendi zâviyesinde ilk tahsîlini yapmış, sonra İstanbul'a gelerek Atpazârî Şeyh Osman Efendi'ye intisâb etmiş, ondan tarîkat dersi alarak halvetiyye hulefâsından olmuştur. Daha yirmi yaşında iken Bursa'da tarîkat-i aliyyeyi neşre me'mûr edilmişti. Sonra on sene kadar da Üsküb'de tarîkatı neşre me'mûr bulunmuş, ba'dehu Bursa'ya avdet etmiştir. Bir aralık

Magosa'ya nefyedilmiş olan şeyhi Osman Efendi'yi gidip ziyârette bulunmuş, daha sonra Sultan Mustafa devrinde iki defa gazâya iştirâk etmiş, iki defa da Hicaz'a gitmiş, üç sene kadar da âilesiyle berâber gidip Şam'da kalmıştır. Bir aralık da Mısır'a giderek oranın âlimleriyle görüşmüş, onlardan da istifâde etmiştir. Şam'dan avdetinde üç sene kadar Üsküdar'da oturmuş, orada Ahmediyye câmi-i şerîfinde va'z ve nasîhata devâm etmiş, Vahdet-i Vücûda dâir bâzı gâmız mes'elelerden bahsettiği cihetle bir müddet de Tekfur dağında ikaamete me'mûr olmuştu. Bilâhara affedilerek yine Üsküdar'a gelmiş, nihâyet Bursa'ya avdet ederek orada vefâtına kadar kalmıştır.

İsmâil Hakkı merhum, muâsırlarından birçok kimselerin ta'n u teşnîine uğramış, zamânının bir hayli sadmelerine ma'rûz kalmıştır. Bu muhterem âlimin bu hazîn ser-güzeşti bâzı şikâyet-âmiz yazılarından anlaşılmaktadır. Bâhusûs Malkara ahâlîsinin kendi hakkında yapmış oldukları hürmetsizliği Taşköprülü-Zâde'nin Âdâb risâlesine yazdığı şerhinde : (كيف يفلح قوم وجدوا قرينا يناصحهم فظنوه قرنا يناطحهم = *Bir kavim nasıl felâh bulur ki, kendilerine öğüt verir bir musâhib buldukları halde onu tos vurur bir boynuz sanarlar.)* cümlesiyle anlatmıştır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

İsmâil Hakkı Efendi merhum, vahiy müddetine müsâvî olmak üzere yirmi üç sene içinde (روح البيان) unvanlı tefsîrini yazıp bitirmiştir. Bu tefsir, pek kıymetli ve İslâm âleminin her tarafında münteşir bulunmuştur. Bu eserde en büyük müfessirlerin, âlimlerin, mutasavvıfların sözleri münderiçtir. Bâhusûs Kaazî ile Ebu's-Suûd tefsirleri başlıca me'hazlardandır. Bu cihetle pek zengin olan Rûhu'l-beyân, birçok tefsirlerin mutâlâasından insanı müstağnî edebilir. Rûhu'l-beyân, birçok tefsir kitaplarında bulunmayan bir hayli ma'lûmâtı ihtivâ etmektedir. Bu eser, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin ma'nâlarını îzâh için usûlü dâiresinde yazılmış bir tefsir kitabı olduğu gibi aynı zamanda pek mükemmel bir mev'ıza kitabı da bulunmuştur. Zâten müellifi de en ziyâde bu gaayeyi ta'kîb etmiştir. Bunun içindir ki, bu eserin sahifelerinde tefsîr ile pek de alâkası olmayan birtakım hikâyelere, ibretli vak'alara, tasavvufî manzûmelere de yer verilmiştir.

İslâm edebiyatının her kısmına büyük bir vukufu olan muhterem müfessir, her sırası geldikçe öyle güzel, münâsip Arabî ve Fârisî beyitlerle, kıt'alarla sözlerini tezyîn ediyor ki, insan onun bu hüsn-i intihâbına hayran olmaktan kendisini alamıyor. Tasavvufa dâir Te'vîlât-ı Necmiy-

ye'den ve sâir Sôfiyye kitaplarından ıktıbâs etmiş olduğu yazılar arasında da insanı bi-hakkın zevk-yâb edecek pek ulvî, rûhânî parçalar vardır.

Maahâzâ bu mübârek tefsir kitabında bir kısım zayıf hadîsler, zâid denilecek yazılar, esassız görülecek hikâyeler de yer bulmuştur. Eğer bu feyizli, cem'iyyetli eser, bunlardan hâlî bulunmuş olsaydı, elbette kıymeti bir kat daha artar, bâzı kimselerin tenkîdine hedef olmaz, ve âdetâ kendi tarzında emsalsiz bir tefsir kitabı olurdu.

Müellefâtı : İsmâil Hakkı merhûmun vefât edeceği sene bizzat yazmış olduğu terceme-i hâline nazaran yüzde ziyâde te'lîfâtı vardır. Bir kısmı şunlardır : (روح البيان) büyük üç ciltlik matbû' bir tefsirdir. (تفسير النبأ حاشيەسى) , (شرح تفسير الفاتحه) Kaazî tefsîrine âittir. (روح المسنوى) iki ciltlir, (شرح نخبة الفكر) , (شرح حديث اربعين) , (فرح الروح) Yazıcı-Zâde'nin Muhammediyye'si şerhidir.(شرح پند عطار), (واردات كبرى) , (كتاب النتيجه) , (كتاب الخطاب) , (فروق حقى) tasavvuftandır. (شرح الكبائر) büyük günahlara dâir. (ديوان الاشعار) , (مكاتيب) uzunca yazılmış ârifâne mektuplardan ibârettir.

Me'hazlar : *Hadâiku'l-cevâmi'* , kendisinin yazmış olduğu *terceme-i hâli* — Matbaa-i Osmâniyye'de tab' edilmiş olan Rûhu'l-beyân'ın evvelindedir — *Pend-i Attar şerhi, Lûgat-ı târihiyye ve coğrâfiyye.*

★ ★ ★

393 — SAÇAKLI-ZÂDE MEHMED EFENDİ :

Mehmed b. Ebî Bekr, Maraş'lı bir âlimdir. (1145)'de vefât etmiştir. Maraş'ta medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Saçaklı-Zâde mütefennin bir zâttır. Tefsîr-i Tibyân müellifi Mehmed Efendi'den ve Dârende'li Hamza Efendi'den ve bilâhare Şam'a giderek Abdu'l-Ganî Nabülüsî'den ilim tahsîl etmiştir. Otuz kadar eseri vardır.

Müellefâtı : (تفسير كشاف حاشيەسى) Bakare Sûresine âittir, (عين الحياة فى بيان المناسبات فى سورة الفاتحه) , (غايت البرهان فى تفسير آية الكرسى) ,

, (ترتيب العلوم) , (ولديه من الآداب) , (رسالة فى الآيات المتشابهات) (تقرير القوانين المتداوله من علم المناظرة) matbû'dur, ve sâire.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

394 — MESTCİ-ZÂDE ABDULLÂH EFENDİ :

Mestci-Zâde, İstanbul'lu bir zâttır. (1148) de vefât etmiştir. Fâtihte Nişancı câmi-i şerîfi karşısında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mestci-Zâde, kudretli bir âlimdir. Eserleri buna şehâdet etmektedir. (حاشية على البيضاوى) , (كتاب المعيار لما فى تفسير القاضى من الاخبار) —Sûre-i Yûnus'a kadar— (خلافيات), (اختلاف مابين سيد شريعت وسعد الدين) Cümle-i âsârından dır. Son eseri matbû'dur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

395 — MUHAMMED B. SELÂME :

Muhammed b. Selâme b. İbrâhim, pek zekî bir zâttır. (1149)'da Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed b. Selâme, Kahire'de tahsîlini yapmış, yetişmiş bir âlimdir. (خبرى اسكندرى) denmekle ma'ruftur. Müfessir, şâir bir fâzıl idi. On ciltten müteşekkil manzum bir tefsîri vardır. Bu tefsîrin bir cildi Dâmâd İbrâhim Paşa Kütüphânesinde (77) numaradadır.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

396 — MEHMED EMÎN ÜSKÜDÂRÎ :

Mehmed Emîn Efendi, Azîz Mahmûd Hüdâyî Efendi'nin kerîme-zâ-

desi Seyyid Abdü'l-Hay Efendi'nin oğludur. (1149)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Mehmed Emin Efendi, muktedir bir âlimdir. Kaazî Beyzâvî'nin Fâtiha tefsîrine hâşiyesi vardır. Bir nushası Atik Vâlide Sultan câmi-i şerîfi kıble cihetindeki Kütüphânede mevcuttur. Ikdü'l-cumân'ın birinci cildini de terceme etmiştir. Bir nushası Yıldız Kütüphânesindedir. Dürer hâşiyesi ve sâir âsârı da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

397 — CÂRU'LLAH VELİYYÜ'D-DÎN EFENDİ :

Veliyyü'd-Dîn Efendi, ulemâdan bir zâttır. Yenişehir Feneri'nde doğmuştur. Mekke-i Mükerreme'de yedi sene mücâvir bulunduğundan *"Câru'llâh"* lâkabını almıştır. (1151)'de vefât edip Fâtih civârında Karakolhâne arkasındaki binâ-gerdesi olan medrese ve kütüphânesi hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Câru'llâh Efendi, fâzıl, âlim bir zâttır. Tefsîr-i Kaazî'ye hâşiyesi vardır. İ'râbü'l-Kur'ân, El-Furkan ve sâire nâmiyle birtakım eserleri de vardır. El-Furkan, Kur'ân-ı Kerîm'in kırâetinden, i'râbından, Kur'ân'ın terâcim-i ahvâlinden bâhistir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

398 — EŞREF-ZÂDE İZZÜ'D-DÎN :

İzzü'd-Dîn Ahmed Efendi, Bursa'lı bir zâttır. (1152) târihinde İstanbul'da misâfir bulunurken vefât etmekle Tophânede Kaadiriyye hazîresine defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İzzü'd-Dîn Efendi, urefâdan ve Kaadirî hulefâsındandır. Nusus şârihi Mustafa Efendi'den ilim tahsîl etmiş, babasından da Kaadiriyye tarîkını ahzederek Bursa'da İncirli dergâhına şeyh olmuştur. Tennûrî-Zâde

Mustafa Efendi'nin (هداية الفقرا) adındaki eserinde bu zâtın menâkıbı mezkûrdur.

Müellefâtı : (انيسان الجنان) büyük dört cilt tefsirdir. (مشوق العشان) bir mev'ızadır. (اشعار مجموعه‌سی). Şiirinde *"İzzî"* tehallus ederdi.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

* * *

399 — ABDU'R-RAHMÂN RAHMÎ :

Mevc-Zâde Abdu'r-Rahmân, Bursa'lı bir âlimdir. (1161)'de vefât etmiştir. Bursa'da Zindan Kapusu Caddesinde binâ etmiş olduğu Yeni medresede medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdu'r-Rahmân Efendi, fâzıl, zü'l-cenâheyn bir zâttır. Tefsîr-i Beyzâvî'ye ta'lîkaatı, Miftâhu'l-gayb'a şerhi, hesaptan Behâiyye'ye şerhi, Mîr Ebu'l-Feth'e hâşiyesi vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

* * *

400 — KAAZÂBÂDÎ :

Ahmed Ebü'n-Nâkı' b. Muhammed b. İshak el-Hanefî, asrının pek muktedir bir üstâdıdır. Tokat sancağı nâhiyelerinden Kaazâbâd (Kazova)'da doğmuş, (1163)'de İstanbul'da vefât etmiştir. Cerrahpaşa Caddesindeki bir hazîrede medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kaazâbâdî, kudretli bir âlimdir. Evvelâ Kazâbad'da tahsîle başlamış, sonra Tokat'a giderek orada Alî Yûsuf, Osman, Zorlu-Zâde Erzurumlu Hasan Efendi'lerden tahsîlini ikmâle devâm etmiş, nihâyet aslen Antep'li olup muahharen Sivas'ta tavattun ve (1111) târihinde vefât etmiş olan Allâme Muhammed et-Tefsîrî'nin derslerinde hazır olarak kendisinden icâzet almıştır.

Kaazâbâdî (1115) târihinde İstanbul'a rıhlet ederek Süleymâniye civârında bir medresede ikaamet ve Süleymâniye câmi-i şerîfinde tedrîse

mübâşeret etmiş, (1121)'de resmen müderris olmuş, müderrislikteki derecesi altmışlıya vâsıl olunca kendisine Saray'da bir tedris vazîfesi tevcîh edilmiş, (1146)'da Selânik, (1153)'de Mısır, (1157)'de Mekke-i Mükerreme Kadılığına ta'yîn olunmuştur.

Müellefâtı : (تفسير نبأ ديباجەسنه حاشيه) , (تفسير فاتحه حاشيەسى) Bu iki eser, Kaazî'nin Fâtiha ve Nebe' Sûreleri tefsîrine âittir. (حاشية الاءول) Tavzîh'in Mukaddeme-i erbaasına âittir. (رسالة الآداب شرحى) Mehmed Birgivî'nin âdâba dâir yazmış olduğu bir risâlenin şerhidir. (شرح) İsbât-i Vâcib risâlesinin şerhine âittir. (ميرزا جان حاشيەسى على الليثية) istiâreye müteallıktır. (تقريرلر) . Bunlar, şerh-i akaaid okuturken yaptığı takrirlerdir ki, bunları tilmizlerinden Abdü'l-Vehhâb el-Âmidî zabt ve cem' etmiştir.

Me'hazlar : *Mecmûatü't-terâcîm.* (Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey'in bir yazma eseridir ki, bir nüshası Emîrî Efendi Kütüphânesinde mevcuttur. *Et-Tahrîrü'l-vecîz.*

* * *

401 — MEHMED İZMÎRÎ :

Mevlânâ Mehmed b. Velî b. Resûl, Kırşehir'li bir âlimdir. Vatanında ilk tahsîlini yapmış, sonra İstanbul'a gelerek tahsîlini ikmâl etmiş, daha sonra İzmir'e giderek orada tedrîs ile meşgul olmuş, uhdesine müftülük de tevcîh olunmuştur. (1165)'de vefât etmiştir. *"Ulu Mezarlık"* denilen makberede medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İzmîrî Mehmed Efendi, çalışkan, değerli bir fâzıldır. Mir'at mühaşşîsi şöhretiyle ma'ruftur. Mirzâ Fâzıl'dan ve sâir meşâhirden ilim ahzetmiştir. Kaazî Beyzâvî tefsîrine, [1] (قل ان كنتم فى ريب مما نزلنا على عبدنا) âyet-i kerîmesine kadar bir büyük cilt teşkîl eden bir hâşiyesi vardır. Mütebâkîsine de devâm ettiği, yazmış olduğu muhtasar bir terceme-i hâlinde münderic ise de nereye kadar yazmağa muvaffak olduğu anlaşılamamıştır.

(1) Sûre : 2 (Bakara), âyet : 23.

Müellefâtı : (هداية الحكمه حاشيه‌سى) , (قاضى حاشيه‌سى) İlâhiyyattan, tabîiyyât ile mantıktan bâhistir. (مسائل خلافيات) Eş'arî ile Mâtürîdîler arasındaki altmış kadar ihtilâflı mes'elenin halline dâirdir.(مرآت‌حاشيه‌سى). Ve sâire. Son eser matbû'dur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

* * *

402 — LÜBBÎ MEHMED EFENDİ :

Lübbî Mehmed Efendi, Lübbî Hâfız denmekle ma'ruf bir zâttır. (1166) da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Lübbî Mehmed Efendi, geniş ma'lûmatlı, fâzıl bir âlimdir. (لب التفاسير والتفسير فى معرفة اسباب النزول) adında tefsîre dâir bir eseri vardır. Bundan başka bir kısım eserleri de şunlardır :

(مشارق شريف , (شفاء شريف ترجمه‌سى) , (ارادهٔ جزئيه رساله‌سى) (اسنى التحف فى ترجمة المستطرف) , (وقايه ترجمه‌سى) , ترجمه‌سى)

Bu son eseri birinci Sultan Mahmud zamânında Beşir Ağa'nın iltimâsiyle yazmıştır. Bunun yazma, nefis bir nüshası Nuruosmâniye Kütüphânesinde mevcuttur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

403 — YÛSUF-ZÂDE ABDU'LLÂH EFENDİ :

Abdu'llâh Hilmi Efendi, Amasya'lı Şeyhü'l-kurrâ' Yûsuf Efendi-Zâde Mehmed Efendi'nin mahdûmudur. (1085)'de Amasya'da doğmuş, (1167) târihinde İstanbul'da vefât etmiştir. Topkapı hâricinde Maltepe Caddesinde kabristanın sağ tarafı ortasında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Yûsuf-Zâde Abdu'llâh Efendi, yüksek, mütefekkir bir âlimdir. Vücûh-ı kırâeti babasından, Arabî ilimleri musâhib Mustafa Paşa hocası Fâ-

zıl İbrâhim Efendi'den, aklî ilimleri de Alî b. Süleyman el-Mansûrî'den ve Kara Halil Efendi'den tahsîl etmiştir. (1148)'de Çorlu'lu Alî Paşa'nın sadâretinde Sarâ-yı Humâyûn Hocalığına ta'yîn edilmiş, ba'dehû evkaatını te'lîfât ile iştigalė hasretmiştir.

Bu muhterem zât, hac farîzasını edâ için Hicaz'a gittiğinde Hicaz, Mısır ve Şam ulemâsı kendisinin tefsîr, hadîs, kırâet ilimlerindeki ihtisâsına meftûn olmuş, kendisinden icâzet almışlardır. Elli sene câmilerde, medreselerde ilim neşrine çalışmıştır. Hilmî mahlâsiyle üç lisan üzere eş'ârı vardır.

Müellefâtı : (سورهٔ ملك , (النفحة الفائحه فی تفسیر سورة الفاتحة) , (رد القرائة بالشواذ) , (روضة الواعظین) , اوزرینه بیضاوی حاشیه‌سی) , (زهرة الحیوة الدنیا),(نجاح القاری فی شرح البخاری) otuz ciltlir. Kendi el yazısiyle birtakımı Fâtih Kütüphânesindedir. Birer takımı da Hamidiye ile Veli Efendi Kütüphânelerinde ve Siroz Kütüphânesinde mevcuttur. Pek kıymetli bir eserdir. Bunun te'lîfi üzerine zamânının Hükümdârından pek çok takdirlere mazhar olmuştur. Şimdiye kadar tab' edilmemiş olması teessüfe şâyandır. (عنایة المنعم فی شرح صحیح المسلم) Sahîh-i Müslim'in nısfına kadar yedi ciltlik bir şerhtir. Bir takımı Hamidiye Kütüphânesindedir. (حاشیة علی قاضمیر) , (حاشیة علی الخیالی) , (حاشیة علی آداب میرانی الفتح) , (قافیه‌نامه) . Her Arabî lûgat, Fârisî ile şerh edilmiştir. Bir nushası Nûruosmâniye Kütüphânesindedir. Başka âsârı da vardır.

Mehazlar : *Osmanlı müellifleri, Et-Tahrîrü'l-vecîz.*

* * *

404 — EBÛ SAÎD EL-HÂDİMÎ

Muhammed b. Mustafa, muhterem bir âlimdir. (1113)'de Konya mülhakaatından Hâdim kasabasında doğmuştur. Büyük babası Buhârâ'lıdır. Kendisi (1176)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-I İLMİSİ :

Hâdimî merhum, değerli, mübârek bir zât idi. Hanefiyyü'l-mezheb, Nakşibendî tarîkına mensûb idi. Babasından ve Tarsuslu Mehmed b. Ahmed'den hadîs ahzetmiş, İstanbul'a gelerek Kazâbâdî Ahmed Efendi'den icâzet almıştı. Taraf-ı Sultânîden vâkı' olan da'vet üzerine ikinci defa ola-

rak İstanbul'a gelip Ayasofya câmi-i şerîfinde Fâtiha-i Şerîfe tefsîrini takrîr etmiş, âmmenin takdirlerine mazhar olmuştur. Feyizli bir müelliftir. Birçok kimselere icâzet vermiştir.

Müellefâtı : (شرح بسمله) On iki fenne tatbîkan Besmele-i Şerîfeyi tefsîr etmiştir. (خزائن الجواهر ومخازن الحواهر) Besmele-i Şerîfe hakkında bir risâledir. (تفسير سورة الاخلاص) (حاشية على تفسير) , (حاشيهٔ درر) , (طريقت محمدية شرحى) , سورة النبأ للبيضاوى) , (رسالة فى ماهيت العلوم) İlm-i usûle dâirdir. (مجمع الحقائق و منافع الدقائق) , (مجموعة الرسائل) . Ve sâire.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Mu'cemü'l-matbûât, Et-Tahrîrü'l-vecîz fî-mâ-yebteğîhi'l-müstecîz* (Li-Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî).

★ ★ ★

405 — ŞAH VELİYYU'LLÂH DİHLEVÎ :

Veliyyu'llâh, Azîmü'd-Dîn Ahmed b. Abdü'r-Rahîm, Hindistan'ın en yüksek âlimlerinden bir zâttır. (1114)'de doğmuş, (1176)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şah Veliyyu'llâh, muktedir bir âlim, derin bir mütefekkir, ilâhî bir şâirdir. Tefsirde, hadiste, hikmet-i teşrî'de yüksek bir vukuf sâhibidir. Kendisi Hindistan'ın müceddit, müctehid bir âlimi sayılmaktadır. Kendisi de « التفهيمات الالٰهية » unvanlı bir eserinde : *"Vaktaki hikmet devresini bitirdim, Hak Teâlâ bana müceddidiyyet hil'atini giydirdi, ve anladım ki, şerîatta re'y, tahrîf; kazâ husûsunda ise mekremettir"* diyor.

Bu muhterem âlimin tevellüdü, Moğol saltanatının Hindistan'daki en parlak devresine müsâdifti. Maahâzâ Hindistan'ın her tarafında bid'atlar türemiş, Müslümanların ilim sâhasındaki mesâîleri yalnız mantığa, felsefeye munhasır kalmış, İslâm ulûmunun künhüne vâkıf olan zatlar azalmış, Şiîlik olanca hızıyle her tarafa yayılmakta bulunmuştu. Çünkü Moğol Hükûmeti, Sultân Humâyun devrindenberi Şiîliğin hâmîsi kesilmişti. Moğol sarayları İran'lı ümerâ ve a'yân ile dolmuş, Ehl-i Sünnet himâyeden mahrum kalmıştı.

İşte Veliyyu'llâh, böyle bir zamanda yetişmiş, ilk tahsîlini babasından yapmış, sonra tarîkat-i Müceddidiyye'nin vârisi bulunan Allâme Şeyh Efdalü'd-Dîn Sırr-i Hindî'den hadîs okumuş, (1142)'de Hicaz'a gidip iki sene kadar Arabistan'da ikaametle Ebû Tâhir Medenî'den de hadîs ahzetmiş, nihâyet büyük bir mürşid, münevver bir rehber olarak Hint muhîtini tenvîre başlamış, tefsîr, hadîs, akaaid ilimlerini her tarafa neşrederek Şiîlikle mücâdeleye devâm etmiş, Kitâbu'llâh ile Sünnet'in hakaayıkını, esrârını halka tefhîme çalışmış, Şiîliği Hindistan'da inhizâma uğratmıştır.

Şah Veliyyu'llâh, « التفهيمات الالٰهية » adındaki eserinde Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiyyeyi mudâfaa eder, hakkında hüsn-i şehâdette bulunur ve der ki : *"Bu zâtın bâzı mes'elelerde Cumhûra muhâlefeti, kendi ictihâdından, kendisince sâbit delillerden neş'et etmiştir. Bunu ma'zur görmek, hakkında keff-i lisân etmek, kendisini hayr ile yâdetmek lâzım gelir."*

Veliyyu'llah Dihlevî, İbn-i Sînâ'nın meşhur *"Rûhiyye"* kasîdesine reddiyye olmak üzere (116) beyitten müteşekkil bir manzûme vücûde getirmiş, Arap lisânına olan derin vukufunu, edebiyyat i'tibâriyle hâiz olduğu iktidârını bu vesîle ile de ibrâz etmiştir. Bu manzûme, şu beyitler ile başlamaktadır :

« عجبا لشيخ فيلسوف المعى خفيت لعينه منارة مشرع
هلا تفطن ان بعث النفس فى ال ـ ابدان ينشأ من مواطن مشفع
منها مواطن عامات الحكم او مختصة مترتبات الموقع »

Müellefâtı : (فتح الرحمن) tefsir kitabıdır. (Fârisîce Kur'ân-ı Mübîn tercemesi.) Bunu Mevlânâ Muhammed Cemâlü'd-Dîn-i Hindî Dihlevî, Mevlânâ Muhammed Hayrü'd-Dîn Han Hindî kalemiyle Türkçe'ye terceme ettirmiştir. "Tefsîr-i Cemâlî" nâmiyle Mısır'da iki cilt olarak tab' edilmiştir. Tefsîre âit pek az şeyleri muhtevîdir. (الفضل المبين فى المسلسل من حديث النبى الامين) , (موطأ شرحى) , (شرح تراجم ابواب صحيح البخارى) matbû' bir risâledir. (فتح الخبير بما لابد من حفظه فى علم التفسير) matbû'dur. (الفوز الكبير مع فتح الخبير فى اصول التفسير) matbû'dur, (عقد الجيد فى احكام الاجتهاد والتقليد) hikmet ve felsefeye dâir matbû' bir eserdir.

(القول الجميل فى اصول الطريق الاربع) Nakşibendiyye, Ceylâniyye, Çeştiyye ve Müceddidiyye tariklerine dâir matbû' bir eserdir. (الانصاف matbû'dur (تنوير العينين فى رفع اليدين) matbû'dur. (فى بيان سبب الاختلاف) matbû'dur. (حجة الله بالغه) ahlâka, tasavvufa, hikmet-i teşrîa, birtakım dînî mesâil ve hakaayıka mütedâir kıymetli ve matbû' bir eserdir. (رسائل الدهلوى), (التفهيمات الالٰهية) bu iki eser de matbû'dur. (اجوبه عن ثلاث مسائل) Ehl-i Sünnet mezhebine mutâbık, muhtasar ve müfîd bir eserdir. Bunu Sıddîk Han şerhetmiştir. Matbû'dur. (الجزء اللطيف فى ترجمة عبد الضعيف) terceme-i hâline dâirdir. Bundan başka Muhammed Âşık el-Yarhevî tarafından yazılmış bir terceme-i hâli daha vardır ki, onun adı da « القول الجلى بذكر آثار الولى » dir.

★

Zeyl : Şah Veliyyu'llah'dan sonra tilmizleri ve bilhassa Şah Abdu'l-Azîz, Şah Refîü'd-Dîn, Şah Abdu'l-Kaadir nâmındaki mahdumları da Hindistan'da İslâm ulûmunu, Ehl-i Sünnet mezhebini neşre devâm etmişlerdir.

1 — Abdü'l-Azîz, (1159)'da doğmuş, (1239)'da Vefât etmiştir. Fârisî'ce bir tefsîr ile hadîse ve muhaddisîne dâir (بستان المحدثين) adlı bir eser yazmış, ve Şîa'yı red için (تحفه اثنا عشرة) nâmiyle bir eser de te'lîf etmiştir. Usûl-i hadîse dâir (عُجاله نافعة) nâmında bir mecmuası da vardır.

2 — Refîü'd-Dîn, (1249)'da vefât etmiştir. Zamânında Farsça ve Acemce yerine Urdu lisânı resmen kabûl edildiğinden bu lisân ile bir Kur'ân-ı Kerîm tercemesi vücûda getirmiştir. Bu terceme Hindistan'da âmmenin kabûlüne mazhar olmuştur.

3 — Şah Abdü'l-Kaadir, (1242)'de vefât etmiştir. Fakîh, muhaddis bir zâttır. Urdu lisânıyle (موضح القرآن) nâmiyle bir tefsir yazmıştır. Ve yine bu lisan ile bir Kur'an tercemesi tahrîr etmiştir.

Me'hazlar : *Cilâü'l-ayneyn, Ebcedü'l-ulûm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

406 — MEHMED HÂZIK EFENDÎ İBN-İ EBÎ BEKR :

Kara Bekir Efendi-Zâde Mehmed Hâzık Efendi, yüksek bir âlimdir. Erzurum'da doğmuş, yetişmiş, (1177) senesi Ramazân-ı Şerifinde vefât etmiştir. Vefâtına Ma'rifet-nâme sahibi İbrâhîm Hakkı Efendi merhûm şöyle bir tarih yazmıştır :

"Hakkı denildi fevtine târih Hakk'a yöneldi Hâzık Efendi"

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Hâzık Efendi, zamânının kudretli âlimlerindendir. Takrîben iki buçuk asır mukaddem Erzurum'da ulemâ azalmış, ilim zevâle yüz tutmuş iken Karabağ tarafından Ak Bekir ve Kara Bekir Efendiler nâmında iki zât Erzurum'a gelmiş, Ak Bekir Efendi tarîkat-i Aliyye'yi neşr ile, Kara Bekir Efendi de ta'lîm ve tedrîs ile iltigal ederek muhitlerini tenvîre muvaffak olmuşlardır.

İşte Hâzık Efendi, bu Kara Bekir Efendinin oğludur. Tahsîli usûlü dâiresinde bitirmiş, nefâset-i mîmâriyyesiyle birçok seyyahların nazarlarını celbetmekte olan ve Çifte menâr denilen "Hâtuniyye medresesi"nde müderris olmuş, senelerce ilm ü irfân neşrine devâm etmiştir. İbrâhîm Hakkı merhûmun da Fârisî hocasıdır.

Hâzık Efendi, Sâdât-ı kiramdan olduğu cihetle Erzurum Nakîbü'l-Eşraflığına ve (1170) (târihinde de Erzurum Müftülüğüne ta'yîn edilmiştir. Tefsîr-i Kaazî üzerine ta'lîkaatı ve mürettep Dîvân-ı eş'ârı vardır. Bu dîvân, (1318) târihinde Erzurum Nakîbü'l-eşrâfı ve Ahmediyye medresesi müderrisi Amucam Abdürrezzak İlmî Efendi tarafından İstanbul'da tab' ettirilmiştir. Bu Dîvânın İstanbul kütüphânelerinden bâzısında yazma nüshaları da vardır ki, matbûunda bulunmıyan bâzı manzûmeleri de muhtevîdir.

EDEBİYATTAKİ KUDRETİ :

Hâzık Efendi merhûm, hem kuvvetli bir âlim, hem de değerli, mâhir bir edîb, bir şâirdir. Dîvânında latif, zarîf parçalara tesâdüf olunmaktadır.

"Yeter Jengâver oldu ma'siyyetle kalb-i nûrânî
Yeter çirkâb-ı isyân eyledi âlûde dâmânî"

matlaiyle başlıyan Mi'râciyyesi pek ârifânedir.

Erzurum'lu Feyzullâh Efendi-Zâde Şeyhü'l-İslâm Mustafa Efendi hakkında :

"Bir zaman olmuş idim kûşe-nişîn-i âlâm
Beni lâl etmiş idi cevr-i sipehr hodgâm
Şöyle dembeste idim, redde mecâlim yoğidi
Âşinâdan birisi verse de nâgâh selâm"

beyitleriyle başlıyan kasîdesi de Nef'îyâne bir üslûbu hâizdir .

Çıldır vâlisi Hacı Ahmed Paşa hakkında yazmış olduğu :

"Hod-prestân zu'm ile allâme-i devrân olur
Mekteb-i irfâna gelse tıfl-i ebcet-hân olur
Sîne sâf olmak gerek endîşe-i ağyârdan
Sanma kîl ü kaal-i resmi, mâye-i irfân olur."

beyitleriyle başlıyan kasîdesi de rengîn hayalleri, hakîmâne mazmunları muhtevî bulunmaktadır.

Bir kısım da parlak, âhenkdâr gazelleri vardır. Bâzı beyitleriyle "Bülbül" redifli bir gazeli, Ziya Paşa merhumun Harâbât'ında münderiçtir.

"Gülüstânı serâser kapladı âvâzın ey bülbül!
Nedendir oldu nâle rûz ü şeb dem-sâzın ey bülbül."

matlaiyle başlıyan bu gazel, hakîkaten pek lâtiftir.

Hâzık Efendi merhûm ile Erzurum vâlisi Çeteci Abdullah Paşa'nın müşâereleri meşhurdur. Rivâyete nazaran Hâzık Efendi, birgün paşayı zihnen meşgul bulur, sebebini sorunca paşa :

"Rekk-i fass-ı niğîn bir nâm için bin zahm-ı neşter yer" gibi bir mısrâ hatırıma geldi, fakat ikinci bir mısrâ' bulamadım, demekle Hâzık Efendi :

'Düşenler kayd-ı nâma çarh elinden hayli hançer yer." mısrâını bilbedâhe söyler.

Hâmî-i Âmidî, ma'lûm olduğu üzere muktedir bir şâirdir. Bâzı vâlilere dîvân efendiliğinde bulunmuştur. Bir aralık Erzurum'a uğramış, vâli Çeteci Abdullah Paşa hakkında yazmış olduğu bir kasîdeyi paşanın huzurunda Hâzık Efendi bulunduğu halde inşâda başlamış, bu kasîdenin muhteveyâtından olan :

"İ'timâdın yok ise vur mehek-i tecrübeye
İşte levh, işte kalem, işte kütüp, işte fuhûl."

beytini okurken : "İşte fuhûl" diye Hâzık Efendi'ye elleriyle işârette bulunmuştur.

Hâzık Efendi'nin :

"Kimdir bu rûzgârda âsûde hâl olan.
Târih-i sergüzeşt-i selef ezberimdedir."

beyti durûb-ı emsâl sırasına geçmiştir. Bu mütefekkir zâtın :

Nâşinâs-ı vaz'-ı nâ-hemvâr olan âsûdedir
Hurde-bîn-i tavr-i yârân olmasaydım kâşki
Vahşet efzâ-yı cünûn oldu bana hüsn-i hıred
Rehrev-i vâdî-i irfân olmasaydım kâşki."

beyitleri de kendisinin hassas bir tabîata mâlik olduğunu gösterir.

★

Bir teessüf : Hâzık Efendi merhûmun kabri, Erzurum'da Erzincan kapısı makberesinde bir ziyâretgâh idi. Bu zâtın yanında Erzurum'un meşhur ulemâsından üç zâtın kabirleri de bulunuyordu.

Bunlardan biri, aslen Süleymaniye'li olup Erzurum'da ikaameti ihtiyâr etmiş bulunan Maksûd Efendi nâmında bir zâttır ki, Tefsîr-i Kaazî'ye Âl-i İmrân sûresine kadar hâşiye ve Kelime-i Tevhîd ile Şâfiye'ye şerh yazmış bir âlimdir.

İkincisi Erzurum nakîbü'l-eşrâfı ve Ahmediyye medresesi müderrisi ve pederim Hacı Ahmed Hamdi Efendi merhûmun dayısı Gıdâli-Zâde Şeyh Mehmed Efendi'dir ki, vak'a-nüvis Es'ad Efendi, sefâretle İran'a giderken Erzurum'da bu zâtın okutmakta olduğu Kaazî tefsîrini dinlemiş, taşralarda bu kadar kuvvetli bir âlimin bulunduğunu bir lisân-ı takdîr ile yâd ederek hakkında senâ-hân olmuştur. Bu zât aynı zamanda meşhûr Erzurum vâlisi Es'ad Muhlis Paşa'ya hiç derse bakmamak şartiyle muhtelif ilimlerden ders okutmuştur. Konağındaki havuz başında her yaz takrîr ettiği Mesnevî-i Şerîf'i dinlemek için birçok zevât hazır bulunurdu.

Üçüncüsü de Erzurum'da İbrâhim Paşa medresesi müderrisi olup birçok tilmiz yetiştirmiş ve İbrahim Paşa câmi-i şerîfinde Rûhu'l-beyân'ı tâkip ederek yapmakta olduğu va'z ve nasîhatiyle Erzurum ahâlîsini senelerce irşâd ve tenvîre muvaffak olmuş bulunan Solak-Zâde Ahmed Efendi merhumdur ki, vefâtı (1314) târihine musâdiftir.

Bu dört zâtın mezar taşlarında birer « استاذ الكل فى كل العلوم » oldukları yazılmış, vücutları gibi kabirleri de Erzurum için bir şeref sayılmakta bulunmuştu.

Ne yazık ki, son zamanlarda bu kabirler tamâmen kaldırılmış, yerleri bî-nâm ve nişân kalmıştır.

Ma'lûmdur ki, bir belde için, belki bir ülke için büyük bir âlimin, yüksek bir edîbin kabri, binlerce muhteşem binâdan daha ziyâde bir ziynet teşkil eder.

Meâlîye muhib olan milletler, kendi aralarında yetişmiş olan ulemâ ve üdebâya karşı pek büyük, pek ciddî bir hürmetle mütehassis bulunur, onların kabirleri üzerine titrer dururlar.

İlim ve irfâna meftûn olan cemiyetler, herhangi bir âlimin, bir edîbin —velev bir kere olsun— üzerinde oturmuş olduğu bir sandalyeyi bile müzelerinde saklıyarak onun hâtırasına hürmet gösterirler, bu vesîle ile de memleket evlâdını ilim ve hüner tahsîline teşvik etmiş bulunurlar.

Artık herhangi maddî bir müessese vücûda getirmek arzusiyle bir beldenin, bir milletin mâ-bihi'l-iftihârı olacak zevâtın kabirlerini alt-üst etmek, onların muazzez hâtıralarını imhâya çalışmak, bilmem muvâfık görülebilir mi!.

Evet.. çok yazık ki bizde bir çok muhterem zevâtın, meşâhirin kabirleri de, eserleri de muhâfaza edilmediğinden mahvolup gitmektedir.

Eşref merhûmun şu beytini hatırlamamak kaabil değildir :

"Gözlerim ebnâ-yı asrımdan o rütbe yıldı kim
İstemem ben Fâtiha, tek kırmasınlar tâşımı."

Me'hazlar : *Şuarâ-yı Âmid, Osmanlı müellifleri, Silki'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sânî aşer.*

★ ★ ★

407 — BÜKÂÎ-ZÂDE VELİYYÜ'D-DÎN :

Veliyyü'd-Dîn Efendi, Bükâî Halil Efendi'nin oğludur. (1183)'de İstanbul'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Bükâî-Zâde, Kürsü şeyhlerinden fâzıl bir zâttır. Sûre-i İhlâs'a tefsîr yazmış, (حديقة العلماء) , (روضة الرياحين) , (مناقب جهار يارگزين) nâmiyle de eserler vücûde getirmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

408 — LEBÎB ÂMİDÎ :

Abdu'l-Gafûr Lebîb, Diyarbekir'li bir âlimdir. (1185)'de memleketinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Lebîb Âmidî fâzıl bir zâttır. Tefsîr-i Beyzâvî'ye ta'lîkaatı vardır. Bundan başka usûle, siyâsete dâir birer risâlesi ve dîvân-ı eş'ârı da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

409 — MEHMED SAİD EFENDİ :

Seyyid Mehmed Said Efendi, Karahisar'lı Sadr-ı esbak Hasan Paşa'nın oğludur. (1190) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mehmed Said Efendi, fuzalâdan bir zâttır. İstanbul Kadısı bulunuyordu. Sûre-i Zilzâl'e tefsîri ve Kelime-i Tehlîl'e şerhi vardır. Âdâb-ı Gelenbevî'ye olan şerhi ulemâ beyninde "Hasan Paşa-Zâde" ismiyle ma'ruf ve matbû'dur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

410 — KARATEPELİ HÜSEYİN EFENDİ :

Hüseyin b. Mustafa, Aydın köylerinden Karatepe'li bir âlimdir. (1191)'de vefât etmiştir. Karatepe'de medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hüseyin Efendi, fâzıl bir zâttır. Bir müddet müftülükte bulunmuştur. Tefsîr-i Kaazî'nin bir kısmına hâşiyesi, İstiâre risâlesine şerhi ve sâir âsârı da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

411 — KONEVÎ İSMÂİL EFENDİ :

Ebü'l-Fidâ, Hâfız İsmâil b. Mehmed b. Mustafa, ma'ruf bir âlimdir. Konya'da doğmuş, (1195) târihinde Dımışk'ta vefât etmiştir. Kabri Sâlihiyye'de Zü'l-kifl aleyhi's-selâm'ın makaamı kurbundadır. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Konevî İsmâil Efendi İbn-i Mehmed b. Mustafa, âlim, fâzıl, Hanefiyyü'l-mezheb bir zâttır. Konya'da doğmuş, Şeyh Mustafa el-Konevî'den, İmam Halil Sôfî Konevî'den, Muslihü'd-Dîn Mustafa el-Mar'aşî'den ders okumuş, İstanbul medreselerinde tedriste bulunmuş, Sultan Mustafa ile Abdü'l-Hamîd-i Evvel'in ihtiramlarına mazhar olmuştur. Birinci Sultan Hamîd'in imâmı bulunmakta idi. Tefsîr-i Beyzâvî üzerine yedi ciltlik bir hâşiyesi vardır ki, pek vâzıh, faydalı bir eserdir. Kenarında İbn-i Temcîd haşiyesi olduğu halde tab' edilmiştir. Merhum bu eserini (1194)'de ikmâl etmiştir. Hac'dan avdetinde Dımışk'da (1195) târihinde vefât edip Sâlihiyye kabristanına defnedilmiştir.

Müellefâtı : (شرح رسالة , (تفسير آية يخادعون الله) , (حاشيهٔ قاضى) ,(ليس فى الامكان ابدع مما كان شرحى) , (انالعلم تابع للمعلوم رسالهسى)، العلم القديم) ,(معاد جسمانى رسالهسى)،(برهان تمانع رسالهسى) . Bu risâleler, Kılıç Ali Paşa Kütüphânesinde bir mecmuada münderiçtir. (رسالهٔ انصارية) Fâtih Kütüphânesinde İbrâhim Efendi kısmında (32, 11) numarada mevcuttur. Sadrü'ş-Şerîa'nın Mukaddimât-ı erbaa'sı hakkında bir hâşiyesi de vardır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, El-A'lâm, Silkü'd-dürer.*

☆ ☆ ☆

412 — LÛTFU'LLAH ERZURÛMÎ :

Lûtfu'llah b. Mehmed, fuzalâdan bir zâttır. *"Göğsü gür"* denmekle ma'ruftur. (1202) târihinde Halep'te vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Lûtfu'llah Efendi, değerli bir âlimdir. (راموز التحرير و التفسير) nâmiyle bir ciltlik münakkah bir tefsîr yazmıştır. Bir nushası Galata Mevlevîhânesinde mevcuttur. (معارج النور فى شرح الاسماء الحسنى), (المطالب الموعودة والمكاسب المحموده) namlariyle de (اختصار المواقف), bir kaç eseri vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

413 — EŞREF-ZÂDE ABDU'L-KAADİR :

Abdü'l-Kaadir Necîb, Bursa'lı İzzü'd-Dîn Efendi'nin oğludur. (1202) târihinde vefât etmiştir. Bursa'da ceddinin yapmış olduğu İncir'li diye anılan "Eşrefiyye dergâhı" hazîresinde medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdu'l-Kaadir Efendi, fâzıl bir zâttır. Kaadirî tarîkına mensuptur. (زبدة البيان) nâmiyle Arapça bir tefsir yazmıştır. Bir nushası Bursa'da İncir'li Dergâhı Kütüphânesinde mevcuttur. Mevlidü'n-Nebî manzûmesiyle Dîvân-ı eş'ârı da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

414 — MÜSTAKİM-ZÂDE :

Süleymân Sa'dü'd-Dîn Efendi, fâzıl bir zâttır. (1131)'de doğmuş, (1202)'de mevlidi olan İstanbul'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Müstakim-Zâde, âlim, edîb, şâir, Nakşibendî hulefâsından bir zât idi. Fâtiha-i Şerîfe için bir tefsîr yazmıştır. Kırk kadar ahâdîs-i şerîfeyi de noktasız harfler ile şerh etmiştir. Bir münâcâtı :

"Yâ Râb! Kalemim sû-yi fenâdan sakla
Tahrîrimi ta'n-ı süfehâdan sakla
Tevfîkın edip kande gidersem bana rehber
Şehrâh-ı şerîatta hatâdan sakla."

Müellefâtı : (تفسير الفاتحه) , (شرح ديوان على) *radiya'llâhu anh.* (روضه , (مشايخنامه اسلام) altı ciltlir, (مكتوبات امام ربانى ترجمه‌سى) (دوحة المشايخ) , (فقه اكبر ترجمه‌سى) , (كلمات حكميه) , مشايخ كبار)

Osmanlı Şeyhü'l-İslâmlarının terâcim-i ahvâlini câmi'dir. Bu esere Antepli Münib Efendi ile Muhassa'l-Zâde Süleyman Fâik Bey ve Mektûbî-Zâde Abdü'l-Azîz Bey birer zeyl yazmışlardır. (تحفة الخطاطين) , (مناقب امام) (ترجمه احوال شيوخ آياصوفيه) , (عقيدة الصوفية) , اعظم) Ve sâire.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Kaamûsü'l-a'lâm.*

★ ★ ★

415 — GAZZÎ-ZÂDE NESÎB :

Mustafa Nesîb Efendi, Bursa'lı fâzıl bir zâttır. (1202)'de Bursa'da vefât etmiştir. Bursa'da Ahmed Gazzî dergâhında medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Nesîb Efendi, değerli bir âlimdir. Kaazî tefsîrine ta'lîkası vardır. (Aşk-nâme) isminde bir manzûmesi de vardır.

Mehaz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

416 — HACI EMİR-ZÂDE ÂLİM :

Âlim Mehmed b. Hamza, Aydın'lı bir zâttır. (1204)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Âlim Mehmed Efendi, mütefennin bir fâzıldır. İstanbul ulemâsından Pala-Bıyık diye ma'rûf olan zâtın üstâzı idi. Aydın'da müftülük yapmıştır. (انوار التنزيل) adiyle tefsîre dâir bir eseri vardır. Bunun bir nushası Kütüphâne-i Umûmî'de (249) aded-i umûmî ve (11) sıra numarada mevcuttur. Ahkâm-ı Cum'aya, ahkâm-ı şehîde, ahâdîs-i mevzûaya dâir de bir risâlesi vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

417 — ŞEYH CEMEL :

Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-Uceylî el-Ezherî, mübârek bir âlimdir. (Cemel) diye ma'ruf bulunmaktadır. Mısır'ın garb cihetindeki karyeden « منية عجيل » denilen karyede doğmuş, Kahire'ye intikal etmiş, orada (1204) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Süleyman Cemel, muhterem, fâzıl, Şâfiiyyü'l-mezheb bir zâttır. Şeyh Hafnî'ye mülâzemet ederek ondan fıkıh okumuş, Halvetiyye tarîkını ahzetmiş, asrının sâir fuzalâsından da müstefîd olmuştur. Zühd ve iffetle müştehir idi. Eşrefiyye'de ve Meşhed-i Hüseynî'de tefsir, hadîs, fıkıh okutmuş, başına birçok talebe toplanmıştı. Celâleyn tefsîrine yazmış olduğu hâşiyesi vâzıh, faydalı bir eserdir.

Müellefâtı : (الفتوحات الالٰهية بتوضيح تفسير الجلالين بالدقائق الحنفية) dört cild olarak matbû'dur. (فتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب) Fıkh-ı Şâfiî'den Şerhü'l-menhec'in beş ciltlik matbû' bir hâşiyesidir. (تقريرات) Fıkh-ı Şâfiî' den matbû' bir eserdir. (الفتوحات الاحمدية على الهمزية) Busayrî'nin Kasîde-i hemziyyesini îzâh eder, matbû' bir eserdir.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

418 — İSMAİL MÜFÎD EFENDİ :

İsmâil Müfîd Efendi, İstanbul'lu bir âlimdir. (1217)'de vefât etmiştir. Davud Paşa Câmi-ï şerîfi' hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Müfîd Efendi, tedrîs ve te'lîf ile meşgul, İstanbul Pâyesini hâiz değerli bir âlim idi. Birçok kıymetli eserler te'lîf ve terceme etmiştir.

Müellefâtı : (سوره نبأ حاشیه‌سی) , (تفسیر بیضاوی حاشیه‌سی) , (دلائل الخیرات , (شمائل شریف شرحی) , şerhi (حدیث اربعین) Nevevî'nin (کنز العمالی اختصار) , (پند عطار شرحی) , (اخلاق عضدیه شرحی) , شرحی) , (ملا جامینك لوایحنی ترجمه) , (فقیه کیدانی ترجمه‌سی) , (قدوری ترجمه‌سی) (بروسه‌لی ده‌ده افندینك سیاست شرعیه‌سنی ترجمه) . Ve sâire. Eş'ârı da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

419 — MEHMED MEKKÎ EFENDİ :

Şeyhü'l-İslâm Mehmed Efendi, Kilâr Hassa Ağalarından iken bilâhare Mekke-i Mükerreme'de mücâverette bulunmuş olan Halil Efendi'nin oğludur. Mekke-i Mükerreme'de tevellüd ettiği için (Mekkî) diye yâd olunmuştur. (1212) târihinde vefât etmiştir. Merkadı Fâtih'te Behâî Efendi türbesindedir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Mehmed Mekkî Efendi, âlim, fâzıl bir zât idi. Gayet mütevâzi', kanâatkâr, halîm ve selîm, hayrat ve hasenâta mâil bulunurdu. Müderrislikte, Şam ve Medîne-i Münevvere Kadılığında Anadolu ve Rûmeli Kazaskerliğinde bulunmuş, (1203)'de Meşihat makaamını ihrâz etmiş, bir aralık bilâ-sebeb azledilip ba'dehu tekrar uhdesine meşîhat tevcih edilmiş, (1205) târihinde ihtiyarlığına mebnî, yine azlolunmuştu. Azlini müteâkıp sâhilhânelerinde âsûde bir hayat geçirmiştir. Müddet-i Meşîhati birinci Sultan Abdü'l-Hamîd devrinde 3 ay on dört gündür. Üçüncü Selim zamânında da bir sene dört ay mıkdârıdır.

Mekkî Efendi'nin Meşîhat'tan azline, Rûmeli pâyelilerden Tatarcık Abdu'llah Efendi sebeb olmuş, bilâhare Abdu'llah Efendi Mekkî Efendi'nin ziyâretine gidince Mekkî Efendi, musâhabe esnâsında yalısının eskiliğinden hahisle geceleri sivri sineklerden ve husûsiyle tatarcıktan hiç rahatı olmadığını söyliyerek hakkındaki ihânete telmihte bulunmuştur. Tefsîr-i Kaazî'nin evâiline bir hâşiyesi, Kasîde-i Bür'e'ye şerhi, hamd ve şükre müteallık bir risâlesi, Sıfâtu'llâh hakkında bir te'lîfi ve daha başka eserleri ve Dîvân-ı eş'ârı vardır. Nakşibendî tarîkına mensubtu. Fetvâ emânetinin nazâretinde bulunmak üzere bir mıktar para vakfetmiştir.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, İlmiyye Salnâmesi, Devhatü'l-meşâyıh.*

☆ ☆ ☆

420 — MANTIKÎ MUSTAFA EFENDİ

Mustafa Efendi, Manastır civârında Filorina'lı bir âlimdir. (1244)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bu zât, fâzıl bir müelliftir. Kaazî tefsîrinin Sûre-i Nebe' kısmına âit bir hâşiyesi vardır. [1] (ان الله يأمر بالعدل) âyet-i kerîmesine dâir de bir tefsir yazmıştır. Bununla (تبشير الملوك فى احسن السلوك) adındaki bir eserini ikinci Sultan Mahmûd'a ithâf ederek taltiflerine mazhar olmuştu. Şifâ-i şerîf'e şerh yazmış, daha başka eserler de te'lîf etmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

421 — GAZZÎ-ZÂDE ABDÜ'L-LÂTÎF :

Abdü'l-Lâtîf Efendi, Bursa'lı fâzıl bîr zâttır. (1247)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Gazzî-Zâde Abdü'l-Lâtif Efendi, âlim, Halvetiyye-i Mısriyye tarîkına mensûb, meşâyihten muhterem bir zât olup Bursa'da yetişmiştir. Birta-

---

(1) Sûre : 16 (Nahl), âyet : 90

kım kıymetli âsârı vardır. Bunların bir kısmı Bursa'da Orhan Gazi câmi-i şerîfindeki kütüphânede mevcuttur.

Müellefâtı : (كتاب الناسخ , (فتوحات كنز قرآن) , (تفسير الفاتحه) , (زبدة البيان = سورهٔ نسادان سورهٔ نخله قادار تفسير) , و المنسوخ) , (روضات المفلحون) , (كرامات الأولياء) , (تمهيد المقدمات) , (مجالس) Bursa'da vefât eden meşâhire dâirdir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

422 — MUHAMMED EŞ-ŞEVKÂNÎ :

Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdu'llâh, meşhur bir âlimdir. (1172) târihinde Yemen'in "Hicret-i Şevkân" denilen nâhiyesinde doğmuş, San'a'da neşv ü nemâ bulmuş, (1250) târihinde San'a'da vefât etmiştir. Kendisine Muhammedü's-San'ânî, Muhammedü'l-Yemânî de denir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed eş-Şevkânî, Yemen'de zamânının en muktedir, en çalışkan bir âlimi idi. Kırâatte, tefsirde, hadiste, ilm-i edeb'te, târihte büyük bir ihtisas sâhibi bulunuyordu. Pek çok kitaplar okumuş, ezberlemiş ve pek çok âlimlerden istifâde etmiş, kendisinden de birçok kimseler müstefîd olmuşlardı. Ez-cümle babası Alî eş-Şevkânî'den Hasen b. Abdu'llah el-Heyl ile Abdu'r-Rahmân el-Medenî'den, Ahmed b. Muhammed el-Harâzî ile Abdu'llah b. İsmâil en-Nehemî'den ve sâireden ilim ahzetmiş, kendisinden de mahdûmu Alî eş-Şevkânî ile Hüseyn b. Muhsin el-Ensârî ve Abdü'l-Hak b. Fazl el-Hindî gibi zâtlar teallümde bulunmuşlardır. Yevmiye on üç ders okuttuğu, ve yirmi yaşından i'tibâren San'a'da mürâcaat edenlere fetvâ verdiği mervîdir.

FIKIH VE AKİDE İ'TİBÂRİYLE MEZHEBİ :

Muhammed eş-Şevkânî, evvelce fıkıh i'tibâriyle Zeydiyye mezhebine sâlik idi. Zeydiyye fıkhını okumuş, Zeydiyye mezhebine göre fetvâ vermiş, o mezhebin en büyük imamları sırasına geçmişti. Fakat bilâhare ilm-i hadîs ile tevaggul etmiş, ma'lûmâtını daha ziyâde artırmaya muvaffak olarak kendisinde ictihad salâhiyyeti görmeye başlamıştır. Binâenaleyh Zeydiyye mezhebini taklîde nihâyet vermiş, hattâ bütün mezâhibe karşı cephe almış, muhtelif mezheplere âit mes'elelerin bir kısmını intikaada

tâbi' tutmuştur. Kendi kanâatına göre taklid haramdır, (القول المفيد فى ادلة الاجتهاد والتقليد) unvanlı eseriyle bu kanâatını müdâfaa etmiştir.

Mehmed eş-Şevkânî, böyle içtihâda kıyâm ederek kendi kadîm mezhebini terk ettiği için muâsırlarının borçok hücumlarına uğradı, aralarında bir hayli münâzaralar, münâkaşalar vuku' buldu. Hattâ San'a'da bu yüzden büyük bir fitne kopmak derecesine gelmişti. Ehl-i Beyt'in mezhebini yıkmakla ittiham olunuyordu. Halbuki Ehl-i Beyte fevkalâde muhib ve hürmetkâr idi, onların fazâili hakkında yazmış olduğu (در السحابه) buna şâhittir.

Akîde cihetine gelince, bu zât, kendisinin selefiyye tarîkına sâlik olduğunu iddiâ etmektedir. Kur'ân-ı Mübîn'de, Sünen-i Nebeviyye'de vârid olan Sıfât-ı İlâhiyye'yi hiçbir te'vil ve tahrîfe tâbi' tutmaksızın zâhirî ma'nâlarına hamlederdi. Bu hususta (التحف بمذهب السلف) adında bir risâlesi vardır. Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiyye'den çok mülhem olmuştur. Eserlerinde onu medh ve müdâfaa etmiştir. (البدر الطالع) adındaki risâlesi, İbn-i Teymiyye'nin terceme-i ahvâline dâirdir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Muhammed eş-Şevkânî, müfessirlerin on üçüncü tabakasına mensuptur. Fakat tefsîrinde üçüncü ve dördüncü tabakaya mensup bir kısım müfessirlerin mesleğini ta'kîb etmiş, İbn-i Cerîr, İbn-i Kesîr tefsirlerinin âdetâ bir nümûnesini vücûde getirmiştir. Bu tefsîrin ismi (فتح القدير الجامع بين فنى الرواية والدراية من علم التفسير) dir. Bu tefsir kitabı, isminden de anlaşılacağı veçhile, hem rivâyet, hem de dirâyet tarîkına göre yazılmış, cem'iyyetli bir eserdir.

Bu eserin mukaddimesindeki beyânâta nazaran : Kur'ân-ı Kerîm'i yalnız rivâyet tarîkıyle tamâmen tefsîr etmek kaabil değildir. Çünkü her âyet-ı kerîmenin tefsîri hakkında mutlaka bir hadîs, bir eser mevcud değildir. Maahâzâ bir âyet-i celîlenin ihtivâ ettiği meânîden biri hakkında bir hadîs-i şerîf mevcûd olsa da o âyet-i celîleyi lisan kavâidine tevfîkan diğer ma'nâları i'tibâriyle de tefsîr etmekte bir mahzur yoktur. Bu, re'ye müstenid bir tefsîr değil, lûgata, lisan ehlinin isti'mâline müstenit bir tefsîr olacağından şer'an memnû' bulunmaz. Bunun içindir ki, birçok âlimler dirâyet tarîkıyle tefsirler yazmışlardır. Rivâyet tarîkıyle de, dirâyet tarîkıyle de yazılan tefsirlerin bir çoğunda isâbet vardır. Fakat tam bir tefsir yazılabilmesi için her iki tarîkı cem' etmek lâzımdır.

İşte Şevkânî merhum, bu kanaatta bulunduğundan tefsîrini ona göre yazmış, evvelâ âyetlerin ma'nâlarını lûgat i'tibâriyle îzâh etmiş, vücûh-i kırâeti de beyân eylemiştir. Sonra da bu hususta vârid olan ahâdîs-i şerîfeyi, Ashâb-ı Kirâm'ın akvâlini, Tâbiîn ile onların tâbi'lerinden mervî olan tefsir vecihlerini bir intizam dâiresinde yazmıştır.

Bu tefsirde en ziyâde Süyûtî merhûmun (در المنثور) i me'haz ittihâz edilmiş, bundan başka Ahmed b. Muhammed en-Nahhâs ile İbn-i Atiyye-i kadîm ve İbn-i Atiyye-i müteahhir, Kurtubî tefsirlerinden istifâde olunmuştur.

Şevkânî merhûm, bâzı merviyyâtın zayıf olup olmadığına, bir kısım tefsir vecihlerinden hangisinin müreccah bulunduğuna ve fıkha, kelâma âit bâzı mesâile arasıra işâret etmekte, Fahr-i Râzî tefsîrine ve sâireye bakılmasını da tavsiye eylemektedir. Bununla berâber merviyyâtında pek mutabassırâne, münekkidâne hareket etmediği de anlaşılıyor. Maahâzâ bu eser, hey'et-i umûmiyyesi i'tibâriyle ehemmiyetli, faydalı bulunmaktadır. Merhûm bunu (1223) târihinde yazmıya başlamış, birinci cüz'ünü (1224) senesi yevmü'n-nahrinde bitirmiştir. (1349) târihinde Mısır'da nefîs bir tarzda tab' edilmiştir.

Müellefâtı : Muhammed Şevkânî'nin (114) kadar eseri olduğu söyleniyor. Bir kısmı şunlardır : (نيل الاوطار) İbn-i Teymiyye'nin (منتقى الاخبار) ına şerhtir, sekiz cilt olarak basılmıştır. (اتحاف الاكابر باسناد لدفاتر) , (ارشاد الفحول الى تحقيق الحق من علم الاصول) , (الدر النضيد فى اخلاص التعقبات على الموضوعات) , (التحف فى مذاهب السلف) (الفوائد المجموعة فى بيان fıkha dâirdir, (الدر البهية) , (كلمة التوحيد) (النكت البديعيات على الموضوعات) , (الاحاديث الموضوعة) . (ادب الطلب و منتهى الأرب) Bütün bu eserler matbû'dur. , (الطور المنيف فى الانتصاف , (شرح عدة الحصن الحصين) , (تحفة الذاكرين) (القول الصادق , (شرح الصدور فى تحريم دفع القبور) , للسعد من الشريف) (رسالة , (رسالة فى حكم الطلاق البدعى هل يقع ام لا) , فى حكم الامام الفاسق) , (عقود الجمان فى بيان حدود البلدان) , فى ابطال دعوى الاجماع على تحريم السماع)

(رسالة فى الارشاد الى , (ارشاد الغبى الى مذهب اهل البيت فى صحب النبى)
(رسالة بغية , (رسالة جيد النقد فى عبارة الكشاف و السعد) , مذهب السلف)
(فتح الربانى) , المستفيد فى الرد على من انكر الاجتهاد من اهل التقلد)
fetvâ mecmuasıdır.

Me'hazlar : *Fethü-l-Kadîr mukaddimesi, Cilâü'l-ayneyn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

423 — İBN-İ ÂBİDÎN :

Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdü'l-Azîz, meşhur bir âlimdir. (1198)'de Dımışk'da doğmuş, (1252)'de vefât etmiştir. Dımışk'da Bâbu's-sağîr makberesinde medfûndur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Âbidîn diye ma'rûf olan Muhammed Emîn, yüksek bir âlim, bir fakîhtir. Daha pek genç iken ilmiyye mesleğine sâlik olup Şeyhü'l-Kurrâ' Saîd el-Hamevî'den Kur'ân teallüm etmiş, Meydâniyye ile Cezeriyye ve Şâtıbiyye'yi ezberlemiş, sonra nahiv, sarf ve fıkh-ı Şâfiî ile iştigale başlamış. daha sonra Seyyid Muhammed Şâkir es-Sâlimî'nin derslerinde hazır bulunmuş, ondan tefsîre, hadîse, fıkha, ma'kulâta dâir birçok şeyler okumuş ve onun tavsiyesiyle mezheb-i Hanefî'ye intikal eylemiştir. Daha birçok meşâhirden de müstefîd olmuş, icâzet almıştır. Âlim, sâlih, afif, müteverri' bir zât idi.

Müellefâtı : (رفع الانظار , (رد المختار) , (تفسير بيضاويه حاشيه لر)
, (منحة الخلق على البحر الرائق) , عما اورده الحلبى على الدر المختار)
(حاشية على المطول) , (نسحات الاسحار على شرح المنار) .

★ ★ ★

424 — ABDU'LLAH EYYÛBÎ :

Reîsü'l-Kurrâ' Abdu'llah b. Mehmed Sâlih, fâzıl bir zâttır. İstanbul'da Eyübsultan mahallesinde ikaamet ederdi. Eyübsultan imamı ve Sultan Ahmed câmi-i şerîfi vâizi idi. 80 yaşında olarak (1252)'de vefât etmiştir. Hazret-i Hâlid'in kadem cihetindeki pencere kenarında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKÎ-İ İLMÎSİ :

Abdu'llah Efendi, âlim, kıraette mütehassıs bir zât idi. Gelenbevî İsmâil Efendi'den, Şeyhü'l-İslâm Hamîdî-Zâde Mustafa Efendi'den tealliimde bulunmuştur. Terceme-i hâli, mahdûmu Mehmed Emin Efendi'nin âsârından olan (كلشن مشايخ سلاطين) adındaki eserde mezkûrdur.

Müellefâtı : (رحمانيه من التفسير) , (سورهٔ فتح تفسيرى) , (لوامع البدر) Şâtıbî'nin (نصايح الملوك) , (مجالس المواعظ) kasîdesine şerhtir. (Ebû Eyyûb-i Ensârî'nin civârında medfun bulunan zevâtın menâkıbı hakkında bir eser), (تحفة الانام) , (ترجمهٔ آثار نقشبنديه) , (احوال مدينهٔ منوره) , (هدية الحجاج فى المناسك) Ve sâiredir.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî*

☆ ☆ ☆

425 — GÖZÜBÜYÜK-ZÂDE İBRÂHÎM :

İbrâhim Efendi, Kayseriye ulemâsındandır. (1253)'de vefât etmiştir. Kabri Hâdim'dedir; *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbrâhim Efendi, çalışkan, mütefennin bir zât idi. Nebe' cüz'üne tefsîri vardır. Muhtelif fenlerden bâhis, otuz bir risâleyi hâvî matbû' bir mecmuasiyle kavâid-i külliyyeyi muhtevî gayr-ı matbû' bir mecmuası da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

426 — KADI-ZÂDE TÂHİR EFENDİ :

Şeyhü'l-İslâm Tâhir Efendi, kuzattan Ömer Efendi'nin oğludur. (1160)'da doğmuş, (1254)'de vefât etmiştir. Eyyübsultan'da Bostan İskelesi civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ:

Tâhir Efendi, âlim, fâzıl, afif, zühd ve takvâ ile mevsuf bir zâttır. (1196) târihinde ruus imtihânına dâhil olarak müderrisliğe nâil olmuş, ba'dehu Rumeli'de, Anadolu'da kadılık yapmış, daha sonra İstanbul kadılığını, Anadolu Sadâretini ihrâz etmiş, (1240)'da uhdesine Meşîhat vazîfesi tevdi' edilmiştir. (1241)'de Yeniçeriliğin lâğvı için fetvâ vermiş, bu hizmetine bir mükâfat olarak kendisine Sultan Mahmud tarafından bir elmas yüzük verilmiştir. İhtiyarlığına mebnî (1243) târihinde meşîhattan aftedilmiştir. Kendisi ehl-i tarîk idi, İstanbul'da Altımermer civârında bir Kaadiriyye dergâhı yaptırmıştı.

Müellefâtı : (شرح كلمة التوحيد) , (سورهٔ اخلاص تفسیری) , (نوریه) , (رسالهٔ طلاق) , (مجموعة الفتاوی) on iki tarik üzerine yazılmış bir risâledir.

Me'hazlar : *İlmiyye Salnâmesi, Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

427 — FERRUH İSMÂİL EFENDİ :

Ferruh İsmâil Efendi, Kırım'lı fâzıl bir zâttır. (1256)'da vefât etmiştir. Ortaköy'de Yahyâ Efendi dergâhına muttasıl mezarlıkta medfundur. Burası bilâhare Yıldız Sarayı bahçesine ilâve edilmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ:

Ferruh Efendi, âlim, edîb, şâir, mütefekkir bir zât idi. (Mevâkib) nâmiyle Türkçe, muhtasar bir tefsîri vardır. Mesnevî'nin yedinci cildini de Nahîfî'ye bir zeyl olarak nazmen terceme etmiştir. Mevâkib, matbû'dur. Bunun Ferrah Efendi hatt-ı destiyle muharrer bir nushası Kütüphâne-i Umûmî'de mevcuttur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

428 — KAYSERİ'Lİ MEHMED SAİD :

Mehmed Sâid Efendi, Nakşibendî tarîkına mensûb bir zâttır. (1257)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKÎ-İ İLMÎSİ:

Saîd Efendi, ilim sâhibi bir zât olup Hacı Bektâş-ı Velî dergâhı meşîhatına ta'yîn edilmişti. Sûre-i Ve'l-Âdiyât ile Sûre-i Ve'd-Duhâ'ya tefsirleri ve Risâle-i tasavvufiyye ile Künûzü'l-hakaayık adında iki eseri vardır. Bunlar Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi Kütüphânesinde mevcutturlar.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

429 — MOLLA HALİL SİİRDİ :

Molla Halil İbn-i Molla Hüseyin, fâzıl bir zâttır. Mevliden (جزانی) dir. (1257)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ:

Molla Halil, değerli bir âlimdir, Siirt'te ilim neşretmiştir. (تفسیر تبصرة القلوب فی کلام علام الغیوب) adında bir tefsîr yazmıştır. Bundan başka Kehif sûresine kadar bir tefsîr daha yazmıştır. Sâir eserleri de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

430 — ABDÜ'S-SELÂM EFENDİ :

Seyyid Abdü's-Selâm Mardin'li bir âlimdir. (1259)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ:

Abdü's-Selâm Efendi, derin bilgili bir zâttır. İstanbul'da, Mısır'da ve sâir yerlerde ilim tahsîl etmiş, Mardin'de müftü bulunmuştur. (شرح الفاتحة الشریفه) adlı eseri hurûf-ı mühmele ile yazılmıştır. Bunu Bağdad Vâlisi Ali Rıza Paşa'ya ithâf etmişti. (کتاب اسماء رجال الحدیث) (رساله فی عدم جواز الاعتقاد بالقرطاسیة والتسخیر وما اشبه) , (و تراجم احوالهم) adiyle de iki eseri vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

431 — MÎRGANÎ MUHAMMED OSMAN :

Şeyh Muhammed Osman b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Mîrganî el-Hüsnî, muhterem bir zâttır. (1208)'de Tâif'te Es-Selâme karyesinde doğmuş, (1268)'de Tâif'te vefât etmekle na'şı Mekke-i Mükerreme'ye nakledilerek Muallâ'da defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ:

Muhammed el-Mîrganî, fâzıl, Hanefiyyü'l-mezheb bir mürşittir. On yaşında iken babası vefât etmiş, amcası Seyyid Yâsin'den tefsîr, hadîs, fıkıh gibi ilimleri tahsîl eylemiş, bilâhare Sôfiyye tarîkına sülûk ederek Nakşibendî, Kaadirî, Şâzelî, Cündî, Mirganî tariklerine intisabta bulunmuştur. Mirganiyye tarîkatı ceddi Seyyid Abdu'llâh'ın tarîkı idi. Kendisi bu tarîkatı Hicaz havâlisinde, Saîd-i Mısır'da, Sudan'da neşre muvaffak olmuştur.

Müellefâtı : (تاج التفاسير لكلام الملك الكبير) iki cüz' olarak Bulak'da tab' edilmiştir. Terceme-i hâli bu tefsîrin dîbâcesinde mevcuttur. (السر الربانى) matbû' bir mevlid-i şerif manzûmesidir. (النفحات المدنية) (فتح الرسول , (النور البراق فى مدح النبى المصداق) , فى المدائح المصطفوية) (ومفتاح باب الدخول لمن اراد اليه الوصول) salâvat mecmûasıdır. (مجموع الاوراد الكبير) tarîkat-ı hatmiyye evrâdını câmi'dir. (الانوار المتراكمه) manzum bir eserdir. (مجموع يشتمل على الديوان المسمى مجمع الغرائب المفرقات من لطائف الحرفات الذهبات) bütün bu eserler tab' edilmiştir.

Me'haz : *Mu'cemü'l-matbûât.*

☆ ☆ ☆ .

432 — BURDÛRÎ HALİL EFENDİ :

Halil Efendi, Burdur nevâhîsinden Gölhisar nâhiyesine tâbi' Kızıllar köyünden bir âlimdir. (1269)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ:

Halil Efendi, kıymetli bir ilim sâhibi idi. Tefsîr-i Kaazî ile Mutavvel'e ta'lîkaatı, sâir âsârı da vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

433 — ÂLÛSÎ-ZÂDE MAHMUD EFENDÎ :

Ebu's-Senâ, Şihâbü'd-Dîn Mahmud Efendi, Reîsü'l-müderrisîn Abdullah Efendi'nin oğludur. (1217) senesinde Bağdad'da doğmuştur. Nesebi, babası tarafından Hazret-i Hüseyn'e, anası cihetinden de Abdü'l-Kaadir-i Geylânî'ye ve nihâyet Hazret-i Hasan'a müntehî olmaktadır.

(Âlûs) Fırat nehri üzerinde bulunan bir adacıktır. Delîm Livâsındaki Atan'a bağlı bir köydür ki, Bağdad'dan beş merhale uzaktadır. Âlûsî âilesini te'sîs eden zât, Hülâgû vak'asında Bağdad'ı terk ederek bu köye sığınmıştı. Bilâhare evlâd ve ahfâdı takrîben bin târihlerinde tekrar Bağdad'a gelip yerleşmişlerdir. Âlûsîler, bir ilim âilesidir. Bu hânedandan birçok meşâhir yetişmiştir. İşte bunlardan biri de Şihâbü'd-Dîn Mahmud Efendi'dir. Bu zât (1270)'de vefât ederek Ma'ruf-ı Kerhî hazretlerinin kabri civârına defnedilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

Vefâtı ilim ve irfan âleminde büyük bir teessür uyandırmış bulunan Mahmud Efendi hakkında birçok mersiyeler yazılmış, ezcümle Şihâb-ı Mevsılî yazdığı bir mersiyede şöyle demiştir :

« و كيف يقول القائلون بموته
و روح معانيه باقية مدى الحشر » (1)

İrtihâline şöyle de bir târih söylenmiştir :

« حور الجنان حفت مؤرخة
جنات روح المعانى قبر محمود » (2)

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Âlûsî-Zâde Mahmud Efendi, Irak'ın yetiştirmiş olduğu pek yüksek âlimlerden biridir. Bağdad'da babası Abdu'llah Efendi'den, Şeyh Alî Süveydî'den, Şeyh Alâü'd-Dîn'den, Şeyh Hâlid Nakşibendî'den ve daha birçok meşâhirden ilim ve irfan tahsîl etmiş, Hâlid-i Nakşibendî'den tarîkat-i Aliyyeyi de ahzeylemiştir. İstanbul'da bulunduğu zaman Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey'den teberrüken icâzet aldığı da mervîdir.

---

(1) Meali : Onun öldüğünü söyleyenler böyle bir şeye nasıl kaail olabilirler ki, onun Rûhu'l-maânîsi Kıyâmete kadar bâkidir.

(2) Meâli : Cennetlerin hûrileri : «Rûhu'l-maânî bahçeleri Mahmûd'un mezarıdır.» diye târih söyliyerek etrâfını tavâf ettiler.

Bu yüksek sîmâ, zekâsı, fetâneti, karîhasının vüs'ati, sür'atli intikaali, kuvvetli hâfızası, tatlı ifâdesi, güzel yazısiyle bir nâdire-i dehr idi. Sevimli sîmâsiyle, memduh vakaariyle, hayır ve ihsâna olan tehâlükiyle temâyüz etmişti. Kendisi demiştir ki : *"Hâfızam kendisine tevdi' ettiğim her hangi bir şey hakkında bana asla hiyânet etmedi, fikrim de kendisini her hangi bir mu'dıl mes'elenin halli için da'vet ettimse bana icâbetten çekinmedi."*

Bu kudretli âlim, daha pek genç iken te'lif ve tedrîse başlamış, müteaddid medreselerde müderrislik etmiş, Dârü's-Saltanati'l-aliyye müderrisi unvânını almış, (1248)'de Bağdad'da Hanefî mezhebi üzerine iftâya me'mur olmuş, (1263)'de bu vazîfeden ayrılmıştır.

Gündüzleri tedrîs ile, iftâ ile uğraşır, akşamdan sonra bir müddet ahibbâsiyle sohbette bulunur, sabaha karşı da eserlerini büyük bir sür'atle yazardı. Bir haldeki bir gece içinde vücûde gelen müsveddelerini sabahleyin kâtipleri on saat zarfında pek de tebyîz edemezlerdi.

Âlûsî-Zâde, aynı zamanda pek muktedir bir müfessirdir. (روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی) unvanlı eseri dokuz ciltten müteşekkil pek kıymetli bir tefsîr kitabıdır. Bunu (34) yaşında iken yazmağa başlamış, on sekiz, on dokuz sene içinde bitirmiştir.

Bu tefsîr hakkında zamânın ulemâ ve üdebâsından birçok zevâtın takrîzleri vardır. Ezcümle Bağdad'ın en olgun ediplerinden Muhammed ez-Zehâvî, yazmış olduğu bir takrizde şöyle demiştir :

« وشاهدت آيات شهدت بفضله

و روح المعانی بينها الآية الكبرى

ولا تخش فقد العيش بعد فكل من

يدوم له روح يعيش به الدهرا » (1)

Şîa-i İmâmiyye ulemâsından Seyyid Kâzım nâmındaki bir zât da yazmış olduğu pek takdirkâr takrizde, Âlûsî merhum ile mülâkat şerefine nâil olduğunu anlattıktan sonra diyor ki :

---

(1) Meâli : Onun fazl u kemâline şehâdet eden birtakım alâmetler de gördüm ki, onların arasında Rûhu'l-maânî en büyük alâmettir. Artık bundan sonra hayâtını kaybetmekten korkma, çünkü devamlı bir rûha mâlik olan her hangi bir zât onunla nihâyete kadar yaşar durur.

« لو جئته لرأيت الناس فى رجل
والدهر فى ساعة والأرض فى دار » (1)

FIKIH VE İ'TİKAD CİHETİYLE MEZHEBİ:

Âlûsî-Zâde, fıkhan Şâfiiyyü'l-mezhebtir. Fıkıh ilminde de büyük bir ihtisas sâhibidir. Maahâzâ birçok mes'elelerde Hanefî mezhebine ittibâ' etmiş, bu mezheb dâiresinde fetvâ vermiştir. Son günlerinde ictihâda temâyül göstermiş olduğu da söylenmektedir.

İ'tikad cihetine gelince, bu bakımdan selef mezhebine tâbi'dir. Kendisinin Selefiyye'den olduğunu iddiâ etmektedir. Hattâ bir eserinde oğullarına hitâben şu mealde vasıyette bulunmuştur :

"Oğullarım! Akaaid husûsunda Selef akîdesini iltizâm ediniz, çünkü bu eslem bir yoldur. Sâdât-i Sûfiyye hakkında da hüsn-i zandan ayrılmayınız. Onların hakkında sakın ta'n ve teşnîa cür'et etmeyiniz. Böyle bir cür'et, Allâh'a kasem ederim ki, bir felâkettir. Siz onların zâhirleri Şer'-i Şerîf'e muhâlif görülen sözlerini dinlemekten kulaklarınızı men' ediniz. Fakat zannetmeyiniz ki, bu zümre, bu sözleriyle o butlanı âşikâr olan zâhirî ma'nâları kasdetmişlerdir. Onların sâhaları bu gibi hezeyanların cevelânından berîdir."

Âlûsî merhum, Vahhâbîlik şâibesinden berîdir. Kendisine böyle bir isnadta bulunmak doğru görülemez. Hanbelî mezhebinde bulunup Vahhâbîlerce birer istinadgâh sayılan Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiyye, İbn-i Kudâme, İbn-i Kayyim Cevziyye ve sâire hakkında hürmetkâr bir vaziyette bulunması böyle bir zehâba sebeb olmuş olmalıdır. Fakat bu zehab yanlıştır. Bu muhterem âlimin eserlerini ve bilhassa tefsîrinin mukaddimesini ve tefsîrinde talâk-ı selâse hakkındaki ihtilâfâta dâir yazmış olduğu yazıları mutâlâa edenler, böyle bir zehâba düşmüş olmazlar. Vâkıa Âlûsî merhum, bu zevâta karşı hürmetkârdır, fakat kendi kanâatına, ve müctehidlerin icmâına muhâlif olan mes'elelerde bu zevâta karşı muârız bulunur, onları tenkitten hiç de çekinmez, Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerine muzâheretten geri durmaz.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ:

Âlûsî merhum, tefsîrinde rivâyet tarîkına, dirâyet tarîkından daha ziyâde alâka göstermiş, birçok âyetleri rivâyet yoliyle îzâha çalışmıştır.

---

(1) Yani: Eğer ziyâretine gelmiş olsaydın bütün halkı bir zatta, bütün zamânı bir saat içinde, bütün yeryüzünü bir yurtta mündemiç görürdün.

Maamâfih gerek rivâyet ve gerek dirâyet i'tibâriyle büyük bir kudret ve tetebbu' sâhibi olduğu şüphesizdir. Tefsîrinde başlıca şu cihetler göze çarpmaktadır :

1 — Mukaddimede tefsîr ve te'vîlin ma'nâsına, tefsîrin istinâd ettiği ilimlere, Kur'ân-ı Kerîm'in cem'ine, i'câzına, kelâmu'llâh olduğuna dâir pek faydalı ma'lûmât,

Kur'ân-ı Mubîn'in hakaayıkını anlamıyanlara, hakîkat erbâbının sezdiği ma'nâlara, işâretlere zihinleri eremiyenlere hitâben şöyle deniliyor :

« و اذا لم تر الهلال فسلم

لاناس راؤه بالابصار »[1]

2 — Sûrelerin arasındaki tenâsüb ve insicam gösterilmiş; sûrelerin, âyetlerin fazâili hakkındaki bir kısım ahâdîs-i şerîfe yazılmış, bunların bâzı hassalarına işâret olunmuştur.

3 — Âyetlerin kırâetine âit vecihler yazılmış, lisan, belâgat bakımından pek âlimâne tahliller yapılmış, Zemahşerî gibi, Ebû Hayyân gibi müfessirlerin bu hususlaki beyânât ve mütâlââtı iktibâs edilmiştir.

4 — Bâzı âyetlerin tefsîrinde pek büyük tetkîkat yapılmış, ezcümle "istivâ" mes'elesi, Hazret-i Hızır'ın hayâtı mes'elesi hakkında nâfi' ma'lûmât ve muhâkemât mevcut bulunmuştur.

5 — Bâzı müfessirlerin bir kısım mütâlâât ve muhâkemâtı tenkid edilmiştir. Ezcümle Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin : [2] « الحی القیوم » nazm-ı kerîmiyle : [3] « فان الله یأتی بالشمس » Kavl-i Celîline müteallık olan mütâlâaları tenkîd edilmektedir.

6 — Hey'ete, tabîiyyâta, felsefeye müteallık, pek okadar mufassal ma'lûmat verilmemiştir. Hattâ tefsîrin mukaddimesinde : Bâzı müfessirlerin tefsirlerini felsefiyyât ile doldurmuş olduklarına ta'rîz bile edilmiştir. Maahâzâ bu tefsir kitabı, bu gibi ilimlere, fenlere âit bir kısım nâfi' ma'lûmattan büsbütün hâlî de değildir. Hattâ bâzı yerlerde, ez-cümle : « غاسق » kelimesini îzah sırasında İbn-i Sînâ'nın sözleri aynen nakledilmiştir.

---

(1) Yâni : Eğer sen, hilâli göremiyorsan bâri onu gözleriyle gören bir kısım zevâta teslîmiyette bulun.

(2) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 255; Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 2

(3) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 258

7 — Âyât-ı Celîlenin tazammun ettiği bedîalardan, lâtîfelerden birçoklarına tasavvufî bir neşve ile işâret olunmuştur. Eser sâhibinin tasavvuftan da pek ziyâde zevk-yâb bulunduğu anlaşılmaktadır. Maamâfih güzel i'tikaadı, İslâm ilimlerindeki iktidârı, kendisini dâimâ açık, Şer'-i Şerîf'e mutâbık bir yola sevkediyor, mütesavvifâne olan yazılarında da —kendilerini erbâb-ı tasavvuftan göstermek isteyen birtakım mütefelsif kimselerin irtikâb ettikleri— ma'nâsız te'vîlât ve tesvîlâttan eser görülmemektedir.

8 — Âlûsî merhum, bu tefsîrinde Keşşaf'tan, Kaazî'den, Ebû Hayyân'dan, Ebu's-Suûd'dan, Dürrü'l-mensûr'dan, İbn-i Teymiyye'nin eserlerinden, Fütûhât-ı Mekkiyye'den pek çok istifâde etmiş ve mülhem olmuştur. Merhum; munsıf, hüsn-i zanna mâlik bir zâttır. Muhyi'd-Dîn-i Arabî gibi, İbn-i Teymiyye gibi zevat aleyhinde bulunmuyor, bilâkis bunların i'tirâzâta uğramış olan bâzı sözlerini ilmî bir sûrette te'vil ve tevcîhe çalışıyor. Fakat kendi kanâatine uygun olmıyan şeyleri de tasrih ve tenkidden geri durmamaktadır. Şiî ulemâsına karşı da pek müdekkikaane reddiyeleri, cevapları vardır.

9 — Âlûsî-Zâde'nin cihan târihine büyük bir vukuf sâhibi olduğu tefsîrinden anlaşılmamaktadır. "Zülkarneyn" ile "İskender-i Kebîr"in bir zât olduğunu kabûle mütemâyildir. Halbuki Zülkarneyn'in Kur'ân ile sâbit olan evsâfı, İskender-i Kebîr'de görülmemektedir. Biz bu mes'eleyi bir makaalemizde mufassalan îzâh etmiş bulunuyoruz.

10 — Tefsîrin münderecâtı pek o kadar tasnîfe tâbi' tutulmamıştır. Eğer bu cihete de lâyıkı veçhile riâyet edilmiş olsa idi, eserin mütâlâası daha kolaylaşır, zenginliği daha ziyâde göze çarpardı.

Velhâsıl : Parlak bir zekânın, geniş bir ilmin, büyük bir çalışmanın mahsûlü olan ve her veçhile tebcîle lâyık bulunan bu tefsîr-i şerîf, mütâlâa erbâbını birçok tefsirlere mürâcaattan müstağnî kılacak derecede nâfi' ma'lûmâtı câmi'dir.

NESİR VE NAZMI :

Âlûsî merhum, edîb, şâir bir zâttır. Hele nesri pek selîs, lâtif bir üslûba, bir âhenge mâliktir. Yazıları yüksek Arab ediblerine mahsus bir fesâhat ve belâgati hâiz bulunmaktadır. Harîrî'nin Makaamât'ını andırır bâzı yazıları da vardır.

Eş'ârına gelince, bunlar da güzel şeylerdir, içlerinde hikmet ve tasavvufa dâir güzîde manzûmeler bulunmaktadır. Bir eserinde münderiç olup kendisine âit olduğu anlaşılan şu kıt'a da bu cümledendir :

« انا مذنب ، انا مخطئ ، انا عاصی

هو غافر ، هو راحم ، هو عافی

قابلتهن ثلاثة بثلاثة

و ستغلبن اوصافه اوصافی »[1]

Seyehâtı esnâsında Irak'ın hazin yâdiyle terennüm ettiği bâzı manzûmeleri vardır ki, onlar da güzelce parçalardır.

Merhum, kalemine müsâade etmiş olsa imiş hiciv vâdîsinde de büyük bir mehâret gösterebilecekmiş. Seyehâti esnâsında kendileriyle görüşüp de sohbetlerinden, bilgilerinden memnun kalmadığı bâzı kimseler hakkında, ve İstanbul'da Reşit Paşa'yı konağında ziyâret etmesine engel olan bâzı şahıslar hakkında *"Neşvetü'ş-şumûl"* de yazmış olduğu yazılar bunu göstermektedir.

İSTANBUL'A SEYAHATİ:

Âlûsî-Zâde Mahmud Efendi, yazmakta olduğu tefsîrin evvelce bir kısmını Sultan Mahmûd'un Kütüphânesine ihdâ etmiş, ba'dehû yazdığı üç cildi de Sultan Mecid'e ithâf eylemiş, mütebâkî iki cildini de (1267) târihinde ikmâl ederek bizzat İstanbul'a getirmiştir.

Bu muhterem zât : « نشوة الشمول فی السفر الی الاسلامبول » nâmiyle yazmış olduğu bir eserinde İstanbul'a gitmesine zâhiren tefsîrinin sebep olduğunu, hakîkat-ı halde ise —söylemesini pek de istemediği— başka şeylerin sâik bulunduğunu anlatıyor, iftirâya uğramış olduğunu, lisanların ve kalemlerin şerh ve beyânından âciz kalacağı bir zarûret yüzünden bu seferi ihtiyâr eylediğini yazıyor ve nihâyet şöyle diyor :

« اذا لم یکن الا الاسنة مرکب

فما حیلة المضطر الا رکوبها »[2]

Âlûsî-Zâde bu seyehâtini Neşvetü'ş-şumûl'de anlatırken uğradığı

---

(1) Meâli : «Ben suçluyum, ben muhtîyim, ben günahkârım, O setredicidir, O merbametlidir, O afivkâr'dır. Bu üç vasfı, üç vasıfla karşı karşıya getirmiş bulunuyorum, elbette O'nun evsâfı benim vasıflarıma galebe çalacaktır.»

(2) Yâni : Eğer süngülerden başka binilecek bir şey bulunmazsa, muztar kimsenin buna binmekten, bunun üzerine atılmaktan başka çâresi bulunamaz.

yerlerde görüştüğü zatlardan ve sâireden bahsediyor. Ve ez-cümle Erzurum'a vüsûlünü şu mealde anlatıyor : *"Erzurum'a vâsıl olunca biraz nefes aldım, Müşir Ahmed Hamdi Paşa'nın hüsn-i kabûlüne mazhar oldum. Cennet-Zâde Abdullah Efendi'nin konağında misâfir kaldım. Memleketin ulemâsından, a'yânından birçok iltifatlar gördüm. Kaazî tefsîrinden veya Rûhu'l-meânî'den bir miktar ders takrîr etmemi istediler. Yol zahmetinden, yorgunluktan bahsederek hakaayık-ı Kur'âniyyeyi lâyıkı veçhile takrîr edemiyeceğimi söyledim. Fakat araya koydukları Ahmed Hamdi Paşa'nın ricâsı üzerine Tefsîr-i Kaazî'den on gün ders takrîrine mecbûr oldum. Bu derslerimiz Sûre-i Nebe'den dört âyet-i celîleye munhasır bulunmuştu. Müderrislerden Receb ve Ömer Efendiler de muhâtab mevkiinde bulunuyorlardı. Âlim ve fâzıl olan bu iki zât'a arzularına mebnî icâzet verdim. İcâzetnâmeyi kendim okudum. Bu esnâda vatan düşüncesiyle âdetâ kendimden geçmiş idim. Gözlerimden yaşlar akıyordu. Bana bakarak ağlıyanlar çoğalmıştı. Merâsim sonunda vâli tarafından bize hil'atler giydirildi. Bu icâzet için bir ziyâfet tertip edilmişti. Zannetmem ki Dârü's-Selâm'dan başka bir yerde bunun bir misli yapılır olsun."*

Âlûsî-Zâde İstanbul'a geldiği zaman Ârif Hikmet Bey merhum Şeyhü'l-İslâm bulunuyormuş, ziyâreti için konağına gitmiş, huzûruna girince ellerini öpmek istemiş, fakat Ârif Hikmet Bey : *"Yapma selâm ver, selâm vermek efdaldir"* demiş ve hakkında iltifatta bulunmuştur.

Bilâhare aralarında müteşâbihâta dâir ilmî bir müsâhabe cereyân etmiş, Ârif Bey merhum, İbn-i Teymiyye'nin cihete, cismiyyete kaail olmakla müttehem olduğunu ve bâzı mes'elelerde Eimme-i erbaaya muhalefet etmiş bulunduğunu söylemiş, Âlûsî-Zâde de İbn-i Teymiyye hakkında hüsn-i şehâdette bulunmuş, onun Mücessime'den olmadığını ve o mes'elelerde onun ilk muhâlif bulunmadığını dermeyân etmiştir.

Âlûsî merhum, hâmil olduğu bir resmî tahrîrâtı takdîm etmek üzere o zaman Sadârette bulunan Reşid Paşa ile ve Müsteşarı Fuad Efendi (Paşa) ile de görüşmüş, bu iki zâtın iktidârına, nezâketine meclûb olmuş, Bâb-ı Âlî'den çıkarken : « هذا الفؤاد يليق لهذا الصدر »

Bu mazmun, Cevdet Paşa'nın pek hoşuna gittiğinden bunu iki kıt'asiyle tazmîn etmiştir, birisi şudur :

« كروح لجسم الملك صدر رشيد
يحليه رأى المستشار فؤاد

اصاب بصدق القول ٭ قاله فيها

يليق لهذا الصدر هذا الفؤاد » [1]

Müellefâtı : (روح المعانى) dokuz cild matbû' tefsirdir. Bunun dokuz cild yazma nüshaları Sultan Abdü'l-Mecid tarafından (1268) târihinde Koca Râgıb Kütüphânesine vakfedilmiştir. (185 - 193) numaralarda mukayyettir. (نشوة الشمول) bir seyehatnâme demektir (نشوة المدام) muharririnin (1269) târihinde İstanbul'dan Bağdad'a avdetini hâkîdir. (الاهوال من الاخوال). Bu, şâirâne bir tarzda yazılmış bir eserdir. Âlûsî-Zâde dayısının medresesinde müderris bulunuyormuş, araları açılmış, medreseden kendisini uzaklaştırmak için bahâne aramışlar, İbn-i Hacer'e sebbetti diye iftirâya kıyâm ederek keyfiyeti vâliye kadar arz etmişler. Nihâyet medreseyi terketmiş, fakat yeni yapılan bir medresenin müderrisliği —a'dâsına rağmen— uhdesine tevcîh edilmek sûretiyle kalbi tatyîb edilmiştir. İşte bu eser bunları hâkîdir. (انباء الابناء باطيب الانباء) bu bir vasiyyetnâmedir. Evlâdına yapmış olduğu bu vasiyyetnâmeden Âlûsî merhûmun meşreb ve mezhebi güzelce anlaşılmaktadır.

Bu nasîhatnâme ile evvelki üç eserin bir arada güzelce yazılmış, tezhîb edilmiş ve müellifi tarafından mukaabele olunmuş bir nüshası, Alî Emîrî Efendi Kütüphânesinde (2564) numarada mevcuttur. Bu nüshanın kenarında ve âhirinde müellifin el yazısiyle mühr-i zâtîsi de görülmektedir.

(الرحلة = نزهة الالباب) Âlûsî-Zâde'nin İstanbul'a seyehatını, Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey ile ve sâir bâzı ulemâ ile aralarında cereyân eden ilmî mubâhaseleri ve bâzı meşâhirin terâcim-i ahvâlini muhtevîdir. Ve (غرائب الاغتراب) nâmiyle matbû'dur. (الاجوبة العراقية عن الاسئلة الايرانية) . Yirmi dokuz suâle cevap olmak üzere yazılmış matbû' bir eserdir. İlk suâl, vahdet-i vücûda dâirdir. Âlûsî merhum, bu eserinde Sôfiyye'nin bu babdaki sözlerini güzelce beyan ve kendisinin buna kaail olmadığına işâret etmiştir.

---

(1) Meâli : «Sadr-ı A'zam Reşid, memleketin cismine bir ruh gibidir. Müsteşarı Fuad'ın re'y ve tedbîri ise onu tezyin ediyor. Bu ikisinin hakkında «Bu sadra bu Fuad lâyıktır» diyen zât, bu sözünde doğrusu isâbet etmiştir.»

(الاجوبة العراقية عن الاسئلة اللاهورية) Lâhurîlerin ricâları üzerine yazılmış matbû' bir eserdir. Bütün Ashâb-ı Kirâm hakkında mahabbet ve ihtirâmın lüzûmunu, aralarında zuhûra gelmiş olan bâzı vak'aların birer ictihad netîcesi bulunduğunu isbât etmektedir.

(الطراز المذهب) , (الشجرة الفاطمية) , (النفحات القدسية فى المناقب الامامية) Abdu'l-Kaadir-i Geylânî'nin bir kasîdesini şerh etmektedir. Matbû'dur. (الفيض الوارد على روض مرثية مولانا خالد). Hâlid-i Nakşibendî hakkındaki Arapca bir mersiyyenin matbû' bir şerhidir. (كشف الطرة عن الغرة) Harîrî'nin « درة الغواص » ismindeki eserinin şerhidir. (الخريدة الغيبية) Abdu'l-Bâki Mevsılî'nin İmâm Alî Hazretleri hakkında yazmış olduğu kasîdenin matbû' bir şerhidir. (حاشية على شرح اللؤلف) Katru'n-Nedâ'nın şerhidir. Bu eseri, Âlûsî Mahmud Efendi itmâm etmeden vefât etmekle mahdûmu Hayrü'd-Dîn Ebü'l-Berekât Nu'man Efendi ikmâl etmiştir. Matbû'dur. (سجع القمرية فى ربع مدرسة القمرية) Bu, hayâlî bir hikâyedir, Harîrî'nin Makaamât'ını andırmaktadır. Buna « مقامات خيالية » adı da veriliyor.

Me'hazlar : *Hadîkatü'l-vürûd erîcü'n-neddi ve'l-ûd fi-tercemeti Şihâbü'd-Dîn Mahmûd, Cilâü'l-ayneyn, Terâcim-i meşâhiri'ş-Şark, Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye.*

★ ★ ★

434 — MOLLA EBÛ BEKR EL-KÜLÂLÎ :

Ebû Bekr b. Ahmed b. Dâvûd, ulemâdan bir zâttır. Dimeşk'ta tavattun etmiş, orada (1280) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Molla Ebû Bekr, fakîh, tasavvufa âşinâ bir âlimdir. Mezhebce Şâfiîdir. Birçok te'lîfâtı vardır. (تنبيه الغافلين على من صفوة التفاسير) ile (رد اقوال المتقدمين) unvanlı eserleri bu cümledendir.

Me'haz : *El-A'lâm.*

★ ★ ★

435 — EBÛ BEKR EL-BENNÂNÎ :

Şeyh Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdullah el-Bennânî el-Fâsî er-Ribâtî, mübârek bir zâttır. "Ribâtü'l-Feth" de doğmuş, bir müddet Fas'da ikaamet etmiş, (1284)'de mevlidinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KEMÂLÂT-I ZÂTİYYESİ :

Şeyh Ebû Bekr, ehl-i tasavvuftan fâzıl bir âlimdir. Tasavvufa dâir altmışdan ziyâde müellefâtı vardır. Bir kısmı şunlardır :

(تفسير القرآن العظيم) işârât tarîkıyle yazılmıştır. (مدارج السلوك الى ملك الملوك) tasavvufa dâir matbû' bir eserdir. (الغيث المسجم فى شرح الحكم) Hikem-i Alâiyye şerhidir. (الفتوحات الغيبية) .

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

☆ ☆ ☆

436 — HÂMİD EFENDİ :

Hâmid Efendi, Karslı bir âlimdir. (1291) târihinde vatanında vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hâmid Efendi, fâzıl, şâir bir zâttır. Kars'ta müderris bulunuyordu. Abese Sûresine tefsîri, İzhâr'a şerhi ve Dîvân-ı eş'ârı vardır. Her beyti bir ilme işâreti mutazammın olan beliğ bir kasîdesi de vardır.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

437 — OSMAN NECÂTİ veya (RECÂÎ) :

Eskişehir'de Alyu karyeli ulemâdan Ali Efendi'nin oğludur. (1226) târihinde doğmuş, müderris Ak Köylü Mehmed Efendi'den okumuş, sonra Kayseri'ye gidip Hoca Kaasım Efendi'den tefsîr ve hadîs ilimlerini tahsîl etmiş, ba'dehu İstanbul'a gelip müderris olmuştur. (1293)'de vefât etmiştir. Karacaahmed mezarlığında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ:

Osman Necâtî, fâzıl bir zâttır. Nebe' sûresinden âhir-i Kur'ân'a kadar olan sûrelere (تفسير النجات) nâmiyle Türkçe, mufassal bir tefsîr yazmıştır.

Me'hazlar : *Osmanlı müellifleri, Sicill-i Osmânî.*

☆ ☆ ☆

438 — AHMED MUHTAR BEY :

Şeyhü'l-İslâm Ahmed Muhtar Bey, Mekke-i Mükerreme pâyeli Mahmud Bey'in oğludur. Mahmud Bey de Sadr-ı esbak Koca Yûsuf Paşa'nın mahdûmudur. Muhtar Bey (1222)'de doğmuş, (1300)'de vefât etmiştir. Üsküdar'da İnâdiye tekkesinde Şeyh Seyyid Hâşim Üsküdârî'nin civârında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ:

Mîr Ahmed Muhtar, fâzıl bir zâttır. Şehrî Hâfız Ahmed Efendi'den icâzet almış, meşhur Evliyâ Hoca ile Arap Hoca'dan da ayrıca tefsîr, hadîs, hikmet okumuş, Hızır Ağa-Zâde Saîd Bey'den de Fârisî tahsîl etmiştir. (1278)'de İstanbul Kadılığına, (1286)'da Meclis-i Tetkîkat A'zâlığına, (1288)'de de Meşîhata ta'yîn edilmiş, (1289)'da Meşîhattan infikâk edip (1295)'de tekrar o makaamı ihrâz etmiştir. Birinci meşîhatı bir sene, iki ay, üç gün; ikincisi de yedi ay, dört gündür.

(Tuhfetü'l-muhtâr) nâmiyle Tefsîr-i Celâleyn'e bir hâşiyesi vardır ki, Cemel hâşiyesinin bir hulâsasıdır. Bundan başka Bânet Suâd kasîdesine ve Şeyh Reslân-ı Dimeşkî'nin tasavvuftan olan bir risâlesine şerhleri de vardır.

Me'hazlar : *İlmiyye salnâmesi, Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

439 — MUHAMMED SENÂU'LLÂH :

Mevlâ, Muhammed Senâu'llâh Pânîbitî, on üçüncü asır âlimlerindendir. Hanefiyyü'l-mezheb, Nakşibendî tarîkına mensûb idi. Vefâtı (1216) târihindedir.

MEVKÎ-İ İLMÎSİ :

Muhammed Senâu'llâh, Hint'li fâzıl bir zâttır. (التفسير المظهرى) unvanlı tefsir kitabı bir ciltten ibâret olmak üzere Hint'de tab' edilmiştir.

Me'hazlar : *Mu'cemü'l-matbûât, Keşfü'z-zunûn'un zeyli.*

★ ★ ★

440 — EBU'L-VEFÂ SENÂU'LLÂH :

Mevlevî Ebü'l-Vefâ Senâu'llâh el-Emritserî, Hint'li bir âlimdir. Mevlâ Fâzıl diye ma'ruftur. On üçüncü asır ricâlinden olduğunu tahmîn ediyoruz. Tevellüdüne, irtihâline dâir bir kayıt göremedik.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebü'l-Vefâ : (تفسير القرآن بكلام الرحمن) nâmiyle bir tefsir kitabı yazmıştır. Bu eser (1320) târihinde Debîr-i Hint diye ma'ruf matbaada bir cilt olarak tab' edilmiştir. Bu eserde âyât-ı Kur'âniyyeden birçokları muâdilleri veya kendilerinden mufassal ve aynı mealde bulunan veya o ma'nâyı bir veçhile mutazammın olan diğer âyetler ile tefsîr edilmekte ve bâzı kelimelerin ma'nâlarını beyân ve rabıtlarını te'mîn için de araya pek kısa ibâreler ilâve olunmaktadır. Maahâzâ bâzı âyetler de diğer âyetlerle tefsîr edilmemiş, olduğu gibi bırakılmış, veya kısa muhtasar bir ibâre ile îzah edilerek mâkabline irtibâtı te'mîn olunmuştur. İki nümûne :

1 — : الحمد لله (اى قولوا ايها العباد ! الحمد لله لقوله تعالى

« و قل الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى » [1] (El-Cüz' : 19 - 194)

2 — : هدى للمتقين (هداية خاصة بمعنى التوفيق لقوله تعالى

« انزل فيه القرآن هدى للناس » [2] (El-Cüz : 2 - 64)

Bu tefsîr-i şerîf, kendi tarzında istifâdeye şâyân, lâtîf, müfîd bir eserdir. Mukaddimesinde tefsîr ilmine dâir bâzı faydalı ma'lûmat da vardır.

Me'haz : *Mezkûr Tefsîr-i şerîf.*

★ ★ ★

(1) Sûre : 27 (Neml), âyet : 59
(2) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 185

441 — KİLİSLİ ABDULLAH EFENDİ :

Hoca - Zâde Abdullah Enverî, ma'ruf bir âlimdir. (1241)'de Kilis kasabasında doğmuş, (1303)'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Abdullah Efendi, âlim, fâzıl bir zâttır. İlm-i kırâette, mantıkta bir üstâz idi. Kaazî Beyzâvî tefsîrine hâşiyesi vardır. Bunu son zamanlarında te'lîfe başlamış olduğu için ikmâl edememiştir.

Yazmış olduğu Tasdîkat hâşiyesini (1272)'de İstanbul'a gelip Sultan Abdü'l-Mecid'e takdîm etmişti, bilâhare (1275)'de de Tasdîkat hâşiyesini vilâyet vâsıtasiyle takdîm etmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

442 — MAHMUD HAMZA EFENDİ :

Mahmud b. Muhammed Nesîb Hamza el-Hüseyn el-Hamzâvî, meşhur bir âlimdir. (1236)'da Dimeşk'da doğmuş, orada yetişmiş ve (1305) târihinde vefât etmiştir. Ecdâdından Hamza el-Hurrânî'ye nisbet edilmektedir. Mensûb olduğu hânedân, Benî Hamza, Beytü'n-Nakîb denmekle ma'ruftur. Bu âileden müteaddid Nakîbü'l-eşrâf gelmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Mahmud Hamza Efendi, fakîh, edîb, şâir bir zâttır. İlk tahsîlini babasından görmüş, sonra Şeyh Saîd Halebî'den nahiv, fıkıh, usûl okumuş, Şeyh Abdü'r-Rahmân el-Küzberî'den hadîs, Şeyh Hâmid el-Attâr'dan tefsîr ahzetmiş, daha başka zevattan müstefîd olarak hepsinden icâzet almıştır. Yazı husûsunda garip bir meleke sâhibi idi. Bir pirinç tânesinin üçte ikisi üzerine Fâtiha-i Şerîfe'yi yazardı. Sayda maraklı idi. Silâh atmak husûsunda da mehâreti var idi.

(1260)'da Niyâbet-i Şer'iyye'de bulunmuş, Mevâlî silkine dâhil olduktan sonra İstanbul'a gelmiş. Anadolu'da dolaşmış, ba'dehu Dımeşk'a avdet eylemiştir. Şam müftüsü bulunuyordu. Hüsn-i ahlâkıyle, güzel idâ-

resiyle, ilim ve fazîletiyle herkesin mahabbetini, hürmetini kazanmıştı. Cevdet Paşa kendisinden müstefîd olmuştur.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Mahmud Hamza Efendi, kudretli bir müfessirdir. Feyzi-i Hindî'yi taklîd etmiş, onun gibi tefsir sâhasında bir bedîa vücûda getirmiş, âyât-ı celîleyi bütün noktasız harflerle tefsîr etmiştir. Bu tefsîrin ismi (درر الاسرار) dır. Bu, bir tefsir kitabı olmaktan ziyâde müellifinin edebî kudretini gösterir bir san'at ve mehâret nümûnesidir. Bâzı zevâta göre bu eser, Feyzî-i Hindî'nin « سواطع الالهام » ından daha sâde, daha külfetsiz bir tarzda yazılmıştır. Fakat bizce Sevâtıü'l-ilhâm bi'n-nisbe daha mükemmeldir, daha âlimânedir.

Hamza Efendi, bu tefsîrini İstanbul'a getirip Sultan Mecid'e ref' etmiştir. Bu eser bir cild olarak tab' edilmiştir. Bundan bir nümûne :

(وانظر كيف كان عاقبة المفسدين) [1] , (الامم الاولى مرّ عصرهم اولاً لما ما اطاعوا اوامر رسلهم هل عاد امرهم الى الهلاك و الدمار ام لا) [2]

Müellefâtı : (درر الاسرار),(الفتاوى الحمودية) iki cildtir. (الفتاوى) manzum bir cildtir. (عنوان الاسانيد) , (الاجوبة الممضاة على اسئلة الاسلامية) , (الفوائد البهية , (رسالة فى القواعد الاوقاف) , (العقيد الاسلامية) , (مسائل الاوقاف) , (الطريقة الواضحة الى البينة الراجحة) , فى القواعد الفقهية) , (ايضاح المقال فى الدرهم والمثقال) , (ترجيح البينات المسماة بالطريقة الواضحة) , (ترجمة تعلم الحال المختصر) , (تحفة الاسماع لمولد حسن الاخلاق والطباع) , (التفاوض , (تصحيح المنقول فى اسماع دعوى المرأة بكل المعجل بعد الدخول) , (تنبيه الخواص على ان الامضاء فى الحدود لا فى القصاص) , فى التناقض) , (رفع الغشاوة عن اخذ الاجرة على التلاوة) ,(رسالة فى خلل المحاضر والسجلات)

---

(1) Sûre : 7 (A'râf), âyet : 86, 103; Sûre : 27 (Neml), âyet : 14

(2) Meâli : (Bak müfsidlerin âkıbetleri nasıl oldu.) Evvelki ümmetlerin ki asırları evvelce geçmiştir, Peygamberlerinin emirlerine itâat etmeyince halleri helâk ve hasâra müncer oldu mu, yoksa olmadı mı?...

(كشف الستور عن صحة , (فتوى الخواص فى حل ما صيد بالرصاص) , (مجموعة) , (النور اللامع فى اصول الجامع) , المهايأة فى المأجور) , (ارجوزة فى علم الفراسة) . Bütün bu eserler matbû'dur.

Me'hazlar : *El-A'lâm., Mu'cemü'l-matbûât, Terâcim-i meşâhiri'ş-Şark.*

☆ ★ ★

443 — SIDDÎK HASAN BAHÂDIR HÂN :

Ebu't-Tayyîb Sıddîk Hasen b. Alî el-Hüseyn, el-Buhârî, el-Kannûcî, takdîre şâyân bir fâzıldır. Aslen Buhârâ'lıdır. (1248)'de "Kannûc"ta doğmuş, (1307) târihinde Hindistan'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sıddîk Hân, değerli bir âlimdir, ilmî, siyâsî riyâseti câmi' çalışkan bir zâttır. İlim ve ulemâ uğrunda servetini sarfetmiş âlîcenâb bir Emîrdir. Evvelâ beldesi civârındaki ekâbirden ilim ahzetmiş, sonra Dehli'ye giderek oradaki ulemâdan ve bilhassa Şeyh Sadrü'd-Dîn'den tahsilde bulunmuş, bir müddet sonra Hindistan'ın ortalarında nîm müstekıl bir İslâm hükûmetinin merkezi olan Buhûpal şehrine gitmiş, daha sonra hac farîzasını îfâ için Hicaz'a azîmet ederek Yemen'de Muhammed Şevkânî'nin bir tilmîzinden müstefîd olmuş, sekiz ay kadar da Harem-i Şerif'te ikaamet edip ba'dehu yine Buhûpal'a avdet eylemiştir. Buhûpal hâkimesiyle evlendiği cihetle "Buhûpal Meliki veya Emîri" unvânını hâiz bulunmuştu. Bu hâkime ilim ve fazîlet sâhibi bir kadın olmalıdır ki, Sıddîk Hân'ın ilmî mevkîini takdîr etmiş, onunla izdivâcı bir şeref bilmiştir.

Sıddîk Behâdır Hân, « موضوعات العلوم » tarzında te'lîf etmiş olduğu (ابجد العلوم) unvanlı büyük bir eserini, retîkası olan bu Hâkime nâmına yazmış, bu kitabın mukaddimesinde bu kadir-şinâs Hâkimeyi bir kasîdesiyle senâ etmiştir.

Ulûm ve fünûna karşı büyük bir tehâlük sâhîbi olan Sıddîk Hân, muhîtinde birçok zaman tedrîs ile, kıymetli kitaplar te'lîfiyle meşgul olmuştur. Kendisini yakından tanıyanların beyânına nazaran sür'atle okur, sür'atle yazar, sür'atle mütâlâa ve hıfzeder, münâzaradan kaçınır, bid'atla mücâdele eder bir zattır. Müceddidlerden sayılır. İbn-i Teymiyye'yi, İbn-i Kayyim Cevziyye'yi müdâfaa eder, yazdığı kitaplarda bunlardan

ilham alır, Kaazî gibi, Zemahşerî gibi dirâyet tarîkına fazla ehemmiyyet veren müfessirleri muâhazeye yeltenir, Beyzâvî gibi Cihan-şumûl bir şöhret ve iktidâr sâhibi bir müfessir hakkında : *"Medsûsât-ı akliyyenin hâmîsi, müessesât-ı nakliyyenin mâhîsidir."* demekten kendini alamaz, Henefî İmamları hakkında : *"Ehl-i re'y"* diye ta'rîz etmekten geri durmaz.

Bu gibi cür'etlerinden dolayıdır ki, müdekkik, mütefekkir bir âlim olan Ebü'l-Hasenât Abdü'l-Hay el-Leknevî'nin (ابراز الغی فی شفاء العی) ve (تذکرة الراشد لرد تبصرة الناقد) unvanlı iki eseriyle tenkid ve tezyîfine hedef olmuştur.

Sıddîk Hân birçok şeyler yazmıştır. Rivâyete nazaran müellefâtının adedi (222) dir. Bunların bir kısmı Arapça, bir kısmı Fârisî'ce, büyük bir kısmı da Ordu lisâniyle yazılmıştır. Fakat bu eserlerinde alelekser Eslâfın âsâr ve akvâlini nakılden başka büyük bir dirâyet ve tefekkür nişânesi göstermemiştir. Bununla berâber mesâîsi her veçhile takdîre şâyandır. Terceme-i hâline dâir bir kaç eser yazılmıştır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Sıddîk Bahâdır Hân, değerli bir müfessirdir.(فتح البیان فی مقاصد القرآن) unvanlı dört ciltten müteşekkil bir tefsîri vardır. Bu eserini rivâyet ve dirâyet tariklerine göre yazmış, bir hayli nâfi' ma'lûmât ile zengin bir hâle getirmiştir. İbâreleri açık ve lüzûmu derecede tavzîh ve tafsîli câmi'dir. Takdîre lâyık bir mesainin mahsûlü olan bu tefsîrin, birçok ibâreleri İbn-i Kesîr tefsîrinden, Medârik'ten ve sâireden aynen muktebes gibidir. Sâir tefsirlerden temâyüz edecek hususî evsâfı hâiz değildir. Şu kadar var ki, müellifi Selefiyye mezhebine hizmet emelinde, iddiâsında bulunduğundan bir çok sahifelerinde Eş'arî mezhebine muhâlif yazılar yazmış, Ehl-i re'y ve Ehl-i bid'at diye bâzı zevâta —haksız yere— ta'rizlerde bulunmuştur. Bunlar bir kusur ise de muhterem müellifin hüsn-i niyyetine bağışlanabilir.

Müellefâtı : (نیل المرام من تفسیر , (فتح البیان فی مقاصد القرآن) , (الموعظة الحسنة بما یخطب به فی شهور السنة),(خلاصة الکشاف) , آیات الاحکام) , (ایجد العلوم) , (الحطة فی ذکر الصحاح الستة) , (عون الباری لحل ادلة البخاری) , (الاقلید لادلة الاجتهاد والتقلید) , (الاذاعة لما کان وما یکون بین یدی الساعة) , (الانتقاد الرجیح فی شرح الاعتقاد الصحیح),(اکلیل الکرامة فی بیان مقاصد الامامة)

, (حسن الاسوة بما ثبت من الله و رسوله فى النسوة) , (البلغة فى اصول اللغة)
(خبثة الاكوان فى افتراق الامم على المذاهب , (خصول المأمول من علم الاصول)
, (رحلة الصديق الى البيت العتيق) , (ذخر المحتى من آداب المفتى) , والاديان).
, (الطريقة المثلى فى الارشاد الى ترك التقليد) , (الروضة النديه شرح الدرر البهية)
(السراج الوهاج من كشف , (ظفر اللاضى بما يجب فى القضاء على القاضى)
, (العبرة مما جاء فى الغزو ، الشهادة والهجرة) , مطالب صحيح مسلم بن حجاج)
, (غصن البان المورق بمحسنات البيان) , (العلم الحقاق من علم الاشتقاق)
(الفرع الناس , (فتح العلام بشرح بلوغ المرام) , (الغنة ببشارة اهل الجنة)
(قطف الثمر فى , (قضاء الارب فى تحقيق مسئلة النسب) , من الاصل السامى)
(لف القماط على تصحيح بعض ما استعملته العامة من المعرب , بيان عقيدة الأثر)
(لقطة العجلان مما تمس الى معرفته حاجة الانسان) , والدخيل والمولد والاغلاط)
ümem-i sâlifenin târihlerine âittir. (نزل الابرار بالعلم المأثور من الادعية
(يقظة اولى الاعتبار , (نشوة السكران من صهباء تذكار الغزلان) , و الاذكار)
. Bu eserlerin hepsi de matbû'dur. (مما ورد فى ذكر النار و اصحاب النار)

Me'hazlar : *Cilâü'l-ayneyn, El-Al'lâm, Mukaddimetü'l-neyli'l-evtâr,* ***Mu'cemü'l-matbûât.***

★ ★ ★

444 — KEŞFÎ MUSTAFA EFENDİ :

Çukadar-Zâde Hacı Keşfî Mustafa Efendi, Yozgat'lı bir âlimdir. (1308)'de İzmir'de vefat etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Keşfî Mustafa Efendi, fâzıl bir zâttır. İstanbul'da Kavala'lı Yûsuf Efendi'den icâzet ahzetmiş, İzmir'de, Tire'de kırk sene kadar neşr-i ulûm ile iştigalde bulunmuştur. Kaazî tefsîrine ta'lîkaatı, Celâl üzerine ta'lî-

kaatı ve Ahlâk-ı Adudiyye tercemesi vardır. Bu terceme (Keşfiyye) nâmiyle İzmir'de tab' edilmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

445 — RÂİF EFENDİ :

Râif Efendi, İstanbul'lu bir âlimdir. (1309)'da vefât etmiştir. Eyüb-sultan'da Ümmi Sinân dergâhında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Râif Efendi, fazîletli bir zâttır. Birtakım âsârı vardır. Ezcümle bir tefsîr-i şerifi ve Sûre-i Yûnus'a mahsus ayrıca bir tefsîri vardır. Bunlar gayri matbû'dur. Şemâil-i Şerîf tercemesiyle, Makaasıdü't-tâlibîn, Mîzânü's-sülûk, Âdâbü'l-mesâcidi ve'l-cevâmi' adındaki eserleri de matbû'dur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

446 — HACER-ZÂDE RECEB EFENDİ :

Receb Efendi, Ferecik'li fâzıl bir zâttır. (1311)'de vefât etmiştir. Üsküdar'da Karacaahmet kabristanında medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Receb Efendi, değerli bir âlimdir. İstanbul'da tahsîlini bitirmiş, dersiâm olmuştur. Sûre-i Nebe'e ve ondan sonraki sûrelere tefsir yazmıştır. İlm-i vaz'a dâir olan Risâle-i cedîde'yi de şerhetmiştir. Bunlar matbû'durlar.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

447 — SÂBİT MEHMED EFENDİ :

Sâbit Mehmed Efendi, Kayseri'li bir âlimdir, (1311)'de memleketinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sâbit Efendi, fâzıl bir zâttır. Birtakım eserleri vardır. Ezcümle : (مرآة الحامدين فى كشف اسرار المحققين) isminde bir Fâtiha-yı Şerîfe tefsîri vardır. İstanbul'da tab' edilmiştir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

448 — SIRRI PAŞA :

Sırrı Paşa, Osmanlı vüzerâsından fâzıl bir zâttır. Girid'in Kandiye kasabasında doğmuş, (1313) târihinde İstanbul'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎ VE RESMİSİ :

Sırrı Paşa, medrese tahsîlini ikmâl etmiş, kıymetli eserler vücûde getirmiş, âlim, edîb, şâir bir zattır. Mektupculukta, mutasarrıflıkta, vâlilikte bulunmuştur. Son me'mûriyyeti Diyarbekir vâliliğidir. Diyarbekir'den me'zûnen İstanbul'a avdetinden bir az sonra vefât etmiştir. Sultan Mahmud türbesi hazîresinde medfundur. Kur'ân-ı Mübîn'in bâzı sûrelerine metin bir üslûb ile Türkçe tefsir yazmıştır. Bu eserler muhtasar, müfîd birer terceme ile îzahtan ibârettir. Bu muhterem zâtın güzîde şiirleri de vardır. Şu beyti de bu cümledendir :

"O nihâl-i bâğ-ı işve sana da eder temâyül
Ana gönül ne âh edersin buna rûz-gâr derler.".

Müellefâtı : (سر قرآن) , (احسن القصص) , (سر فرقان) , (سر استوى) . Bunlar birer muhtasar tefsirdir. (شرح تنزيل) , (آراء ملل) , (نقد الكلام فى عقائد الاسلام) , عقائد ايله حاشيەلرينك ترجمەسى) , (نور الهدى لمن اهتدى) . Ekânîm-i selâsenin butlanına, eldeki İncillerin muharrefiyyetine dâirdir. (روح) ruh hakkındaki akvâli mübeyyindir. (غلطات) İbn-i Kemal'in Galatât risâlesine bâzı mevâddın ilâvesinden husûle gelmiş bir eserdir. Bunun hakkında Münif Paşa'nın muhâkemeli

bir takrîzi vardır. (طبقات المفسرين) muhtasar bir eserdir. (مكتوبات) resmî ve gayr-i resmî birtakım mektupları muhtevîdir.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

449 — MEHMED FEVZÎ EFENDİ :

Esbak Edirne müftüsü Sudûrdan el-Hac Mehmed Fevzî b. Ahmed, fâzıl bir zâttır. (1242)'de Tavas kazâ merkezi Yârângüngüme kasabasında doğmuş; Edirne'de, İstanbul'da ikaamet etmiş, (1318) târihinde İstanbul'da vefât etmiştir. Fâtih Câmi-i şerîfi hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mehmed Fevzî Efendi, çalışkan bir âlimdir. Evvelâ Hâdimî Saîd Efendi'den, sonra da Manisa müftüsü Evliyâ-Zâde Ali Rızâ Efendi'den ilim ahzetmiş, (1256) ramazanında İzmir'de ve (1257) ramazanında İskenderiyye'de tefsir okutmuş, (1257) senesinde Hicaz'a gidip (1259) senesine kadar Mekke-i Mükerreme'de mücâvir kalmış, Kâ'be-i Muazzama'da Rükn-i Yemânî karşısında Arapça tefsîr-i şerîf takrîr ve Aliyyü'l-Kaarî'nin Menâsik-i hacc'ını Türkçe tedrîs etmiş, ba'dehu Manisa'ya avdetle müteaddit ilimlerden icâzet almış, (1263)'de Edirne'ye gidip orada yirmi sene ikaametle neşr-i ulûma çalışmış, iki defa icâzet vermiş, orada üç medrese te'sîs etmiş ve bir müddet müftülüğünü de yapmış, daha sonra müftülükten isti'fâ ederek İstanbul'a gelmiş, vaktiyle bâzı niyâbetlerde de bulunmuştur. Belîğâne va'zları, duâları meşhurdur. Tefsîre ve sâir ilimlere dâir altmıştan ziyâde müellefâtı vardır. Tefsirleri bazı suver-i Celîleye âit Arapça, muhtasar ve mufassalca eserlerdir. Üç lisan üzere yazılmış bir kısım manzûmeleri de vardır.

Müellefâtı : (الجمال الديانى شرح الجلال الدوانى) akaaide âittir. (مفتاح المرام فى تعريف سيف الغلاب على مغنى الطلاب) mantıka âittir. (قدسيه قدسية) , (غريسة الطوبى شرح القصيدة العليا) , (احوال الكلمة والكلام) ,

Arapça bir na't-ı şeriftir. Kuds-i Şerif'te Mescid-i Aksâ'da Sahratu'llâh ile Kubbetü'l-Mi'râc ve Kürsî-i Süleymân aleyhi's-selâm karşısında tanzîm edilmiştir. İhtivâ ettiği kırk beyitten her biri Buhârî-i Şerif'teki kırk hadîs-i şeriften birine işâreti mutazammındır. Matlaı şudur :

« امن تشكر احسانٍ لذى كرم
غرقت فى يم انواعٍ من النعم »

Bu kasîdeye (Atiyye-i Kudsiyye) nâmiyle şerh de yazmıştır.

« قدس المثنوى » Fârisî bir manzûmedir. Her üç beyti Kur'ân-ı Mübîn'in bir sûresine işâreti mutazammındır. Şu beyitler ile başlamaktadır :

« حمد بسیار باد برای ان جناب که بکفت الحمد لله بر کتاب
یعنی ان تواب و رحمان و رحیم هادیٔ سوی صراط مستقیم
یاوری کار عموم مستعین مغفرت بخشندهٔ مستغفرین »

(قدس الفرح فى تفسير الم نشرح) 1297 senesi ramazanında Mescid-i Aksâ'da takrîr edilen Arapça derslerden müteşekkil, basma bir tefsirdir.

(قدس العرفان فى تفسير سورة النجم) Ertesi sene ramazanında yine Mescid-i Aksâ'da verilen Arapça mev'ızalardan müteşekkildir. Matbû'dur.

(تسيير الفلك فى تفسير سورة الملك) Fâtih câmi-i şerîfinde (1300) senesi ramazanında takrîr edilen dersleri hâvî Arapça bir tefsirdir.

(كنز الفرائد) ilm-i kelâmdan Kaazî Adud'un metni üzerine Arapça matbû' bir şerhtir. Ve sâire.

Me'hazlar : *(Hakîkatü'l-Hürriyye) nâmındaki eseri, Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

450 — ŞEYH MUHAMMED ABDUH :

Muhammed Abduh b. Abduh b. Hasen Hayru'llâh, cihan-şümûl bir şöhret sâhibi olan büyük bir âlimdir. (1265) târihinde Mısır'da "Müdiriyyetü'l-Bahriyye" köylerinden "Mahalle-i Nasr" veya "Aynü'ş-Şems" denilen küçük bir köyde ziraatla meşgul, orta halli bir âile arasında dünyâya gelmiş, Ezher'de yetişmiş, (1323) senesinde İskenderiyye'de vefât edip na'şı emsalsiz bir ihtifâl ile Mısır'a nakledilmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

TAHSÎLİ VE SEYAHATLARI :

Şeyh Muhammed Abduh, bidâyeten on sene kadar tahsilsiz kalmış, sonra kendi köyünde Kur'ân-ı Kerîm okuyarak iki sene içinde hâfız olmuş, (1281) târihinde Tanta beldesinde tahsîle başlamış ise de okunan derslerden zevk alamıyarak köyüne dönmüş, orada evlenerek ziraatla meşgul olmak istemiş, fakat takdîr-i İlâhî, istikbâlin bu büyük âlimini tekrar tahsil sâhasına sevketmekle yine Tanta'ya gitmek üzere yola çıkmış, bu esnâda akrabâsından "Şeyh Derviş" adında bir zattan ahlâka, tasavvufa dâir bâzı şeyler öğrenmiş, bir kısım güzel fikirler almış, ba'dehu Tanta'ya giderek Câmi-i Ahmedî'de mebâdî-i ulûmu okumuş, daha sonra (1882)'de Kahire'ye gidip meşhur "Uleyş"ten Arabî ilimler ile edebiyâta, mantığa, hikmete, fıkh-ı Mâlikî'ye dâir dersler almış, (1284) târihinde Mısır'a gelmiş olan meşhur (Cemâlü'd-Dîn-i Efganî)'nin derslerine de (1286) senesinden i'tibâren devâma başlayarak bu son üstâzından da kelâma, usûl-i fıkha, mantığa, hikmete, kadîm ve cedîd hey'ete dâir bir çok şeyler okumuştur.

Bu kudretli âlim, bir aralık da menfiyyen Suriye'ye giderek Beyrut'ta ikaamet etmiş, (1301)'de Londra'ya giderek Mısır ve Sudan mes'eleleri hakkında İngiliz ricâl-i siyâsiyesiyle görüşmüş, (1303) senesinde de Paris'e gidip orada üstâzı Cemülü'd-Dîn-i Efganî ile birlikte "Urvetü'l-Vüskaa" cerîdesini neşre çalışmış, bu cerîdenin nushaları Mısır'a ve Hind'e ithâl edilmediği için on sekiz nushadan sonra devâmında fayda görülemeyip ta'til edilmiş, ba'dehu Cemâlü'd-Dîn-i Efganî vâkı' olan da'vet üzerine İstanbul'a gelmiş, Muhammed Abduh da Tunus ve Cezâyir tarîkıyle tekrar Beyrut'a dönmüş, (1305)'de sâdır olan bir emr-i âlî ile menfâsından Mısır'a gitmesine müsâade olunmuştur. Bir aralık İstanbul'u ziyâret etmiş, bir aralık da Sudan'a gitmiş, buradan avdetinde müptelâ olduğu seretan illetinin tedâvîsi için Avrupa'ya giderken hastalığı İskenderiyye'de iştidâd etmekle orada tevakkuf etmiş ve nihâyet orada vefât etmiştir. Üstâzı Cemâlü'd-Dîn-i Efganî de bu hastalıktan vefât etmişti.

ME'MÛRİYETLERİ :

Şeyh Muhammed Abduh, Mısır'da az zaman içinde beyne'l-akrân temâyüz ederek (1294) târihinde âlimiyyet derecesini resmen ihrâz etmekle (1295) senesinde "Dârü'l-ulûm" ve "Medresetü'l-elsün" müesseselerinde edeb ve târih-i Arap müderrisi ta'yîn edilmişti. (1296)'da Mehmed Tevfîk Paşa Hidiv olunca bâzı kimselerin siâyetleri üzerine Cemâlü'd-Dîn-i Efganî'yi nefyetmek istemiş, Şeyh Abduh'un da vazîfelerine nihâyet vermiş olduğundan Cemâlü'd-Dîn Hindistan'a çıkıp gitmiş, Şeyh Abduh da köyüne giderek inzivâya çekilmişti. Bilâhare Hidiv'in ığbirârı zâil olmakla Şeyh Abduh Riyâz Paşa tarafından matbûat kalemi riyâsetine ve

Mısır'ın ilk cerîdesi olan "El-Vakaaiü'l-Mısriyye" gazetesi muharrirliğine ve sonra da tahrir hey'eti reisliğine ta'yîn edilmiş, bu cerîdenin edebî kısmını vücûde getirmişti. (1299) senesinde zuhûr eden Arâbî Paşa isyâniyle alâkadar ve Hidiv Tevfîk Paşa'nın azline dâir fetvâ vermekle müttehem görülerek Suriye'ye nefyedilmişti.

Binâenaleyh altı sene kadar Beyrut'ta ikaamet edip orada medrese-i Sultâniyye müderrisliğini îfâ ve iki câmi-i şerifte de tefsir okutmağa devâm etmiştir. Muahharen Gazî Ahmed Muhtar Paşa gibi bâzı ekâbirin şefâatlerine mebnî Hidiv Mehmed Tevfîk Paşa tarafından affedildiğinden tekrar Mısır'a dönerek evvelâ mehâkim-i ehliyye kadılığına, ba'dehu (1308)'de istînâf mahkemesi müsteşarlığına, (1317)'de Hanefî mezhebine müstenid olan Diyâr-ı Mısır müftülüğüne nasbedilmiştir. Bu esnâda Câmi-i Ezher idâre meclisi âzâlığında bulunduğu gibi Meclis-i Şûrâ'da ve Meclis-i Evkaf ile Cem'iyyet-i Umûmiyye'de, Nezâret-i Hakkaaniyye ile Müessesât-ı Hayriyye'de de a'zâ sıfatiyle bulunmuştur.

KUDRET-İ İLMİYYESİ:

Şeyh Muhammed Abduh, Mısır'ın son zamanlarda yetiştirmiş olduğu yüksek bir ilim ve irfan timsâlidir. Birçok dinî ilimler ile bi-hakkın mücehhez bulunmuştu. Zamânında Câmi-i Ezher'de tedrîs edilmeyen tabîiyyât, riyâziyyât, ve felsefe gibi bir kısım ilimleri de husûsî bir sûrette tedallüm etmişti. Hele lisâniyyâta büyük hizmetlerde bulunmuş, Mısır matbûâtında ve resmî muharrerâtındaki yanlış yazıların önüne geçmek için tedbirler almış, lûgat ile, lisânı ıslah mes'eleleriyle pek çok uğraşmıştır.

Bu zâtın fikri cevvâl, zekâsı parlak, ifâdeleri fasîh, sesi yüksek, hitâbeleri pek muntazam idi. Bi'l-bedâhe söylediği sözler, en kudretli ediplerin yazıları kadar münsecem, âhenkdar bulunuyordu. Tefsîre, kelâma, edebiyyâta, İslâm şuûnuna dâir yazdığı yazılar ise pek beliğdir; Arap lisânının metânet ve letâfetini gösterir birer âbide gibi göze çarpmaktadır. Aynı zamanda intikaali serî', hâfızası pek kuvvetli idi. Kırk yaşını mütecâviz bulunduğu bir zamanda Fransızcayı bir kaç ay içinde güzelce öğrenmiş, güzelce konuşmağa ve yazmağa başlamıştır.

Edebiyattan büyük bir zevk alır, ziyâretine gelen şâirlere manzûmelerinden bâzı parçalar okutur, nüktelerden, lâtîfelerden hoşlanırdı. Şiir ile iştihârı yoktur, fakat istediği vakit şiir de söyleyebilirdi. Hastalığı esnâsında söylediği şu beyitler bu cümledendir:

و لست ابالی ان یقال محمد ابل او اکنظت الیه المآثم

و لکن دینا قد اردت صلاحه احاذران تقضی علیه العمائم

و للناس آمال يرجون نيلها وان مت ماتت واضمحلت العزائم

فيارب ان قدرت رجعى قريبة الى عالم الارواح و انقض خاتم

فبارك على الاسلام وارزقه مرشداً رشيداً يضئ النهج والليل قائم » (1)

Mısır Müftüsü Muhammed Abduh merhûmun vefâtından birkaç saat önce ağlaya ağlaya inşâd ettiği beyitlerin rahmetli Sâbir tarafından Türkçe'ye manzum tercemesi :

"Gam etmezem denilse Muhammed sağaldımı
Yoksa yığıldı na'şına mâtem kuranları

Lâkin salâh-ı Dîn-i Mübîn'ken irâdemiz
Korkmaktayım ki yetsin amâim ziyanları

Çok arzû ki halk arayor nâiliyyetin
Hayfâ ki muzmahil edecek mevtim anları

Yâ Râb, mukadder âlem-i ervâha ric'atım
Ettinse, âhirîse hayâtın bu anları

Bir mürşid-i reşîd ile İslâm'a hayır ver
Tenvîr-i râh ede şeb-i muzlim zamanları."

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şeyh Muhammed Abduh, tefsir sâhasında bir yenilik vücûde getirmek istemiş, tilmizlerinin ifâdelerine nâzaran, âmme ve hâssanın efkârından şekki izâle için dînî hâdiseler ile târihî hâdiseler arasını tevfîka çalışmış, tefsîre müteallık beyânâtının İslâm makaasıdına intibâkını te'mîne gayret etmiştir.

Merhûm'un tefsîre âit not sûretiyle tutulan ifâdeleri, vuzûh, üslûb, belâgat i'tibâriyle hakîkaten birer şâheserdir. Zihinleri işgâl eden, zamânımızda münâkaşa mevzûu teşkîl eden mes'eleler hakkında ahlâkî, ictimâî,

---

(1) Meâli : Ben, Muhammed Abduh şifâ buldu, veya öldü de üzerine kadınlar toplanarak mâtem yapıyorlar denilmesinden aldırmam, şu kadar var ki, iyiliğini arzu ettiğim Dîn-i Mübîn aleyhine birtakım nâ ehil amâim sâhiplerinin icrâatta bulunmalarından korkmaktayım.

İnsanların birtakım emelleri vardır ki, bunlara kavuşmak ümîdinde bulunurlar. Ölünce bunlar da ölürler. Yapılması kasdedilen şeyler de göçer gider.

Artık yâ Rabbî ! Eğer benim yakında ervâh âlemine dönüp gitmemi takdîr etmiş isen, mühür çözülmüş, ömrüm hitâma ermiş ise, İslâm üzerine feyiz ve bereketini indir, ona yolunu aydınlatacak aklı başında bir rehber nasîb et kî, gece pek muzlimdir.

siyâsî bakımdan birçok fikirler, mutâlâalar serdetmiştir ki, bunlar daha evvel yazılmış olan tefsirlerde hemen hemen görülemez.

Meselâ : (1) (وشاورهم فى الامر) Nazm-ı Celîlinin tefsîri sırasında müşâverenin siyâsî bir nokta-i nazardan ehemmiyyetini îzâha çalışmış, edvâr-ı İslâmiyyeyi nazar-ı mütâlâaya almıştır.

(2) (فانكحوا ماطاب لكم من النساء) âyet-i kerîmesinin îzâhı sırasında gerek lisâniyyât i'tibâriyle ve gerek teaddüd-i zevcâtın mâhiyyeti ve hikmet-i meşrûiyyeti i'tibâriyle bir hayli mütâlâatta bulunmuştur.

(الم تر كيف) Sûre-i Celîlesinin tefsîrinde de sâir müfessirlerin kabûl etmiyecekleri veçhile bâzı te'vîlât ve tevcîhâta lüzum görmüştür.

Hey'et-i mecmûası i'tibâriyle pek beliğ ve pek nâfi' ma'lûmâtı hâvî olan bu tefsir cüzleri, zamânının ulemâsı tarafından haklı ve haksız bâzı tenkitlere hedef olmuştur. Nitekim terceme-i hâline dâir yazılmış makaalelerden bâzılarında bu cihet tasrîh edilmiştir.

HAKKINDAKİ İ'TİRÂZLAR :

Şeyh Muhammed Abduh, müteceddid, müctehid bir vaziyette bulunuyordu. Bir taraftan Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiyye gibi eski âlimleri taklîd edercesine hareket eder, bid'at saydığı şeyler ile mücâdelede bulunur, kabirleri ziyâretin, taşlar ile teberrükün, Selef'in tesâhül gösterdiği şeylere sarılmanın câiz olmadığını teşhîre çalışır, bâzı mühim mes'elelerde Cumhûr'un ictihâdına, beyânâtına muhâlif fetvâlar verirdi.

Hattâ Câmi-i Ezher ulemâsı arasında cârî olan bir âdete göre müderrislerden biri vefât edince, daha defnedilmeden hakkında "Te'bîn" nâmiyle bir âyin yapılır, fazâiline dâir kasîdeler okunur, nutuklar verilirken, merhum bunun bir bid'at olduğunu dermeyân ederek men'ine muvaffak olmuştu. Gariptir ki, vefâtında kendisine karşı bu âdeti ihyâ etmek isteyenler bulunmuştu. Fakat Ezher ulemâsından üstaz Abdu'l-Kerîm Selmân ortaya atılarak : *"Merhûm'un hayâtında men' ettiği bir âdeti vefâtında kendisine karşı nasıl yapabiliriz?"* diyerek bunun yapılmasına meydan vermemişti.

Muhterem Muhammed Abduh, bir taraftan da medreseleri ıslâha kıyâm eder, Câmi-i Ezher'de yeni programlar dâhilinde ders okunmasını te'mîne uğraşır, İslâm âleminin i'tilâsı ve sâir medreselerin terakkîsi için

---

(1) Sûre : 3 (Âli İmrân), âyet : 159

(2) Sûre : 4 (Nisâ), : âyet : 3

en evvel Câmi-i Ezher'de ıslâhat yapılmasının lüzûmunu dâimâ müdâfaada bulunurdu. Garpte gördüğü terakkiyâtı memleketinde görmek emeliyle bir hareket-i fikriyye vücûde getirmeye çalışır, dînî hakaayık ile asrın tecrübe ve müşâhedeye müstenid ilimleri arasını te'lîf ve tevfîka gayret gösterir, bu maksatla tefsîre yeni bir cereyân vermek ister, gazetelere yazılar yazar, felsefe ile meşgul olur, Fransızca bâzı eserleri tercume eder, Müslim ve gayri müslim birçok ricâl ile temasta bulunur. Garbın terakkiyâtını bir örnek olarak ileri sürer, asrî düşüncelere uygun olduğunu göstermek veya zihinlere takrîb etmek için bâzı dinî hakaayıkı yeni bir kisve ile aslından munharif görülecek bir şekilde tasvîre çalışır dururdu. Ve kendisi bir İslâm âlimi olduğu halde siyâsete karışır, bu yolda bir çok şeyler yazardı. Hattâ bunun bir netîcesi olarak nefyedilmişti. Kendisi de bu hareketinden peşîmân olmuş olmalıdır ki, "Siyâsetten artık vazgeçtiğini, siyâsetin insanı ifsâd ettiğini" söylemeğe başlamıştı.

İşte merhûmun bu gibi bâzı hareketlerini hoş görmeyenler, hakkında i'tirâzâta kalkışmış, aleyhinde bir cereyân vücûde getirmiş, hakkında sû-i zan besleyenler türemiştir.

Bu mu'teriz zatlar iki kısma ayrılabilir :

Birinci kısım, nâfi' ve gayrı nâfi' her teceddüde, her fikrî hareketa karşı muhâlif cephe alan ve kendi maddî menfaatlarını mikyâs ittihâz ederek o bakımdan düşünen zavallı kimselerdir ki, bunların i'tirâzları her veçhile ehemmiyetten sâkıttır.

İkinci kısım ise, hüsn-i niyyetle düşünen, dînî esasların velev cüz'î bir halde haleldâr olması yüzünden istihdâf edilen terakkilerin büsbütün sönüp gideceğine kaani' bulunan mütefekkir, dûr-endîş zevâttır. Bunlar merhûmun yazılarında, fikirlerinde bu gibi bâzı nakîsalar görmüş, bu yüzden haklı olarak bâzı tenkitlerde bulunmuşlardır. Bu zatlar diyorlar ki : "İslâm Dîni'nin birtakım ahkâmı vardır ki, bunlar kat'iyyen sâbit şeylerdir, bunların haklarındaki naslar, gayrı mütehavvil olan lisan kavâidine,. usûl-i fıkha göre tahlîl edilerek bunlardan maksûd olan ma'nâların nelerden ibâret olduğu kat'iyyetle teayyün etmiştir. Artık bu gibi hususlarda ictihâda imkân yoktur. Eğer beşeriyyetin nâfi' ve gayrı nâfi' ve hakîkî ihtiyaçlardan mütevellid ve gayri mütevellid her yeni hareketine tevâfukunu te'mîn için bu gibi dînî naslar ile oynanır ise, artık muayyen bir dînin mâhiyyeti, esâsâtı ortadan kalkmış olur, onun hükümlerinden eser kalmaz.

Dinî hakîkatleri zihinlere takrîb iddiâsına gelince, bunda da düşünülecek cihetler vardır. Şöyle ki, meselâ : mu'cize-i kevniyye kabîlinden olan bir hâdiseyi, herkesce kabûl edilsin diye bir hâdise-i tabîiyye gibi

göstermeğe çalışmak, hiçbir vechile tâkip edilen gayeye hizmet edemez. Çünkü hârikulâde şeylerin vücûduna bütün edyân erbâbı mu'tekiddirler. Onlara karşı bir mu'cizenin mâhiyyetini âdî bir hâdise gibi tasvîr etmek zâittir. Zâten bu mu'cizeleri Semâvî kitaplar okadar vâzıh, te'vîle gayr-i müsâid bir halde beyân etmektedir ki, bu babdaki te'vîlin hiçbir kıymeti olamaz. Hârikanın vücûduna kaail olmayanlar ise, edyâna karşı cephe almış kimseler demektir. Artık bunlara karşı hârikaların mâhiyyetini alelâde birer hâdise gibi göstermek, onların da'vâlarını tasdikten ve kabûl ettirilmesi matlub olan bir gayenin inkârı hakkındaki cereyânı takviyeden başka bir şeye yaramaz.

Hele birçok peygamberlerin ibrâz etmiş oldukları bir kısım mu'cizât-ı kevniyyeyi tasdîk edip de ulviyyet-i şân-ı enbiyâ arasında gün gibi parlıyan Hazret-i Muhammed (salla'lâhu aleyhi ve sellem)'in mu'cizelerini yalnız bir mu'cize-i kelâmiyyeden ibâret addederek sâir mu'cizât-ı kevniyyesini te'vîle, inkâra yeltenen kimseler, garip bir zihniyyetin esîri olmuş, tenâkuzdan tenâkuza düşmüş olmazlar mı?

Nusûsun musâit bulunduğu ve örf ve âdetin istilzâm eylediği hususlarda ise hareket-i fikriyye için büyük bir sâha vardır, bunu kimse inkâr edemez.

Binâenâleyh dînî esaslara mugaayir olmıyan yenilikler, lüzûmu takdirinde pek a'lâ kabûl edilebilir. Fakat bu hususta da teennî ile, mütebassırâne hareket edilmesi lâzımdır. Bir yenilik için hakîkî bir ihtiyaç var mıdır, var ise bu ne tarzda kabûl ve tatbîk edilmelidir? Bütün bunlar evvelce güzel düşünülecek şeylerdir. Bir cemâatin, bir kavmin birden hazmedemiyeceği bir neceddüt hareketi, nekaahet hâlinde bulunan bir hastaya kuvvet vermek için hazmedemiyeceği miktarda kuvvetli şeyler yedirip içirmeğe benzer ki, bu aksü'l-amelden başka bir şeye yaramaz.

O halde, İslâm âlemine hizmet emeliyle bâzı teceddütlere lüzum gören ve bu uğurda çalışmak isteyen zevât, bunların bâzı mahzurları müstelzim olabileceğini de gözönünden uzak tutmamalıdır."

LEHİNDEKİ TEZÂHÜRÂT :

Şeyh Muhammed Abduh, yüksek bir üstâz idi, yazılariyle dâimâ İslâmiyet'i müdâfaa ederdi. İslâm âleminin terakkîsi, hürriyete nâiliyyeti kendisince bir gaye idi. Bu cihetle birçok mütefekkirler, edibler kendisine pek mütevecih bulunmakta idiler. Gerek muhîtinde ve gerek Garb âleminde büyük bir meyki' sâhibi bulunuyordu. Kendisi mütefekkir, hakîm, müceddid bir âlim olmak üzere tanınmıştı. Hattâ üstâzı Cemâlü'd-Dîn-i Efganî bile sâir tilmizlerine ve muhiblerine hitâben bu zâtı kasd ederek :

"Ben kitap te'lif etmeksizin dünyâdan çıkıp gidiyorum. Fakat size, bütün kitaplardan iğnâ edecek bir eser bıraktım." demiştir.

Merhûmun senâsı hakkında birçok kasîdeler, makaaleler yazılmış, vefâtı üzerine Arap, Türk, İran, Hind, Avrupa, Afrika, Amerika gazeteleri pek büyük teessürler izhâr etmiştir. Bu hususfaki yazılar, ciltlerle kitap teşkil ediyor. Başka bir İslâm âlimi hakkında vefât eder etmez, Müslim ve gayr-i müslim birçok kimseler tarafından bu kadar senâkârâne şeyler yazıldığı görülmemiş gibidir.

Cambridge Medrese-i külliyesi Arabî ve Fârisî müderrisi müsteşriklerden meşhur "Mr. Brown" bu büyük âlimin vefâtı üzerine yazdığı bir tâziyetnâmesinde diyor ki : *"Ben müddet-i ömrümde birçok beldeler, insanlar gördüm. Fakat bu merhûmun bir mislini ne Şarkta, ne de Garbde görmedim. Kasem ederim ki, âlemde vahîd idi, verâ' ve takvâda vahîd idi. İşlerin; dışlarına, içlerine ıtıla' husûsunda vahîd idi. Fesâhât ve belâgatta vahîd idi. Âlim, âmil, muhsîn, müteverri', Allah yolunda mücâhid. ilme muhîb, fukarâ ve mesâkine me'vâ idi."*

Menâr gazetesi sâhibi Muhammed Reşid Rızâ, merhûmun âsâr ve ahbârını ve hakkındaki mersiyeleri câmi' (تاريخ الاستاذ الامام) unvanlı üç citlik bir eser vücûde getirmiştir, iki cildi matbû'dur.

Müellefâtı : Merhum Şeyh Muhammed Abduh, ilmî, idârî ve siyâsî vazifelerle çokca iştigâl ettiği ve birtakım hasımlariyle de uğraşıp durduğu için birçok te'lîfât vücûda getirmeğe müsâit vakit bulamamıştır. Maamâfih şöyle bir kısım kıymetli eserleri de vardır :

(تفسير شريف) Bakare, Âl-i İmrân, En-Nisâ' sûrelerine âit olup imlâ tarîkıyle vucûde getirilmiştir. (تفسير جزء عمّ) , (تفسير جزء تبارك) , (رسالة التوحيد) , (شرح نهج البلاغة) , (رسائل) , (مقالات) , (الرد على الدهرين ترجمهسى) Aslı, Cemâlü'd-Dîn-i Efganî'nin Fârisîce eseridir, (مدافعه نامه) Fransa Hariciye Nâzırı "Hanotaux" nın İslâmiyet aleyhine olan sözlerini red için yazılmıştır. Bunu merhûm şâir Âkif Bey Türkçe'ye çevirmişti.

Me'hazlar : *El-Menâr, Risâletü'l-vâridât, El-A'lâm, El-Vasît fi'l-edebi'l-Arabî ve târîhihî, Târîhü'l-üstâz el-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh.*

★ ★ ★

451 — ALÎ YEKTÂ EFENDİ :

Alî Yekta Efendi İstanbullu bir zattır. (1327)'de vefât etmiştir. Eyüpsultan'da Kırkmerdivenlerde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Yektâ Efendi, ilmiyyeden fâzıl bir müelliftir. Bir kısım âsârı vardır. (مرقاته تعليقات) , (سورهٔ بلد تفسيری) , (سورهٔ رحمن تفسيری) , (حلبی حاشيهسی) , (شروط صلاة حاشيهسی) bu cümledendir. Son üç eseri matbû'dur.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

☆ ☆ ☆

452 — MANASTIRLI İSMÂİL HAKKI EFENDİ :

İsmâil Hakkı Efendi, Manastır'da Sancaktar-Zâde denilen bir âileye mensuptur. (1330) târihinde İstanbul'da füc'eten vefât etmiştir. Fâtih câmi-i şerîfi hazîresinde medfundur. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İsmâil Hakkı Efendi, belîğ, natûk bir âlim idi. Tahsîlini kısmen memleketinde görmüş, sonra İstanbul'a gelip meşhur İstanbul'lu Şevket Efendi'den ders okuyarak icâzet almıştır. İstanbul kürsü şeyhlerinden bulunuyordu. Meşrûtiyeti müteâkip A'yân Azâlığı'na ta'yîn edildi, Dârü'l-Fünûn İlâhiyat şûbesinde de tefsir müderrisi idi. Ayasofya kürsüsünde yapmış olduğu va'zların bir kısmiyle bâzı makaaleleri Sırât-ı Müstakîm cerîdesinde münderiçtir.

Müellefâtı : (فاتحه شريفه تفسيری) Sırât-ı Müstakîm Cerîdesi'nde münderiçtir. (شرح صدر بفضائل ليلة القدر) Sûre-i Kadr'in Türkçe, muhtasar ve matbû' bir tefsîridir. (مواعظ) bâzı va'zlarından müteşekkil matbû' bir eserdir. (مواثد الانعام) , (تلخيص الكلام) bunlar akaaide müteallik, matbû' iki muhtasar eserdir. (رسالهٔ حميديه ترجمهسی) matbû'dur.

(حق و حقیقت) , (مواهب الرحمن فی مناقب الامام ابی حنیفة النعمان) Dr. Dozy'ye matbû' bir reddiyedir. Ve sâire.

Me'haz : *Osmanlı müellifleri.*

★ ★ ★

453 — ET-TAFEYYİŞ :

Muhammed b. Yûsuf b. İsâ el-Adevî el-Cezâirî, İbâziyye mezhebine sâlik bir âlimdir. (1236)'da Cezâir'de Vâdî-i Mîzâb'dan (يسجن) denilen beldede doğmuş ve (1332) târihinde orada vefât etmiştir. Lakâbı olan "Et-Tafeyyiş" ta'bîri, Berberî lisânında üç kelimeden müteşekkil bir terkîb-i mezcîdir ki : *"Tut, gel, ye"* ma'nâlarını ifâde eder.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Et-Tafeyyiş, tefsirde, fıkıhta, edebiyatta büyük kudret sâhibi bir âlim idi. Memleketinin siyâsî işlerinde de büyük bir vatan-perverlik göstermiştir. Üç yüzden ziyâde te'lîfâtı bulunduğu mervîdir.

Müellefâtı : (تيسير التفسير) matbû' yedi ciltlir. (همیان الزاد الی داد المیعاد) tefsîre dâir, matbû' ondört ciltlik bir eserdir. (داعی العمل الی یوم الأمل) yazma, nâ-tamâm bir tefsirdir. (وفاء الضمانه بأداء الأمانه) hadîse âit, matbû' bir eserdir. (شرح الدعائم) fıkha dâir iki cildi matbû' bir eserdir. (شرح النیل و شفاء العلیل فی الهبة و الوصایا) İbâziyye fıkhına dâir büyük bir eserdir. (جامع الشمل فی حدیث خیر الرسل) matbû'dur. (مختصر الوضع و الحاشیه) fıkha ve usûle dâir matbû' bir eserdir. Sâir âsârı ve eş'ârı da vardır.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

454 — CEMÂLÜ'D-DÎN EL-KAASIMÎ :

Cemâlü'd-Dîn b. Muhammed Saîd b. Kaasım el-Hallâk, ulemâdan bir zâttır. Hazret-i Hüseyn'in sülâlesindendir. (1283)'de Dımeşk'ta doğmuş, (1332) târihinde Dımeşk'ta vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Cemâlü'd-Dîn, dînî ve edebî ilimlerde yüksek bir mevkı' sâhibidir. Asrında Şâm'ın İmâmı idi. İ'tikadca Selefiyye'den idi. Taklîde kaail olmazdı. Bir müddet hükûmet tarafından Suriye havâlisinde nâsa ta'lîm ve tedrîs ile meşgul olmuştur. Bilâhare Mısır'a gitmiş, Medîne-i Münevvere'yi ziyâret etmiş, avdet edince, bâzı kimseler tarafından "yeni bir mezheb" te'sîs etmekle ittihâm olunmuştu. Buna : "Mezheb-i Cemâlî" deniliyordu. (1313)'de hükûmet tarafından tevkîf edilmiş ise de kendisine isnâd edilen töhmeti reddetmekle sebîli tahliye edilmiş ve Dımeşk vâlisi tarafından özür dilenmiştir. Bu hâdiseden sonra hânesine kapanarak tasnîfât ile ve havas ve avâma tefsîr ve sâir ulûm-ı Şer'iyye tedrîsi ile iştigal etmiştir.

Müellefâtı : (محاسن التأويل) tefsîre dâir on iki cilttir. (موعظة المؤمنين) İhyâü'l-ulûm'un bir hülâsasıdır. (نقد النصايح الكافية على تعديل معاوية) Muhammed b. **Akîl'in** (كتاب النصائح الكافية عن تولى معاوية) adındaki eserine reddiyedir. (فتاوى مهمة فى الشريعة الاسلامية) inde'l-hâce mezâhib-i erbaadan hangi birine göre hüküm verilebileceğine dâir Osmanlı Şeyhü'l-İslâmları tarafından verilmiş olan fetvâlara müteallıktır. **Muhammed Abduh** ile berâber kaleme almıştır. (الاجوبة المرضية) , (اوامر مهمة , (الاسراء و المعراج) , (ارشاد الخلق الى العمل بخبر البرق) (تنبيه الطالب الى معرفة , (الاوراد المأثورة) , فى اصلاح القضاء الشرعى) , (دلائل التوحيد) , (جوامع الآداب فى اخلاق الانجاب) , الفرض و الواجب) (مذاهب الاعراب و فلاسفة , (المسح على الجوربين) , (الفتوى فى الاسلام) (النفحة الرحمانية شرح , (شرح الميدانية فى التجويد) , الاسلام فى الجن) , (حياة البخارى) , (شذرة من السيرة المحمدية) , متن الميدانية و ذيل الشرح) (خطب) , (تعطير المشام فى مآثر دمشق الشام) , (تاريخ الجهمية والمعتزلة)

(اصلاح المساجد من البدع والعوائد),(شرف الاسباط),(الشاى والقهوة والدخان), (الطائر الميمون فى حل لغز الكنز لمدفون) tefsirden başka bütün bu kitaplar matbû'dur.

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

455 — MÛSÂ KÂZIM EFENDİ :

Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım b. İbrâhîm, ulemâdan bir zâttır. (1275) târihinde Erzurum vilâyetine tâbi' (Tortum) kasabasında doğmuş, (1337) târihinde Edirne'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

İLMİ VE RESMİ MEVKİİ :

Mûsâ Kâzım Efendi, muktedir bir âlimdi, ilk tahsîlini memleketinde yapmış, daha genç iken birâderinin mutavattın bulunduğu Balıkesir'e giderek orada Selâhü'd-Dîn Alî eş-Şuûrî Efendi'den ve sâir bâzı ulemâdan şerh-i akaaide kadar ders okumuş, ba'dehu İstanbul'a gelerek evvelâ Kazasker Eşref Efendi'nin dersine devâm etmiş, onu müteâkıp da İstanbul'lu Hoca Hâfız Şâkir Efendi'nin, şerh-i akaaidin sıfat bahsinden i'tibâren dersine devâm ederek ondan (1306)'da icâzet almıştır. Bu tarihte ruûs imtihânını kazanarak tedrîse başlamış, bilâhare kendisi de icâzet vermiye muvaffak olmuştur.

Medresetü'l-Kuzât, Medresetü'l-Vâizîn, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Sultânî ve Dârü'l-Muâllimîn gibi ilim müesseselerinde dürer, mecelle, akaaid müderrisliğinde bulunmuştu. Ahmed Mithat merhûma tefsîr, Muallim Nâcî merhûma da usûl-i fıkıhtan Mir'at okutmuştur. (1325)'de Bâb-ı Meşîhat Tetkîk-i Müellefât Meclisi Baş Kitâbeti'ne ve aynı senede mezkûr Meclis Âzâlığı'na ta'yîn edilmişti. İ'lân-ı meşrûtiyyeti müteâkıp Maârif Nezâreti'nde teşekkül eden Meclis-i Kebîr-i İlmî Âzâlığı'na ve Hey'et-i A'yâ'nın teşekkülü esnâsında Meclis-i A'yân Âzâlığı'na ta'yîn edilmiştir. (1328) târihinde de Meşîhat-i İslâmiyye'yi ihrâz edip (1330)'da infisâli vuku' bulmuştur. Bu makaamı tekrâr ihrâz etmiş ise de az sonra yine ayrılmıştır.

Bu kıymetdar âlim, hayâtını yalnız ilme hasredip de siyâsete pek dalmamış olsaydı ilim sahasında daha büyük muvaffakiyetler ibrâz edebilirdi.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Mûsâ Kâzım Efendi, bir müddet tefsir ile meşgul olmuştur. Hattâ kendisinin takrîr ve Ahmed Mithat Efendi merhûmun zabt ve tesbît etmiş olduğu Türkçe, selîs ibâreli bir tefsirden bahsolunmaktadır ki, Sûre-i En'âm'a kadar bulunuyormuş, bu eser ikmâl edilmeksizin nâ-tamam kalmış. Biz bunu görmedik, fakat i'lân-ı meşrûtiyetten sonra Bakare Sûre-i Celîlesinin bir kısmına kadar yazıp neşretmiş olduğu Türkçe bir tefsîri vardır ki, bu hadd-i zâtında güzel yazılmış, faydalı bir eserdir. Bu eserde evvelâ âyetlerin mealleri icmâlen yazılmış, ba'dehu kelimât-ı Kur'âniyye, başka Türkçe tefsirlerde görülmiyecek derecede bir i'râb ve kavâid tahlîline tâbi' tutulmuş, bâzı faydalı îzahlar, muhâkemeler, münâkaşalar yapılmış, arasıra bâzı tasavvufî mutâlâalar dercedilmiş, sonra da bir kaç âyet-i kerîmenin meâli bir fezleke hâlinde oldukça mufassal olarak tekrar yazılmıştır.

Herkes için pek de faydalı görülmiyecek olan bu tefsîr-i şerîf, ikmâl edilmiş olsa idi, nev'-i şahsına munhasır, güzîde bir eser meydana gelmiş olurdu.

Müellefâtı : (صفوت البيان فى تفسير القرآن) nâ-tamamdır. (اخلاص وحدت وجود رسالەسى ترجمەسى) , (واردات ترجمەسى) , شريف تفسيرى) Muhammed Cemâlü'd-Dîn Nûrî'nin (950)de te'lîf etmiş olduğu Arapça risâlenin Türkçe tercemesidir. (تهافت فلاسفه ترجمەسى) kısmen matbû'dur. (مقالات) bir hayli mevzû'lara âit yazılarından müteşekkildir, matbû'dur.

Me'haz : *İlmiyye salnâmesi.*

★ ★ ★

456 — TÂHİR EL-CEZÂİRÎ :

Şeyh Tâhir b. Alî Sâlih es-Sem'ûnî el-Cezâirî, kudretli bir âlimdir. Aslen Cezâirli olan bu zât (1268)'de Dımeşk'da dünyâya gelmiş, (1338)'de yine Dımeşk'ta vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Şeyh Tâhir, mütefennin, müdekkık, behhâs bir zâttır. Dımeşk'da yüksek bir tahsîl görerek Şark lisanlarının ekserîsine vâkıf bulunmuştur. (1268) târihinde Dımeşk'ta mekâtip müfettişi bulunuyordu. Orada "Dârü'l-Kütübi'z-Zâhire" yi vücûde getirmiş, Kudüs'te "Mektebe-i Hâlidiyye"

yi te'sîs etmiştir. "El-Mecmau'l-İlmi'l-Arabî" âzâsından idi. (1325) senesinde Kahire'ye gitmiş, (1338)'de Dımeşk'a avdet ederek üç ay sonra âhirete irtihâl etmiştir.

Yazma, nefîs kitaplara çok meraklı idi. Kendisinin de bir çok eserleri vardır. Ezcümle muttali' olduğu, mutâlâa ettiği birçok matbû', yazma, nâdîde kitaplara dâir ma'lûmâtı hâvî (Tezkire) leri vardır ki bunlar, eserlerinin en mühimmi sayılmaktadır. Terceme-i hâline dâir, Dımışk'lı Şeyh Saîd el-Bâlî tarafından (تنوير البصائر بسيرة الشيخ طاهر) başlıklı bir eser yazılmıştır.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) yazma, büyük bir eserdir. (الجواهر , (شرح خطب ابن نباتة) , (الحكم المنثورة) , الكلامية فى العقائد الاسلامية) (توجيه النظر الى اصول الاثر) lûgata dâirdir, (شرح خطبة الكافى) hadîs ıstılahlarına âittir. (التقريب لاصول , (التمرين على البيان والتبيين) (اتمام الانس فى عروض , (تدريب اللسان على تجريد البيان) , التقريب) (ارشاد الالبا الى طريق , (تمهيد العروض الى فن العروض) , الفرس) (تسهيل المجاز الى فن المعمى , (بديع التلخيص و تلخيص البديع) , تعليم الفـ باء) , (جدول الحروف العربية القديمة والحديثة والهندية واليونانية الخ) , والالغاز) , (دائرة فى معرفة الاوقات و الايام) , (حدائق الافكار فى رقائق الاشعار) nahve dâir bir kasîdedir. (عمدة المغرب وعدة المعرب) , (رسائل فى علم الخط) (مدخل الطلاب tabîiyyattandır, (الفوائد الجسام فى معرفة خواص الاجسام) (منية الاذكياء فى قصص الانبياء) , (مدر الراحة لاخذ المساحة) , الى علم الحساب) Türkçe'den terceme edilmiştir. (ميزان الافكار شرح معيار الاشعار) aruz ile kaafiyelere dâirdir. Bütün bu eserler matbû'dur.

Me'hazlar : *El-A'lâm. Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

457 — ABDÜ'L-AZÎZ ÇÂVİŞ :

Mısır'da yetişmiş bir âlimdir. (1345) târihinde vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Abdü'l-Azîz Çâviş, değerli bir ilim sâhibi idi. Seciyeli, mütefekkir, kalemi kuvvetli bir muharrir bulunuyordu. İ'lân-ı meşrûtiyyeti müteâkıp İstanbul'a gelmiş, bâzı câmi'lerde tefsîr takrîr etmiş, inkılâbı müteâkıp Ankara'da, Şer'iyye Vekâletinde Te'lîf İşleri A'zâlığı'nda bulunmuş, bir müddet sonra da Mısır'a avdet edeı k orada bâzı ilmî cerîdelere yazı yazmakla meşgul olmuştur.

(1) (تلك امة قد خلت) Âyet-i Celîlesine kadar yazmış olduğu bir tefsir vardır ki, bunu (Esrârü'l-Kur'ân) unvânı ile İstanbul'da Hilâl matbaasında tab' ettirmiştir. Bundan başka (آثار الحمر) ve (Anglikan Kilisesine cevap) nâmiyle iki Arabça eseri vardır ki, bunları şâir Âkif Bey Türkçe'ye terceme etmişti. (غنية المؤدبين فى الطرق الحديثة للتربية والتعليم) adında bir eseri daha vardır ki, Mısır'da (1321) târihinde tab' edilmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Abdü'l-Azîz Çâviş, bu tefsîrini içtimâî maksatları istihdâf etmek üzere kaleme almıştır. Bu tefsîrin (144) sahife teşkîl eden mukaddimesinde mühim ve kıymetli mütâlâalar vardır. Usûl-ı tefsîr mebhasleri için zengin bir me'haz teşkîl etmektedir. Bu mukaddimede âyetlerin tenâsübüne, Kur'ân-ı Kerîm'den fıtrî garezin ne olduğuna, Kur'ân ile içtimâî siyâsete, Kur'ân ile kesb ve amele, Kur'ân'ın her zaman ve mekâna ve her ümmete sâlih ve kâfî olduğuna, Kur'ân-ı Kerîm'in tekâlif ve makaasıdına, Kur'ân ile Sünen-i İlâhiyyeye ve sâireye dâir bir hayli nâfi' ma'lûmât vardır.

Bu tefsirde âyetlerin îzâhı husûsunda ince lâfzî tahlîlât yoktur. Her âyet-i Celîlenin istihdâf ettiği ma'nâ güzelce tevzîh edilmiş, o âlî ma'nâ mufassal bir makaale şekline konulmuştur.

Bu tefsîrin, Müslümanları uyandırmak maksadiyle yazılmış pek müessir, heyecanlı sahifeleri vardır ki, hakîkaten okunup düşünülmeğe lâyıktır. Eğer bu tefsîr-i şerîf, itmâm edilmiş olsaydı güzel bir eser vücûde gelmiş olurdu.

---

(1)* Sûre : 2 (Bakare), âyet : 134, 141

Maahâzâ muhterem Abdü'l-Azîz Çâviş, bâzı sahifelerde fazla bir cür'et göstererek kendi re'yine göre tefsîre, ve müfessirlerin eslâfını tahtıeye kıyâm etmiş, bu kadîm müfessirlere bilâ-istisnâ haksız yere hücumda bulunmuş, gûyâ bir müfessirin beyaz dediğine, diğer müfessir, "hayır sen doğru söylemedin, o siyahtır." dediğini anlatmak istemiştir. Fakat böyle bir iddiâ umûm müfessirlere nazaran doğru görülemez, âdetâ kendisine büyük bir kıymet vermek maksadiyle sâir müfessirlerin kıymetini tenkîse çalışmış, yevmî cerîdelerdeki tenkidkâr bir lisân ile yazılmış makaaleler gibi sözler ile tefsîrinin mukaddimesini kısmen işgal etmiştir.

Bu münekkid zât, son zamanlarda gayri müslimlerin, husûsiyle misyonerlerin İslâm Dîni'ne, îmân ehline musallat olduklarını gördüğünden bunlara karşı Müslümanların âciz, müdâfaaya gayri câzim bulunmalarını müfessirlerin hesâbına bir seyyie olmak üzere kaydetmek istiyor ki, bu da tamâmen doğru bir fikir değildir. Bu kusur, bütün Müslümanlara râci'dir, bunun sebebini başka şeylerde aramak lâzımdır.

Bugünkü cereyanlara tekaabül edecek müdafaa vâsıtalarını, tarzlarını tamâmen eski âsâr içinde aramak muvâfık olamaz. Vaktiyle İslâm ordularında bulunmuş kahraman mücâhitleri, bugünkü günde mevcûd olan tayyârelerden, diritnotlardan, makinalı tüfeklerden mahrum bulunmuş olduklarından dolayı tahtıeye kimsenin hakkı olamıyacağı gibi, eski âlimleri de şimdiki efkâra karşı lâzım gelen müdâfaâtı yapmamış olmakla ittihâm etmek doğru görülemez. Bugünkü efkâra karşı lâzım gelen müdâfaaları yapmak, hazırlamak ise, bugünkü âlimlerin zimmetine terettüp eden bir vazîfedir. Bugünkü yazılan tefsirlerde bu bakımdan bir husûsiyet bulunması ictimâî ve fikrî tahavvüllerin bir netîcesidir. Eğer o tezyif edilmek istenilen muhterem müfessirîn-i sâlife, bugünkü asırda yaşamış olsa idiler, ihtimâl ki, muhterem Abdü'l-Azîz Çâviş'ten daha rengîn bir kalem kullanır, ictimâî dertlerimize daha müessir devâlar bulur, tavsıye ederlerdi.

Me'haz : *Mu'cemü'l-matbûât.*

★ ★ ★

458 — ŞEYH REŞÎD RIZÂ :

Seyyid Muhammed Reşîd Rızâ, meşhûr ve muktedir âlimlerden, muharrirlerden bir zâttır. Trablus-Şam civârında "Kalemûn" beldesinde doğmuş, yetişmiş, sonra Mısır'a intikal edip (1354) târihinde Kahire'de vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

HAYÂT-I İLMİYYESİ :

Şeyh Reşîd Rızâ, mütefekkir, çalışkan, edîb, şâir bir âlimdir. Kendisinin ifâdesine nazaran : Trablus'ta iken daha ilim ile iştigale başlamadan vakitlerini ibâdete hasrederek tasavvufa temâyül etmiş, biraz tahsîl gördükten sonra da havf ve terhîb cihetini, recâ ve tergîb cihetine takdîm ederek ve vechile îrâdettiği mev'ızalariyle halkı tenvîre çalışmak istemiştir. Fakat bir aralık "Cerîdetü'l-Vuska" nın birkaç nushasını elde etmekle bunlardaki yazıların te'sîri altında kalmış, hayâtında yeni bir devre açılmış, Müslümanların içtimâî şuûniyle zihnen meşgul olmaya başlamıştır.

Reşîd Efendi, Cerîdetü'l-Vüska'nın müessislerinden Cemâlü'd-Dîn-i Efganî ile görüşmek istemiş ise de buna muvaffak olamayıp kendisiyle yalnız mektuplaşmış, nihâyet Mısır'a giderek bu cerîdenin diğer müessisi olan Şeyh Muhammed Abduh'a intisâb etmiş, (1315) târihinden i'tibâren Menar Cerîdesini neşre başlamış, birtakım kadîm müellefâtın ve bilhassa "İncil-i Bernaba" nın tab' ve neşrine çalışmış, Mısır'da "Medresetü'd-da've ve'l-irşâdü'l-külliyye" nâzırı ve cemiyyetinin vekîli bulunmuştur.

Bu azimkâr zât kemâlâtına meclûb olduğu Şeyh Muhammed Abduh'un takrîr ettiği "Celâleyn" tefsîrini ta'kîb ederek elde ettiği notları "El-Menâr" cerîdesinde neşr etmiş, bu kıymetli üstâzının vefâtından sonra da ondan iktibâs etmiş olduğu ma'lûmâtı toplayarak kendi nâmına (تفسير القرآن العظيم = تفسير المنار) unvâniyle bir tefsîr neşrine çalışmıştır. Bu tefsîrin, Sûre-i Yûsuf'un bir kısmına kadar olan mıktârı on iki cilt olmak üzere müellifi tarafından tab' edilmiş, mütebâki mıktârı kalmıştır. On ikinci cildin tab'ı (1354) senesine musâdiftir.

Reşîd Rızâ merhûm, kendisini Selefîlerden sayar, onların Sıfât-ı İlâhiyye hakkındaki akîdelerini tercîh eder ve derdi ki : *"İmam Eş'arî de İbâne'sinden anlaşılacağı vechile son zamanlarında Selef mesleğine sülûk ederek İmâm Ahmed b. Hanbel'e ittibâ' eylemiştir."*

Reşîd Rızâ merhum, İslâm âleminin teâlîsine, esâretten halâsına hizmet etmek emeliyle birtakım yazılar yazmış, bir aralık ta Vehhâbîler lehine bâzı makaleler neşretmiş, kendisinin lehine ve aleyhine de birçok yazılar, takdirler, ve tenkıdler intişâra başlamıştır. Vehhâbîlikle ittihâm olunduğundan şikâyet ederek diyor ki : *"Bâzı mes'eleleri müdâfaa edenlere hemen (Vehhâbî) ismi veriliyor. Bu isim, muvahhid ma'nâsına da olsa buna adâvet gösteriliyor."*

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şeyh Reşîd Rızâ, tefsîr sâhasında büyük bir teceddüd göstermiştir. Açık, belîğ bir ibâre ile yazılmış olan tefsîrinin mukaddimesindeki uzun bir mutâlâanâmesinden anlaşıldığına nazaran bu zâta göre : "Tefsîrden en büyük gaye, İslâm Milletinin dünyevî, uhrevî hususlarda intibâhını te'mîn, Müslümanların kuvvet ve şükûhuna, izzet ve hâkimiyyetine bâis olan esbâbı irâe etmekten ibârettir.

Kur'ân-ı Hakîm'in hakîkatı ilimden, nurdan, hüdâ ve rahmetten, mev'ıza ve ibretten, huşû' ve hudûu ta'limden, âlemde muttarid olan Sünen-i İlâhiyyeyi beyandan ve sâireden ibâret bulunmaktadır.

Bu hakîkatları anlamaya kalplerini teyciih etmeyen kimseler, Kur'ân'ın nüzûlündeki hikmeti idrâk etmiş olamazlar. Binâenaleyh müfessirlerce en büyük vazîfe, Kur'ân-ı Mübîn'in bu hakîkatlarını göstermek, bu sâyede İslâm ictimâî hey'etinin maddî ve ma'nevî i'tilâsını te'mîne çalışmaktır. Halbuki birçok müfessirler, bu ciheti lâyıkıyle nazara almamışlardır. Bunların bir kısmı, kaari'lerini i'râb mebâhîsiyle, maânî nükteleriyle, beyân-ı ıstılahlariyle oyalandırmıştır. Bir kısmı da okuyucularını mütekellimlerin cedelleriyle, usulcülerin tahriçleriyle, mukallid fakîhlerin iştibâhiyle, mutasavvıfların te'villeriyle meşgul etmiştir. Bir kısım müfessirler de tefsirlerini birçok rivâyetlerle, bu rivâyetlere karışmış olan hurâfât-ı İsrâiliyye ile doldurmuştur. Diğer bir kısmı da tefsirlerinde riyâzî, tabîî ilimlere, zamanlarında revaç bulmuş olan Yunan hey'et-i felekiyyesine âit mes'elelere büyük bir yer vermiştir. Daha bir kısmı da bu usûlü taklîd ederek tefsîrlerini asr-ı hâzırda pek ziyâde inkişâf etmiş olan ulûm ve fünûna müteallık meseleler ile doldurmaya çalışmış, meselâ : Bir âyet-i Celîledeki semâ, arz, veya nebât lâfzı vesîlesiyle felekiyyâta, arazıyyâta, nebâtâta ve sâireye dâir sahifelerce ma'lûmat vermişlerdir. Bütün bunlar, Kur'ân-ı Mübîn'in nüzûlündeki hikmeti teşrihden uzak düşmüşlerdir. Filhakîka bu saydığımız mevzu'lara dâir tefsîrlerde ma'lûmat verilmesi de bâzan zarûrî bulunur, bu müsellemdir, fakat bunların tefsîrde asıl bir gaye imiş gibi uzun uzadıya yazılması tenzildeki hikmeti te'mîn edemez."

İşte bu vechile mütâlâa serdeden Üstâz, Kur'ân'ın gayesine muvâfık olmak üzere bir tefsîr yazılmasına şiddetli ihtiyaç bulunduğunu nazara alarak kendi tefsîrini —Şeyh Muhammed Abduh'dan mülhem ve muktebes olarak— yazmağa başlamıştır.

Bu zâtın tefsîrinde başlıca şu mevzu'lar göze çarpmaktadır :

1 — Sûrelerin evvelinde veya âhırında o sûrelerdeki âyât-ı Celîlenin ihtivâ ettiği ahkâm, usûl ve kavâid hakkında güzelce hülâsalar yapılarak bunlar birer levha hâlinde mütâlâa edenlerin nazarları önüne konulmuş-

tur. Meselâ : Bakare Sûresinden "33" kaaide istihrâc edilerek bu Sûre-i Celîlenin pek ulvî olan muhteviyâtı göz önünde kemâliyle tecellî ettirilmiştir.

2 — Fâtiha Sûresi hakkında Şeyh Muhammed Abduh'un takrirleri esas ittihâz edilerek mufassalca bir tefsir yazılmış, bu Sûre-i Şerîfenin belâgatına dâir bir Hıristiyan muharririnin sözleri cerh edilerek kendisine âlimâne cevaplar verilmiş, ve Fâtiha-yı Şerîfenin zübde-i Kur'ân olduğu pek güzelce gösterilmiştir.

3 — Son zamanlarda bâzı zihinleri işgal eden birtakım mümkirâne mütâlâalara karşı pek vâkıfâne cevaplar verilmektedir. Meselâ : Hazret-i İsâ'nın ölüleri ihyâ etmesine, Ashâb-ı Kehf'in hayâtına akılları eremiyen kimselere, Hindistan'da bâzı fakirlerin yerler altında aylarca medfûn olarak kaldıklarını, sonra da ber-hayât olarak meydana çıktıkları —zihne takrîb için— bir nümûne olarak gösterilmekte, ve bu hususta bir hayli mufassal mütâlâalar serdedilmektedir.

4 — Hindistan'da son zamanlarda zuhûr eden "Ahmediyye" mezhebinin butlanı, kendilerini Sôfiyyeden addeden birtakım mudıllerin Kur'ân âyetlerini yanlış tefsîr etmeleri, ve hecâ harflerinin adetlerinden ma'nâlar çıkaranların, meselâ : [1] (لا تأتيكم الا بغتة) Nazm-ı Celîlindeki (بغتة) lâfzının harflerine nazaran Kıyâmetin (1407)'de vuku' bulacağına kaail olanların deccallerden, muharriflerden oldukları beyân olunmaktadır.

5 — Müslümanların hâzır haldeki şuûnu tetkik edilerek İslâmiyetin her vechile terakkîye sâhib olduğu, bugünkü Müslümanların terakkîden mahrûmiyyetleri ise Kur'ân'ın teâlîmine riâyet etmemelerinden neş'et ettiği gösterilmiştir.

6 — Kâinattaki Sünen-i İlâhiyye îzâh edilerek Müslümanlara kendilerini eski mecd ve şükûhlarına kavuşturacak olan yollar gösterilmiş, Müslümanların haklarındaki yabancı milletlerin nazarları, sû-i emelleri teşrîh edilmiştir.

7 — Bu tefsirde İslâm şuûnu, ferd i'tibâriyle değil, cemâat i'tibâriyle nazara alınarak umûmunun salâḥı için ta'kîbi iktizâ eden yollar gösterilmiş, meselâ : [2] (والعاقبة للمتقين) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde her hangi bir cemâatın müttakîlerden sayılacağı birtakım içtimâî, siyâsî mütâlâalarla tasrîh edilmiştir.

---

(1) Sûre : 7 (A'râf), âyet : 187

(2) Sûre : 28 (Kasas), âyet : 83

8 — Bu tefsîrin birinci cildinde Kur'ân-ı Mübîn'in vücûh-ı i'câzına; dördüncü cildinde teaddüd-i zevcât mes'elesine ve bu müessese lehinde bâzı müsteşrıkların mütâlâalarına; beşinci cildinde usûl-i fıkıh mesâilinden icmâa, cemâata, kıyâsa; dokuzuncu cildinde rü'yetu'llâh ile kelâm mes'elelerine, Resûl-i Ekrem (aleyhi's-salâtü ve's-selâm) hakkındaki beşâir ile Bernaba İncili'ne, Kur'ân-ı Azîm'in tercemesine, eşrât-ı sâat ile Mehdî'ye dâir pek mufassal, mühim beyânât vardır.

9 — Bu tefsirde Mefâtîhu'l-gayb'dan Keşşaf'tan, Beyzâvî'den, Ebu's-Suûd ile Âlûsî tefsirlerinden bâzı şeyler nakledilmekte, İbn-i Kayyim'den de bâzı şeyler nakledilerek kendisine büyük bir merbûtiyyet gösterilmektedir. Maahâzâ bâzan da İbn-i Kayyime muhâlif mütâlâalar dermeyân edilmektedir. Ezcümle Bedir esirleri mes'elesinde İbn-i Kayyim, Hazret-i Sıddîk'ın re'yinin râcih olduğunu (زاد المعاد) serlevhalı eserinde isbâta çalıştığı halde Şeyh Rızâ, bu tefsîrinin onuncu cildinde Hazret-i Fârûk'un re'yindeki rüchânı müdâfaaya çalışmıştır.

10 — Şeyh Rızâ merhûmun tefsîre ve sâir dînî mevzu'lara dâir bir kısım yazılarında mu'cizât-ı keyniyyeye kaail olmadığını işrâb eden bâzı tevcihleri vardır ki, bunlar ulemâdan bâzı zevâtın ve bilhassa esbak Şeyhü'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin (El-kavlü'l-fasl) unvanlı eserinde tenkitlerini celbetmiştir.

Meselâ, Seyyid Rıza : [1] (اقترب الساعة وانشق القمر) âyet-i Celîlesini (قربت الساعة و ظهر الحق) diye te'vîl etmiş, buna delîl olarak ta (انشق الصبح ، شق الصبح) ta'birlerinin (طلع الصبح) ma'nâsına olduğunu dermeyân etmiştir. Buna cevâben deniliyor ki : Kamer'in inşikaakını, subhun veya fecrin inşikaakına kıyâs etmek doğru olamaz. (انشق الصبح ، انشق الفجر) ta'birleri (طلع الصبح ، طلع الفجر) ma'nâsında müsta'mel ise de (انشق القمر ، انشقت الشمس) ta'birleri (طلع القمر ، طلعت الشمس) ma'nâsında kullanılmış değildir. Çünkü Kamer'in veya Şems'in tulûu zamânında inşikaakı gayri ma'kuldür. Fecr ile subhun inde't-tulû' inşikaakı ise bilâkis ma'kuldür. Nitekim (تنفس الصبح) denilir. Fakat (تنفس القمر) veya (تنفست الشمس) denilmez.

---

(1) Sûre : 54 (Kamer), âyet : 1

Velhâsıl (تفسير المنار) hey'et-i umûmiyyesi i'tibâriyle müstesnâ bir kıymeti hâizdir, tamâmının tab' ve neşri arzu olunur. Müellifinin ifâdesine nazaran bu tefsir, sahîh-i me'sûr ile sarîh-i ma'kul arasını câmi'dir. Bu, Selefî, eserî, medenî, asrî, irşâdî, içtimâî, siyâsî bir tefsirdir. Bu tefsîr, İslâm hüccetlerini ikaame, İslâm'ın enâmı ıslah husûsundaki siyâsetini beyân, içtimâiyyât hakkındaki İlâhî Sünnetleri tasrîh için yazılmıştır.

Me'hazlar : *Mecelletü'l-Ezher, El-Kavlü'l-fasl, Mu'cemü'l-matbûât.*

☆ ★ ★

459 — TANTÂVÎ CEVHERÎ :

Şeyh Tantâvî Cevherî, mütefekkir bir âlimdir. (1287)'de doğmuş, (1359)'da vefât etmiştir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Tantâvî Cevherî, fâzıl, kâtip, şâir, hakîm bir zâttır. Kahire'de Dârü'l-ulûm medresesi müderrislerinden idi. Feylesofâne yazılariyle, ulûm ve fünûna müteallık makaaleleriyle, İslâm âleminin intibâhına hâdim eserleriyle Mısır'da iştihâr etmiştir. Tefsîre dâir de kıymetli yazıları vardır. Tantâvî merhûm, yalnız Şark'ta değil, Garp'ta da tanınmış, şöhret kazanmış bir sîmâdır. Avrupa'lı meşhur muharrir (Baron كرادیغو) (Müfekkirü'l-İslâm) unvâniyle yazmış olduğu bir eserin dördüncü cildinde diyor ki : *"Mısır'da üç müfekkir vardır. Bunlar Rifâa Bey ile Şeyh Muhammed Abduh ve Üstâz Tantâvî Cevherî'dir"*. Bu zâtın üslûbu bedî'dir, bî-nazîrdir, El-Cevâhir adındaki tefsîri İslâm gençleri için yeni bir ruhtur.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Tantâvî Cevherî, (جواهر التفسير) serlevhasiyle müteaddit ciltlerden müteşekkil bir tefsîr yazmış ve bunu tab' ve neşre muvaffak olmuştur. Bu tefsîrinde âyât-ı Kur'âniyyeyi evvelâ muhtasar denilecek bir tarzda îzâh etmiş, sonra bâzı elfâz-ı Kur'âniyye münâsebetiyle tefsîre müteallık olmayan mevzu'lar hakkında bir haylı ma'lûmât vermiştir. Meselâ : Cünûd-ı İlâhiyyeyi beyân vesîlesiyle mikroplara dâir sahifelerce yazı yazmış, bunların resimlerini kitabına bir levha hâlinde dercetmiştir. Meâdine, nebâtâta, hayvânâta, ecrâm-ı semâviyyeye, târih-i ümeme dâir de birçok nâfi' ma'lûmât vermiştir. Zü'l-Karneyn'in seddine, ye'cûc ve me'cûce dâir de başka yerde görülmiyen bir tarzda îzâhatta bulunmuştur.

Bu zât, ictimâî, tabiî, târihî, siyâsî ilimlere vâkıf, feylesof-meşreb olduğundan âyât-ı Celîlenin tefsîri sadedinde bu ilimlere dâir mes'elelerden uzun uzadıya bahsetmeyi iltizâm eylemiştir. Birçok âyetler münâsebetiyle verdiği ma'lûmât, bir tefsîr ve te'vil mâhiyetinde olmaktan ziyâde istidrâd kabîlinden birer makaale, birer mütâlâa-nâme hâlindedir.

Velhâsıl tefsîr sahasında hiç kimsenin ta'kîb etmediği bir tarîkı ihtiyâr etmiş, kaari'lerini şuûn-ı keyniyyeden, ilmî hakîkatlerden ve sâireden haberdar etmek istemiştir.

Bu tefsîre dâir Menâr cerîdesinin otuzuncu cildinde Muhammed Reşîd Rızâ'nın bir tenkîdi, Tantâvî'nin de buna bir cevâbı vardır.

Muhammed Rızâ'ya göre bu tefsir kitâbına, hakaayık-ı tefsir husûsunda i'timad edilemez. Bu kitapta tefsîre dâir sâir mütedâvil tefsirlerden nakledilmiş muhtasar beyânât vardır. Mütebâkîsi tefsir ile alâkası olmayıp hadd-i zâtında nâfi' olan birtakım ilmî beyânattan ibârettir. Maahâzâ bunların bir çoğu en münâsip olan yerlerde yazılmayıp gelişigüzel yazılagelmiştir. Meselâ : Nahil, Ankebut sûrelerinin tefsîri sırasında yazılması lâzım gelen bir kısım ma'lûmât, Fâtiha tefsîri sırasında yazılmıştır. Bir de bu eserdeki hadîsler, eserler herhangi bir kitaptan olursa olsun nakledilmiş, asıl hadîs eimmesinin kitapları iltizâm edilmemiştir. Bu cihetle bunda mevzû', zaîf, vâhî denilen şeyler de münderic bulunmuştur.

Hâsılı muharririnin asıl gayesi Allâhu Teâlâ'nın halk husûsundaki acâip sun'unu hatırlatarak Müslümanları, siyâsetin, izzet ve kuvvetin istinadgâhı olan ilimleri tahsîle teşvik etmekten ibârettir. Tantâvî merhûma gelince, bu zât da mesleğini şu vechile bildirmektedir. Bu tefsir kitabında her Sûre-i Celîbenin âyetleri kısımlara ayrılmış, her kısımdaki âyetler kâfî derecede mülâhhasen tefsîr edilmiş, ahkâma dâir olan mahdut âyetler mufassalan îzah olunmuş, tefsîr-i me'sûr ciheti de beyân olunup fırak-ı dâllenin akvâli ve memkut olan cedel ciheti ümmet-i merhûmenin vaktini zâyi' edeceği cihetle terk edilmiş, muhtelif akvâlin beyinleri bi-kaderi't-tâka te'lîf olunmuştur. İ'rab cihetine gelince, zamânımızda ukalâ-yı Müslimînin zevkına muvâfık olup beyânına hâcet görülen kısımdan mâadâsı zikredilmemiştir.

Bu vechile her kısmın tefsîri yazıldıktan sonra bunların işâret etmekte oldukları sâdık hakaayık-ı ilmiyye bildirilmiş, ümmet-i İslâmiyyenin terakkî etmesi için hurâfâtın nasıl tekzîb edileceği beyân olunmuştur.

Müellefatı : (جواهر التفسير) On iki ciltir. (التاج المرصع بجواهر القرآن , (جواهر العلوم) , (ميزان الجواهر فى عجائب هذا الكون الباهر) , والعلوم) (السر العجيب فى حكمة تعداد ازواج النبى , (سوانح الجوهرى) , (جواهر التقوى)

(نظام العالم والامم او الحكمة الاسلامية العليا) , (النظام و الاسلام) , عليه السلام)
, (ابن الانسان) , (اصل العالم) , (الارواح) , (جمال العالم)
(الحكمة و الحكماء) , (الزهرة) Âlem ile ümemin nizâmına dâirdir.
, (مذاكرات فى ادبيات اللغة العربية) , (الفرائد الجوهرية فى الطرف النحوية)
(نهضة الامة وحياتها) . Bütün bu eserler matbû'dur. Cevâhirü't-tefsir'den alınarak Fâtiha Sûre-i Celîlesi tefsîri ayrıca tab' edilmiş, bunda Tantâvî'nin tefsirdeki mesleğine dâir ma'lûmat verilmiş, ve hakkında Avrupa muharrirlerinin bâzı yazıları dercedilmiştir.

Me'hazlar : *Mu'cemü'l-matbûât, El-Menâr,* Cilt 30, sahife 624, *Fâtiha tefsîri zeyli.*

★ ★ ★

460 — ELMALI'LI MEHMED HAMDİ EFENDİ :

Mehmed Hamdi Efendi, Nu'mân b. Mehmed nâmında ulemâdan bir zâtın oğludur. (1295) târihinde Elmalı'da doğmuş, (1358) 1942 târihinde İstanbul'da vefât edip Erenköy'ünde Sahrâ-yı Cedit denilen mevki'de babasının kabri ittisâline defnedilmiştir. (Mağfûrun-leh) ta'bîri vefâtı târihini göstermektedir. *Rahmetu'llâhi aleyh.*

Ecdadı (Yazır) denilen bir köyde mutavattın, eski bir Türk kabîlesine mensuptur. Bu cihetle soyadı (Yazır) idi.

ÜSTAZLARI VE İLMÎ, RESMÎ HİZMETLERİ :

Hamdi Efendi, Elmalı'da ibtidâî ve rüşdî tahsîlini gördükten sonra medreseye intisâb etmiş, daha pek genç iken İstanbul'a gelip Küçük Ayasofya medresesinde ikaamet ederek câmi-i şerîf derslerini ta'kîbe başlamıştır. Babasından, müderris Sofu İbrâhim Efendi'den ve daha bâzı zatlardan ilim tahsîl etmiş olduğu gibi, asıl müdevven, müretteb câmi' derslerini de Kayseri'li müderris büyük Hamdi Efendi'den okuyarak ondan İstanbul'da icâzet almıştır.

Üstâzı ile kendisinin isimleri müttehid olduğundan aralarında temyîze medâr olmak için üstâzına "Büyük Hamdi Efendi", kendisine de : "Küçük Hamdi Efendi" denilegelmiştir.

Küçük Hamdi Efendi, bidâyeten Meşîhat-ı İslâmiye'de Mektûbî Kalemi'ne me'mûr olmuş, ruûs imtihânında ehliyyetini ibrâz ederek uhdesine ders-i âmlık vazîfesi tevdi' olunmuştur.

Meşrûtiyetin i'lânı üzerine memleketi nâmma meb'us intihab edilmiş, Kanûn-ı Esâsî'nin ta'dîli hakkında kaleme aldığı mazbata vesilesiyle de ilmî, siyâsî kudretini ibrâza muvaffak olmuştur.

Bu yüksek âlim, aynı zamanda Bâyezid ve Şehzâde câmi-i şerîfinde talebesine ders okuttuğu gibi Medresetü'l-Kuzat'ta da Dürer müderrisliğini îfâ etmekte bulunuyordu. Bilâhare meb'usluktan ayrılmış, Medresetü'l-Vâizîn'de usûl-i fıkıh, Medrese-i Süleymâniye'de de mantık müderrisliğini îfâ etmiş, bir aralık da Mekteb-i Mülkiyye'de ahkâmü'l-evkaf muallimliğinde bulunmuştur.

Şer'î mahkemelerin adliyeye rabtı üzerine Bâb-ı Meşîhat'ta te'sîs edilen "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye" A'zâlığı'nda ve Reis vekâletinde bulunmuş, Harb-i Umûmîyi müteâkip ısrâr ile vuku' bulan teklîf üzerine Evkaf Nâzırlığını ve daha sonra A'yân A'zâlığını deruhte etmiştir. Muahharen bu resmî makamlardan infisâli vuku' bulmakla uzlete çekilmiş, bütün bütün ilmî mütâlâalara, te'lîfât ile iştigaale dalmıştır.

Bu kıymetli âlim, meb'us ve nâzır olmak sûretiyle bir müddet siyâsî hayâtâ atılmış ise de hiçbir vakit siyâsî cereyanlara kapılarak ilim sâhasından uzaklaşmamıştır. Hattâ inkılâbı müteâkıp Ankara'ya celb ile yapılan muhâkeme netîcesinde kendisinin siyâsî şâibelerden berî, nezîh bir sîmâ-i ilm ü irfân olduğu tebârüz etmiş, ve az sonra kendisine Kur'ân-ı Azîm'in tefsîrini yazmak gibi en büyük, en mübeccel ilmî bir vazîfe tahmîl edilmiştir.

İLMÎ VE EDEBÎ KUDRETİ :

Mehmed Hamdi Efendi, bir zekâ nümûnesi idi. Pek sevimli çehresinde parlayan fazîlet âsârı, daha sabâvetinde iken kendisinin mümtaz bir âlim olacağına delâlet etmekte idi.

Fi'l-hakîka istikbâlin büyük bir âlimi olacak olan bu gençte tecellî eden büyük bir isti'dât, arkadaşlarının da, üstâzlarının da nazarlarını kendisine celbetmekten hâlî kalmamıştı. Her gün ilim sâhasında mühim bir kaabiliyyet, bir terakkî gösteriyordu.

Hilkaten pek sabîh olan bu yüksek sîmâ, daha pek genç iken Kur'ân-ı Kerîm'i tamâmen hıfzederek kuvvetli hâfızlar arasına karışmıştı. Güzel bir sadâ ile tilâvet ettiği Kur'ân âyetleri dinleyenlerin ruhlarını lâtîf duygular içinde bırakırdı. Hele husûsî bir cemâata hatm ile kıldırdığı terâvih namazları, cemâatının kalplerini rûhânî neşvelere gark eder dururdu.

Bu pek sevimli zâtın yazısı da pek güzel idi. Yazdığı levhalar, hele teberrük için kaleme aldığı müteaddit hilyeler pek nefîs, pek bedî' bir tarzda bulunuyordu. Bu yazılar, şüphe yok ki kendisinin hat muallimi olan Hacı Ârif ve Sâmî Efendilerin de takdirlerini celbetmeğe lâyıktı.

Mehmed Hamdi Efendi, ayni zamanda bir şâir idi. Bir hayli Türkçe manzûmeleri bulunduğu gibi bâzı Arapça manzûmeleri de mevcuttur. Üstâzı merhûm Büyük Hamdi Efendi hakkında yazmış olduğu Arapça mersiyye bu cümledendir.

"Mâzî hayâl, manzar-ı âtî henüz adem
Hâl oynatır şuûrumu, bilmem nedir bu dem
Bir ân imiş meâli kitâb-ı vücûdumun
Ömrüm, şu gam-küsârım olan satır-ı mürtesem."

beyitlerini ihtivâ eden bir tercî-i bendi, vaktiyle Âhenk gazetesinde (birçok tertip hatâlariyle berâber) neşredilmişti.

Hamdi Efendi merhum, hâiz olduğu ilim ve felsefenin te'sîri altında vücûde getirilmiş bir hayli rengin, hakîmâne şiir parçalarına mâlik idi. Fakat asıl ta'kîb ettiği ilim ve felsefe tarîkı, kendisinin şiir ile muntazam sûrette iştigaaline mâni' olduğundan şiir vâdîsinde büyük bir mümtâziyet ihrâzına muvaffak olamamıştır.

Bu pek kıymetli âlim, kendisinin asıl kudret-i ilmiyyesini tefsîr, kelâm, usûl, fıkıh, felsefe sâhalarında ibrâza muvaffak olmuştur. (Hak Dîni, Kur'ân Dili) unvâniyle yazmış olduğu muazzam tefsir hakkında ileride biraz tafsîlât vereceğiz.

Bu büyük mütefekkirin ilm-i kelâmdaki, felsefedeki kudreti ise "Sebîlü'r-Reşâd" cerîde-i ilmiyyesiyle neşredilmiş olan (İlhâd ne büyük cehâlettir) ser-levhalı makaaleleri ve sâir mütercem ve gayr-ı mütercem eserleri pek güzel göstermektedir.

Hele fıkıh ilminde büyük bir mütehassıs idi, bu mühim ilmi senelerce Medresetü'l-Kuzat'ta tedrîs etmiş, İslâm hukukunun vus'atini, teâlîsini, insânî ve ictimâî kıymetini büyük bir selâhiyetle tavzîha çalışmış, Medresetü'l-Kuzat'tan muktedir hâkimlerin yetişmesine mühim hizmetlerde bulunmuştu. Hattâ İslâm hukukıyle Garp hukuku arasında mukaayeseler yapabilmek, İslâm hukuku'nun vüs'at ve tefevvukunu tebârüz ettirebilmek için Fransızca'yı da az bir müddet içinde kâfî derecede öğrenmiş, bu sûretle Garp hukukunu da mütâlâaya, tetkîke koyulmuştu. Bu hususta ki mesâîsini, (مذاهب و مطالب) ser-levhalı mütercem eserinin mukaddimesinde şu vechile anlatmaktadır :

Sinîn-i adîde ûlûm-ı muhtelife-i İslâmiyye ve bilhassa on beş sene kadar bir müddet fıkh-ı şerîf tedrîsiyle tevaggul etmiş ve bu sırada Garbın esâsât-ı hukukıyyesini tanımak ve Şerîat-ı İslâmiyyenin kıymet-i insâniyye ve ictimâiyyesiyle hukuk-ı Garbın mukaayese-i ilmiyye ve mukaa-

bele-i medeniyyesine dâir bir fikir edinebilmek için Fransız lisânından da biraz bir şey bellemiş idim. Bu vâdî-i hukuku da dolaşan mesâî-i âcizânem hukuk-ı esâsiyyeden felsefe-yi umûmiyyeye bir nazar imâle etmek ihtiyâcını gösterdi."

Mehmed Hamdi Efendi, rûhunda bütün ilimlere, fenlere karşı büyük bir tehâlük ve isti'dâdın mevcûdiyyetini gördüğü cihetle, iştigaalini, yalnız dînî ve felsefî ilimlere hasretmemiş, belki riyâziyâta, tabîiyâta, kimyâya, ictimâiyyâta ve sâireye müteallık ilimler ile de epeyce meşgul olmuştur.

Hâsılı merhum; bi-hakkın âlim, mütefennin, mütefekkir bir zât idi. Son zamanlarda bakımsızlık yüzünden ufûle yüz tutmuş olan medreselerin beşeriyyet muhîtine ilim ve irfan ziyâlarını neşr için en son olarak yetiştirmiş olduğu pek feyizli âlimlerden biri bulunuyordu. Merhûmun vücûdu, bu kadîm ilim müesseselerinin mâzîde ne büyük âlimler, mütefekkirler yetiştirmiş olduğunu isbât edecek mâhiyettedir. Kendisi eslâfın bir hayrü'l-halefi idi, hayfâki kendisine de başkalarının halef olabilmesi pek şüpheli bulunmaktadır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ:

Mehmed Hamdi Efendi merhum, târîh-i vefâtı i'tibâriyle müfessirlerin on dördüncü tabakasına dâhildir. Tefsir târihi, kendisi için tetkik ve takdîre şâyân bir sahîfe tahsîs etmiş bulunmaktadır.

Türk âlimleri, ötedenberi Kur'ân-ı Mübîn'in tefsîri husûsunda pek meşkûr hizmetlerde bulunmuşlardır. Fakat yazmış oldukları tefsirlerin en büyük, en mühim kısmı Arapçadır. Hamdi Efendi merhum ise tefsîrini Türkçe olarak yazmış, bu cihetle daha büyük müşkilâtı ıktihâma muvaffak olmuştur. Hele âyât-ı celîlenin meallerini de ayrıca yazmış olması, bu müşkilâtın derecesini bir kat daha artırmıştır. Çünkü Arapça tefsir yazan zâtlar, diğer tefsirlerden, menba'lardan terceme zahmetine katlanmaksızın istedikleri kadar iktibaslarda bulunabilirler. Bununla berâber ayrıca bir meâl yazmak mecbûriyetinden de vâreste bulunurlar. Türkçe olarak yazılacak bir tefsirde ise vaziyet başkadır. Bâhusûs belâgatın i'câz mertebesinde bulunan Kur'ân-ı Hakîm'in âyetlerini —aslındaki cezâlet ve ulviyyeti mümkün mertebe gösterebilmek şartiyle— Türkçe'ye çevirmek tahmîn edilecek derecelerden daha güçtür. Bu bâbda hakkıyle muvaffakıyyete nâil olmuş bir zât gösterilemez. Maahâzâ i'tirâf etmelidir ki, Hamdi Efendi merhum, bu bâbta nisbeten en ziyâde muvaffak olmuş, ma'nâyı lâfza fedâ etmeksizin tercemede sâdeliği, vuzûhu kâfî derecede muhâfaza edebilmiştir.

Merhum; pek munsıf, hakîkatı i'tiraftan zevk alır bir âlim olduğu cihetle yapacağı tercemelerin her vechile mükemmel olacağını aslâ iddiâ

etmemiştir. Bilâkis Kur'ân-ı Kerîm'in ne aynen ne de tanzîr sûretiyle terceme edilemiyeceğini ve terceme denilen şeylerin nihâyet birer mealdan ibâret olup bunlara hiçbir vakit Kur'ân hükmü verilemiyeceğini tefsîrinin mukaddimesinde müdellel bir sûrette îzâha çalışmıştır. Hakîkat da bundan başka değildir.

Merhûm'un yazmış olduğu tefsir kitabının münderecâtı pek kısa bir tarzda tahlîl edilecek olursa, ilk önce şu hususlar tebârüz eder :

1 — Bu tefsîrin mukaddimesi, kıymetli mutâlâaları, ilmî tetkikleri câmi'dir. Pek mütefekkirâne, munsifâne bir tarzda yazılmış olan bu mukaddimede Kur'ân-ı Kerîm'in bedîî ehemmiyetine, nâ-mütenâhî iltimââtına işâret olunmuş, tercemelerin mâhiyeti, tefsir ile te'vîlin farkı gösterilmiştir.

2 — Bu tefsir kitabında Fâtiha-i Şerîfe Sûresiyle Bakare Sûre-i Celîlesinin tefsirleri pek mufassal yazılmış, bununla Türkçe mükemmel bir tefsir nümûnesi vücûde getirilmek gayesi istihdaf olunmuştur. Maamâfih bu eserin son ciltlerindeki sûrelerin tefsirleri de oldukça mufassal bir sûrette yazılmıştır. Diğer sûrelerde ise kısmen âyetlerin mealleri yazılmakla, kısmen de bu meâllere ilâveten bâzı âyetlerin tefsîrine işâret edilmekle iktifâ edilmiştir.

3 — Bu tefsir kitabında âyetlerin tefsirleri güzel bir sâdelik içinde mühim bir tahlîle tâbi' tutulmuş, tefsir husûsunda en kuvvetli tevcihler kabûl edilmiş, âyetlerin esbâb-ı nüzûlü yazılmış, bunların arasındaki münâsebet ve insicam pek mükemmel bir tarzda gösterilmiştir. Bâzı kırâet vecihlerine de işâret olunmuştur. En ziyâde mürâcaat edilen tefsir kitapları ise Fahr-i Râzî, İbn-i Atiyye, Ebû Hayyân, Kaazî Beyzâvî, Ebu's-Suûd tefsirleridir.

4 — Âyât-ı Celîlenin ihtivâ ettiği hakîkatlerden mülhem olan müfessir, bu kitabında ilmî, edebî, ictimâî, felsefî birçok mes'eleleri nazara almış, bâhusûs hukuka, ilm-i hey'ete, ilm-i tekvîne dâir pek nâfi' şeyler yazmış, muazzam eserini bir hayli ma'lûmât ile zengin bir hâle getirmeğe çalışmıştır.

5 — Bu kıymetli tefsir kitabında İslâm şuûnu da hakkıyle nazara alınmış, Müslümanların hâli ve istikbâli düşünülmüş, Müslümanlara fazîlet ve terakkî yolları gösterilmiş, yabancı milletlerin Müslümanlık hakkındaki düşüncelerine işâret olunmuştur. Bâhusûs İslâm rûhundaki şehâmet ve hâkimiyyet duygularını söndürmek için birtakım müsteşrikler tarafından cihat gibi, hâkimiyyet ve istiklâl gibi mühim İslâmî mes'eleler hakkında —zâhiren İslâm lehine, hakîkatta ise İslâm aleyhine olmak üzere— dermeyân edilegelen ve bu cihetle bâzı İslâm muharrirlerini galata

düşürmüş olan bâzı mütâlâalar da pek mütefekkirâne bir tarzda tahlîl ve tavzîh edilmiştir. Bununla beraber Frenk müellifleri tarafından Müslümanlığa dâir yanlış veya tahrif yollu yazıldığı görülen bir kısım mevzu'lara âit de müdâfaalı notlar vücûde getirilmiştir.

6 — Bu tefsir kitabında bâzı mühim mevzu'lara dâir verilen ma'lûmat ve dermeyân edilen mütâlâalar biraz uzunca düşmüş bu cihetle kitabın sâir kısımlarında görülen sâdedik bir dereceye kadar ihlâl edilmiş gibi görülmekte ise de bu, alelekser mevzu'ların ehemmiyetinden, ilmî mâhiyetlerinden neş'et etmiştir.

Maahâzâ —evvelce de arzedildiği üzere— bu tefsir kitabının bâzı ciltlerinde tafsîlât iltizâm edildiği halde diğer bâzı ciltlerinde pek az ma'lûmat verilmekle iktifâ edilmiştir. Eğer tefsîrin umûm muhteveyâtı daha muntazam bir taksîme tâbi' tutularak bu kıymetli kitabın münderecâtı birer münâsebetle ciltler arasında tevzî' edilmiş olsaydı mütâlâaları daha kolaylıkla, daha neşve ile te'mîn edilmiş olurdu. Bu ciheti bilâhare muhterem müfessir de faydalı görmekte bulunmuştu. Ancak şunu da nazara almalıdır ki, bu büyük tefsîrin bir kısmının bir yandan yazılması, bir yandan da hemen tab' edilmesi pek kudretli müfessir için daha ziyâde tetkiklere, tertiplerde bulunmaya müsait bir vakit bırakmamıştı.

Şunu da ilâve edelim ki, merhum müfessir, bu güzîde eserini yazarken son senelerinde ağır bir kalp hastalığı içinde kıvranıp duruyordu. Kendisini her ziyâret ettikçe, tefsîrini ikmâle muvaffak olamıyacağı endişesini izhâr ediyordu. Âcizleri de bu muhterem üstâzın ömür ve âfiyetine duâlar ederek hüsnüniyyetle başlamış olduğu bu hayırlı eseri ikmâle muvaffak olacağına dâir olan kanâatimi kendisine arz ediyordum. Ne kadar şükrâna şâyândır ki, bu mübârek eseri ikmâle muvaffak oldu, intişârını müşâhede etti. Doğrusu bu eser, Türkçe'de nazîri bulunmıyan pek kıymetli bir tefsirdir, bizim için bir ilim ve irfan hazînesi sayılmağa her veçhile lâyıktır.

AHLÂKI, SECİYESİ, HAREKET-İ FİKRİYYESİ :

Mehmed Hamdi Efendi merhum; halûk, mütevâzi', kıymet-şinâs idi. Hiçbir kimsenin ilmî kıymetini tenkîse kalkışmazdı, hiçbir kimsenin meşkûr mesâîsini takdîrden çekinmezdi. Eğer müteceddid, mütefekkir görülenlerden bâzı zevat hakkında tenkîdimsi bir mütâlâada bulunmuş ise bu da mücerred hâiz olduğu ilmî salâhiyetin kendisine tahmîl ettiği bir vecîbeyi îfâ gayretinden ileri gelmiştir.

Binâenaleyh merhûmun mağrur bir şahsiyet olduğunu iddiâ etmek asla doğru olamaz. O hiçbir vakit asrın mütefekkirlerine, selîm düşünceli âlimlerine bir istihfaf nazariyle bakmış değildir. Bu munsif âlim, İslâm

rûhuna mugayir olmıyan herhangi bir fikir hamlesine karşı münkirâne bir vaziyet almamıştır. Fakat kendilerini asrî zihniyetle, müstakil bir görüşle mücehhez sanan birtakım kimselerin teceddüd nâmına yaptıkları fikir hareketlerini, İslâmın mâhiyetine münâfî gördüğü halde alkışlıyamazdı. Maahâzâ bunlara karşı da bir düşman kesilmiş değildi. Belki bunların fikirlerindeki dalâlete acınır dururdu.

Mehmed Hamdi Efendi, son senelerinde münzeviyâne bir halde yaşıyordu. Fakat bu inzivâ, kendisinin alâkasını hayat âleminden kesmiş değildi, o inzivâ âleminde de bütün İslâm şuûnunu tâkip ederdi. İslâm muhîtine, İslâm esasları dâhilinde nezîh bir fikir aşılamak gayretinde bulunurdu.

Hamdi Efendi merhum, "eskiye bağlı idi. Bütün İslâm mes'elelerini asrın idrâkine söyletmedi. Dînî düşünüşü ihyâ edemedi" diyenler bulunabilir. Fakat iyice düşünülürse bu sözlerin büyük bir kıymeti, bir ma'nâsı görülemez. Hangi âlim, hangi mütefekkir vardır ki, eski ile ilgisini büsbütün kesmiş bulunsun. Artık böyle bir kimsenin o eskiye âit ilim veya din müesseseleriyle ne münâsebeti kalabilir ki, onların nâmına söz söylemeğe hakkı bulunsun.

Maamâfih eski şeyler bütün bâtıl şeyler midir ki, onlardan alâkayı kesmek bir meziyet olsun?.

Ya "İslâm mes'elelerini asrın idrâkine söyletmedi" sözünün ma'nâsı ne olabilir?. Asrın kabûl edebilmesi için İslâm mes'elelerine başka bir mâhiyet mi vermeli! İslâm nâmına başka bir hüviyet mi meydana çıkarmalı!. Dînî mes'elelerin sâbit olan mâhiyetleri, asrın idrâki bahânesiyle tağyîr edilemez, belki bu mes'eleler, asrın tefhim ve müdâfaa usulleri dâiresinde tahrîr ve telkin edilir. İşte Hamdi Efendi de bu veçhile hareket etmiştir.

Velhâsıl Hamdi Efendi merhum, mütevekkil, müteverri', metin seciyeli, kanâatinde musır bir zât idi. Derin düşüncelerden, tetkiklerden zevk alırdı. Kendisinin kıymetli bir âlim, hakîkî bir mütefekkir olduğu herkesce müsellemdir: Bu cihetle herkes, kendisini sever, kendisini takdîr ederdi. Merhum da bu mahabbetlere, bu takdirlere cidden lâyık idi, onun ulvî nazarları dâima İslâmiyetin i'tilâsına mün'atıf idi, o dâimâ İslâm şuûnunu düşünür, dâimâ İslâm cemiyetlerinin yükselmesi esbâbını mülâhaza ederdi.

Merhum Hamdi Efendi, kendisine mütefekkir, müteceddid dedirtmek için sun'î, gayr-i samîmî hareketlerde bulunanlardan hoşlanmazdı. İslâm milleti için her veçhile saâdetli netîceler verecek esbâbı araştırırdı, Müslümanları İslâmiyetin ulvî mâhiyetinden bi-hakkın haberdâr etmeğe çalışırdı. İslâmın hüviyeti, hâziyyeti tamâmen mahfuz kalmak şartiyle Müs-

lümanlar arasında bir teceddüdün vücûda gelmesi lüzûmunu pek hakîmâne bir halde îzah ve müdâfaa ederdi.

Müellefâtı : Merhum Hamdi Efendi'nin bir kısım müellefâtı matbû' ise de bir kısmı da gayr-i matbû'dur. Bunların başlıcaları şunlardır :

(Hak Dîni-Kur'ân Dili) yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz sekiz cilden müteşekkil, büyük bir tefsir kitabıdır. Fihristi de ayrıca bir cild teşkîl etmektedir. Bu eser, Diyânet İşleri Reisliği bütçesinden verilen tahsîsat ile on iki sene içinde yazılmış, (1935 - 1939) seneleri zarfında Ebü'z-Ziyâ Matbaasında onbin takım olarak tab' edilmiş, ikibin takımı müellifine verilip mütebâkîsi meccânen tevzî' olunmuştur.

(تحليلى تاريخ فلسفه = مطالب و مذاهب) Fransız feylesoflarından "Paul Janet" ile "Gabriel Seay" ın birlikte yazmış oldukları bir eserin Mâ ba'de't-tabîa ile Felsefe-i İlâhiyye kısmının tercemesidir. Mütercim tarafından mühim bir mukaddime ile kıymetli notlar ilâve edilerek (1341)'de Matbaa-i Âmire'de tab' edilmiştir.

Hamdi Efendi merhum, ilmî ve resmî vazîfelerinden ayrılmış olduğu bir sırada bu eseri tercemeye başlamış, bu terceme ile ne gibi bir gaye ta'kîb etmiş olduğunu bunun mukaddimesinde îzâh etmiş, o esnâdaki vaziyetini de şu veçhile anlatmıştır :

"Kütüb-i munakkaha-i müdevvenenin lisânımıza terceme ve naklinden pek ziyâde bahsedilen şu zamanda bunun bir nevi başlangıç oluvermesini temennî etmekten gönlümü alamadım. Senelerdenberi devâm eden mesâî-i ilmiyyesi tâtil edilmiş ve o mesâînin müktesep bir ücret-i vataniyyesi demek olan kifâf-ı maîşeti tevkîf olunmuş ve bu cihetle hayât-ı husûsiyyesi ye's-âver bir hâle gelmiş bulunan bir ferdin bu iştigali bir küstahlık ve bu temennîsi bir hayal sayılmak lâzım gelirse de ibtilâ-yı ilmînin böyle bir tecellîsini ma'zur görmemek, ve icrâ-yı vazîfede rızâ-yı Hak'tan başka gaye gözetmiyen bir kalb-i muztaribe Hazret-i Müsebbibü'l-Esbâbın inâyet-i mutlakasından kat'-ı ümit ettirmek de doğru değildir."

(احكام الاوقاف) Mülkiye mektebinde tedrîs etmiş olduğu derslerden müteşekkil ve kısmen matbû'dur.

(منطق استنتاجى و استقرائى) İngiliz feylesoflarından "Alexander Bain" ın bu isimdeki kitabının tercemesidir, gayri matbû'dur.

(Makaleler ve Manzûmeler). Bunların bir kısmı Beyânü'l-Hak, Sebîlü'r-Reşâd gibi bâzı ilmî mecmûalar ile neşredilmiş, bir kısmı da henüz neşredilmemiştir.

(حجة الله البالغه ترجمه‌سی) Hamdi Efendi, bu meşhur eseri de Diyânet İşleri Riyâseti nâmına tercemeye başlamış ise de daha birçok şey terceme etmeden vefât etmiştir. Hayâtının son seneleri hastalıklar içinde geçtiği halde mütâlâadan, tahrirden geri kalmıyan merhum, biraz daha yaşamış olsaydı, bu mühim eseri de tamâmen tercemeye muvaffak olacaktı. Bu eseri terceme ederken notlar ilâvesine lüzum görüyor, bâzı noktalarda eser sâhibinden ayrılmak ihtiyâcını hissediyordu. Maahâzâ tevâlî eden hastalığı yüzünden bu tercemeyi ikmâle muvaffak olamıyacağını da dâ ıâ söyleyip duruyordu.

Vefâtı İslâm âlemi için telâfîsiz bir ziyâ' olan bu büyük âlimi, ilim hârihi dâimâ hürmetle yâd edecektir.

★ ★ ★

461 — KONYALI VEHBİ EFENDİ :

Mehmed Vehbi Efendi, ulemâdan Çelik Hüseyin Efendi'nin oğludur. (1280) târihinde doğmuştur. Konya vilâyetine merbut —el-yevm Karaman kazasına mülhak— Hâdim nâhiyesinin "Fonkol" karyesindendir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Vehbi Efendi, muktedir, çalışkan bir âlimdir. İlk tahsîlini karyesi mektebinde Anbarlı-Zâde Mehmed Efendi'den görmüş, ba'dehu Tomak-Zâde Mehmed Efendi'den ve Hâdim medresesinde Hâfız Ahmed Efendi'den ders okumuş, nihâyet Konya'da Müftî-i Kadınhanı Hacı Hüseyin Efendi'nin dersine devâm edip ondan icâzet almış, sâir meşâhirden de istifâde etmiştir.

(1308)'de tedrîse başlamış, birkaç defa icâzet vermeğe muvaffak olmuş, (1317)'de Konya vâlisi Sadr-ı esbak Ferid Paşa'nın ihyâ etmiş olduğu Mahmûdiye medresesine müderris ta'yîn edilmiş, bir müddet de Konya Hukuk mektebinde vesâyâ muallimi bulunmuştur.

Meşrûtiyetin i'lânı üzerine meb'us intihap edilmiş, bilâhare Kuvâ-yı Milliyye'ye hizmet ederek Konya Vâli Muâvinliğinde bulunmuş, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ne iltihak etmiş, bir aralık Meclis Reis Vekilliğini, daha sonra da Şer'iyye Vekâleti'ni deruhde eylemiş, bu vazîfelerden ayrıldıktan sonra da yalnız ilmî tetebbuât ve te'lîfât ile iştigale devâm etmekte bulunmuştur.

Bu değerli âlim, bir aralık, (خلاصة البيان فى تفسير القرآن) unvâniyle Türkçe on beş ciltten müteşekkil bir Tefsîr-i Şerîf yazmaya başlamış, bunu (1331) senesinde ikmâl etmiş, (1343) senesinde tab' ve neşre muvaffak olmuştur.

(احكام القرآن) , (العقائد الخيرية) ve sâire adlı başka matbû' eserleri de vardır.

Mehmed Vehbi Efendi, az - çok okur yazar her Müslümanın istifâde edebileceği bir tarzda güzel bir Türkçe tefsir yazmıştır. Bu tefsirde âyetlerin evvelce Türkçe mealleri yazılmış, sonra da bu mealler daha vâsi' birer ibâre ile bir nevi' tekrar edilmiştir. Maahâzâ birçok âyetlerin esbâb-ı nüzûlü yazılmış; âyetlerin, sûrelerin aralarındaki insicam ve tenâsüp gösterilmiş, âyât-ı Celîleden birçoklarının ihtivâ ettiği nüktelere, fâidelere işâret olunmuş, açık bir tarzda birçok faydalı şeyler de ilâve edilmiştir. Fakat âyetler ve âyetleri teşkil eden mübârek kelimeler ayrıca tahlîl ve tavzîh edilmemiştir.

Bu tefsir kitabında başlıca me'hazlar Fahrü'd-Dîn-i Râzî ile Kaazî'nin ve Ebu's-Suûd ile Hâzîn'in tefsirleridir.

Me'haz : Hulâsatü'l-Beyân'ın son cildindeki terceme-i hâl.

★ ★ ★

462 — EBÛ ABDİ'L-MU'TÎ NEVEVÎ :

Şeyh Ebû Abdi'l-Mu'tî Muhammed b. Ömer b. Arabî, ulemâdan bir zâttır. İklîmen Câvî Bentemî, beldece de Tenâvî'dir. On dördüncü asr-ı Hicrî fuzalâsından bulunmaktadır.

İLMÎ HİZMETLERİ :

Asrımızın değerli müfessirlerinden olan Ebû Abdi'l-Mu'tî, birçok ilmî eserler vücûda getirmiş, muhîtinin ilim ve irfânına meşkûr hizmetlerde bulunmuştur. Otuz sekiz kadar matbû' eseri vardır. Bir kısmı şunlardır :

1 — (التفسير المنير لمعالم التنزيل المسفر عن وجوه محاسن التأويل)

Bu eser (1305)'de Kahire'de tab' edilmiştir, bir adı da (مراح لبيد لكشف معنى قرآن مجيد) dir. Kenarında da A. med Vâhidî'nin (الوجيز فى تفسير القرآن العزيز) unvanlı tefsîri münderiçtir.

2 — (الابريز الدانى فى مولد سيدنا محمد السيد العدنانى) 1299'da Mısır'da tab' edilmiştir.

3 — (تيجان الدرارى شرح على رسالة الباجورى) İlm-i Tevhîd'e dâir olup müteaddit def'a tab' edilmiştir.

4 — (التوشيح على شرح ابن قاسم الغزى) Şâfiî fıkhına âit bir hâşiyedir. 1314'de Bulak'da tab' edilmiştir.

5 — (مراقى العبودية) Gazâlî'nin Bidâyetü'l-hidâye'sine matbû' bir şerhtir.

Me'haz : *Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye.*

★ ★ ★

463 — ABDÜ'L-FETTAH HALÎFE :

Abdü'l-Fettah Halîfe, içinde bulunduğumuz on dördüncü asr-ı Hicrî'de Mısır'ın yetiştirmiş olduğu güzîde âlimlerden biridir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Şeyh Abdü'l-Fettah, kudretli bir müfessirdir, değerli bir muharrir, bir hatîbdir. Müslümanların içtimâî ahvâlini derin bir nüfûz-ı nazarla tetkîke muktedir, seciyyeli, gayretli, hayırhâh bir fâzıldır. Yazılarında İslâm cem'iyyetini intibâha da'vet eden acı, ibret-bahş, müteessir bir rûhun nevhâtından ma'dut parçalar vardır. Tefsîre dâir Mısır'da "El-İslâm" cerîdesiyle neşrettiği belîğ, vâzıh yazıları ve sâir bir kısım dînî makaleleri bunu göstermektedir.

Bu zâtın tefsîre dâir müteferrik sûrette neşrettiği yazıları hakîkaten pek kıymetlidir. Bunlardan başka matbû' : (سورة الحاقة) ve (سورة الاحزاب) tefsirleri de vardır.

Bu muhterem âlim, Mısır'da Maârif Nezâreti müfettişlerinden ve "Dârü'l-ulûm" müderrislerinden bulunmaktadır. Mısır'da (جمعية المحافظة على القرآن الكريم) unvanlı dînî bir müessesenin de vekîlidir.

Me'haz : *Cerîdetü'l-İslâm.*

★ ★ ★

464 — İBRÂHİM EL-CİBÂLÎ :

Üstaz İbrâhim el-Cibâlî, el-yevm Mısır ulemâsından muktedir bir zâttır.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbrâhim el-Cibâlî, mütefekkir, güzîde bir fâzıldır. Mısır'da (Kibârü'l-ulemâ) hey'eti âzâsındandır. Tefsîre dâir kıymetli, belîgaane yazıları vardır. (التفسير) serlevhalı eseri (1355) senesinde "Mecelletü'l-Ezher" de müteferrik sûrette neşredilmiştir. Şeyh Muhammed Abduh'un eserleri tarzında belîgaane yazılmış olan bu Tefsîr-i Şerîfde âyetlere dâir oldukça îzâhat verilmiş, Kur'ân-ı Mübin'in hakaayıkı güzelce teşrîh edilmiş, bir kısım ilmî, lûgavî tahliller vücûda getirilmiştir. Mübârek Kur'ân âyetleri arasındaki insicam ve münâsebet de gösterilmiştir.

Bu fasîh, kudretli zâtın (شفاء الصدور بتفسير سورة النور) isminde matbû' bir eseri daha vardır.

Me'hazlar : *Mecmûatü'l-İslâm, Mecelletü'l-Ezher.*

Yayınevi'nin Notu

ÖMER NASUHİ BİLMEN

Ömer Nasuhi Bilmen 1300 (Milâdî 1884) tarihinde Erzurum'da doğ - muştur. Pederi zamanın ulemâsından Hacı Ahmet Efendidir. Tahsilinin bir kısmını Erzurum'da amcası Ahmediye Medresesi müderrisi ve Naki - büleşref Kaymakamı Abdürrazzak İlmî Efendiden ve o zaman Erzurum Müftüsü olan Narmanlızâde Hüseyin Hâki efendiden yapmış bu iki âli - min vefatı üzerine İstanbul'a gelerek 1324 yılında Fatih Dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendiye intisab etmiş, iki sene sonra ondan icazet almış - tır. 1326 yılında imtihanı kazanarak "Medrese-t-ülkuzad"a girmiş,bu- rada hukuk ilmini tahsil eyleyerek 1329 yılında Aliyyülâlâ derecede bi - rincilikle şahadetnâme almış ve akebinde Ruus imtihanını da kazana - rak Fatih Dersiamları arasına katılmıştır.

Ömer Nasuhi Efendi, bu tarihten sonra bir müddet Fatih Camii Şeri- finde tedrisatta bulunmuş, bilâhare, Darülhilâfe medresesinde ve Med - rese-tül vaizin de Fıkıh ve usul-ü fıkıh dersleri de okutmuş, Sahn Med- resesi Âli kısmı kelâm müderrisliğini de ifa etmiş,onbeş sene kadar da Darüşşefakat-ül İslâmiyede kelâm münakahat, siyeri enbiye, felsefi ah - lâk, yurd bilgisi derslerini tedris ile meşgul olmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmiye mesleğinden başka memuriyet haya- tı da 1329 yılında başlamaktadır. İlk resmî vazifesi Fetvahane-i âli me - murluğudur. Buradan aynı dairenin Telif heyeti âzalığına tayin edil - miş 1333 tarihinden itibaren de üç sene müddetle Mahkeme-i Temyiz Şer'iye Dairesi mümeyyizliğini yapmış, buradan eski vazifesi olan He - yeti Telifiye âzalığına naklolunmuştur. 1338 tarihinde de Meclis-î Tet - kikat-ı Şer'iye Dairesi âzalığına nasb ve tayin edilmiştir. Bu vazifede iken " Meşihat-ı İslâmiye" dairesinin ilgası üzerine bir müddet açıkta kalmış 1926 senesinde İstanbul Müftülüğü Muavinliğine tayin olunmuş , 1943 yılında İstanbul Müftülüğüne terfi ettirilmiştir. 1960 yılına kadar bu görevde kalan Ömer Nasuhi Bilmen bu tarihten itibaren Diyanet İş - leri Reisliğine tayin edilmiştir. Bir müddet sonra kendi arzusu ile bu gö- revden ayrılarak kendisini tamamen ilmî çalışmalara vermiş tamamı 8 cilt tutan "Kur'anı Kerimin Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri" ni yazmıştır.

Tefsir ilmindeki eserleri, "Sure-i Fetih Tefsiri " ve 2 ciltlik " Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l - Müfessirin " dir. Bu eserde, 464 Müfessi - rin hayatını ve eserlerini en geniş şekilde yazmıştır.

Yüksek ahlâk sahibi ve büyük alim Ömer Nasuhi Bilmen'in mecmua gazete ve dergilerde pekçok ilmî yazısı vardır. Kitap haline getiril - miş diğer kıymetli eserleri şunlardır ;

Büyük İslâm İlmihali, 8 ciltlik Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiy- ye Kamusu, 500 Hadis-i Şerif, Dini Bilgiler, Muvazzah İlmi Kelâm , Kur'andan Dersler ve Öğütler, Eshabı Kiram hakkında Müslümanların Ne- zih itikatları, İlmî Tevhid, Yüksek İslâm Ahlâki, Dini ve Felsefi Ahlâk Lûğatçesi.

Büyük alim 12 Ekim 1971 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.

Rahmetu-İlâhi aleyh.

TEFSİRLERİN VE MÜFESSİRLERİN CEDVELİ

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
1	احكام القرآن	İmâm Ebû Abdi'llâh eş-Şâfiî	204	53
2	〃 〃	Şeyh Ebü'l-Hasen Alî es-Sa'dî el-Mervezî	244	69
3	〃 〃	İbn-i Abdi'l-Hakem Abû Abdi'llâh Muhammed el-Mısrî	268	74
4	〃 〃	İsmâil İbn-i İshak el-Ezdî	.....	89
5	〃 〃	Ebü'l-Hasen Alî el-Kummî el-Hanbelî	305	91
6	〃 〃	Ebû Ca'fer Ahmed el-Ezdî et-Tahâvî	321	99
7	〃 〃	Ebû Muhammed el-Kaasım el-Kurtubî	340	108
8	〃 〃	Ebü'l-Hakem Münzir b. Saîd el-Endelüsî	349	110
9	〃 〃	Ebû Bekr el-Cessâs	370	120
10	〃 〃	Ebü'l-Hasen Alî el-Bağdâdî et-Taberî	504	168
11	〃 〃	Ebû Bekr Muhammed İbn'ül-Arabî el-Mâlikî	543	177
12	〃 〃	Abdü'l-Mün'im b. Muhammed el-Garnâtî	599	195
13	〃 〃	Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kiya'l-Herrâsî	.....	.....
14	ازهار التنزيل	Hacı Emîr-Zâde Âlim	1204	416
15	اسرار الآيات وانوار البينات	Sadrü'd-Dîn Muhammed eş-Şîrâzî	1050	361
16	اسرار القرآن	Abdü'l-Azîz Çâviş	1345	457
17	الاصفى فى التفسير	Molla Muhsin Muhammed el-Kâşânî	1091	376
18	الاكمل والاطول	Ömer b. Muhammed en-Nesefî	538	173
19	انوار التنزيل واسرار التأويل	Kaazî Nâsırü'd-Dîn el-Beyzâvî	685	221
20	انوار الحقائق الربانية	Ebü's-Şenâ' Semsü'd-Dîn Mahmûd	749	244

Adet	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
21	الانوار الساطعات فى شرح الآيات البيّنات	.....	.....	.....
22	انوار القرآن واسرار العرفان	Molla Aliyyü'l-Kaarî	1014	351
23	الانوار فى تفسير القرآن	Şeyh İbnü'l-Miksem Muhammed b. Hasen	355	112
24	انيس الجنان	Eşref-Zâde İzzü'd-Dîn	1152	398
25	ايضاحه فى معانى القرآن	Şeyh Ebû Muhammed el-Kaysî el-Mekkî	440	.....
26	ارشاد فى تفسير القرآن	İbn-i Berrecân Ebü'l-Hakem Abdü's-Selâm	627	204
27	ارشاد العقل السليم الى مزايا الكتاب الكريم	Şeyhü'l-İslâm Ebu's-Su0d Efendi	982	335
28	الاستغناء فى التفسير	Şeyh Eb0 Bekr Muhammed el-Udfuvî	388	128
29	الاشارات الالهية والمباحث الاصولية	Necmü'd-Dîn et-Tûfî	710	230
30	اشارت منزل الكتاب	Hüsâmü'd-Dîn Alî el-Bitlîsî	900	297
31	اعجاز البيان فى تفسير القرآن	Muhammed b. İshak el-Konevî er-Rûmî	.....	.....
32	الاعمار	Abdu'r-Rahmân el-Atâikî	790	260
33	اقليد فى التفسير	.....	.....	.....
34	التقاط الجنى فى التفسير	.....	.....	.....
35	الانتصاف من صاحب الكشاف	İbnü'l-Münir es-Sikenderi	683	219
36	انسان عين المعانى	.....	.....	.....
37	الانصاف فى مسائل الخلاف	Alemü'd-Dîn el-Irâkî	704	228

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Tercemesırası
38	اَلانْصَافُ فِي الْجَمْعِ بَيْنَ الثَّعْلَبِيِّ وَالْكَشَّافْ	Ebü's-Seâdât İbnü'l-Esîr el-Cezerî	606	202
39	ایجاز البیان فی معانی القرآن(1)	Necmü'd-Dîn Ebü'l-Kaasım Mahmûd en-Nîsâbûrî el-Kazvînî	.....	.....
40	اَلاِیضاح فی التفسیر	Kıvâmü's-Sünne Ebü'l-Kaasım el-Isfehânî	535	.....
	ب			
41	بَحرُ الْحَقَائق والمعانی فی تفسیر سَبْعِ الْمَثَانِي(2)	Ed-Dâye, Necmü'd-Dîn Ebû Bekr Abdullah	.....	.....
42	بَحرالدُّرَرْ فی التفسیر	Miskînü'l-Karâhî el-Vâiz Şeyh Muînü'd-Dîn	.....	.....
43	بَحرُ العُلوم فی التفسیر	Şeyh Alâü'd-Dîn Semerkandî	860	278
44	اَلبحرُ المحیط فی التفسیر	Şeyh Esîrü'd-Dîn Ebû Hayyân	745	240
45	اَلبدیع والبیان عن غَوَامِضِ القرآن(3)	Hasen b. Feth b. Hamza el-Hemdânî	500	.....
46	برهانُ الْعَمیدی	Alî b. Fadâl el-Kayravânî	479	160
47	اَلبرهانُ فی تفسیر القرآن	Şeyh Ebü'l-Hasen Alî el-Havfî	430	145
48	اَلبُسْتَانْ فی تفسیر القرآن	Şerefü'd-Dîn İbnü'l-Bârizî	738	235
49	اَلبَسیط فی التفسیر	Ebü'l-Hasen Alî el-Vâhidî en-Nisâbûrî	468	156
50	بَصَائِر ذَوِي التَّمْيِيزْ فِي لَطَائِفِ كتابِ الْعَزِيزْ	Fîruzâbâdî	816	265
51	اَلْبَصَائِرْ فِي التفسیر	Zahîrü'd-Dîn Ebû Ca'fer en-Nîsâbûrî	.....	188

(1) (553) senesinde Hucend'de itmâm edilmiştir.
(2) Bir nüshası İstanbul'da Kütüphâne-i Umûmî'de mevcuttur.
(3) İki ciltir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
52	بَيانُ السعادة فى مقَامات العِبَاده[1]	Şîa ulemâsından Sultan Muhammed el-Cenâbidî	.....	.....
53	اَلبيانُ فى تأويلاتِ القرآن	Hâfız Ebû Ömer Yûsuf el-Kurtubî	263	.....
54	اَلبيانُ فى تفسيرِ القرآن[2]	Muâfâ b. İsmâil el-Mûsılî	630	205
55	اَلبيانُ فى تفسيرِ القرآن	Sirâcü'd-Dîn Muhammed el-Mahzûmî	885	287
	ت			
56	تَاجُ التَّرَاجِمْ فى تفسير القرآن لِـلْاَعَاجِمْ	Ebü'l-Muzaffer Şahfûr el-Esferâyînî	471	157
57	تاج التفاسير لكلام الملك الكبير	Muhammed Osman el-Mirganî	1268	431
58	تاج المعانى فى تفسير السبع المثانى[3]	Şeyh Ebû Nasr Mansûr b. Saîd	.....	.....
59	تأويلات القرآن	Şeyh Kemâlü'd-Dîn el-Kâşî es-Semerkandî	887	289
60	تأويلات ماتريدية	Ebû Mansûr-i Mâtürîdî	333	104
61	التأويل لمعالم التنزيل	Şeyh Alî b. Muhammed es-Sencî el-Bağdâdî	741	.....
62	التأويلات النجمية	Necmü'd-Dîn el-Kübrâ	618	200
63	تبجيل التنزيل	Dehli Müftîsi Seyyid Nâsırü'd-Dîn Muhammed	1322	.....
64	تبصرة الرحمن و تيسير المنان	Şeyh Zeynü'd-Dîn Alî el-Mehâyimî	835	274

(1) (1311) târihinde te'lîf edilip iki büyük cilt olarak (1314)'de Tahran'da tab' olunmuştur.

(2) Bir nüshası Köprülü Kütüphanesinde (65) numarada mevcuttur. Bu, (نهاية البيان) olacak.

(3) Bu tefsir, (353) târihinde birkaç cilt olarak lâtîf, fasih ibâreler ile te'lîf edilmiştir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
65	تبصرة المتذكر و تذكرة المتبصر بعض مايشير الى اعجاز القرآن	Muvaffaku'd-Dîn Ahmed el-Kevâşî	680	218
66	تبيان[1]	Ayıntablı Mehmed Efendi	.....	.....
67	التبيان الجامع لعلوم القرآن	Ebû Ca'fer Muhammed et-Tûsî	460	154
68	تبيان في تفسير آيات الاحكام من القرآن	Mevzai'l-Hindî	.....	.....
69	تبيان فى تفسير القرآن	Muhammed b. Ahmed el-Endelüsî	.....	.....
70	" " " "	Hıdr b. Abdi'r-Rahmân el-Ezdî	773	.....
71	تتمهٔ تفسير فتح القدير[2]	Mevlevî Haydar Alî el-Feyz-Âbâdî	.....	.....
72	تحرير التأويل	Abdu'r-Rahmân el-İmâdî	1051	362
73	التحرير و التحبير لاقوال أئمة التفسير فى معانى كلام السميع والبصير	Şeyh Cemâlü'd-Dîn = İbnü Nakî - bü'l-Makdisî	698	226
74	تحصيل المختصر من كتاب التفضيل فى التفسير	. . . . .	.....	. . ....
75	تحقيق البيان فى تأويل القرآن	Ebü'l-Kaasım Hüseyn er-Râgıb el-Is- fehânî	503	167
76	تحقيق التفسير فى تكثير التنوير	Kaadî Adudu'd-Dîn el-Îcî	756	249
77	تذكرة الاديب فى التفسير	Ebü'l-Ferec Abdu'r-Rahmân el-Cevzî	597	193
78	التراجم بلسان الاعاجم	Zeynü'l-Meşâyıh Muhammed el-Bak- kaalî el-Harzemî	576	187
79	ترجمان القرآن فى تفسير المسند	Celâlü'd-Dîn Abdu'r-Rahmân es-Süyûtî	911	305

(1) (1110) târihinde Türkçe olarak yazılmıştır. Matbû'dur.

(2) Fârisîce üç cilt olarak yazılmıştır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
80	تسهيل السبيل فى فهم معانى التنزيل	Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-Bekri'ş-Şânî	952	322
81	التسهيل لعلوم التنزيل	İbn-i Cizzî	.....	.....
82	التعليق الوجيز على الكتاب العزيز	İbn-i Akîl Behâü'd-Dîn	769	253
83	تفريد	Kutbu'd-Dîn Muhammed el-Berrâkî	698	.....
84	التفسير	Şeyh İbrâhim el-Habâbî	.....	.....
85	التفسيرات الاحمدية	Şeyh Molla Ciyvên el-Emeytî el-Hindî	1130	391
86	تفسير ابن ابى حاتم	Abdu'r-Rahmân b. Muhammed er-Râzî	327	103
87	تفسير ابن ابى شيبة	Ebû Bekr Abdu'llâh b. Muhammed el-Kûfî	235	65
88	تفسير ابن ابى عثمان	Ebû Saîd en-Nîsâbûrî	353	111
89	تفسير ابن ابى مريم	Nasru'ş-Şîrâzî	565	.....
90	تفسير ابن اخشيد	Ebû Bekr Ahmed	326	93
91	تفسير ابن تيمية	Ebû Abdi'llâh Muhammed	621	201
92	» » »	Mecdü'd-Dîn Abdü's-Selâm	653	211
93	تفسير ابن ابى داود	Abdu'llâh b. Süleymân	316	95
94	تفسير ابن جَرِيج	Abdü'l-Melik b. Abdi'l-Azîz el-Emevî el-Mekkî	150	.....
95	تفسير ابن جمره	Abdu'llah b. Sa'd el-Endelüsî	529	.....
96	تفسير ابن جرير	Ebû Ca'fer Muhammed et-Taberî	310	93
97	تفسير ابن جماعة	Kadı Burhânü'd-Dîn el-Kinânî	890	.....
98	تفسير ابن جحشاد	Ebü'l-Hasen Alî en-Nîsâbûrî	338	107
99	تفسير ابن حبّان	Abdu'llah b. Muhammed el-Büstî= Ebü'ş-Şeyh	354	118

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
100	تفسير ابن حكيم	Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Es'ad	569	.....
101	تفسير ابن الدهان	Saîd b. Mübârek en-Nahvî	569	186
102	تفسير ابن رزين	Kadı Takıyyü'd-Dîn Muhammed el-Hamevî	680	.....
103	تفسير ابن زهرة	Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Yahyâ b. Ahmed et-Tarablusî	848	.....
104	تفسير ابن السمعانى	Mansûr b. Ahmed	189	164
105	تفسير ابن سيد الكل	Ebü'l-Kaasım Hibetu'llâh b. Abdi'llâh el-Kıftî	697	225
106	تفسير ابن شاهين	Ebû Hafs Ömer el-Bağdâdî	385	126
107	تفسير ابن شهبة	Takıyyü'd-Dîn Ebû Bekr Ahmed ed-Dımeşkî eş-Şâfiî	851	.....
108	تفسير ابن الضال المهتدى	. . . . .	.....	.....
109	تفسير ابن الضيا	Muhammed b. Ahmed e-Mekkî el-Hanefî	854	.....
110	تفسير ابن عباس	İbn-i Abbâs (Radiya'llâhu Teâlâ anh)	68	11
111	تفسير ابن عبد السلام	Şeyh Abdü'l-Azîz el-Mısrî	660	214
112	تفسير ابن عربى	Şeyh Muhyi'd-Dîn et-Tâî el-Endelüsî	638	207
113	تفسير ابن عرفة	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Mâlikî	803	263
114	تفسير ابن عطية القديم	Ebû Muhammed Abdu'llah ed-Dımeşkî	383	124
115	تفسير ابن عينية	El-Kûfî Süfyân b. Uyeyne	197	....
116	» » »	Süfyân	799	.....
117	تفسير ابن فورك	Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasen en-Nîsâbûrî	406	134
118	تفسير ابن كثير	Ebü'l-Fidâ' İsmâil	774	255
119	تفسير ابن كمال	Şemsü'd-Dîn Ahmed	940	313
120	تفسير ابن اللبّان	Şeyh Muhammed b. Ahmed el-İs'ırdî	749	243
121	تفسير ابن ماجة	Ebû Abdi'llâh Muhammad el-Kazvînî	273	75

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
122	تفسير ابن مَرْدَويه	Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ el-Isfehânî	416	140
123	تفسير ابن مريم	Nasr b. Alî eş-Şîrâzî	565	196
124	تفسير ابن المنذر	Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim en-Nîsâbûrî	316	96
125	تفسير ابن المنير	Şerefü'd-Dîn Abdü'l-Vâhid	733	.....
126	تفسير ابن موهب	Alî b. Abdi'llah	532	172
127	تفسير ابن النقاش	Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Alî	763	250
128	تفسير ابن النقيب	İbn-i Muhammed el-Endelüsî	276	77
129	تفسير ابن وهب	Abdu'llah b. Veheb el-Kureşî	.....	.....
130	تفسير ابى بكر (1)	Atîk b. Muhammed el-Herevî	.....	.....
131	تفسير ابى بكر للبنانى	Ebû Bekr b. Muhammed er-Ribâtî	1284	435
132	تفسير ابى بكر	İbn-i Abdûs	500	.....
133	تفسير ابى البقاء (2)	Abdu'llah b. el-Hüseyn el-Ukberî	538	.....
134	تفسير ابى جمره	El-Endelüsî	525	.....
135	تفسير ابى حامد	Muhammed b. Abdü'r-Reşîd es-Se-Merkandî	488	163
136	تفسير ابى الحسن	Ali b. İsmâil el-Eş'arî	324	102
137	» »	Ali b. İsâ er-Rummânî	384	125
138	» »	Alî b. Abdi'llah el-Ensârî	567	185
139	» »	Alî b. Abdi'l-Azîz el-Cürcânî	366	117
140	تفسير ابى الحسين	İbn-i Ebî Bekr el-İskenderî	741	236
141	تفسير ابى طالب	El-Kermânî	.....	.....
142	تفسير ابن حفص	Ömer b. Osmân	550	182

(1) Fârisîcedir, Alp Arslan zamânında te'lîf edilmiştir.

(2) Bir nüshası Köprülü Kütüphânesinde (66) numaradadır.

	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
143	تفسير ابى العالية	Er-Riyâhî	93	19
144	تفسير ابى على فارسى	Hasen b. el-Hatîr	599	194
145	تفسير ابى عمر معافرى	Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî	429	144
146	تفسير ابى عمرو	El-Irâkî	.....	.....
147	تفسير ابى العباس السمان	Kaadı'r-Rey	.....	.....
148	تفسير ابى القاسم	Süleymân b. Ahmed et-Taberânî	360	115
149	» »	İbn-i Habîb	.....	.....
150	» »	Abdu'llah b. Ahmed el-Belhî	319	.....
151	تفسير ابى الليث	Nasr. b. Muhammed es-Semerkandî	375	122
152	تفسير ابى منصور	Abdü'l-Kaadir b. Tâhir el-Bağdâdî	429	141
153	تفسير ابى يحي	Abdu'r-Rahmân b. Muhammed er-Râzî	291	88
154	تفسير ابراهيم	İbn-i Muakkal en-Nakî	295	.....
155	تفسير آدم	İbn-i Ebî İyâs el-Askalânî	221	62
156	تفسير الاردبيلى	. . . . .	.....	.....
157	تفسير الازهرى	Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed	370	.....
158	تفسير اسحق بن راهوية	Ebû Ya'kub Ishak en-Nîsâbûrî	238	66
159	تفسير الإسكندرى	Hüseyn b. Ebî Bekr en-Nahvî	341	.....
160	» »	Muhammed b. Selâme	1149	395
161	تفسير اسماعيل بن احمد	El-Cebri'd-Darîr en-Nîsâbûrî	430	.....
162	تفسير الاشبح	Ebû Said Abdu'llah Saîd el-Kindî	257	.....
163	تفسير الاصفهانى القديم	Mihrayzüd Ebî Müslim Muhammed b. Alî	459	153
164	تفسير الاصم	Ebû Bekr Abdu'r-Rahmân b. Keysân	.....	.....

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
165	تفسير اكمل الدين	Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî	786	258
166	تفسير امام الحرمين	Ebü'l-Maâlî Abdü'l-Melik el-Cüveynî	478	158
167	تفسير الانبارى	Ebî Tâhir Muhammed	596	192
168	تفسير الانماطى	Ebû İshak en-Nîsâbûrî	303	.....
169	تفسير آيات اربعين (1)	Okcu-Zâde	.....	.....
170	تفسير الآيات المتشابهات (2)	Ebû Ca'fer Ahmed el-Gırnâtî	708	.....
171	» » »	Mevlânâ Muhyi'd-Dîn Kâfiyeci	879	265
172	تفسير آية الكرسى	Şeyh Muhammed b. Mahmûd el-Mağlûl el-Vefâî	940	.....
173	» » »	Bedrü'd-Dîn b. Radıyyü'd-Dîn el-Gazzî	984	.....
174	» » »	Saçaklı-Zâde Mehmed Efendi	1145	393
175	» » »	Fethu'llâh b. Ebî Yezîd	.....	.....
176	» » »	Çelebi Halîfe	.....	.....
177	تفسير البخارى	İmam Abdu'llâh b. İsmâil	256	72
178	تفسير بدرالدين	Mahmûdü'l-Aydînî	.....	.....
179	تفسير بركوى	Mehmed b. Pir Alî	981	334
180	تفسير برهان الدين	Ebü'l-Maâlî Ahmed b. Nâsır	.....	.....
181	تفسير بقى	Şeyh Ebû Abdi'llâh Bakıyy b. Mahled el-Kurtûbî	276	78
182	تفسير البكبازارى	Muslihü'd-Dîn	1051	363
183	تفسير البلقينى	Alemü'd-Dîn Sâlih eş-Şâfiî	868	280
184	» »	Celâlü'd-Dîn Abdu'r-Rahmân	824	269
185	تفسير البيهقى	Fahrü'z-Zamân Ebü'l-Mahâsin Mes'ûd	544	178

(1) Kütüphane-i Umûmî'de bir nüshası vardır.

(2) (ملاك التأويل فى المتشابه اللفظ فى التنزيل)

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
186	تفسير للبيهقى	Ahmed b. Alî = Ca'ferik	544	179
187	تفسير التبريزى	Abdü'l-Bâki	.....	382
188	تفسير الترمذى	Ebû Îsâ Muhammed	279	81
189	تفسير التفسير	Âlî b. İbrâhim el-Gaznevî	.....	.....
190	تفسير للثعلبى	Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî	427	142
191	تفسير الثمالى	Ebû Hamza Sâbit b. Dînâr el-Kûfî eş-Şîî	150	.....
192	تفسير الثورى	Ebû Abdi'llâh Süfyân	161	44
193	تفسير الجامى	Abdü'r-Rahmân Nûrü'd-Dîn	898	294
194	تفسير جه نا،	. . . . .	.....	.....
195	تفسير جزائرى	Tâhir b. Alî	1338	456
196	تفسير جلالين	Abdü'r-Rahmân es-Süyûtî ve Celâlü'd-Dîn el-Mahallî	911 864	305 279
197	تفسير جمالى	Mevlânâ Muhammed Hayrü'd-Dîn Han Hindî	.....	405
198	تفسير جمال خليفه	Şeyh Cemâlü'-Dîn el-Karamânî	930	309
199	تفسير الجليل	Mevlânâ Mirzâ Muhammed el-Hindî	.....	.....
200	تفسير الجوينى	Ebû Muhammed Abdu'llah b. Yûsuf en-Nîsâbûrî	438	149
201	تفسير حجة الافاضل	Alî b. Muhammed el-Harzemî	560	183
202	تفسير الحسن البصرى	Ebû Saîd Hasen el-Ensârî	110	28
203	تفسير الحسن الطيسى	İbn-i Muhammed	743	239
204	تفسير حكيم شاه	Muhammed el-Kazvînî	908	304
205	تفسير الحلوانى	Ebû Abdi'llâh Selmân	494	165
206	تفسير الخرقى	Ebü'l-Kaasım Ömer ed-Dımeşkî	334	.....
207	تفسير الخفاف	Ebû Yahyâ Zekeriyyâ	286	86

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
208	تفسير الخطيب التبريزى	Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Alî el-Edîb	502	166
209	تفسير خواجه محمد پارسا	Şeyh Muhammed b. Mahmûd en-Neccârî el-Buhârî	822	271
210	تفسير الدارمى	Abû Muhammed Abdu'llâh	255	71
211	تفسير الدمياطى	Ebû Muhammed Bekr b. Sehl Bende	.....	.....
212	تفسير دميرى (1)	. . . . .	.....	.....
213	تفسير الدرينى	Sa'dü'd-Dîn Abdü'l-Azîz Ahmed	694	224
214	تفسير الدينَوَرى	Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud	.....	82
215	تفسير رائف	Râif Efendi	1306	.....
216	تفسير الراغب	Ebü'l-Kaasım Hüseyn b. Muhammed Isfehânî	503	167
217	تفسير الرشيدى	Hoca Reşîdü'd-Dîn Fazlu'llâh el-Hemdânî	718	.....
218	تفسير رَوح بن عُبادة	İbnü'l-Alâ' el-Kaysî	205	54
219	تفسير الزاهدى	. . . . .	.....	.....
220	تفسير الزركشى (2)	Şeyh Bedrü'd-Dîn Muhammed b. Bahâdır el-Mevsılî	794	.....
221	تفسير زنجانى (3)	Abdü'l-Azîz	.....	.....
222	تفسير الزهراوين	Alâü'd-Dîn Alî el-Kuşcu	879	.....
223	» »	Seyyid Şerîf Cürcânî	816	266
224	تفسير زيد بن اسلم	El-Advi'l-Medenî	136	36
225	تفسير سبط ابن جوزى	Şemsü'd-Dîn Ebü'l-Muzaffer	654	212
226	تفسير السبع الطوال	Ebû Mansûr Muhammed el-Herevî	370	119
227	تفسير سجاوندى	İbn-i Tayfûr Gaznevî	.....	197

(1) İbn-i Abbâs'dan rivâyet edilmiştir.

(2) Sûre-i Meryem'e kadar.

(3) İki ciltlir. Fârisîcedir, bir cildi Hüdâyi Efendi Kütüphânesinde (64/6) numaradadır.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
228	تفسير السخاوى	Alemü'd-Dîn Ebü'l-Hasen Alî el-Mısrî	643	210
229	تفسير السدى	Ebû Muhammed İsmâil	127	34
230	تفسير سراج الدين	Ebû Hafs Ömer b. İshak el-Hindî el-Hanefî	273	.....
231	تفسير سعيد	İbn-i Mansûr	.....	.....
232	تفسير سفيان بن عيينة	Ebû Muhammed el-Hilâlî	198	51
233	تفسير سلانيكى	'Alî b. Velî	.....	.....
234	تفسير السمعانى	İmâm Ebü'l-Muzaffer Mansûr el-Mervezî	.....	.....
235	تفسير سور آبادى [1]	Şeyh Zâhid Ebû Bekr Atîk	.....	.....
236	تفسير سهل التُستَرى	Ebû Muhammed	283	84
237	تفسير شبل	İbn-i Abdi'l-Mekkî	.....	.....
238	تفسير شعبة	İbnü'l-Haccâc el-Basrî	160	43
239	تفسير شيخ اسماعيل	Usturumcalı	1110	384
240	تفسير شيخ شرف الدين	El-Bevnî	.....	.....
241	تفسير شيخ نصوحى	Mehmed Üsküdârî	1130	389
242	تفسير الشيرازى	Ebû Muhammed Abdü'l-Vehhâb b. Muhammed	500	.....
243	تفسير الصالحى	Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî	.....	.....
244	تفسير الصحابة	Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Kaasım el-Fakîh	.....	.....
245	تفسير الصيرفى	. . . . .	330	.....
246	تفسير الضحاك	İbn-i Mezâhim Horasânî	105	24
247	تفسير عبد الله الاسدى	Ebu'l-Kaasım el-Mevsılî	387	127
248	تفسير عبد الله بن حامد	Ebû Muhammed el-Mâhânî	389	129

(1) Bu tefsirin bir nüshası İstanbul'da Süleymaniye'de Nâfiz ve Zühdü Pasalar Kütüphânesi'nde (63) numaradadır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
249	تفسير عبد بن حميد	Ebû Muhammed el-Kissî	249	70
250	تفسير عبد الحق	İbn-i Ebi Bekr	.....	.....
251	تفسير عبد الرزاق	İbn-i Hemmâm es-San'ânî	211	60
252	تفسير عبد الصمد	İbnü'l-Kaadi Şeyh Mahmûd el-Hanefî	.....	.....
253	تفسير عبد اللطيف	İbn-i Abdi'l-Azîz b. Abdi's-Selâm	697	.....
254	تفسير عبد المعطى	Es-Sehâvî	.....	.....
255	تفسير العتابى	İmam Ebû Nasr Ahmed el-Hanefî	586	190
256	تفسير عثمان بن ابى شيبة	Ebü'l-Hasen el-Kûfî	239	67
257	تفسير العراقى [1]	Alemü'd-Dîn Abdü'l-Kerîm	.....	.....
258	تفسير عزالدين	Abdü'l-Azîz b. Abdi's-Selâm eş-Şâfiî	660	.....
259	تفسير العسكرى	Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdi'llâh	395	.....
260	تفسير عطاء بن ابى رباح	Atâ' b. Müslim Ebû Muhammed	115	30
261	تفسير عطاء بن ابى مسلم	El-Horasânî	.....	.....
262	تفسير عطاء بن دينار	Atâü'l-Hüzeli	126	33
263	تفسير عطية	İbn-i Alî es-Sülemî	983	336
264	تفسير عكرمة	Ebû Abdi'llâh el-Medenî	107	26
265	تفسير علاء الدين	Alî b. Muhammed el-Bağdâdî	741	.....
266	» »	Et-Türkmânî	.....	.....
267	تفسير العلائى	Alâü'd-Dîn Muhammed el-Buhârî = Alâ-i Zâhid	546	.....
268	تفسير على النيسابورى	Alî b. el-Hasen	484	162
269	تفسير على القارى	Nurü'd-Dîn Alî b. Sultan Muhammed el-Herevî	1014	351

(1) Bu Tefsirin bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (529) umumî ve (250) sıra numaradadır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
270	تفسير عمرو بن عبيد	Ebû Osman el-Basrî	144	39
271	تفسير العوفى [1]	Muhammed b. Saîd b. Muhammed	.....	.....
272	تفسير العيشى	Mevlânâ Mehmed Tirevî	1016	366
273	تفسير الغرناطى	Muhammed b. Alî el-Endelüsî	.....	.....
274	تفسير الغزى	Şeyh Bedrü'd-Dîn Muhammed	984	325
275	تفسير فخر الاسلام	Alî b. Muhammed Pezdevî	482	161
276	تفسير فَرَج الله	İbn-i Muhammed el-Huveyzî	1050	360
277	تفسير قبيصة	Ebû Âmir b. Ukbe es-Sevâî	.....	.....
278	تفسير قتادة	İbn-i Diâme İbnü's-Sedûsî	118	31
279	تفسير قتيبة	İbn-i Ahmed b. Şüreyh el-Buhârî eş-Şîî	316	.....
280	تفسير القرامانى	Şeyh Ahmed b. Mahmud el-Asamm	971	333
281	تفسير القرآن بكلام الرحمان	Mevlânâ Ebü'l-Vefâ' Senâu'llah	.....	440
282	تفسير القرآن العظيم	Ebû Muhammed et-Tüsterî	.....	.....
283	تفسير القرطبى	Muhammed b. Kâ'b	800	.....
284	تفسير قطب الدين	Muhammed b. Muhammed el-İznikî	821	268
285	تفسير القفطى	Ebü'l-Kaasım Hibetu'llah İbn-i Seyyidi'l-Küll	697	225
286	تفسير القمى	Ebü'l-Hasen, Alî el-Hanbelî	305	91
287	تفسير الكلبى	Muhammed b. es-Sâib	146	40
288	تفسير لارندەوى	Baba-Zâde Mehmed Efendi	995	340
289	تفسير الماوردى [2]	Ebü'l-Hasen Alî b. Hubeyb	450	152
290	تفسير مجاهد	Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cübeyr	104	22

(1) Bu tefsir İbn-i Abbâs'dan mervîdir.

(2) Bu tefsirin muhtasarı Ebü'l-Feyz Muhammed b. Alî el-Hillî'ye âittir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
291	تفسير الهجرد	Ebü'ş-Şücâ'	.....	.....
292	تفسير محمد السنوسى	Ebû Abdi'llâh et-Telemsânî	895	293
293	تفسير محمد بن ايوب	Er-Râzî	.....	.....
294	تفسير محمد بن حاتم	Ebû Abdi'llâh	235	64
295	تفسير محمد بن عبدالرحمن (1)	El-Alâu'n-Neccârî, Zâhid-i Hanefî	546	.....
296	تفسير محمد بن المستنير	Ebû Alî Kutrub	206	56
297	تفسير محى الدين محمد	Fenârî-Zâde	954	323
298	تفسير المريسى	Şerefü'd-Dîn Ebü'l-Fazl Muhammed	655	213
299	تفسير مسلم	Er-Râzî	.....	.....
300	تفسير المسعودى (2)	Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Ahmed el-Mervezî eş-Şâfiî	.....	.....
301	تفسير المسيب (3)	İbn-i Şerîk	.....	.....
302	تفسير مصلح الدين	Nûrü'd-Dîn-Zâde Mustafa Efendi	981	.....
303	تفسير مظهرى	El-Mevlâ Muhammed Senâu'llah el-Hindî	1216	439
304	تفسير مقاتل	İbn-i Süleyman Ebü'l-Hasen el-Belhi	150	42
305	» »	İbn-i Hibbân	.....	.....
306	تفسير المعافى	İbn-i Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî	390	130
307	تفسير مكى (4)	İbn-i Ebî Tâlib el-Kaysî	437	.....
308	تفسير ملا خليل	Siirdî	1257	429
309	تفسير المنار	Şeyh Reşid Rızâ	1354	458
310	تفسير المهدوى	Ebü'l-Abbâs Ahmed b Ammâr	440	150

(1) Bin cüz'den ziyâde imiş.
(2) Kaffâl'in tilmîzidir.
(3) Bunu Sa'lebî (Keşf)'de zikretmiştir.
(4) On beş ciltdir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
311	تفسير ناصر	İbn-i Mansûr b. Ebi'l-Kaasım	.....	.....
312	تفسير النبي [1]	Ebü'l-Hasen Muhammed İbnü'l-Kaasım el-Fakîh	.....	.....
313	تفسير الناطق	Ahmed b. Muhammed el-Basrî	586	191
314	تفسير النجات	Osman Necâti	1293	437
315	تفسير نجم الدين	Beşir b. Ebî Bekr et-Tibrîzî	646	.....
316	تفسير النحاس	Ebû Ca'fer Ahmed el-Mısrî	338	106
317	تفسير نووى	Ebû Abdi'l-Mu'tî	.....	462
318	تفسير النهدى	Ebû Huzeyfe Mûsâ b. Mes'ûd	.....	.....
319	تفسير النيسابورى القديم	Ebü'l-Kaasım Hasen b. Muhammed el-Vâiz	406	135
320	» » »	Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim	310	138
321	» » »	Ahmed b. Muhammed	353	.....
322	تفسير الواقدى	Muhammed b. Ömer	207	57
323	تفسير الوالبى	Alî b. Ebî Talha	.....	38
324	تفسير ورقاء	İbn-i Ömer	.....	.....
325	تفسير وكيع	Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh el-Kûfî	198	52
326	تفسير واردآ ى	Mehmed Efendi	1057	365
327	تفسير وليد بن أبان	Ebü'l-Abbâs b. Tevbe	300	92
328	تفسير وهب	. . . . .	.....	.....
329	تفسير وهرانى	Ebü'l-Hasen Alî b. Abdi'l-Mübârek	615	.....
330	تفسير هبة الله	Ebü'l-Kaasım b. Selâme	410	137
331	تفسير هُشَيم	İbn-i Büşeyr	183	47

(1) Sall'llâhu aleyhi ve sellem. Sa'lebî, bu tefsiri müellifinden kısmen okumuş, mütebâkisi için de icâzet almıştır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
332	تفسير يزيد	İbn-i Hârun es-Selemî	206	55
333	تفسير يعقوب	İbn-i Osmân el-Gaznevî	.....	.....
334	التفصيل الجامع لعلوم التنزيل	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî	403	150
335	تقريب مختصر الكشاف	. . . . .	.....	.....
336	التقريب فى التفسير	Muhammed b. Muhammed el-Herevî	370	121
337	تقشير التفسير	Nâsırü'd-Dîn Alî el-Gaznevî	582	189
338	» »	Nûrü'd-Dîn Ahmed Karamânî	981	333
339	التكميل والاتمام	İbn-i Asâkir	.....	.....
340	تلخيص فى التفسير	Muvaffaku'd-Dîn Ahmed el-Kevâşî	680	218
341	تلخيص انوار التنزيل[1]	Şemsü'd-Dîn el-İmâd	.....	.....
342	التوسط بين الاخفش وثعلب	İbn-i Deresteveyh Abdu'llah en-Nahvî	347	109
343	تهذيب احكام القرآن	Ebü's-Senâ' Mahmûd el-Konevî	777	256
344	تهذيب فى التفسير	Ebû Sa'd Muhsin b. Kerâmet el-Cüşemî el-Beyhakî (2)	.....	.....
345	تيسير التفسير	Et-Tafeyyiş Muhammed b. Yûsuf	1332	453
346	تيسير فى علم التفسير	Ebü'l-Kaasım el-Kuşeyrî	465	155
347	تيسير فى التفسير	Necmü'd-Dîn Ebû Hafs Ömer	537	173

ج

348	جامع احكام القرآن	Ebû Abdi'llâh Şemsü'd-Dîn el-Kurtubî	681	216
349	جامع الاسرار	Abdü'l-Muhsin b. Süleymân el-Gürânî el-Müteahhir	.....	291

(1) Bu tefsirin bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (528/249) numaradadır
(2) Bu zât altıyüz elli târihinden evvel yaşamıştır. Tefsîri bir kaç ciltdir, bir nüshası Şehid Ali Paşa Kütüphânesinde (101) numaradadır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
350	جامع البحرين فى كتاب ربّ المشرقين والمغربين (1)	. . . . .	.....	.....
351	جامع التأويل	Ahmed b. Fâris er-Râzî	395	131
352	جامع الانوار فى لجج الافكار والبحار	Tâcü'd-Dîn İbrâhim Tirevî	.....	.....
353	جامع التأويل لمحكم التنزيل	Muhammed b. Bahr el-Isfehânî	322	101
354	جامع التبيان فى تفسير القرآن	Şeyh Nûrü'd-Dîn Seyyid Muin	894	292
355	جامع الحريز الحاوى لعلوم كتاب الله العزيز	Bedrü'd-Dîn Ahmed b Ebî Bekr el-Kazvînî (2)	.....	.....
356	جامع العلوم	Abdü'r-Rahmân el-Hanbelî el-Mısrî	684	220
357	الجامع فى التفسير (3)	Kıvâmü's-Sünne Ebü'l-Kaasım İsmâil b. Muhammed el-Isfehânî	535	.....
358	الجامع الكبير فى التفسير	Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ en-Nahvî er-Rummânî	384	125
359	جلاء الاذهان و جلاء الاحزان	Ebü'l-Mehâsin Hüseyn Cürcânî	640	209
360	جوامع التبيان فى تفسير القرآن	Seyyid Muînü'd-Dîn Muhammed el-Îcî	.....	344
361	جوامع الجامع فى تفسير القرآن	Ebû Alî el-Fadl el-Hasen Eminü'd-Dîn et-Tabersî el-Meşhedî	548	.....
362	جوامع الجامع فى التفسير (4)	Şeyh Fahrü'd-Dîn Ebû Alî et-Turtûşî	.....	.....

(1) Sekizinci asır ulemâsından bir zâtın eseridir, dört ciltdir.
(2) (625) târihinde Sivas'da bulunuyormuş.
(3) Otuz ciltdir.
(4) Bir nüshası Hamidiye Kütüphânesinde (71) numaradadır.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
363	الجامع الكبير فى معالم التنزيل	İmâm Nâsırü'd-Dîn el-Büstî	.....	.....
364	جواهر الاصداف [1]	. . . . .	.....	.....
365	جواهر التفسير لتحفة الامير	Hüseyn b. Alî el-Kâşifî	903	302
366	الجواهر الحسان فى تفسير القرآن	Ebû Zeyd Abdü'r-Rahmân es-Seâlibî	875	283
367	جواهر القرآن	Tantâvî Cevherî	.....	459
	ح			
368	حجج القرآن	Ebü'l-Fazâil Ahmed b. Muhammed er-Râzî	.....	.....
369	حدائق الحقائق [2]	Muînü'd-Dîn Molla Miskîn Herevî	.....	.....
370	حدائق ذات بهجه [3]	(Mu'tezile'den) Ebû Yûsuf Abdü's-Selâm b. Muhammed el-Kazvînî	488 veya 483	.....
371	حصن الآيات العظام	Atûfî	948	320
372	حقائق التأويل فى دقائق التنزيل	Kemâlü'd-Dîn el-Kâşânî	887	289
373	حقائق التأويل فى وقائع التنزيل [4]	Hoca Ya'kûb Cerhî	.....	.....
374	الحقائق فى التفسير	Şeyh Ebû Abdi'r-Rahmân en-Nîsâbûrî	412	139
375	حق دينى ، قرآن ديلى (Hak Dîni, Kur'an Dili)	Elmalılı Mehmed Hamdi Efendi	1358	460
	خ			
376	خلاصة البيان	Konya'lı Mehmed Vehbi Efendi	.....	461

(1) Türkçe'dir, İsfendiyar Bey devri ulemâsından bir zâtın eseridir. Bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (564/284) numaradadır.
(2) Fârisîcedir.
(3) Bu tefsir Zehebî'nin ifâdesine nazaran üç yüz ciltdir.
(4) Fârisîce bir ciltdir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Tercume sırası
377	خلاصة التفاسير [1]	Şeyh Alî es-Sehrânî	.....	.....
	د			
378	درة الغواص و مرتع الخواص	. . . . .	.....	.....
379	د ج الدرر فى التفسير [2]	. . . . .	.....	.....
380	درر الاسرار	Mahmûd b. Muhammed Hamza Efendi	1305	442
381	الدر المنثور فى التفسير بالمأثور	Abdu'r-Rahmân es-Süyûtî	911	305
382	الدر المصون فى علم الكتاب المكنون	Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. Yûsuf = Semîn	756	247
383	الدر اللقيط فى البحر المحيط	Tâcü'd-Dîn Ebû Muhammed el-Hanefî	749	242
384	الدر النظيم المرشد الى مقاصد القرآن العظيم	Şeyh Mecdü'd-Dîn Fîruzâbâdî	816	265
385	الدر النظيم فى تفسير القرآن العظيم [3]	Şeyh Takıyyü'd-Dîn Alî es-Sübkî	756	248
	ذ			
386	الذهب الابريز فى تفسير الكتاب العزيز	Muḥammed b. Ebî Bekr er-Râzî	.....	252
387	ذيل التنزيل [4]	. . . . .	.....	.....

(1) Bu tefsirin bir nüshası İstanbul'da Bağdad'lı Vehbi Efendi Kütüphânesinde (165) numararadır.
(2) Abdü'l-Kaadir-i Cürcânî'nin olduğu sanılıyor.
(3) 'Nâ-tamam
(4) (1048)'de te'lif ve Celâleyn gibi muhtasar bir tefsirdir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Tercüme sırası
	ر			
388	راموز التحرير والتفسير	Lûtfu'llah b. Muhammed	1202	412
389	روح البيان	İsmâil Hakkı Efendi	1137	392
390	روح المعانى	Âlûsî-Zâde Mahmud Efendi	1270	433
391	روضات الجنان فى تفسير القرآن	Hibetu'llâh b. Abdi'r-Rahîm el-Hamevî	738	.....
392	رونق التفاسير	Muhammed b. Necîb Karahisârî	900	296
393	رى الضمآن فى تفسير القرآن	Ebü'l-Hasen İbnü'n-Ni'me (1)	.....	.....
	ز			
394	زاد المسير فى علم التفسير	Ebü'l-Ferec el-Cevzî	597	193
395	زبدة البيان	Eşref-Zâde Abdü'l-Kaadir	1202	413
396	زبد الآثار المواهب والانوار	Ahmed b. Abdi'llâh en-Nâsıh	.....	378
397	الزوائد والنواظر	Damġaanî	.....	.....
	س			
398	السابق اللاحق	Ebû Emâne İbnü'n-Nakkaş	763	.....
399	السراج المنير فى الاعانة على معرفة بعض معانئ كلام ربنا الحكيم الخبير	Hatîb Şerbînî	977	329
400	السراج الوهاج (2)	İmam Kâşânî	.....	.....

(1) Altıncı asır ulemâsındandır.
(2) Fârisîcedir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Tercume sırası
401	سر العلوم والمعانی المستودعة فی السبع المثانی	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Uklîşî	550	.....
402	سواتی التنزیل	Alî Asğar-ı Kannûcî el-Hindî	1140	.....
403	سواطع الالهام	Feyzî-i Hindî	1004	347
404	سورهٔ فاتحه تفسیری	Ahmed b. Sehl el-Belhî	.....	100
405	» » »	Şeyh Abdü'l-Kaahir Cürcânî	474	.....
406	» » »	İbnü'd-Dehhân en-Nahvî	569	186
407	» » »	İmam Fahrü'd-Dîn er-Râzî	606	198
408	» » »	Sadrü'd-Dîn Konevî	673	217
409	» » »	Muhammed b. Alî el-Cüzâmî el-Erkeşî	723	.....
410	» » »	Şemsü'd-Dîn İbn-i Kayyim el-Cevziyye	751	246
411	» » »	Mecdü'd-Dîn Firuzâbâdî	816	265
412	» » »	Şemsü'd-Dîn el-Fenârî	834	273
413	» » »	Yazıcı-Zâde Mehmed Efendi	855	276
414	» » »	Çelebi Halife : Cemal Halvetî	899	295
415	» » »	Şeyh Bâyezîd Halife	900	298
416	» » »	Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî	911	305
417	» » »	Nûrü'd-Dîn-Zâde Muslihü'd-Dîn	.....	332
418	» » »	Şeyhü'l-İslâm Zekeriyyâ Efendi	1001	345
419	» » »	Şeyh İsmail Ankaravî	1042	357
420	» » »	Abdü'l-Mecîd Sivâsî	1049	359
421	» » »	Yûsuf-Zâde Abdu'llah Efendi	1167	403
422	» » »	Müstakim-Zâde Süleyman	1202	414

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
423	سورهٔ فاتحه تفسیری	Gazzî-Zâde Abdü'l-Lâtîf	1247	421
424	» » »	Sâbit Mehmed Efendi	1311	447
425	» » »	Manastırlı İsmail Hakkı Efendi	1330	452
426	» » »	Abdü's-Selâm Efendi	1259	430
427	» » »	Şeyh Ya'kûb b. Osmân el-Cerhî	.....	.....
428	» » »	Şeyh Nûrü'd-Dîn el-Bekrî	.....	.....
429	» » »	Ebû İshak İbrâhim el-Hanbelî	.....	.....
430	» » »	Şeyh Ebî Saîd ed-Dihistânî	.....	.....
431	» » »	Niyâzi Muhammed Mısrî	1105	.....
432	» » »	Muhammed b. Mustafa el-Küsdî	.....	.....
433	» » »	Abdü'l-Kerîm Vardârî	.....	.....
434	» » »	Şeyh Nûrü'd-Dîn-i Rûmî	.....	.....
435	» » »	Ebû Bekr Âmidî : Küçük Ahmed-Zâde	.....	.....
436	(1) » » »	Muhammed el-Mehdî :	.....	.....
437	سورة الانعام تفسیری	Bustân Mustafa Efendi	977	.....
438	» سورهٔ یونس	Râif Efendi	1309	445
439	» سورهٔ یوسف	Muhammed Şehristânî	548	180
440	» » »	Ahmed b. Rûhu'llah en-Ensârî	1000	.....
441	» » »	Galata'lı Mehmed Efendi	1005	347
442	» » »	Abdü'l-Kerîm Celvetî	1100	380
443	» » »	Niyâzi Muhammed Mısrî	1105	.....

(1) Tasavvur tarîkı üzerine « هداية المنان الكبرى على السبع المثانى » unvâniyle yazmıştır. Matbû'dur.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
444	سورهٔ یوسف تفسیری[1]	Şeyh Sürûrî	.....	.....
445	» » »	Şeyh Behâü'd-Dîn el-Vâiz	.....	.....
446	» »	Sırrı Paşa	1313	448
447	سورة الاسراء تفسیری	Akbilek Yahşî Halîfe	930	312
448	سورهٔ طه »	Alâü'd-Dîn Atvel	1097	379
449	سورة النور »	İbrâhîm Kırîmî (2)	.....	.....
450	» » »	Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi	1330	452
451	سورة الفرقان »	Silifkeli Kadı Ahmed Efendi	1091	377
452	» » »	Sırrı Paşa	1313	448
453	سورة الاحزاب »	Mısırlı Abdü'l-Fettah Halîfe	.....	463
454	سورهٔ یس »	Alâü'd-Dîn Çelebi	875	282
455	» » »	Şeyhü'l-İslâm Şerîf Mehmed Efendi	1024	353
456	» » »	Hammâmî-Zâde	.....	.....
457	سورة الدخان »	Muhyi'd-Dîn Muhammed Niksârî	901	301
458	سورة الفتح »	Muhammed Emîn Emîr Pâdişah Buhârî	.....	343
459	» » »	Muhammed Emîn b. Sadrü'd-Dîn-i Şirvânî	1036	.....
460	» » »	Abdü'l-hayy Efendi	1117	386
461	» » »	Abdu'llah Eyyûbî	1202	424
462	» » »	Ömer Nasûhî b. Ahmed Hamdi Erzurûmî	.....	...
463	سورهٔ ق »	Rüknü'd-Dîn Muhammed et-Tunûsî	738	234
464	سورة والنجم »	Mehmed Fevzi Efendi	1318	449

(1) (954)'de ikmâl etmiştir.

(2) Cerrahpaşa câmiinde imam bulunuyordu.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
465	سورة الرحمن تفسیری	Alî Yektâ Efendi	1327	451
466	» سورة الواقعه	Sadrü'd-Dîn Muhammed Şîrâzî	1050	361
467	» » »	Muhammed b. Osmân el-Hilmî	.....	.....
468	(1) » سورة الحشر	Abdü'l-Hamîd Ferâhî	.....	.....
469	» سورة التحريم	Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....	.....
470	» سورة الملك	İbn-i Kemâl : Şemsü'd-Dîn Ahmed	.....	313
471	» » »	Tatar Pazarcıklı Mehmed b. Ömer	996	341
472	» » »	Kara Halil Efendi, Boyabat'lı	1123	387
473	» » »	Mustafa b. Mehmed Ankaravî	.....	.....
474	» » »	Mehmed Fevzi Efendi	1318	449
475	» سورة القلم	Nusus şârihi Bosna'lı Abdu'llâh Efendi	1054	.....
476	» سورة الحاقه	Abdü'l-Fettah Halîfe	.....	463
477	» سورة القيامه	Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....	.....
478	» سورة الانسان	Gıyâsü'd-Dîn Mansûr eş-Şîrazî	949	.....
479	» » »	Sırrı Paşa	1313	448
480	» سورة النبا	Gözübüyük-Zâde İbrâhim	1253	425
481	» » »	Hacer-Zâde Receb Efendi	1311	445
482	» » »	Şeyh Muhammed Abduh	1323	450
483	» سورهٔ عبس	Karslı Hâmid Efendi	1291	436
484	» سورة المطففين	Hacer-Zâde Receb Efendi	1311	446
485	» سورة البلد	Alî Yekta Efendi	1327	451

(1) Bu tefsiriyle bundan sonra yazılacak tefsirleri (نظام القرآن و تأويل الفرقان) ismindeki tefsirinden müfrez olarak (1323) senesinde Hind'de tab' olunmuştur.

Adad	Tefsirler			Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
486	سورة الشمس تفسيری			Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....	.....
487	سورة والضحى	»		Kayserili Mehmed Said Efendi	1257	428
488	سورهٔ الم نشرح	»		Mehmed Fevzi Efendi	1318	449
489	سورة القدر تفسيری			Mevlânâ Abdu'r-Rahmân b. Müeyyed el-Emâsî	922	308
490	»	»	»	Mevlânâ Salâhü'd-Dîn el-Lârî	979	330
491	»	»	»	Mevlânâ Ahmed b. Rûhu'llâh el-Ensârî	1000	.....
492	»	»	»	Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi	1330	452
493	سورة الزلزال تفسيری			Seyyid Mehmed Saîd Efendi	1190	409
494	سورة العاديات	»		Bosnalı Abdu'llah Efendi	1054	.....
495	»	»		Kayserili Mehmed Saîd Efendi	1257	428
496	سورة التكاثر	»		Mevlâ Safer Şâh	.....	.....
497	سورة العصر	»		Bosna'lı Abdu'llah Efendi	1054	.....
498	»	»	»	Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....	.....
499	(1) »	»	»	Aksekili Ahmet Hamdi Efendi	M. 1950	.....
500	»	»	»	(Zahîretü'l-Kasr)	.....	.....
501	سورة الكوثر	»		Celâlü'd-Dîn Muhammed ed-Devvânî	907	303
502	سورة الكافرون	»		Celâlü'd-Dîn ed-Devvânî	907	303
503	(2) »	»	»	Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....	.....
504	سورة النهب	»		Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....	.....
505	سورة الاخلاص تفسيری			İbn-i Sînâ'	438	143
506	»	»	»	İbnü'd-Dehhân Saîd	569	186

(1) Türkçe, matbû'dur.
(2) Fârisîcedir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
507	سورة الاخلاص تفسیری	Fahrü'd-Dîn er-Râzî	606	198
508	» » »	İbn-i Teymiye Takıyyü'd-Dîn	728	233
509	» » »	El-Hafîd b. Merzuk et-Tilimsânî	842	275
510	» » »	Mehmed Muhyi'd-Dîn Niksârî	901	301
511	» » »	Celâlü'd-Dîn ed-Devvânî	907	303
512	» » »	Şeyh-Zâde Muhyi'd-Dîn	951	321
513	» » »	Abdü'n-Nâfi' Hamevî	1016	352
514	» » »	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176	404
515	» » »	Bükâî-Zâde Veliyyü'd-Dîn	1183	407
516	» » »	Şeyhü'l-İslâm Tâhir Efendi	1254	426
517	» » »	Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi	.....	455
518	» » »	Alî b. Muhsin es-Sümmânî	.....	.....
519	» سورة المعوذتين	İbn-i Sînâ'	438	143
520	» » »	Celâlü'd-Dîn ed-Devvânî	907	303

ش

521	شامل التفاسير	. . . . .	.....	.....
522	شفاء الصدور بتفسير سورة النور	İbrâhim el-Cibâlî	.....	464
523	شفاء الصدور فی تفسير القرآن الكريم	Ebû Bekr Muhammed en-Nakkaaş el-Mevsılî	.....	113
524	شمارخ الدرر	Ebü'l-Hasen Alî b. el-Irak es-Sınnârî	539	175

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
	ص			
525	الصافی فی کلام الله الوافی الکافی الشافی	Molla Muhsin Muhammed el-Kâşânî	1091	376
526	صحائف فی التفسیر	Şemsü'd-Dîn Muhammed es-Semerkandî	971	.....
527	الصراط المستقیم فی تفسیر القرآن الکریم (2)	Ahmed Zenânî Bey (1)	.....	.....
528	صفوت البیان	Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi	.....	455
529	صفوة التفاسیر	Molla Ebû Bekr el-Külâlî	1280	434
	ض			
530	ضیاء السبیل الی معانی التنزیل	Şeyh Muhammed b. Alî el-Bekrî	1057	.....
531	ضیاء القلوب	Ebü'l-Feth Selîm b. Eyyûb er-Râzî	447	.....
	ط			
532	طوالع الانوار = تفسیر اخوین (3)	Şeyh Ahmed b. Muhammed Nûrü'd-Dîn el-Kâzerûnî (4)	.....	.....
	ع			
533	عجائب القرآن	Tâcü'l-Kurrâ' Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî	.....	170

(1) Kubbe-i Hidviyye Medresesi nâzırı idi.

(2) Bu tefsîr bâzı âyet-i celîle hakkında yüz sahifelik matbû' bir eserdir.

(3) Bu tefsîrin bir ismi de « الصراط المستقیم فی تبیان القرآن الکریم » dir.

(4) Mekke-i Mükerreme'de mücâvir bulunuyordu.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
534	العرائس	Muhammed b. Mustafa el-Gürânî el-Vânî	1096	(291)
535	عرائس البيان فى حقائق القرآن	Şeyh Ebû Muhammed Ruzbihân	606	199
536	عطيهٔ سبحانيه (1)	Şeyh Yûsuf Mantıkî	.....	.....
537	عمدة الحفاظ فى تفسير اشرف الالفاظ (2)	Ahmed b. Yûsuf = Es-Semîn	.....	247
538	عمدة القوى و الضعيف الكاشف لما وقع فى وسيط الواحدى من التبديل و التحريف	. . . . .	.....	.....
539	عين الحيات (3)	Necmü'd-Dîn er-Râzî	618	.....
540	عين المعانى فى تفسير السبع المثانى	Muhammed b. Ebî Yezîd Tayfûr es-Secâvendî	.....	197
541	عيون التفاسير بحذف التكارير	Ebû Mansûr b. İbrâhim el-Gavvâs es-Sencerî	.....	.....
542	عيون التفاسير للفضلاء السماسير	Şihâbû'd-Dîn es-Sivâsî	780	257
	غ			
543	غاية الامانى فى تفسير الكلام الربانى	Ahmed b. İsmâil el-Gürânî	893	291

(1) Bu tefsirin bir nüshası Koca Ragıb Kütüphânesinde (198) numaradadır.
(2) Bu tefsirin bir nüshası Atıf Efendi Kütüphânesinde (257) numaradadır.
(3) Bir nüshası Murad Molla Kütüphânesinde (131) numaradadır.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
544	غرائب القرآن و رغائب الفرقان	Nizâmü'd-Dîn Hasen en-Nîsâbûrî	.....	299
545	الغرائب و العجائب فی تفسير القرآن الكريم	Ebü'l-Kaasım Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî	.....	170
546	غرة التأويل فی التفسير	Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Abdi'llâh el-Hatîb	.....	.....
547	غرر التفاسير	. . . . .	.....	.....
548	غرر الفوائد ودرر القلائد[1]	Şerîf Alî b. Ahmed İbnü'l-Hasen	.....	.....
549	غوامض التدقيق من التفاسير	. . . . .	.....	.....
	ف			
550	فتح البيان فی مقاصد القرآن	Sıddîk Hasen Behâdır Hân	1307	443
551	فتح الرحمن بكشف مايلتبس من آی القرآن	Zekeriyyâ el-Ensârî	926	310
552	فتح الرحمن فی اشارات القرآن	Şeyh Abdü'l-Melik ed-Deylemî	500	.....
553	فتح الرحمن تفسير القرآن	Nâsırü'd-Dîn Muhammed b. Abdi'llâh b. Kurkmâs	.....	.....
554	فتح الرحمن من تفسير القرآن	Ebü'l-Yümn el-Uleymî	928	311
555	فتح الرحمان	Şah Veliyyu'llâh Dihlevî	1176	405
556	فتح العزيز[2]	Şeyh Abdü'l-Azîz Muhaddis-i Dihlevî	1239	.....
557	فتح القدير فی التفسير	İbn-i Cibâre Ahmed b. Muhammed el-Makdisî	.....	.....

(1) Bu tefsir Hind'de tab' edilmiştir.

(2) Yazma iki ciltlir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
558	فتح القدير الجامع بين فنّى الرواية و الدراية من علم التفسير	Alî eş-Şevkânî	1250	422
559	فتح المنان فى تفسير القرآن	Kutbü'd-Dîn Mahmûd b. Mes'ûd eş-Şîrâzî	710	229
560	فرائد التفسير	Ebü'l-Mehâmid Fasîhü'd-Dîn Muhammed el-Mâbernâbâzî	.....	.....
561	فريد فى اعراب القرآن المجيد	İmâm Müntehab b. Ebi'l-Arab el-Hemdânî	643	.....
562	فك الازار عن عنق الانوار و هتك الاستار عن معادن الاسرار (1)	Ömer b. Ebî Bekr el-Yemenî	822	.....
563	الفواتح الالٰهية و المفاتح الغيبية	Baba Ni'metu'llâh b. Mahmûd en-Nahcivânî	920	306
564	الفيض العميم فى معنى القرآن العظيم (2)	Mevlânâ Ahmed Demenhûrî	.....	.....
	ق			
565	قارعة القلوب فى التفسير	. . . . .	.....	.....
566	قانون التأويل	Muhyi'd-Dîn Arabî	638	207
567	القول الوجيز فى احكام الكتاب العزيز	Ebü'l-Abbâs Şihâb Ahmed b. Yûsuf el-Halebî = İbnü's-Semîn	756	247

(1) Her sûreden bir kısım âyât-ı Celîlenin tefsîridir.

(2) Bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (527/248) numaradadır.

(3) Dokuz ciltlir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
	ك			
568	الكافى الشافى	Ebû Alî el-Fadl İbnü'l-Hasen et-Tabersî el-Meşhedî	548	.....
569	كتاب تفسير السبع الطوال	El-Kaalî Ebû Alî İsmâil	.....	114
570	كتاب التقرب	Ebû Mansûr el-Ezherî	.....	119
571	كتاب الدرر	Ebû Ma'şer et-Taberî	478	159
572	الكشاف عن حقائق التنزيل	Ebü'l-Kaasım Câru'llâh Mahmûd ez-Zemahşerî	538	174
573	كشف الاستار	İmâm Pezdevî	.....	161
574	كشف الاسرار و هتك ألاستار	Alî Çelebi İznikî	1108	383
575	كشف الاسرار وعدة الابرار	Sa'dü'd-Dîn Mes'ûd et-Teftâzânî	793	261
576	كشف الآيات	Muhammed Rızâ et-Tûsî	.....	.....
577	كشف التنزيل فى تحقيق المباحث والتأويل	Şeyh Ebû Bekr Ahmed el-Haddâdî	800	262
578	كشف الحقائق فى التفسير	Şeyh Muvaffaku'd-Dîn Ahmed el-Kevâşî	680	218
579	كشف المشكلات	Ebü'l-Feth Mûsâ b. Yûnus	639	208
580	الكشف والبيان فى تفسير القرآن	Ebû İshak Ahmed es-Sa'lebî	427	.....
581	الكفاية فى التفسير	İsmâil b. Ahmed el-Hîrî	430	146
582	الكفيل بمعانى التنزيل	İmâdü'l-Kindî en-Nahvî	720	231
583	الكلمات البينات	Mer'î b. Yûsuf el-Kermî	1033	355
584	الكوكب الدرارى فى تفسير القرآن العظيم [1]	Alî b. el-Hüseyn b. Urve el-Hanbelî	.....	.....

(1) Altı ciltlir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Tercome sırası
	ل			
585	لباب التأويل	Tâcü'l-Kurrâ' Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî	.....	170
586	لباب التفاسير	Tâcü'l-Kurrâ' Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî	.....	170
587	لباب التأويل فى معانى التنزيل	Hâzin Alî b. Muhammed el-Bağdâdî	741	237
588	اللباب فى علم الكتاب = (تفسير ابن عادل) [1]	Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Âdil el-Hanbelî ed-Dımeşkî	.....	.....
589	لب التفاسير فى معرفة اسباب النزول والتفسير	Lübbî Hâfız Mehmed Efendi	1166	402
590	لسان التنزيل	. . . . .	.....	.....
591	لطائف الارشاد	İbn-i Hevâzin Abdü'l-Kerîm el-Kuşeyrî	465	155
592	لوامع البرهان و قواطع البيان فى معانى القرآن [2]	Ebû'l-Fazâil Muhammed b. Hüseyn el-Maîn (El-Muaylâkî)	.....	.....
593	لوامع الجوامع [3]	Hüseyn b. Hüseyn Cürcânî	.....	.....
	م			
594	مجاز القرآن	Ebû Ubeyde, Ma'mer	209	59
595	مجمع الانوار فى جمع الاسرار	Hâcî Paşa b. Hoca Alî el-Konevî	820	267
596	مجمع البحار فى غرائب التنزيل و لطائف الاخبار	Şeyh Muhammed Tâhir es-Sıddîkî el-Fitenî	981	.....

(1) Bu tefsir altı ciltdir. Ahir-i Kur'ân'a kadar olan bir cildi Lâleli Kütüphânesinde (109) numaradadır.

(2) Bu muhtasar tefsirin bir nüshası Dâmad İbrâhim Paşa Kütüphânesinde (147) numaradadır.

(3) Bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (276) sıra numaradadır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
597	مجمع البيان فى تفسير القرآن	Ebû Alî el-Fadl b. el-Hüseyn et-Tabersî el-Meşhedî	.....	181
598	مجمع التفاسير	Şeyh Hüseyn Efendi	.....	.....
599	المجيد فى اعراب القرآن المجيد	Şeyh Ebû İshak İbrâhim es-Sefâkusî el-Mağribî	.....	.....
600	محاسن التأويل	Cemâlü'd-Dîn el-Kaasımî	1332	454
601	المحرر الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز	Ebû Muhammed Abdü'l-Hak İbn-i Atıyye el-Gırnâtî	542	176
602	محمديه = تفسير مصنفك	Alâü'd-Dîn Ali	875	281
603	مختصر الراشف من زلال الكاشف	Bedrü'd-Dîn Muhammed b. Eyyûb el-Halebî = Tâzifî	705	.....
604	مدارك التنزيل و حقايق التأويل	İmâm Hâfızü'd-Dîn Abdu'llâh en-Nesefî	701	227
605	مرآت الحامدين فى كشف اسرار المحققين	Kayserili Sâbit Mehmed Efendi	1311	.....
606	مراح العبيد فى كشف معنى القرآن المجيد[1]	Şeyh Muhammed Nevevî el-Câvî	.....	.....
607	مشكلات التفاسير	Kutbü'd-Dîn Mahmûd eş-Şîrâzî	710	229
608	مصباح التعديل فى كشف انوار التنزيل	. . . . .	.....	.....
609	مطالع انوار التنزيل و مفاتيح اسرار التأويل	Abdü'r-Rezzâk b. Rızku'llâh er-Rüstağfenî	661	215
610	معالم التنزيل فى التفسير	Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Bagavî	516	171

(1) İki ciltlir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
611	معانی القرآن	Yûnus b. Habîb	183	48
612	» »	Ebü'l-Hasen el-Kisâî	189	49
613	» »	Muhammed Rüvâsî	190	50
614	» »	Ferrâ' Yahyâ b. Ziyâd	207	58
615	» »	Ahfeş-i Evsat	215	61
616	» »	Kaasım b. Sellâm	223	63
617	» »	İbn-i Kuteybe	276	79
618	» »	Müberrid Muhammed	286	85
619	» »	Sa'leb Ahmed el-Bağdâdî	291	87
620	» »	Ebû İshak ez-Zeccâc	311	94
621	» »	İbn-i Keysân Ebü'l-Hasen	320	97
622	» »	İbnü'l-Hayyât Ebû Bekr	320	.....
623	» »	El-Hasen Alî b. Îsâ	334	105
624	» »	İbn-i Deresteveyh	347	109
625	» »	Şerif Radıyy	406	136
626	مغنی فی التفسیر	Şeyh Ebü'l-Ferec el-Cevzî	597	193
627	مفاتیح الغیب	İmâm Fahrü'd-Dîn-i Râzî	606	198
628	» »	Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî	911	305
629	مفتاح الرحیم و کشف الکریم (1)	Vânî Mehmed Efendi	1096	.....
630	ملتقط المعالم	. . . . .	.....	.....
631	المنیر لمعالم التنزیل	Ebû Abdi'llâh en-Nevevî	.....	.....
632	مواکب	Ferruh İsmâil Efendi	1256	427
633	المواهب العلیه	Hüseyn b. Alî el-Kâşifi	903	302

(1) Sûre-i Yûsuf tefsiri.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Tercome sırası
634	موضح فی التفسیر	Ebü'l-Kaasım İsmâil b. Muhammed el-Isfehânî = Kıvâmü's-Sünne	539	.....
635	موضح فی معانی القرآن	Ebû Bekr Muhammed b. Hasen en-Nakkaaş el-Mevsılî	355	113
	ن			
636	نتیجة التفاسیر	Ya'kub Akrî	1149	.....
637	نثر الجمان المنتظم فی فتح الرحمان (1)	Şeyh Nâsırü'd-Dîn İbn-i Kurkumâs	882	.....
638	نجم القرآن فی تأویلات للقرآن	Şeyh Ebü'l-Mekârim Alâü'd-Devle es-Simnânî	726	.....
639	نزیل التنزیل فی التفسیر	Mehmed b. Bedrü'd-Dîn el-Münşî	1001	346
640	نظم الدرر فی تناسب الآی والسور	Burhânü'd-Dîn el-Bikaaî	885	277
641	نغبة البیان فی تفسیر القرآن	Şihâbü'd-Dîn Ömer es-Sühreverdî	632	206
642	النکت والعیون فی التفسیر	Ebû Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî	450	152
643	نور القلوب	Bedrü'd-Dîn Simâvî	823	270
644	نهایة البیان فی تفسیر القرآن	Ebû Muhammed Cemâlü'd-Dîn el-Muâfâ el-Mevsılî	631	205
645	نهایة التأمیل فی اسرار التنزیل	Kemâlü'd-Dîn Abdü'l-Kerîm İbnü' z-Zemlekânî	551	.....
646	نهج الایمان فی تفسیر القرآن	İbnü'l-Mutahher el-Hillî	726	232
647	نهر الدقائق	Manastırlı Şah Muhammed b. Ahmed	1052	364
648	النهر المار من البحر	Ebû Hayyân Muhammed el-Endelüsî	745	240
649	نیل المرام من تفسیر آیات الاحکام	Sıddık Hasen Hân	1307	443

(1) Bir nüshası Kütüphâne-i Umûmî'de (587/306) numaradadır.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli	Terceme sırası
	و			
650	الواضح	Ebü'l-Fadl Burhân en-Nesefî	686	222
651	الواضح الوجيز فى تفسير القرآن العزيز	Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-Bekrî	950	.....
652	الوجيز فى التفسير	İmâm Ebü'l-Hasen Alî el-Vâhidî	468	156
653	الوجيز	Eminü'd-Dîn et-Tabersî	548	181
654	وسائل فى التفسير	İmâm Ebü'l-Hasen el-Vâhidî	468	156
655	الوَسيط بين الوجيز والبسيط	İmâm Ebü'l-Hasen el-Vâhidî	468	156
656	الوسيط	Eminü'd-Dîn et-Tabersî	548	181
	ه			
657	الهداية الى بلوغ النهايه	Mekkî b. Hammûş	.....	148
658	الهداية الى الصراط المستقيم (1)	Ahmed Zenâtî Bey	.....	.....
659	هميان الزاد الى دار المعاد (2)	Şeyh Muhammed b. Yûsuf el-Vehbî el-İbâzî	.....	.....
	ى			
660	ياقوت التأويل فى تفسير التنزيل	İmâm Muhammed Gazâlî	505	169
461	يتيمة التفاسير (3)	Amasyalı Ya'kub Akrî	1149	.....
662	ينابيع فى التفسير	İmâm Yûsuf b. Abdi'llâh el-Lü'lü' el-Endehûdî	.....	.....
663	ينبوع الحياة	Hüccetü'd-Dîn, İbn-i Zafer Muhammed el-Mekkî es-Saklebî	565	184

(1) Ahmed Zennânî Bey'in eseri olup « الصراط المستقيم » nâmındaki eserinin muhtasarıdır.

(2) Bu tefsir (1300)'de on iki cilt olarak Zengibar'da tab' edilmiştir.

(3) Sûre-i Yûsuf tefsîridir.

İ L Â V E

Aded	Tefsirler	Müellifler	İrtihâli
1	التبيان فى احكام القرآن	Endelüslü İbn-i Ebi'l-Ahvas el-Mâlikî (1)	700
2	التبيان فى تفسير القرآن	Tâhir b. Sâlih Cezâirî	.....
3	التبيان فى غريب القرآن	Şihâbü'd-Dîn Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Mısrî eş-Şâfiî	815
4	التفسيرات الاحمدية فى بيان الآيات الشرعية	Ahmed el-Mekkî	1327
5	تفسير ابن آمنه	Abdu'llâh b. Mutarrif el-Ma'rûf bi'bn-i Âmine el-Kurtubî el-Mâlikî	340
6	تفسير ابن سيار	Ebû Muhammed Kaasım b. Muhammed el-Kurtubî el-Mâlikî	278
7	تفسير ابن يونس	Kaadî Muhammed b. Tâhir eş-Şâfiî (2)	833
8	تفسير ابى الوفاء	Tâcü'l-Ârifîn b. Muhammed b. Ebi'l-Hasen el-Mısrî eş-Şâfiî	1007
9	تفسير البانى (4)	Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. Muhammed el-Bânî (3)	932
10	تفسير ابن بنان	Ebu't-Tâhir Muhammed b. Muhammed el-Enbârî el-Kâtib (5)	596
11	تفسير ابى الوليد	Süleyman b. Halef el-Bâcî el-Mâlikî	474
12	تفسير الامير المؤيد بالله	Muhammed b. İmâmü'l-Mütevekkil İsmâil el-Yemenî	1182
13	تفسير البرغانى (6)	Muhammed Sâlih b. Muhammed et-Taberânî eş-Şîî	1281
14	تفسير الجعفى	Ebû Abdi'llâh Câbir b. Yezîd el-Cu'fî el-Kûfî eş-Şîî	127

(1) Ebû Hayyân'ın esâtizesindendir. Takriben (700) târihinde vefât etmiştir.
(2) Mevsıl'da vefât etmiştir.
(3) Asamm demekle ma'ruf Mısırlı Şâfiiyyü'l-mezheb bir zâttır.
(4) Yâ-sin'den âhir-i Kur'ân'a kadardır.
(5) Mısır'da vefât etmiştir.
(6) Yedi ciltdir.

Aded	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâli
15	تفسير الجنزى	Ebû Hafs Ömer b. Osman et-Temîmî el-Cenzî	550
16	تفسير الجيلى	Abdü'l-Kerîm b. İbrâhim el-Cîlî el-Kaadîrî es-Sôfî	805
17	تفسير الحطاب الرعينى	Şemsü'd-Dîn Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Muhammed et-Tarablusî el-Mâlikî	954
18	تفسير الحاوانى	Abdü'r-Rahmân b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hanbelî	546
19	تفسير الحولانى	Abdü'r-Rahmân b. Abdi'llâh el-Havlânî el-Yemenî	1002
20	تفسير الدورقى	Alî Yâr b. Mihriyâr el-Ehvâzî (1)	.....
21	تفسير الدومرى (2)	Muhammed A'zam b. Hayri'z-Zemân el-Hüseynî el-Hindî el-Hanefî	1185
22	تفسير الراوندى	Ziyâü'd-Dîn Fazlu'llâh b. Alî el-Hüseynî er-Râvendî. El-Kaşânî eş-Şîî Üstad Nusayrü't-Tûsî	.....
23	تفسير االزعفرانى	Hâfız Ebû Şaîd el-Hüseyn b. Muhammed el-Isbehânî	369
24	تفسير الزلديوى	Muhammed b. Muhammed el-Afvî el-Mağribî el-Mâlikî (3)	857
25	تفسير الزواوى	İbrâhim b. Fâid b. Mûsâ el-Mağribî el-Mâlikî	882
26	تفسير الشاهوى (4)	Abdü'l-Kerîm b. Ebî Bekr el-Hüseynî el-Gürânî	1050
27	تفسير الشبسترى (6)	Şeyh İbrâhim b. Hasen eş-Şibesterî (5)	915
28	تفسير العاشق (7)	Mîr Keremu'llâh Âkıl Hân İbn-i Şükri'llâh Hân el-Âlem-gîrî el-Hindî	.....
29	تفسير العشاب	Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-İfrîkî	638
30	تفسير الغسانى	Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-Endelüsî el-Mâlikî (8)	.....

(1) Devrakiyyü'l-asl- Şii.
(2) Fârisî
(3) El-Müteveffâ bi-Tunûs
(4) Sûre-i Nahl'e kadar üç cilt.
(5) Şehîden Azerbeycan'da vefât etmiştir.
(6) Kur'ân'ın evvelinden Sûre-i Yûsuf'a kadar.
(7) Fârisî
(8) Meliyye'lidir, Merrâkeş'de vefât etmiştir.

Adad	Tefsirler	Müfessirler	İrtihâl
31	تفسیرالقرآن وتنویر العرفان[1]	Abdü'l-Kaadir b. Osmân er-Rûmî (2)	.....
32	تفسیر المراد آبادی [3]	Mün'im Hân el-Hindî	1201
33	تفسیر الهروی	Hâfız Ebû İsmâil Abdu'llâh el-Ensârî el-Hanbelî	481
34	تفسیر الهواری	Ebû Mûsâ Abdü'r-Rahmân b. Mûsâ el-Mağribî el-Mâlikî (4)	.....
35	تفسیر سورة الفتح	Ebü'l-Vefâ' Tâcü'l-Ârifîn	1007
36	» » »	Abdü'l-Lâtif b. Mecdü'd-Dîn ed-Dımeşkî	1023
37	» » »	Şeyh Muhammed Nûrü'l-Arabî es-Sûfî	1305
38	» » »	İsâ b. Ahmed el-Hoşnavî es-Sehrânî (5)	1200
39	تنویر المذاهب [6]	Molla Muhsin, Muhammed b. Murtezâ	1091
40	تنویر فی معانی التفسیر	Emîr Alî Muhammed b. el-Hasen en-Nîsâbûrî eş-Şîî (7)	.....
41	تیسیر البیان لاحکام القرآن	Cemâlü'd-Dîn Muhammed b. Alî b. Abdi'llâh b. Nûrü'd-Dîn (8)	.....
42	التیسیر فی التفسیر [9]	Bedrü'd-Dîn Ebü'l-Berekât Muhammed b. Radıyyü'd-Dîn el-Âmirî ed-Dımeşkî eş-Şâfiî	984
43	خلاصة التفاسیر [10]	Ebü'l-Hasen Saîd b. Hibetu'llâh er-Râvendî eş-Şîî	.....
44	رموز التفاسیر	Alî Asğar b. Yûsuf el-Kazvînî eş-Şîî	.....
45	روضة الجنان فی تفسیر القرآن[11]	Hüseyn b. Alî b. Muhammed er-Râzî eş-Şîî	535
46	الزوائد علی تفسیر الوالد	Ebû Muhammed Seyfü'd-Dîn Abdü'l-Ganî İbn-i Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî	639

(1) Türkçe üç ciltir. (1040) târihinde bitirilmiştir.
(2) Maslâsı : Vehbidir.
(3) Fârisî.
(4) Takriben 228 senesinde İstice kadısı bulunuyordu.
(5) Kerkük'de müfti idi, orada vefât etmiştir. Şâfiiyyü'l-mezhebdir. Türkçe, Sûre-i İhlâs tefsîri de vardır.
(6) Şia müctehidlerinden Molla Muhsin denilen ve Feyzî tehallüs eden, Ebvâbü'l-cinân adındaki Fârisî kitap sâhibi, Muhammed b. Murtezâ'nın yazmış olduğu bir tefsîrdir.
(7) Fettâl unvâniyle ma'ruftur.
(8) (808)'de bu eserini bitirmiştir.
(9) Manzum.
(10) On ciltir.
(11) Fârisî

Z E Y L

Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'ın kırâetine, i'râbına, i'câzına, ğarâibine, fazâiline, meâline, usûl-i tefsîrine, esbâb-ı nüzûlüne ve sâireye müteallık yazılmış bir kısım kitaplar ile bunların müelliflerini gösterir cedveldir.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
	ا		
1	اسباب نزول	Alî b. el-Medînî	234
2	» »	Abdu'r-Rahmân b. Muhammed	402
3	» »	Ebü'l-Hüseyn Alî el-Vâhidî	468
4	» »	Muhammed b. Es'ad el-Irâkî	567
5	» »	Muhammed Reşîdü'd-Dîn el-Mâzendârânî	588
6	» »	Ebü'l-Ferec el-Cevzî	597
7	» »	Şihâbü'd-Dîn Askalânî	852
8	» »	İmâm Abdü'r-Rahmân es-Süyûtî	911
9	اسئلة القرآن واجوبتها	Şemsü'd-Dîn Ebû Bekr	660
10	اسماء القرآن الكريم	İbn-i Kayyim el-Cevziyye	751
11	الفية العراقى فى غريب القرآن	Abdü'r-Rahîm el-Irâkî	806
12	امالى ابن حاجب (1)	Ebû Amr Osman el-Mâlikî	672
13	الامالى الشارحة على مفردات الفاتحة	Ebü'l-Kaasım er-Râfiî	623
14	امثال القرآن	İbrâhim el-Ezdî=Niftaveyh	323
15	» »	Ebû Abdi'r-Rahmân en-Nîsâbûrî	406

(1) Bâzı âyetlerin tefsîridir.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
16	امثال القرآن	Aliyyü'l-Mâverdî	450
17	» »	İbn-i Kayyim el-Cevziyye	751
18	» »	Muhammed b. Alî Mühezzebü'd-Dîn	642
19	الامد (فى القراثة)	Ebü'l-Kaasım Abdu'llah Mu'tezilî	387
20	الانوار الساطعات فى شرح الآيات البينات	.....	.....
21	الانوار الواضحة فى معانى الفاتحة	Abdü'l-Azîz Deyrî	.....
	ا		
22	اتحاف الاديب بما فى القرآن من الغريب	Eb0 Hayyân el-Endelüsî	745
23	الاتحاف بتمييز ماتبع فيه البيضاوى صاحب الكشاف	Eb0 Y0suf Şâmî	.....
24	اتحاف حملة القرآن برواية سيدى عثمان	Muhammed b. Hasen el-Münîr és-Semenn0dî	1199
25	اتحاف العباد من معرفة النطق بالضاد (1)	Muhammed b. Bekr en-Nâbulusî	.....
26	اتحاف فضلاء الامة المحمدية (فى القرآءة)	Hasen b. Alî Medâbiğî	1170
27	اتحاف فضلاء البشر بالقراآت الأربعة عشر	Şihâbü'd-Dîn Ahmed el-Benna'd-Dimyâtî	.....
28	الاتقان فى علوم القرآن	Abdu'r-Rahmân es-Süy0tî	911

(1) Matb0'dur.

	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
29	الاتقان فی فضائل القرآن	Şihâbü'd-Dîn Askalânî	852
30	احراز المعانی من حرز الامانی [1]	Ebû Şâme ed-Dımeşkî	.....
31	اختلاف المصاحف	Ebû Hâtim Sehl es-Sicistânî	248
32	ارشاد الاخوان شرح هدیة الصبیان فی تجوید القرآن [2]	Muhammed Alî Mısrî	.....
33	ارشاد الرحمن لاسباب النزول والنسخ والمتشابه وتجوید القرآن	Atıyyetü'l-Bürhân el-Üchûrî	1190
34	ارشاد القارئ والسامع لکتاب الدر اللوامع	Ahmed b. et-Tâlib Mahmûd	.....
35	ارشاد القراء والکاتبین الی معرفة رسم الکتاب المبین	Rıdvân Muhammed Ebû Îyd	.....
36	ارشاد المبتدی وتذکرة المنتهی	Ebü'l-İzz Muhammed el-Kalânisî	.....
37	ازالة الشبهات عن الآیات والاحادیث المشتبهات	Şemsü'd-Dîn Ebû Abdi'llâh İbnü'l-Lebbân	749
38	اشارات قرآن	Hacı Torun Efendi	1302
39	اشارات فی غریب القرآن	Ebû Bekr Muhammed en-Nakkaaş	354
40	الاشارات فی علم القرآءة الاربعة عشر	Kastalânî	923
41	الاشارات فی القراآت الزوائد المروية عن الثقات	Ebü'l-Bekaa' Alî b. Osmân	.....

(1) Şerh
(2) Matbû'dur.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
42	الاعانة فى القراآت العشر	Hüseyn İbnü'l-Birî el-Akserây el-Mer'aşî	.....
43	اعجاز البيان فى كشف بعض اسرار القرآن	Sadrü'd-Dîn-i Konevî	672
44	اعجاز القرآن	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Vâsitî	306
45	» »	Ahmed b. Muhammed el-Hattâb	381
46	» »	Ebû Muhammed Abdu'llâh el-Kayravânî	386
47	» »	Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkıllânî	403
48	» »	Fahrü'd-Dîn-i Râzî	606
49	» »	İbn-i Sürâka	.....
50	اعجاز القرآن الكبير	Abdü'l-Kaahir el-Cürcânî	471
51	اعجاز القرآن الصغير	Abdü'l-Kaahir el-Cürcânî	471
52	اعراب القرآن	Ebû Hâtim es-Sicistânî	250
53	» »	Ebû İshak ez-Zeccâc	311
54	» »	Ebû Abdi'llâh İbn-i Hâlûye	370
55	» »	Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahhâs	338
56	» »	Ebû Aliyyü'l-Fârisî	377
57	» »	Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib	437
58	» »	Ebü'l-Bekaa' el-Akberî	616
59	» »	El-Müntehab b. Ebi'l-İzz el-Hemdânî	643
60	» »	Semînü'l-Halebî	756
61	» »	Ramazan-Zâde Ahmed	986
62	» »	Câru'llâh Veliyyü'd-Dîn	1151
63	» »	Allâme et-Temîmî	.....

Aded	Kitaplar	Müellifler	Irtihâli
64	افادة الشيوخ فى مقدار الناسخ و المنسوخ	Sıddîk Hasen Hân	1307
65	افراد قراءة الامام ابن كثير	Zeynü'd-Dîn Ca'fer	.....
66	الاقتباس من القرآن	Ebû Mansûr Abdü'l-Melik es-Seâlibî	429
67	الاقتصاد فى رسم المصحف	Ebû Amr Osmân ed-Dânî	444
68	الاكسير فى علم التفسير	Alî b. Faddâl el-Ferezdakî	160
69	الاكسير فى قواعد التفسير	Necmü'd-Dîn Ebu'r-Rebî' es-Sarsarî	716
70	الاكسير فى اصول التفسير	Sıddîk Hasen Hân	1307
71	الاكليل فى استنباط التنزيل	İmâm Abdü'r-Rahmân es-Süyûtî	911
72	الاكليل فى المتشابه والتأويل	İbn-i Teymiye Takıyyü'd-Dîn	728
73	امعان فى اقسام القرآن[1]	Abdü'l-Hamîd el-Ferâhî	.....
74	امعان فى جمع القرآن	Şemnulu Yûsuf Efendi	1282
75	املاء ما منّ به الرحمن من وجوه الاعراب والقراآت فى جميع القرآن	Ebü'l-Bekaa' el-Akberî	616
76	الانتقاد من مشهور القراآت	Muvaffaku'd-Dîn Ebü'l-Kaasım el-İskenderânî	.....
77	انشاد الشريد مبى اصول القصيد	Muhammed b. Muhammed b. Gaazî	.....
78	انهار الجنان فى وجدان القرآن	Çeteci Abdu'llah Paşa	.....
79	الاهتمام بمعرفة خط المصحف الامام	Muvaffaku'd-Dîn Ebü'l-Kaasım el-İskenderânî (2)	.....

(1) Matbû'dur.

(2) Bu zât (604)'de ber-hayât imiş.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
80	ايتلاف فى وجوه الاختلاف	Abdu'llah Yûsuf-Zâde	1167
81	ايجاز البرهان فى اعجاز القرآن	Ebû İshak İbrâhim el-Hazrecî el-Cezerî	.....
82	الايجاز فى معرفة ما فى القرآن من منسوخ و ناسخ	Muhammed Berrecân b. Hilâl Ebû Abdi'llâh es-Saîdî	520
83	الايجاز فى ناسخ القرآن ومنسوخه	Ebû Bekr Mekkî el-Kurtubî	437
84	الايضاح فى ناسخ القرآن ومنسوخه	Ebû Muhammed Mekkî el-Mukrî	.....
85	الايضاح والبيان فى تحقيق قصص القرآن	Muhammed b. İsmâil el-Aynî	1182
86	ايضاح الوقف والابتداء كتاب الله عزّ و جلّ	Muhammed b. el-Kaasım el-Enbârî	.....
87	الايقان فى اختصار الاتقان	Ahmed b. Muhammed es-Selâvî	.....

ا

88	اصول قرآئت سبعة	Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî	444
89	انموزج جليل فى اسئلة واجوبة من غرائب آى التنزيل	Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî	252

ب

90	البحر الكبير فى بحث التفسير	Ahmed İbnü'l-Münîr el-İskenderî	.....
91	بدائع البرهان على عمدة ذوى العرفان فى علم القرآن	Mustafa b. Abdi'r-Rahmân İzmîrî	.....
92	بدائع القرآن	Zekiyyü'd-Dîn İbn-i Ebi'l-İsbi'	.....
93	البدر المنير فى علوم التفسير	Muhammed Tilimsânî	909

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
94	البرقع اللامع والغيث الهامع فى فضيلة القرآن و خواصة	Ebû Bekr Muhammed er-Râdbâşî	.....
95	البرهان الجليل فى الرد على من يقول بتحريم التفسير والتأويل (2)	Muhammed Râgıb Efendi (1)	.....
96	البرهان فى اعجاز القرآن	Kemâlü'd-Dîn ez-Zemlekânî	727
97	البرهان فى ترتيب سور القرآن	Ebû Ca'fer Ahmed es-Sekafî el-Garnâtî	708
98	البرهان فى توجيه متشابه القرآن لما فيه من الحجة والبيان	Tâcü'l-Kurrâ' Mahmûd el-Kirmânî	900
99	البرهان فى علوم القرآن	Bedrü'd-Dîn ez-Zerkeşî	794
100	» » » »	Ebü'l-Hasen Alî el-Havfî	430
101	البرهان فى قرآءة القرآن	İmâm Fahrü'd-Dîn er-Râzî	606
102	البرهان فى مسئلة القرآن	Muvaffaku'd-Dîn İbn-i Kudâme	620
103	البرهان فى مشكلات القرآن	Ebü'l-Maâlî Azîzî = Şeydele	494
104	البرهان القويم فى الحاجة الى عدد آى القرآن الكريم	Ed-Dîk Ahmed Emîn (3)	.....
105	البستان فى علم القراءة	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Cenâkî	.....
106	بغية الطلاب (فى رموز الشاطبية)	Muhammed b. Ebi'l-İmrân (4)	.....
107	بهجة الاريب مما فى كتاب الله العزيز	Alâü'd-Dîn Alî = İbn-i Türkmân el-Mardînî	750
108	بيان اوقاف القرآن (5)	Muhammed b. Abdi'l-Hamîd el-Bağdâdî	.....

(1) Kahire'de
(2) Matbû'
(3) Mısır'da muallim
(4) İrbûze
(5) Manzum

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
109	البيان فى شواهد القرآن	Alî Ebû Hasen el-Bâkulî	535
110	البيان فى علوم القرآن	El-Fazl Ebû Âmir el-Cürcânî	.....
111	بيان مشية القرآن	Muvaffaku'd-Dîn Ebü'l-Kaasım Îsâ el-İskenderânî	.....
112	بيان المنن على قارئ الكتاب والسنن	Kaasım b. Muhammed el-Kurtubî	643
113	البيان فيما ابهم من الاسمآء فى القرآن	Ebû Abdi'llâh Muhammed ez-Zührî	617
	ت		
114	تاريخ القرآن و المصاحف	Mûsâ Câru'llah	.....
115	تاريخ قرآن كريم	Şerefü'd-Dîn Efendi (Yaltkaya) (1)	M. 1946
116	تبيان فى آداب حملة القرآن	İmâm Muhyi'd-Dîn Nevevî	676
117	التبيان فى اعراب القرآن	Ebü'l-Bekaa' Abdu'llah el-Ukberî	616
118	تبيان فى اقسام القرآن	İbn-i Kayyim Cevziyye	751
119	تبيان فى مبهمات القرآن	İbn-i Cemâa Muhammed b. Ebî Bekr el-Hamevî	819
120	تبيان فى مسائل القرآن	Ebü'l-Hayr Ahmed et-Tâkaanî	590
121	تبيان التعليم فى حكم غير المبدوأ بيسم الله الرحمن الرحيم	Ahmed b. el-Hüseynî el-Mısrî	1332
122	تبصرة المريد فى قواعد التجويد	Hüseyn ed-Dımeşkî	.....
123	تبيين المحارم	Yûsuf Sinânü'd-Dîn el-Vâiz	1000
124	التتمة فى القراآت الثلاث	Şeyh Sadaka b. Sellâm	.....

(1) Merhum Diyânet İşleri Reisi, Müderris.

Exemplar		Müellifler	İrtihâli
125	تجريد التفسير من صحيح البخارى على ترتيب السور	Şihâbü'd-Dîn Askalânî	252
126	تحبير التيسير فى القراآت العشر	Ebü'l-Hayr Muhammed el-Cezerî	833
127	تحفة الاطفال والغلمان فى تجويد[1] القرآن	Şeyh Süleymân el-Cemzûrî	.....
128	تحفة الاقران فيما قرئ بالتثليث من حروف القرآن	Ahmed b. Yûsuf el-Endelüsî	777
129	تحفة الكتاب[3]	Abdu'llah Efendi-Zâde Mahmud Emîn (2)	.....
130	تخبير فى علوم التفسير	Abdu'r-Rahmân es-Süyûtî	911
131	تذكرة المبتدى فى قرآءة حفص عن عاصم	.....	.....
132	تراجم الاعاجم فى مفردات القرآن	Zeynü'l-Meşâyıh Muhammed el-Bakkaalî	562
133	التسهيل و شفاء العليل (فى القراآت العشر)	Şeyh Muhammed b. Ahmed	.....
134	التعريف و الاعلام فى ما ابهم فى القرآن من الاسمآء والاعلام	Ebü'l-Kaasım Abdu'r-Rahmân es-Süheylî	581
135	تفسير التسنيم فى القلب السليم[4]	Eğinli Rahmi Efendi (5)	1327
136	تفسير غريب القرآن	Mahmûd İbrâhim Vehbe	.....
137	التفصيل بين التفسير و التأويل	Hâmid b. Alî el-İmâdî ed-Dımeşkî	1171

(1) Matbû'

(2) Eyüp câmi-i şerîfi imâmı

(3) Bu eserde Kur'ân'a, resm-i hatt-ı Mushaf'a ve sâireye dâir ma'lûmat vardır. 1264 târihinde te'lîf edilmiştir.

(4) Mevâiz

(5) İstanbul müderrislerinden bulunuyordu.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
138	تفهيم الاخوان فى تجويد القرآن	Nâzillili Mehmed Efendi	1315
139	تقريب الاكسير فى اصول التفسير	Mevlevî Nûrü'l-Hasen el-Kâlpuvî	.....
140	تقريب حصول المقاصد فى تخريج مافى النشر من الفوائد	İzmirli Mustafa b. Abdi'r-Rahmân	.....
141	تقريب المأمون فى ترتيب النزول	Burhânü'd-Dîn, Ebü'l-Abbâs İbrâhim el-Ca'berî	733
142	تقريب النشر لقراءة العشر	Muhammed el-Cezerî	833
143	تلخيص البيان فى مجازات القرآن	Radiyyu'llâh العرقى	.....
144	تنبيه العطشان على مورد الظمآن	Hüseyn b. Talha er-Reczâcî	.....
145	تنزيه القرآن عما لا يليق بالبيان	Ahmed b. Abdi'r-Rahmân el-Ceyyânî el-Kurtubî	592
146	تنوير الاذهان فى الرد على مدعى تحريف القرآن [1]	Muhammed Zekiyyü'd-Dîn	.....
147	توضيح المشكل فى القرآن	Saîd b. Muhammed el-Gassânî	400
148	التوضيح والبيان فى قراءة المدنى نافع ابن عبد الرحمان	İbnü'l-Haddâd İdrîs b. Abdi'llâh el-Vedfîrî (Vedğîrî)	.....
149	تهذيب احكام القرآن	Ebü's-Senâ' Mahmûd el-Konevî	777
150	تبجان التبيان فى مشكلات القرآن	Hatîbü'l-Umrî	.....
151.	التيسير فى علم التفسير [2]	Abdü'l-Azîz ed-Deyrînî	694
152	التيسير فى القرآءة	Osmân b. Saîd ed-Dânî	444
153	تيسير فى علم التفسير	Muhyi'd-Dîn Kâfiyeci	.....
154	التيسير لحفظ نداهب القرآء السبعة	Ebû Amr Osmân ed-Dânî el-Mağribî	444

(1) Matbû'dur.

(2) Manzum.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
	ث		
155	الثغر الباسم فی قرآءة عاصم	Alî Atiyye Ebî Muslih el-Ğamrînî	.....
156	ثواب القرآن	Ebû Bekr b. Ebî Şeybe	.....
	ج		
157	جامع الآيات	İsmâil Ankaravî	.....
158	جامع البيان فی القرا آت السبع المشهوره	Ebû Amr Osmân ed-Dânî	444
159	جامع الكلام فی رسم المصحف الامام	.....	.....
160	جامع المسرة فی شواهد الشاطبية والدّرة	.....	.....
161	جامع الحفاظ فی اختلاف القراء فی الالفاظ	Muvaffaku'd-Dîn Ebü'l-Kaasım îsâ el-İskenderânî	.....
162	الجزرية = المقدمة فيما يجب على القارئ ان يعلمه	İmâm Muhammed el-Cezerî	833
163	جمال الزهر فی فضائل السور	İmâm Abdü'r-Rahmân es-Süyûtî	911
164	الجمان فی تشبيهات القرآن	Abdu'llâh İbn-i Bâkıyâ	585
165	جمال القراء و كمال الاقراء	Alemü'd-Dîn es-Sehâvî	643
166	الجواهر فی علم التفسير	İmâm Süyûtî	911
167	الجواهر المكللة لمن زام الطرق المكملة	Muhammed b. Ahmed el-Arfî	.....
168	جهد المقل	Saçaklı-Zâde Mehmed Efendi	1145

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
	ح		
169	حاشیهٔ زینی دحلان علی فتح الرحمان	Zeynî Dehlân	.....
170	حاشیهٔ زین العابدین علی شرح مقدمة الجزریة	Zeyne'l-Âbidîn	.....
171	حسن البیان فی نظم مشترك القرآن	Abdü'l-Hâdî el-Abyârî	1305
172	حسن البیان فی ازالة بعض شبه وردت علی القرآن	Şeyh Muhammed b. Bahît	.....
173	حلّ متشابهات القرآن	Hüseyn Râgıb-ı Isfehânî	503
174	حلیة الصبیان علی فتح الرحمان [1]	Muhammed Nûrî el-Cêvî	.....
175	الحواشی الازهریة فی حل الفاظ المقدمة الجزریة [2]	Hâlid b. Abdi'llâh el-Ezherî	.....
176	الحواشی المفهمة فی شرح المقدمة الجزریة	Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Cezerî	.....
	خ		
177	خزائن الجواهر ومخازن الزواهر [3]	Hâdimî Mehmed Efendi	1176
178	خلاصة البیان فی تألیف القرآن	Ahmed Cevdet Paşa	.....
179	الخلاف فیما فی خط المصاحف من الاختلاف	Muvaffaku'd-Dîn Ebü'l-Kaasım el-Lahmî el-İskenderânî	.....
180	خواص القرآن	Hakîm Ebû Abdi'llâh et-Temîmî	.....

(1) Matbû'dur.
(2) Matbû'dur.
(3) Besmele-i Şerîf'e hakkında

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
181	درة التأويل فى متشابه التنزيل	Hüseyn Râgıb-ı Isfehânî	503
182	درة التنزيل وغرة التأويل	Fahrü'd-Dîn er-Râzî	606
183	درة التنزيل وغرة التأويل[1] فى الآيات المتشابهة	Ebû Abdi'llâh Muhammed Hatîb el-İskâfî el-Isfehânî	.....
184	درة البيان فى احكام القرآن	Ahmed b. Muhammed el-Efşâr el-Erdebîlî	993
185	الدرة السنية فى حل الفاظ الجزرية	Abdü'l-Celîl العمرى	.....
186	الدرة فى القراآت الثلاث المتممة للعشرة	Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî	.....
187	الدرة المضيئة فى قراآت الائمة الثلاثة المرضية	Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî	.....
188	درة الناصحين	Osmân b. Hasen b. Ahmed el-Havbevî	.....
189	درالافكار لمن كان فى قراآت الائمة العشرة سيار	Muhammed b. Ahmed- el-Avfî	.....
190	الدرج السليم لحفظ الدر اليتيم[2]	Muhammed Fâiz el-Merâmî	.....
191	الدر المنثور فى النهج المشهور فى قراءت لائمة العشرة	Muhammed b. Ahmed el-Avfî	.....
192	الدرالنظيم فى فضائل القرآن الكريم	Kaadî Ebû Bekr Nesâî	.....
193	الدرالنظيم فى خواص القرآن العظيم	Ebû Abdi'llâh el-Çevzî İbnü'l-Haşşâb el-Yemenî	.....
194	دروس التجويد	Alî Zarîfü'l-A'zamî	.....

(1) Matbû'. (2) Şerh.

	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
195	الدر اليتيم	Muhammed b. Pîr Alî Birgivî	981
196	الدقائق المحكمة فى شرح المقدمة الجزرية	Ebû Yahyâ Zekeriyyâ el-Ensârî	926
	ذ		
197	ذم التأويل	İbn-i Kudâme Muvaffaku'd-Dîn	620
198	الذهب الابريز فى غرائب القرآن العزيز	Şeyh Abdü'r-Rahmân b. Muhammed el-Cezâirî el-Mâlikî (1)	875
	ر		
199	الرائية = عقيلة اتراب القصائد فى اسنى المقاصد	Ebü'l-Kaasım Muhammed eş-Şâtıbî	590
200	ربط السور و الآيات	Muhammed b. Mübârek Hakîm Şâh Kazvînî	908
201	الرد على ابى عبيد فى غريب القرآن	Abdü'l-Vâhid el-Herevî	.....
202	الرد على الملحدين فى تشابه القرآن	Ebû Alî b. Muhammed المقراب	594
203	رد المتشابه الى المحكم	Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ahmed el-Eş'arî = İbnü'l-Lebbân	749
204	رسالة فى الآيات	Saçaklı-Zâde	1145
205	رسالة السر الكريم فى فضل بسم الله الرحمن الرحيم	Muhyi'd-Dîn el-Bûnî	622
206	رسالة فى احكام ظبط القرآن الكريم على الرسم العثمانى (2)	Şeyh Hüseyn Mağlûl	.....
207	رسالة فى فوائد القرآن	Râgıb-ı Isfehânî	503

(1) Sealibi diye ma'ruftur.
(2) Matbû'dur.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
208	رسالهٔ متشابهات	Ebû Bekr Âmidî	.....
209	رسوخ اللسان فی حروف القرآن[1]	. . . . .	.....
210	روضة الشاکر فی قراءة ابن عامر	Muhammed Âbidîn Düsûkî	.....
211	روضة الطالبين وعمدة المريدين (فی القراءة)	Bedrü'd-Dîn b. Hasen العجلونی	.....
	ز		
212	زبدة العرفان فی وجوه القرآن فی القراآت العشر	Hâmid b. Abdi'l-Fettâh el-Pâlûvî	.....
213	زوال الجهالة بشرح منظومة الامالة	Abdü'l-Hâfız el-Mürşidî	.....
214	زينة القارئ فی التجويد[2]	. . . . .	.....
	س		
215	سبق الغايات فی نسق الآيات	Muhammed Alî et-Tehânuvî el-Hindî	.....
216	سراج القارئ المبتدی و تذكرة	Alâü'd-Dîn İbnü'l-Kaasıh	801
217	المقرئ المنتهی[3]	Şeyh Muhammed el-Mütevellî	1313
218	سفينة النجاة فيما يتعلق بقوله تعالی : (و قلن حاش لله)	. . . . .	.....
219	سلك البيان فی مناقب القرآن[4]	بتريس « چون »	

(1) Manzum.
(2) Matbû'
(3) Şerh-i Şâtıbiyye, matbû'.
(4) Arapça ve İngilizce'dir.

ش

220	الشارحة فى تجويد الفاتحة	Yahyâ b. Yûsuf es-Sarsarî	656
221	شاطبية = حرز الامانى و وجه التهانى	Ebû Muhammed el-Kaasım eş-Şâtıbî	590
222	شامل فى القراآت	Ebû Bekr Ahmed en-Nîsâbûrî	381
223	شرح ارشاد الاخوان على هدية الصبيان [1]	Muhammed el-Haddâd b. Alî	.....
224	شرح بسملهٔ شربفة	Ebû Saîd Hâdimî	1176
225	شرح شاطبية (فتح الوحيد)	İmâm Sehâvî	643
226	» (مختصر ابراز المعانى)	Ebû Şâme ed-Dımeşkî	665
227	» »	İbrâhim b. Muhammed el-Ca'berî	733
228	» (عقد النضيد)	Semînü'l-Halebî	756
229	» »	Alâü'd-Dîn İbnü'l-Kaasıh	801
230	» »	Ebû Abdi'llâh b. Ahmed el-Mevsılî	.....
231	» (تلخيص المعانى)	Ebû Abdi'llâh Ebî Bekr eş-Şîrâzî	.....
232	» (كنز المعانى)	Ahmed b. Abdi'l-Hak eş-Şâtıbî	.....
233	» (جامع الفوائد)	Zâhidî	.....
234	» »	Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî	911
235	شرح الجزرية	Taşköprülü-Zâde Ebü'l-Hayr İsâmü'd-Dîn Ahmed Efendi	968
236	» »	Aliyyü'l-Kaarî'	1014

(1) Matbû'.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâl
237	شرح الدرة المضيئة (المنح الالٰهية)	İbn-i Muhsin es-Saîdî	.....
238	» » (الغرة البهية)	Ahmed b. Abdi'l-Cevâd el-Vânî	.....
239	» » »	Muhammed b. Hasen es-Semânûdî	.....
240	شرح الرائية	Alemüd'd-Dîn Alî es-Sehâvî	643
241	» »	Ebü'l-Kaasım Ebû Şâme ed-Dımeşkî	665
242	» »	Ahmed b. Muhammed İbn-i Cebbâre	728
243	» »	Ebû İshak İbrâhim el-Ca'berî	733
244	» »	İbnü'l-Kaasıh	801
245	» »	Aliyyü'l-Kaarî	1014
246	شرح طيبة النشر	Ebû Kaasım Muhammed en-Nuveyrî	.....
247	شرح المقدمة الميدانية	Ahmed et-Tedmürî	.....
248	شفاء الابدان المرضى فى منافع القرآن الشريف و الاسمآء الحسنى	Kütahyalı Ebû Muhammed Sabri Alî b. Mustafa	1080
249	شفاء الصدور بذكر قراءة الائمة السبعة البدور	Rıdvân b. Muhammed el-Muhallelâtî	.....
250	الشهير المصون شرح رسالة القالون	Şeyh Muhammed Yâsîn	.....
251	شهادت القرآن لكتب انبياء الرحمن (1)	William More (2)	.....

ص

252	الصراط المستقيم الى معانى بسم الله الرحمن الرحيم	Alâü'd-Dîn Alî b. Muhammed b. Irak	963

(1) Matbû'.
(2) Hind-i şimâlî vâlisi.

Nasıl	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
	ض		
253	ضمائر القرآن	Ahmed b. Ca'fer ed-Dînevernî	289
	ط		
254	طب القرآن حب الرحمن	Nâzillili Muhammed Hakkı b. Alî	1315
255	طيبة النشر فى القراآت العشر	Şemsü'd-Dîn Ebü'l-Hayr el-Cezerî	833
	ع		
256	عجائب القرآن	Tâcü'l-Kurrâ' Mahmûd el-Kirmânî	.....
257	العدد المعتبر فى الاوجه التى بين السور	Hâfız Zeynü'd-Dîn el-Irâkî	.....
258	العقد الجميل فى متشابه التنزيل[1]	Âgâh Paşa	.....
259	عقد اللآلى والدرر من القراءة	Muhammed el-Bennâ'd-Dimyâtî	.....
260	عقد اللآلى فى القراآت السبع العوالى[2]	Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân	745
261	علم الاهتداء فى معرفة الوقف و الابتداء	Ebû Abdi'llâh Muhammed İbnü'l-İmâm	745
262	علوم القرآن	Celâlü'd-Dîn el-Bülkînî	824
263	عمدة العرفان فى مرسوم القرآن	Muhammed b. Abdi'r-Rahmân en-Nâilî	.....
264	عمدة العرفان فى وجوه القرآن	Mustafa İzmîrî	1155
265	عمدة المفيد فى علم التجويد[3]	Alemü'd-Dîn Ebi'l-Hasen es-Sehâvî	343

(1) Matbû'.
(2) Manzum.
(3) Manzum.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
	غ		
266	غاية الاختصار (فى اصول قراءة ابى عمرو) [1]	Emînü'd-Dîn ed-Dımeşkî	768
267	غاية الاختصار فى القراآت العشر لائمة الامصار	Ebü'l-Alâ' Hasen el-Hemdânî	569
268	غاية المهرة فى الزيادة على العشرة	Muhammed b. Muhammed el-Cezerî	833
269	غرائب القرآن	İbrâhim Neftaveyh	323
270	غرر التبيان لمبهمات القرآن	Bedrü'd-Dîn Ebü'l-Abbâs	.....
271	غريب اعراب القرآن	Ebü'l-Berekât Kemâlü'd-Dîn Enbârî	.....
272	غريب القرآن	Mu'ric b. Ömer es-Sedûsî	195
273	»	Ebû Saîd Abdü'l-Melik el-Esmaî	216
274	»	Ahfeş-i Evsat	221
275	»	Kaasım b. Sellâm	223
276	»	Ebû Bekr Muhammed İbn-i Düreyd el-Kûfî	321
277	»	Muhammed b. Azîz es-Sicistânî	330
278	»	Ahmed b. Kâmil Ebû Bekr el-Kaadî	350
279	»	Muhammed b. Yûsuf el-Kefertâbî en-Nahvî	503
280	غنية الطالبين ومنية الراغبين [2]	Muhammed b. Kaasım el-Bakarî	.....
281	غنية الفقير لما للطيبة من التكبير	Ahmed ed-Demenhûrî el-Mezâhibî	.....
282	غيث النفع فى القراآت السبع	Alî en-Nûrî es-Safaksî	.....

(1) Manzum.
(2) Kıraâetler.

ف

283	فتح الاقفال بشرح تحفة الاطفال	Süleymân el-Cezûrî	.....
284	فتح الجواد الكريم فيما يتعلق باسم الله الرحمن الرحيم	Es-Sekkaa Hasen Receb (1)	1326
285	فتح الحميد المجيد فى شرح خريدة التجويد	Halîl b. Abdi'l-Ganî el-Makdisî	.....
286	فتح الرحمن لطالب آيات القرآن (2)	Feyzu'llâh el-Makdisî	.....
287	فتح الرحمن فيما يجب على قارئ القرآن	Muhammed Alî : Asel	.....
288	فتح الكريم الوهاب فى ذكر فضائل البسملة مع جملة من الابواب	Muhyi'd-Dîn Ahmed el-Bûnî	622
289	فتح للكريم الرحمن فى تحرى بعض اوجه القرآن	Şeyh Mustafa el-Meyhî	.....
290	فتح الملك متعال بشرح تحفة الاطفال (3)	Muhammed b. Alî el-Meyhî	.....
291	فتح المعطى و غنية المقرى فى شرح ورش المصرى (4)	Şeyh Muhammed el-Mütevellî	.....
292	فتح المنان لبيان الرسل التى فى القرآن	Ahmed b. Şihâbü'd-Dîn eş-Şücâî	1197
293	فتوح الرحمن فى اشارات القرآن	Şeyh Abdü'l-Melik ed-Deylemî	.....

(1) Ezher müderrislerinden.
(2) Matbû'.
(3) Matbû'.
(4) Matbû'.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
294	الفتوحات الربانية فى تفسير ماورد فى القرآن من الأوامر والنواهى الآلهية [1]	Giritli Dr. Abdü'l-Azîz Bey	.....
295	الفرقان	Câru'llâh Veliyyü'd-Dîn	1151
296	فريدة البيان و نزهة الحفظ والاخوان [2]	Abdü'r-Rahîm es-Süyûtî	.....
297	فصول العشرة فى الفصول المفصل	Ebû Amr el-Basrî	.....
298	فضائل القرآن	Muhammed b. Abdi'l-Vâhid	643
299	فواتح السور	Ebû Hâmid Gazâlî	505
300	الفوائد المهمة فى رسم المصحف [3]	. . . . .	.....
301	الفوائد المسعدية فى حل الجزرية	Ömer b. Ömer el-Mes'adî	.....
302	فواصل الآيات	Tûfî Süleymân el-Hanbelî	.....
303	فضائل القرآن	Ebû Abdi'llâh İbnü'd-Dureys	294
304	الفوز الكبير فى اصول التفسير	Veliyyu'llâh Dihlevî	1176
305	فنون الافنان فى علوم القرآن	Ebü'l-Ferec Abdü'r-Rahmân el-Cevzî	597

ق

306	القراآت	Ebû İshak İsmâil b. İshak el-Basrî	282
307	قراضة الابريز فى الامثال المستخرجة من الكتاب العزيز	Allâme Bedrü'd-Dîn b. Hasen b. Muğarrât	.....
308	Kur'an târihi	Osmân Keskioğlu	.....

(1) Bu zât 1325 târihinde ber-hayat imiş. Bu eseri iki cüz' olarak tab' edilmiştir.
(2) Kırâetten.
(3) Kazan'da tab' edilmiştir.

	Kitaplar	Müellifler	İrtihâl
309	القرآن الكريم و علم الحديث	Ed-Dîyk Ahmed Emîn	.....
310	قرآن كريم ترجمه سى (معانى قرآن)	İzmirli İsmâil Hakkı Efendi	1365
311	» » » (زبدة البيان)	Süleyman Tevfik Bey	.....
312	» » » (زبدة البيان مختصرى)	Süleyman Tevfik Bey	.....
313	قرآن كريم ترجمه سى (نور البيان) [1]	.....	.....
314	قرآن نەدر ؟.	Ömer Rıza Doğrul	.....
315	قرة العين فى الفتح والامالة وبين اللفظين	Alî b. Osmân İbnü'l-Kaasıh	801
316	القصص و الاسباب التى نزل من اجلها القرآن	İbn-i Kutays Ebü'l-Mutarrif el-Kurtubî	402
317	قواعد التفسير	İbn-i Teymiye	.....
318	» »	Mudurnulu Osmân Nakşibendî	1211
319	القوائد السنية فى قراءة حفص عن عاصم من طريق الشاطبية	Şeyh İbrâhim el-Adevî	.....
320	القواعد المقررة والفوائد المحررة فى القراآت السبعة	Muhammed b. Kaasım el-Bekarî	.....
321	القول الابرق فى حل بعض ماصعب من طريقة الأزرق	Nûrü'd-Dîn Alî b. Ömer الأمى eş-Şâfiî	.....

[1] Hüseyin Kâzım Kadri başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanmıştır. 2 ciltir.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
322	القول المبين فى تفسير بعض الآيات الواردة قصص الانبياء والمرسلين [1]	Muhammed Abdü's-Selâm el-Leysî	.....
323	القول المفيد فى اصول التجويد	Burhânü'd-Dîn el-Bikaaî	885
	ك		
324	الكافى فى قراآت السبع	Ebû Muhammed İsmâil el-Herevî	414
325	الكافى فى القراءة	Ebû Abdi'llâh er-Ruaynî	476
326	كتاب حروف القرآن	Mühezzebü'd-Dîn Muhammed b. Alî	642
327	كتاب خط المصاحف	Tâcü'l-Kurrâ Mahmûd	.....
328	كتاب الغريبين	Ebû Ubeyd Ahmed el-Herevî	401
329	كتاب فى وقوف القرآن ومثاته واجزائه وتقسيماته وعدد آياته	Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî	.....
330	كتاب فى اوقاف القرآن العظيم	Abdu'llâh İbn-i Muhammed el-Hebtî	.....
331	كتاب فى مذاهب القراء السبعة [2]	. . . . .	.....
332	كتاب القراآت	Ebû Hâtim Sehl es-Sicistânî	248
333	» »	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Sa'leb	.....
334	» »	İbn-i Hâlûye Hüseyn	370
335	» »	Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî	385
336	كتاب نظم القرآن	Ebû Zeyd Ahmed el-Belhî	322

(1) Matbû'.

(2) Mecmûa.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâl
337	كشف الاسرارالنورانية القرآنية	Tabîb Muhammed el-İskenderânî	.....
338	كشف غوامض القرآن	Fahrü'd-Dîn et-Turayhî er-Ruhâhî	1085
339	الكلمات الحسان فى حروف السبعة وجمع القرآن	Şeyh Bahît	.....
340	الكلمات الغير عربية فى القرآن الكريم	Hamza Fethu'llâh (1)	.....
341	كلم القرآن	Mahmûd Şükrü Efendi	.....
342	كنزالدرر فىحروف اوائل السور	Tâcü'd-Dîn İbni'd-Düreyhim Alî el-Mevsılî	.....
343	كنز العرفان فى فقه القرآن (2)	Mıkdâd b. Abdi'l-Celî	.....
344	كنز المعانى بتحرير حرز الامانى	Şeyh Süleymân el-Cemzûr	.....
345	الكوكب الدرّى (و هو زيادة على التيسير والشاطبية)	Şeyh Muhammed el-Bennâ'd-Dimyâtî	.....
346	الكهف و الرقيم فى شرح بسم الله الرحمن الرحيم	Abdü'l-Kerîm el-Cîlî	805

ل

347	لباب التجويد للقرآن المجيد	Molla Hüseyn b. İskender el-Hanefî	.....
348	لباب النقول فيما وقع فى القرآن من المعرب و المنقول	Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî	911
349	لذات السمع فى القراآت السبع	Ebû Ca'fer Ahmed el-Malakî	728

(1) Mısır Maârif müfettişlerinden
(2) Bu eser, matbû'dur, fıkıh ahkâmını Şîî mezhebi üzere câmi'dir.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
350	لطائف الاشارات فی علم القراآت	Şihâbü'd-Dîn Ahmed el-Kastalânî	923
351	لطائف اعراب القرآن	Tosya'lı Hacı Baba	.....
352	لطائف فی جمع همزة المصاحف	İbnü'l-Mukassem Muhammed en-Nahvî	355
353	اللطائف المحسنة فی مباحث الغنة	İbrâhim ed-Desûkî el-Hıdarî	.....
354	اللطائف فی جمع هجاء المصاحف	İbnü'l-Mukassem Ebû Bekr el-Attâr	355
355	لغات القرآن	Ebû Zeyd Saîd el-Ensârî el-Basrî	215
356	اللآلئ السنية فی شرح المقدمة الجزرية	Şihâbü'd-Dîn Ahmed el-Kastalânî	923
357	اللآلئ الفريدة فی شرح القصيدة[1]	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Fâsî	.....
358	لمحات الانوار ونفحات الازهار (فی فضائل القرآن)	Ebü'l-Kaasım Muhammed el-Gaafikî	.....
359	اللوائح فی اسرار الحروف الفواتح	Ali Çelebi İznîkî	1108
	م		
360	ماورد فی القرآن الكريم من لغات القبائل	İbn-i Sellâm	.....
361	ما وقع فی القرآن الكريم على اوزان البحور العروضية	Şihâbü'd-Dîn Ahmed el-Hicâzî	875
362	مبادئ تفسير القرآن	Muhammed b. Mustafa el-Hudarî	1287
363	مبهمات القرآن	-Süheylî	.....
364		İbn-i Asâkir	.....

(1) Sâtıbiyye serhi.

	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
365	مبهمات القرآن	Kaadî Bedrü'd-Dîn : İbnü'l-Cemâa	.....
366	» »	İmâm Abdü'r-Rahmân es-Süyûtî	911
367	متشابه القرآن	Şemsü'd-Dîn, İbnü'l-Lebbân	749
368	» »	Reşîdü'd-Dîn Ebû Ca'fer eş-Şîî el-Mâzendârânî	588
369	متقن الرواية فى علوم القراءة و الدراية	Ebû Tâhir Muhammed İbnü'l-Kettânî	.....
370	مجاز القرآن	İbn-i Abdi's-Selâm Abdü'l-Azîz el-Mısrî	660
371	المجاز فى غريب القرآن	Ma'mer b. el-Müsennâ el-Basrî	209
372	مجالس سنانية	Sinân-Zâde Hasen b. Ümm-i Sinân	.....
373	مجالس المواعظ	Abdu'llâh Eyyûbî	.....
374	مجالس عبد اللطيف	Dersiamdan Harputlu Abdü'l-Lâtîf Efendi	.....
375	مجمع البحرين و مطلع النيرين (فى غريب القرآن و الحديث)	Fahrü'd-Dîn et-Turayhî	1085
376	مجمع البحار فى غرائب التنزيل و لطائف الاخبار	Muhammed Tâhir es-Sıddîkî el-Füttenî	981
377	مجمع المغيث فى علمى القرآن و الحديث	Ebû Mûsâ el-Isfehânî	581
378	المجيد فى اعراب القرآن المجيد	Ebu İshak İbrâhim es-Sefâkûsî	942
379	محيط بلغات القرآن	Ebû Ca'fer Ahmed=Ca'ferik	544
380	مختصر ابراز المعانى من حرز الامانى	Ebû Şâme Abdu'r-Rahmân ed-Dımeşkî	.....
381	مختصر كفاية المريد فى علم التجويد[1]	Şeyh Sâlih el-Bağdâdî	.....

(1) Matbû'.

Adet	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
382	مختصر مارسم فی المصحف الشریف	İsmâil b. Halef es-Saklî	.....
383	مختصر النشر الکبیر	Mustafa İzmîrî	1155
384	مراصد المطالع و تناسب المطالع و المقاطع	Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî	911
385	مرشد الحفاظ	Edirne'li Ahmed Attâr Efendi	.....
386	مرشد الطلبة الی ایضاح وجوه بعض الآیات القرآنیه	Ahmed Rüşdü, Yûsuf İmâm-Zâde	.....
387	المرشد الوجیز فی علوم تتعلق بالقرآن العزیز	Osmân b. Saîd ed-Dânî	444
388	مسائل القرآن	El-Câhız, Ebû Osmân Mahmûd el-Leysî	255
389	مشکلات القرآن	Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib	437
390	» »	Emîn b. Hayru'llâh el-Mevsılî	1203
391	مصادر القرآن	İbrâhim Bâyezîdî	340
392	مصباح الواقف علی رسوم المصاحف	Cemâlü'd-Dîn Ahmed el-Vâsıtî	.....
393	مختوی فی القراآت الشواذ	Osmân b. Saîd ed-Dânî	444
394	المعارج الوصولیة الی آی القرآنیة	Abdü'l-Kerîm Celvetî	.....
395	معرفة الناسخ والمنسوخ	Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Hazm	.....
396	مفتاح التفاسیر الجمیلة القرآنیة و مصباح الآیات الجلیلة الفرقانیة	Kütahya Müftîsi Mehmed Şerîf	1308

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
397	مفتاح التفاسير (1)	Tabîb, Vezir Reşîdü'd-Dîn, Ebü'l-Fazl Muhammed İbn-i Ebi'l-Hayr Âli'l-Hemedânî	.....
398	مفتاح الفاتحة	Osmân b. Dâvûd Karsî	.....
399	مفتاح القرآن (2)	Ahmed Şâh	.....
400	مفتاح كنوز القرآن فى بيان مواضع الآيات من السور (3)	.....	.....
401	مصباح الاخوان لتحريات القرآن (4)	Hâfız Yahyâ Hilmi İbn-i Hüseyn Kastamonî	.....
402	مفردات الفاظ القرآن	Râgıb-ı İsfehânî	.....
403	مفردات القرآن	Alî İbnü'l-Kaasım el-İşbîlî	605
404	المفردات القرآنية	Murâd b. Alî el-Buhârî	1132
405	مقدمة لعلم التفسير	Mustafa b. Ahmed (5)	.....
406	المقصد لتلخيص ما فى المرشد	Ebû Zekeriyyâ el-Ensârî	.....
407	المقنع فى رسم مصاحف الامصار (6)	Ebû Amr Osmân ed-Dânî	444
408	منار الهدى فى بيان الوقف والابتداء	Abdü'l-Kerîm el-Üşmûnî	1307
409	منافع القرآن	İmâm Şâfiî	204
410	» »	Temîmi'l-Hakîm	.....
411	» »	Muhyi'd-Dîn Abdü'r-Rahîm el-Bûnî	.....
412	مناهل العرفان فى علوم القرآن	Muhammed Abdü'l-Azîm ez-Zerkaanî	.....

(1) Usûl-i tefsire dâir altı risâleden müteşekkil olup Tefsîr-i Reşîdî'ye bir mukaddime olarak yazılmıştır.
(2) Matbû'.
(3) Avrupa'da yediyüz sahife olarak tab' edilmiştir.
(4) 1322'de tab' edilmiştir.
(5) Ezher ulemâsından.
(6) Alman müsteşrikleri cemiyeti tarafından tab' edilmiştir.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
413	منهاج البيان فى تفسير لغات القرآن	Hâher-Zâde İsmâil	.....
414	منهاج التوقيف فى القراءة	Alemü'd-Dîn Muhammed es-Sehâvî	643
415	المنهج القويم فى قواعد تتعلق بالقرآن الكريم	Şemsü'd-Dîn İbnü's-Sâiğ el-Mısrî	776
416	منهج التيسير الى علم التفسير [1]	. . . . .	.....
417	منظومة فى التجويد	Sehâvî	643
418	منظومة فى متشابه كلمات القرآن	Sehâvî	643
419	منظومة الفوائد فى رسم المصاحف	Şeyh Abdü'l-Âtî	.....
420	منظومة قالون	Muhammed el-Benna'd-Dimyâtî	.....
421	مواقع العلوم من مواقع النجوم (فى علم القراءة)	Celâlü'd-Dîn el-Bülkînî	824
422	المواهب المكية فى تعريف تجويد الادائية	Ahmed Afîf b. Es'ad ed-Dehhân	.....
423	موجز فى القراآت	Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib	437
424	» »	Hasen b. Alî Ehvâzî	446
425	موضح فى القراآت العشر	İbn-i Rıdvân	.....
426	مواعظ	Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi	1330
427	مهذب فيما وقع فى القرآن من المعرب	Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî	911
428	ميزان الفرسان فى شواهد القرآن [2]	Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî	911
429	ميزان المعدلة فى شان البسملة	Celalü'd-Dîn-i Süyûtî	911

(1) Bir manzûmenin şerhidir.

(2) Bu eser (مجاز القرآن) 'ın muhtasarıdır.

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâl
	ن		
430	الناسخ والمنسوخ	Ebû Ubeyd Kaasım b. Sellâm	223
431	» »	Ebû Ca'fer et-Tenûhî el-Enbârî	319
432	» »	Ebû Müslim Muhammed el-Isfehânî	322
433	» »	Asbağ b. Muhammed el-Kurtubî	340
434	» »	Ebü'l-Hakem Münzir	349
435	» »	Ebü'l-Mutarrif el-Kurtubî	402
436	» »	Ebü'l-Kaasım Hibetu'llâh	410
437	» »	Mekkî b. Ebî Tâlib	437
438	» »	Ebû Saîd Abdü'l-Kaahir et-Teymî	429
439	» »	Ebû Ca'fer en-Nahhâs	.....
440	» »	Ebû Bekr Muhammed b. Abdi'llâh İbn-i Arabî	543
441	» »	Ebû Dâvûd es-Sicistânî	.....
442	» »	İbnü'l-Menâvî	.....
443	» »	Muhammed b. Osmân Ca'dü'ş-Şeybânî	.....
444	» »	Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî	911
445	» »	Gazzî-Zâde Abdü'l-Lâtîf	.....
446	ناظمة الزهر فى اعداد آيات السور	Ebü'l-Kaasım eş-Şâtıbî	590
447	نثر الدرر فى القرآءة	Alemü'd-Dîn es-Sehâvî	643

Aded	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
448	نجائب قرآنية [1]	Berekât-Zâde İsmâil Hakkı	.....
449	النجوم الزاهرة فى السبعة المتواترة	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Makdisî	781
450	نزهة الخاطر و سرور الناظر (فى لغات القرآن)	İmâmiyye'den Fah-"'d-Dîn et-Turayhî	1085
451	النشر فى القراآت العشر	Muhammed b. Muhammed el-Cezerî	833
452	نصايح قرآنية [2]	Ömer Nasûhî	.....
453	نظم جواهر السيوطى	Abdü'l-Azîz el-Mağribî el-Miknâsî	951
454	نظم علم التفسير	Abdü'l-Kaadir ez-Zemzemî	963
455	نظم غريب القرآن	Ömerü'l-Hamsî eş-Şâfiî	.....
456	نقد اللسان و عقد الحسان [3]	İstanbul Kadısı Antakya'lı Mustafa Remzi	1100
457	النكت اللوذعية على شرح المقدمة الجزرية	Zeyne'l-Âbidîn İbn-i Zekeriyyâ el-Ensârî	.....
458	نهايات الجمع فى القراآت السبع	Zeynü'd-Dîn el-Malatî	788
459	النهاية فى القراآت الثلاث التى فوق العشر	Şemsü'd-Dîn el-Cezerî	.....
460	نهاية القول المفيد فى علم التجويد	Muhammed Mekkî Nasrı'l-Cüreysî	.....
461	نهلة الوارد الظمآن فى تفسير غريب القرآن	.....	.....
462	نونيهٔ سخاوى شرحى	İsmâil Metâî	.....

(1) Bu eser, bâzı âyetlerin mealleriyle izâhını hâvidir.

(2) Otuz mev'izadan müteşekkildir.

(3) Bu eser, Kur'ân-ı Kerîm ile hadislerdeki muarrabları ve eçille ile beldelerin isimlerini bildirir.

	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
463	نيل النجاح والفلاح فى علم ما به القرآن لاح [1]	Fas Sultânı Abdü'l-Hafîz	.....
464	نيل المرام بوقف حمزة و هشام و	Alî b. Muhsin er-Rumeylî	.....
465	الواضحة فى اعراب الفاتحة	Abdü'l-Lâtif el-Bağdâdî	629
466	الواضحة فى اعراب القرآن	Abdü'l-Melik b. Hubeyb	238
467	الواضحة فى تجويد الفاتحة (قصيدهٔ دالية)	Burhânü'd-Dîn İbrâhim el-Ca'berî	732
468	الوجوه المسفرة فى تمام القراآت العشرة [2]	Muhammed Abdu'llâh el-Mütevellî	.....
469	الوجيز فى شرح اداء القرّاء الثمانية المشهورين	Ebü'l-Hasen b. İbrâhim el-Ehvâzî	446
470	الورد المفيد شرح التجويد	Muhammed Emîn	.....
471	وسائل البيان مسائل القرآن [3]	.....	.....
472	الوسيلة الى كشف العقيلة	Ebü'l-Hasen Alî es-Sehâvî	643
473	وسيلة المريد لبيان التجويد	Abdü'l-Mu'tî İbn-i Sâlim es-Simlâvî	.....
474	وقائع القرآن [4]	Edirne'li kurrâdan Ahmed Attâr	.....
475	وقوف النبى عليه الصلاة والسلام فى القرآن [5]	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Mağribî	.....

(1) Matbû'.
(2) Matbû'.
(3) Tefsîr-i Kebîr'den müntehab bir eserdir.
(4) 1103'de yazılmıştır.
(5) Bu on yedi vakıfdır.

Adad	Kitaplar	Müellifler	İrtihâli
476	الهادى فى القراآت السبع	Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Kayruvânî	415
477	هبة المنان فى مشكلات اوجه القرآن	Şeyh Muhammed et-Tabbâh	.....
478	هداية الحيران فى بعض احكام تتعلق بالقرآن	Abdu'llâh b. Muhammed el-Mağribî et-Tablâvî	.....
479	هداية الراغبين لمن يرغب احكام رب العالمين	Şeyh İbrâhîm el-Kindî	.....
480	هداية الصبيان لفهم بعض مشكل القرآن	Alî b. Ömer el-Meyhî	.....
481	هداية فى القرآءة	Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Mehdevî	430
482	هداية المرتاب وغاية الحفاظ والطلاب [1]	Ebü'l-Hasen Alî es-Sehâvî	643
483	هداية المرتاب فى متشابهات القرآن	Ebü'l-Hasen Alî es-Sehâvî	643
484	هدية الاحباب فى تعظيم اعظم آيات الكتاب [2]	Abdu'llâh ed-Denvî	.....
485	هدية الاخوان فى تفسير ما اشكل على العامة من الفاظ القرآن [3]	Mustafa b. Yûsuf el-Kısrî'l-Hüseynî	.....
486	هدية النبوية فى شرح الجزرية	Şeyh Mehmed Hicâzî-Zâde	.....
	ى		
487	اليآت المشددة فى القرآن	Ebû Muhammed Mekkî	437
488	يا قوتة الصراط [4]	.....	.....
489	يا قوتة المواعظ والموعظة	Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî	597

(1) Manzum.
(2) Matbû'.
(3) Ayete'l-Kürsî tefsiri
(4) Tefsire müteallık bir eserdir.

Terâcüm-i ahvâli yazılı Müfessirlerin hurûf-i hecâ tertîbiyle isimleri

	Terceme sırası
A	
Abd b. Humeyd	70
Abdu'llah b. Amr (rádiya'llâhu anh)	10
Abdu'llah b. ez-Zübeyr (radiya'llâhu anh)	13
Abdu'llah b. Ömer (radiya'llâhu anh)	12
Abdu'llah Eyyûbî	424
Abdu'llah İbn-i Mes'ûd (radiya'llâhu anh)	6
Abdu'r-Rahmân b. Zeyd'	46
Abdu'r-Rahmân el-İmàdî	362
Abdu'r-Rahmân Hanbelî	220
Abdu'r-Rahmân Rahmî	399
Abdü'l-Azîz Çâviş	457
Abdü'l-Bâki Tibrîzî	382
dü'l-Fettâh Halife	463
Abdü'l-Hakîm es-Siyalkûtî	369
Abdü'l-Halîm Efendi	375
Abdü'l-Hayy Celvetî	386
Abdü'l-Kaadir el-Bağdâdî	141
Abdü'l-Kerîm Celvetî	380
Abdü'l-Kerîm-Zâde Mehmed	326
Abdü'l-Mecîd Sivâsî	359
Abdü'l-Mün'im el-Hazrecî	195
Abdü'n-Nâfi' Hamevî	352
Abdü'r Rezzâk b. Hemmam	60
Abdü'r-Rezzâk er-Rustağfenî	215
Abdü's-Selâm (Mardinli)	430
Ahfeş-i Evsat	61
Ahmed b. Ammâr	150
Ahmed b. Fârisî	131
Ahmed el-Çarperdî	241
Ahmed en-Nâtıkî	191
Ahmed Muhtar Bey	438
Alâmek Mehmed Bosnavî	358
Alâ'üd-Dîn Atvel	379
Alâ'üd-Dîn Çelebi	282
Alâ'üd-Dîn es-Semerkandî	278
Alemü'd-Dîn el-ırâkî	228
Alî b. Ebî Talha	38
Alî b. Ebî Tâlib (radiya'llâhu anh)	4
Alî b. el-Hasen en-Nîsâbûrî	162
Alî Çelebî İznikî	383
Âlî el-Ga'znevî	189
Alî el-Havfî b. İbrâhim	145
Alî el-Kummî Ebü'l-Hasen	91
Alî el-Mehâyimî	274
Alî Yektâ Efendi	451
Aliyyü'l-Kaarî	351
Alkame el-Kûfî	16
Amr b. Ubeyd	39
Atâ' b. Ebî Rabâh	30
El-Atâikî	260
Atâ'l-Hüzelî	33
Atıyye b. Alî es-Sülemî	336
Atıyyetü'l-Avfî	29
Attâbî Ebû Nasr Ahmed	190
Atûfî Hayrü'd-Dîn	320
B	
Baba-Zâde Mehmed Efendi	340
Bagavî Ebû Muhammed Hüseyn	171
Bahâü'd-Dîn Âmilî	354
Bakıyy b. Mahled	78
Bâyezîd-i Rûmî, Bâyezîd Halîfe	298
Bedrü'd-Dîn el-Gazzî	325
Bedrü'd-Dîn Mahmûd (Aydınlı)	324
Beyhakî Ca'ferek Ahmed	179
Beyhakî Ebü'l-Mehâsin Ahmed	178
Beypazârî Muslihüd'-Dîn	363
Boyabad'lı Kara Halil Efendi	387
Bukâî-Zâde Veliyyü'd-Dîn	407
Burdûrî Halil Efendi	432
Burhân en-Nesefî Muhammed	222
Burhânü'd-Dîn el-Bikaaî	277
Burhânü'd-Dîn el-Hanefî	223
Burhànü'd-Dîn İbrâhim	372
Bustan-Zâde Mustafa	328
Bülkînî Sirâcü'd-Dîn	264
C	
Câbir b. Abdi'llâh (radiya'llâhu anh)	14

	Terceme sırası
Câru'llâh Velîyyü'd-Dîn	397
Celâlü'd-Dîn el-Mahallî	279
Celâlü'd-Dîn-i Devvânî	303
Cemâl Halîfe, İshak Karamânî	309
Cemâl Halvetî Çelebi Halîfe	295
Cemâlü'd-Dîn Akserâyî	254
Cemâlü'd-Dîn el-Kaasimî	454
D	
Dahkâk-i Horasânî	24
Dârimî Ebû Muhammed	71
Dede Cengî	327
Deyrînî Abdü'l-Azîz	224
E	
Ebû Abdi'l-Mu'ti en-Nevevî	462
Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sûlemî	139
Ebû Alî el-Fârisî	123
Ebû Alî, Hasen en-Nu'mânî	194
Ebû Bekr el-Bennânî	435
Ebû Bekr el-Cessâs	120
Ebû Bekr es-Sıddîk (radiya'llâhu anh)	1
Ebû Bekr İbni Ebi Şeybe	65
Ebû Bekr İbnü'l-Arabî	177
Ebû Bekr Muhammed en-Nakkaaş	113
Ebû Bekr Muhammed en-Nîsâbûrî	138
Ebû Ca'fer en-Nahhâs	106
Ebû Ca'fer et-Tahâvî	99
Ebû Ca'fer et-Tûsî	154
Ebû Dâvûd es-Sicistânî	76
Ebû Hafs Ömer el-Cenzî	182
Ebü'l-Hakem Münzir	110
Ebû Hâmid Semerkandî	163
Ebû Hanîfe ed-Dîneverî	82
Ebû Hâtim er-Râzî	80
Ebû Hayyân el-Endelüsî	240
Ebû Hilâl el-Askerî	132
Ebû Hüreyre (radiya'llâhu anh)	9
Ebû Mansûr el-Ezherî	119
Ebû Ma'şer et-Taberî	159
Ebû Muhammed el-Cuveynî	149
Ebû Muhammed el-Mâhânî	129
Ebû Mûsâ el-Eş'arî (radiya'llâhu anh)	7
Ebû Müslim Muallim-i İsfehânî	153
Ebû Müslim, Muhammed el-Isfehânî	101
Ebû Osmân es-Sâbûnî	151
Ebû Ömer Maâfirî	144
Ebu's-Suûd Efendi	335
Ebû Ubeyde, Ma'mer	59
Ebû Ümâme İbnü'n-Nakkaaş	250
Ebû Yahyâ er-Râzî	88
Ebû Zeyd el-Belhî	100
Ebü'l-Berekât en-Nesefî	227
Ebü'l-Fazl el-Kâzerûnî	314
Ebü'l-Ferec el-Cevzî	193
Ebü'l-Hasen Âdem-i Askalânî	62
Ebü'l-Hasen el-Cürcânî	117
Ebü'l-Hasen Alî el-Ensârî	185
Ebü'l-Hasen Alî el-Hârizmî	175
Ebü'l-Hasen Alî et-Taberî	168
Ebü'l-Hasen Aliyyü'l-Mervezî	69
Ebü'l-Hasen el-İskenderî	236
Ebü'l-Hasen er-Rummânî	125
Ebü'l-Hasen'il-Kisâî	49
Ebü'l-Kaasım el-Kuşeyrî	155
Ebü'l-Kaasım en-Nîsâbûrî	135
Ebü'l-Kaasım er-Râfiî	203
Ebü'l-Kaasım et-Taberânî	115
Ebü'l-Kaasım Hibetu'llah	137
Ebü'l-Leys	122
Ebü'l-Muzaffer Şahfûr	157
Ebü'l-Vefâ Senâu'llâh	440
Ebü'l-Yümn el-Uleymî	311
Ebü's-Senâ' el-Isfehânî	244
Ebü'ş-Şeyh Abdu'llah	118
Ekmelü'd-Dîn Muhammed Bâbertî	258
Emînü'd-Dîn et-Tabersî	181
Emîr Pâdişâh Buhârî	343
Enes b. Mâlik (radiya'llâhu anh)	15
Eşref-Zâde Abdü'l-Kaadir	413
Eşref-Zâde İzzü'd-Dîn	398
F	
Fahrü'd-Dîn er-Râzî	198
Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî	161
Fenârî Muhammed Şemsü'd-Dîn	273
Fenârî-Zâde Muhyi'd-Dîn	323
Ferecu'llâh el-Huveyzî	360
El-Ferezdakî	160

	Terceme sırası
Ferrâ'Yahyâ b. Ziyâd	58
Ferruh İsmâil Efendi	427
Fevzi İsmâil Efendi	427
Fevzi Efendi (Edirne Müftisi)	449
Feyz-i Hindî	347
Feyzu'llâh Efendi (Şeyhü'l-İslâm)	385
Fîruzâbâdî	265
G	
Galatalı Mehmed Efendi	348
Gazzî-Zâde Abdü'l-Lâtif	421
Gazzî-Zâde Nesîb	415
Gözübüyük-Zâde	425
Gurâb-Zâde Nâsıhü'd-Dîn	378
H	
Hacer-Zâde Receb Efendi	446
Hacr Emir-Zâde Âlim	416
Hâcı Paşa	267
Haddâdî Ebû Bekr Ahmed	262
Hâdimî Ebû Saîd Muhammed	404
El-Haffâf Ebû Yahyâ	86
Hafîd İbn-i Merzûk	275
El-Hâkim Ebû Muhammed	133
Hakîm Şâh	304
Hâmid Efendi (Karslı)	436
Hamza Mahmûd b. Muhammed	442
El-Hasen Alî b. Îsâ	105
Hasen-i Basrî	28
Hasan Çelebi	286
El-Hasen b. Muhammed et-Tîbî	238
El-Hasen b. Muhammed et-Tîsî	239
Hatb-ı Şerbînî	329
Hatîb-ı Tibrîzî Ebû Zekeriyyâ	166
Hatîb-Zâde Muhyi'd-Dîn	300
Hâzin-i Bağdâdî	237
Hızır b. Mehmed	370
Hibetu'llâh İbn-i Seyyidi'l-Küll	225
Hoca Muhammed Parsâ	271
Hüsâmü'd-Dîn Bitlîsî	297
Hüseyn Cürcânî	209
Hüşeym İbn-ı Büşeyr	47
İ	
İbn-i Abbâs (radiya'llâhu anh)	11
İbn-i Abdi'l-Hakem	74
İbn-i Abdi's-Selâm es-Sülemî	214
İbn-i Âbidîn Muhammed Emîn	423
İbn-i Akîl	253
İbn-i Atıyye-i Kadîm	124
İbn-ı Atıyye-i Müteahhir	176
İbn-i Berrecân	204
İbn-i Bülkînî Alemü'd-Dîn	280
İbn-i Bülkînî Celâlü'd-Dîn	269
İbn-i Cemşâd Ebu'l-Hasen	107
İbn-i Cerîr et-Taberî	93
İbn-i Deresteveyh	109
İbn-i Ebî Dâvûd	95
İbn-i Ebî Hâtim	103
İbn-i Ebî Nüceyh es-Sekafî	35
İbn-i Ebî Osmân	111
İbn-i Fûrek Isfehânî	134
İbn-i Kayyim el-Cevziyye	246
İbn-i Kemâl Ahmed Şemsü'd-Dîn	313
İbn-i Kesîr el-Basrî	255
İbn-i Keysân Ebu'l-Hasen	98
İbn-i Kuteybe	79
İbn-i Mâce Abdu'llâh	75
İbn-i Merdeveyh	140
İbn-i Mevheb	172
İbn-i Muksim Muhammed	112
İbn-i Nakîb el-Endelüsî	77
İbn-i Nakîb el-Makdisî	226
İbn-i Sînâ	143
İbn-i Sîrîn	27
İbn-i Şâhin Ebû Hafs	126
İbn-i Temcîd	290
İbn-ı Teymiye Mecdü'd-Dîn	211
İbn-i Teymiye Muhammed	201
İbn-i Teymiye Takıyyü'd-Dîn	233
İbn-i Zafer Ebû Abdi'llâh	184
İbnü'd-Dehhân Nâsıhü'd-Dîn	186
İbnü'l-Bâzîrî Hibetu'llâh	235
İbnü'l-Esîr Mecdü'd-Dîn	202
İbnü'l-Hayyât Ebû Bekr	97
İbnü'l-Lebbân	243
İbnü'l-Mutahher el-Hullî	232
İbnü'l-Münîr el-İskenderî	219
İbnü'l-Münzîr	96
İbnü's-Sâib el-Kelbî	40
İbnü's-Sâiğ Muhammed	368
İbnü's-Sem'ânî Mansûr	464
İbrâhim el-Cibâlî	464

	Terceme sırası
İbrâhım en-Nehaî	20
İkrimetü'l-Hâşimî	26
İmâdü'd-Dîn Yahyâ	245
İmâdü'l-Kindî	231
İmâm Ahmed b. Hanbel	68
İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe	41
İmâm Buhârî Ebû Muhammed	72
İmâm Ebü'l-Hasen el-Eş'arî	102
İmâm Ebû Mansûr-i Mâtürîdî	104
İmâm Gazâlî Ebû Hâmid	169
İmâm Mâlik b. Enes	45
İmâm Müslim Ebü'l-Hüseyn	73
İmâm Şâfiî	53
İmâmü'l-Haremeyn Abdü'l-Melik	158
İshak b. Râheveyh	66
İsmâil Ankaravî	357
İsmâil b. Ahmed el-Hirî	146
İsmâil b. İshâk el-Basrî	83
İsmâil b. İshak el-Ezdî	89
İsmâil Müfîd Efendi	418
İzmirî Mehmed Efendi	401
I	
Isâmü'd-Dîn Esferâyînî	318
İşî Mehmed Efendi	366
K	
Kaadî Adudu'd-Dîn el-Îcî	249
Kaadi Abdu'llâh Beyzâvî	221
Kadı Ahmed Efendi	377
Kaadî-i Simavna Bedrü'd-Dîn	270
Kadı-Zâde Tâhir Efendi	426
Kaffâl-i Kebîr	116
Kâfiyeci Muhyi'd-Dîn	285
Kaalî Ebû Alî el-Bağdâdî	114
Kara Kemal İsmâil Karamân	307
Karatepeli Hüseyin Efendi	410
Kara Ya'kûb	272
Kaasım İbn-i Asbağ	108
Kaasım İbn-i Sellâm	63
Kâşânî Molla Muhsin	376
Kâşifî Hüseyn Vâiz	302
Katâde el-Basrî	31
Kays b. Müslim	32
Kayserili Mehmed Said	428
Kaazâbâdî Ahmed Efendi	400
Kemâlü'd-Dîn Kâşânî	289
Keşfî Mustafa Efendi	444
Kevâşî Muvaffaku'd-Dîn	218
Kınalı-zâde Alâü'd-Dîn	331
Kınalı Abdu'llâh Efendi	441
Konevi İsmâil Efendi	411
Kuddûsî Abdu'r-Rahmân	373
Kutbu'd-Dîn İznikî	268
Kurtub Ebû Abdi'llâh	216
Kutbu'd-Dîn-i Râzî	251
Kutbu'd-Dîn-i Şîrâzî	229
Küçük Hamdi Efendi (Elmalı'lı)	460
L	
Lârı Muslihü'd-Dîn	330
Lebîb-i Âmîdî	408
Lutfu'llâh Erzurûmî	412
Lübbî Mehmed Efendi	402
M	
Mahmûd Konevî Ebü'ş-Senâ'	256
Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi	452
Mantıkî Mustafa Efendi	420
Mâverdî Alî b. Muhammed	152
Mehmed Bedrü'd-Dîn Münşî	346
Mehmed Birgivî	334
Mehmed Emin Üsküdârî	396
Mehmed Hâzık Erzurûmî	406
Mehmed Karabâğî	317
Mehmed Karahisârî	296
Mehmed Mekkî Efendi	419
Mehmed Muhyi'd-Dîn Niksârî	301
Mehmed Muhyi'd-Dîn Vefâî	315
Mehmed Said Karahisar'lı	409
Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş	148
Menteşî-Zâde Abdü'r-Rahîm	388
Mer'î Muhammed el-Kermî	355
Mestçi-Zâde Abdu'llâh	394
Minkaarî-Zâde Yahyâ Efendi	374
Mirganlı Muhammed Osmân	431
Molla Câmî	294
Molla Cîyven	391
Molla Ebû Bekr el-Külâlî	434
Molla Gürânî	291
Molla Halil Siirdî	429
Molla Husrev	288

	Terceme sırası
Molla İvaz	339
Et-Muâfâ b. İsmâil	205
El-Muâfâ en-Nehrevânî	130
Muhammed Bakkaalî	187
Muhammed b. Arafe	263
Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî	252
Muhammed b. el-Müstenîr	56
Muhammed b. Hâtim	64
Muhammed b. Kâ'g el-Medenî	17
Muhammed b. Muhammed el-Herevî	121
Muhammed b. Selâme	395
Muhammed el-Bekrî	322
Muhammed el-Enbârî	192
Muhammed el-Udfuvî	128
Muhammed es-Senûsî	293
Muhammed Ruvâsî	50
Muhammed Senâu'llâh	439
Muhyi'd-Dîn-i Arabî	207
Muhyi'd-Dîn Muhammed Câmî	316
Muînü'd-Dîn el-İcî	344
Mukaatil İbn-i Süleymân	42
Mûsâ b. Yûnus : Ebü'l-Feth	208
Mûsâ Kâzım Efendi	455
Musannifek : Alâü'd-Dîn	281
Müberrid Muhammed el-Basrî	85
Mücâhid b. Cebr	22
Müzeyyed-Zâde Abdu'r-Rahmân	308
Münşî Mehmed Efendi	342
Mürre b. Şurahbîl	18
Müstakîm-Zâde Süleymân	414

N

Naîmî Halil Efendi	390
Nasr b. Alî Şîrâzî	196
Necmü'd-Dîn et-Tufî	230
Necmü'd-Dîn-i Kübrâ	200
Nesei Ebû Abdi'r-Rahmân	90
Ni'metu'llâh Nahçuvânî	306
Nizâmü'd-Dîn Neysâbûrî	299
Nûru'llâh Şirvânî	367
Nûrü'd-Dîn b. Ahmed Karamânî	333
Nûrü'd-Dîn Seyyid Muîn	292
Nûrü'd-Dın-Zâde Muslihü'd-Dîn	332

	Terceme sırası
O	
Osman b. Affân (radıya'llâhu anh)	3
Osman b. Ebî Şeybe	67
Osman Necâti	437
Ö	
Ömer b. el-Hattâb (radıya'llâhu anh)	2
Ömer b. Muhammed en-Nesefî	173
R	
Râgıb-ı Isfehânî	167
Râif Efendi (İstanbullu)	445
Ramazan-Zâde Ahmed Çelebi	338
Ravh b. Ubâde	54
Rebî' b. Enes	37
Refî' b. Mihrân	19
Remzi Efendi (Antakyalı)	381
Reşîd Rızâ	458
Ruzbihân Bakli	199
Rükniü'd-Dîn Muhammed et-Tûnusî	234
S	
Sâbit Mehmed Efendi	447
Saçaklı-Zâde Mehmed Efendi	393
Sa'dî Çelebi	319
Sadru'd-Dîn eş-Şirâzî	361
Sadru'l-Dîn-i Konevî	217
Sâid b. Cübeyr	21
Sa'leb Ahmed b. Yahyâ	87
Sa'lebî Ebû İshak Ahmed	142
Seâlibî Abdu'r-Rahmân	283
Secâvendî İbn-i Tayfûr	197
Sehâvî Alemü'd-Dîn	210
Sehl et-Tüsterî	84
Selmânü'l-Hulvânî	165
Semîn Şihâbü'd-Dîn	247
Seyyid Ahmed Kırîmî	284
Seyyid-i Şerîf	266
Sıbt İbnü'l-Cevzî Yûsuf	212
Sıddîk Hasen Hân	443
Sirâcü'd-Dîn Mahzûmî	287
Sırrı Paşa	448

	Terceme sırası
Sun'ullâh Efendi (Şeyhü'l-İslâm)	350
Süddî-ı Kebîr ve Sağîr	34
Süfyân b. Uyeyne	51
Süfyân-ı Sevrî	44
Süyûtî Abdu'r-Rahmân	305
Ş	
Şa'bî el-Kûfî	23
Şâh Muhammed	364
Şâh Veliyyu'llâh ed-Dihlevî	405
Şehristânî Ebü'l-Feth	180
Şemsü'd-Dîn Karabâğî	349
Şemsü'd-Dîn Muhammed el-Kirmânî	259
Şerefü'd-Dîn el-Merîsî	213
Şerîf Murtazâ	147
Şerîf Radıyy	136
Şevkânî Muhammed	422
Şeyh Cemel	417
Şeyh İsmâil Hakkı	392
Şeyh İsmâil Usturumcalı	384
Şeyh Muhammed Abduh	450
Şeyh Nasûhî Efendi	389
Şeyhü'l-İslâm Mehmed Efendi	353
Şeyh-Zâde Muhyi'd-Dîn	321
Şihâb-i Hafâcî	371
Şihâbü'd-Dîn Âlûsî-Zâde	433
Şihâbüd'd-Dîn-i Sivâsî	257
Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî	206
Şirvân Muhammed Emîn	356
Şu'be b. el-Haccâc	43
T	
Tacü'd-Dîn Ebû Muhammed en-Nahvî	242
Tâcü-lKurrâ' Ebü'l-Kasem Mahmûd	170
Et-Tafeyyiş	453
Tâhir el-Cezâirî	456
Takıyyü'd-Dîn es-Sübkî	248
Tantâvî Cevherî	459
Tatar Pazarcıklı Mehmed Efendi	341
Tâvus b. Keysân	24
Teftâzânî Sa'dü'd-Dîn	261
Tîbî Şerefü'd-Dîn	238
Tirmizî Ebû Îsâ	81
Ü	
Übey b. Kâ'b (radiya'llâhu anh)	5
U	
Ubeydu'llah el-Esedî	127
Umrânî Hüccetü'l-Efâdıl Alî	183
V	
Vâhidî Alî b. Ahmed	156
Vâkıdî Muhammed el-Eslemî	57
Vardarlı Şeyh-Zâde Mehmed	365
Vehbi Efendi (Konya'lı)	461
Vekî b. el-Cerrâh	52
Velîd b. Ebân	92
Y	
Yahşî Halife Akbilek	312
Yazıcı-Zâde Mehmed Efendi	275
Yezîd b. Hârûn	55
Yûnus b. Habîb	48
Yûsuf Sinânü'd-Dîn	337
Yûsuf-Zâde Abdu'llâh	403
Z	
Zahîrü'd-Dîn Muhammed en-Nîsâbûrî	188
Zeccâc : Ebû İshak	94
Zekeriyyâ Efendi (Şeyhü'l-İslâm)	345
Zekeriyyâ el-Ensârî	310
Zemahşerî Ebü'l-Kaasım Mahmûd	174
Zeyd b. Eslem	36
Zeyd b. Sâbit (radiya'llâhu anh)	8

TABAKAT'ÜL MÜFESSİRİN
İÇİNDEKİLER
NOT : Tefsîr Tarihi'nin Fihristi Birinci Ciltedir

	Sayfa	Terceme sırası
Mukaddime	179	—
Müteaddid tefsirler yazılmasındaki hikmet	181	—
Müfessirlerin meslekleri	183	—
Müfessirlerin tabakaları	187	—
Müfessirîn-i Kirâm'ın Mümtaz tabakası	188	—
Müfessirlerin birinci tabakası	189	—
Müfessirlerin ikinci tabakası	189	—
Müfessirlerin üçüncü tabakası	190	—
Müfessirlerin dördüncü tabakası	191	—
Müfessirlerin beşinci tabakası	192	—
Müfessirlerin altıncı tabakası	193	—
Müfessirlerin yedinci tabakası	194	—
Müfessirlerin sekizinci tabakası	195	—
Müfessirlerin dokuzuncu tabakası	196	—
Müfessirlerin onuncu tabakası	198	—
Müfessirlerin onbirinci tabakası	199	—
Müfessirlerin onikinci tabakası	200	—
Müfessirlerin onüçüncü tabakası	201	—
Müfessirlerin ondördüncü tabakası	202	—
Mümtaz tabakaya dâir teberrüken bir nebze ma'lûmât	203	—
Ebû Bekr es-Sıddîk (radiya'llâhu anh)	203	1
Ömer b. el-Hattâb (radiya'llâhu anh)	207	2
Osmân b. Affân (radiya'llâhu anh)	212	3
Alî b. Ebî Tâlib (radiya'llâhu anh)	216	4
Übeyy b. Kâ'b (radiya'llâhu anh)	223	5
Abdu'llâh b. Mes'ûd (radiya'llâhu anh)	225	6
Ebû Mûse'l-Eş'arî (radiya'llâhu anh)	226	7
Zeyd b. Sâbit (radiya'llâhu anh)	230	8
Ebû Hüreyre (radiya'llâhu anh)	233	9
Abdu'llâh b. Amr (radiya'llâhu anh)	236	10
İbn-i Abbâs (radiya'llâhu anh)	241	11
Abdu'llâh b. Ömer (radiya'llâhu anh)	247	12
Abdu'llâh b. ez-Zübeyr (radiya'llâhu anh)	251	13
Câbir b. Abdi'llâh (radiya'llâhu anh)	257	14
Enes b. Mâlik (radiya'llâhu anh)	258	15
BİRİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	261	—
Alkame	261	16
Muhammed b. Kâ'b	262	17
Mürre b. Şurahbîl	263	18
Refî' b. Mihrân	264	19
İbrâhim en-Nehaî	265	20
Saîd b. Cübery	266	21
İKİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	271	—
Mücâhid b. Cebr	271	22
Şa'bî	272	23
Dahhâk	274	24
Tâvûs b. Keysân	276	25
İkrime	277	26

	Sayfa	Terceme sırası
İbn-i Sîrîn	279	27
Hasan-ı Basrî	280	28
Atıyyetü'l-Avfî	282	29
Atâ' b. Ebî Rebâh	284	30
Katâde	285	31
Kays b. Müslim	286	32
Atâü'l-Hüzelî	287	33
Süddî-i Kebîr	288	34
İbni Ebî Nüceyh es-Sakafî	289	35
Zeyd b. Eslem	290	36
Rebî' b. Enes	292	37
Alî b. Ebî Talha	293	38
Amr. b. Ubeyd	295	39
İbnü's-Sâib el-Kelbî	295	40
İmâm-ı A'zam	296	41
Mukaatil Ibn-i Süleymân	300	42
Şu'be b. el-Haccâc	301	43
Süfyân-ı Sevrî	302	44
İmâm-ı Mâlik	303	45
Abdü'r-Rahmân	306	46
Hüşeym b. Beşîr	307	47
Yûnus b. Habîb	308	48
Ebü'l-Hasen el-Kisâî	308	49
Muhammed Ruvâsî	309	50
Süfyân b. Uyeyne	309	51
Vekî' b. el-Cerrâh	311	52
ÜÇÜNCÜ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	313	—
İmâm Şâfiî	313	53
Ravh b. Ubâde	314	54
Yezîd b. Hârûn	315	55
Muhammed b. el-Müstenîr	315	56
Vâkıdî	316	57
Ferrâ'	319	58
Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ	320	59
Abdü'r-Rezzâk b. Hemmâm	322	60
Ahfeş-i Evsat	323	61
Âdem b. Ebî İyâs	324	62
Kaasım b. Sellâm	327	63
Muhammed b. Hâtim	327	64
Ebû Bekr İbn-i Ebî Şeybe	328	65
İshak b. Râheveyh	329	66
Osmân b. Ebî Şeybe	331	67
İmâm Ahmed b. Hanbel	332	68
Ebü'l-Hasen Alî el-Mervezî	335	69
Abd b. Humeyd	335	70
Dârimî	336	71
İmâm Buhârî	337	72
İmâm Müslim	341	73
İbn-i Abdi'l-Hakem	344	74
İbn-i Mâce	344	75
Ebû Dâvûd es-Sicistânî	346	76

	Sayfa	Terceme sırası
İbn-i Nakîb	349	77
Bakıyy b. Mahled	350	78
İbn-i Kuteybe	350	79
Ebû Hâtim er Râzî	352	80
Tirmizî	353	81
Ebû Hanîfe ed-Dîneverî	355	82
İsmâil b. İshak	356	83
Sehl et-Tüsterî	357	84
Müberrid	357	85
El-Haffâf	359	86
Sa'leb	359	87
Ebû Yahya er-Râzî	360	88
İsmâil b. İshâk	360	89
DÖRDÜNCÜ TABAKAYI TEŞKÎL EDEN MÜFESSİR	361	—
Neseî	361	90
Alî el-Kummî	363	91
Velîd b. Ebân	363	92
İbn-i Cerîr	363	93
Ebû İshâk ez-Zeccâc	369	94
İbn-i Ebî Dâvûd	370	95
İbnü'l-Münzir	370	96
İbnü'l-Hayyât	371	97
İbn-i Keysân	371	98
Ebû Ca'fer et-Tahâvî	372	99
Ebû Zeyd el-Belhî	372	100
Ebû Müslim, Muhammed	373	101
İmâm Ebü'l-Hasen el-Eş'arî	374	102
İbn-i Ebî Hâtim	375	103
İmâm Ebû Mansûr-i Mâtürîdî	376	104
El-Hasen Alî b. Îsâ	378	105
Ebû Ca'fer en-Nahhâs	378	106
İbn-i Cemşâd	379	107
Kaasım b. Esbağ	379	108
İbn-i Deresteveyh	380	109
Ebü'l-Hakem, Münzir	380	110
İbn-i Ebî Osmân	381	111
İbn-i Muksim	381	112
Ebû Bekr en-Nakkaaş	382	113
El-Kaaliyy	383	114
Ebü'l-Kaasım et-Taberânî	383	115
Kaffâl-i Kebîr	385	116
Ebü'l-Hasen el-Cürcânî	387	117
Ebü'ş-Şeyh	387	118
Ebû Mansûr el-Ezherî	388	119
Ebû Bekr el-Cessâs	390	120
Muhammed b. Muhammed el-Herevî	391	121
Ebü'l-Leys	391	122
Ebû Alî el-Fârisî	392	123
İbn-i Atıyye el-Kadîm	393	124
Ebü'l-Hasen er-Rummânî	394	125

	Sayfa	Terceme sırası
İbn-i Şâhin	394	126
Ubeydu'llâh el-Esedî	395	127
Muhammed el-Üdfuvî	395	128
Ebû Muhammed el-Mâhânî el-Isfehânî	396	129
El-Muâfâ en-Nehrevânî	396	130
Ahmed b. Fâris	397	131
Ebû Hilâl el-Askerî	397	132
BEŞİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	398	—
El-Hâkim	398	133
İbn-i Fûrek	400	134
Ebü'l-Kaasım en-Nîsâbûrî	401	135
Şeref Radıyy	401	136
Ebü'l-Kaasım Hibetu'llâh	402	137
Ebû Bekr Muhammed en-Nîsâbûrî	402	138
Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sülemî	403	139
İbn-i Merdeveyh	405	140
Abdü'l-Kaadir el-Bağdâdî	406	141
Ebû İshak Sa'lebî	406	142
İbn-i Sînâ	408	143
Ebû Ömer, Meâfirî	410	144
Alî el-Havfî	411	145
İsmâil b. Ahmed el-Hîrî	411	146
Şerîf Murtâza	412	147
Mekkî b. Hammûş	413	148
Ebû Muhammed el-Cüveynî	414	149
Ahmed b. Ammâr	416	150
Ebû Osmân es-Sabûnî	416	151
Mâverdî	417	152
Ebû Müslim, Muallim-i Isfehânî	420	153
Ebû Ca'fer et-Tûsî	421	154
Ebü'l-Kaasım el-Kuşeyrî	421	155
Vâhidî	425	156
Ebü'l-Muzaffer Şahfûr	428	157
İmâmü'l-Haremeyn	429	158
Ebû Ma'şer et-Taberî	432	159
El-Ferezdakî	435	160
Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî	435	161
Alî b. el-Hasen en-Nîsâbûrî	436	162
Ebû Hâmid Semerkandî	436	163
İbnü's-Sem'ânî	437	164
Selmânü'l-Hulvânî	439	165
ALTINCI TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	440	—
Hatîb-i Tibrîzî	440	166
Râgıb-ı Isfehânî	441	167
Ebü'l-Hasen, Alî et-Taberî	443	168
İmâm-ı Gazâlî	443	169
Tâcü'l-Kurrâ'	460	170
Ebû Muhammed Bagavî	461	171
İbn-i Mevheb	462	172
Ömer b. Muhammed en-Nesefî	463	173

	Sayfa	Terceme sırası
Mahmûd Zemahşerî	464	174
Ebü'l-Hasen, Alî el-Harzemî	471	175
İbn-i Atıyye-i Müteehhir	472	176
Ebû Bekr İbni'l-Arabî	473	177
Ebü'l-Mehâsin Ahmed Mes'ûd el-Beyhakî	475	178
Ahmed el-Beyhakî	476	179
Ebü'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî	476	180
Emînü'd-Dîn et-Tabersî	477	181
Ebû Hafs Ömer el-Cenzî	477	182
Hüccetü'l-Efâdıl, Alî Harzemî	480	183
İbn-i Zafer	480	184
Ebü'l-Hasen Alî el-Ensârî	481	185
İbnü'd-Dehhân, Nâsıhü'd-Dîn	481	186
Muhammed el-Bakkaalî	482	187
Zahîrü'd-Dîn	483	188
Âlî el-Gaznevî	483	189
Ebû Nasr el-Attâbî	483	190
Ahmed en-Nâtıkî	484	191
Muhammed el-Enbârî	484	192
Ebü'l-Ferec el-Cevzî	485	193
Hasen Nu'mânî = Ebû Alî Fârisî	488	194
Abdü'l-Mün'im el-Hazrecî	488	195
Nasr b. Alî Şîrâzî	489	196
İbn-i Tayfûr es-Secâvendî	489	197
YEDİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	490	
İmâm Fahrü'd-Dîn-i Râzî	490	198
Ruzbihân Baklî	496	199
Necmü'd-Dîn-i Kübrâ	497	200
İbn-i Teymiyye Ebû Abdi'llâh	499	201
İbnü'l-Esîr Mecdü'd-Dîn	499	202
Ebü'l-Kaasım er-Râfiî	500	203
Abdü's-Selâm İbn-i Berrecân	501	204
El-Duâfâ b. İsmâil	502	205
Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî	503	206
Şeyh Muhyi'd-Dîn-i Arabî	503	207
Mûsâ b. Yûnus	517	208
Ebu'l-Mehâsin Hüseyn Cürcânî	518	209
Alemü'd-Dîn es-Sehâvî	518	210
İbn-i Teymiye Mecdü'd-Dîn	519	211
Yûsuf Sıbt İbnü'l-Cevzî	519	212
Şerefü'd-Dîn el-Merîsî	520	213
İbn-i Abdi's-Selâm	521	214
Abdü'r-Rezzak er-Rüstağfenî	523	215
Ebû Abdi'llâh el-Kurtubî	523	216
Sadrü'd-Dîn-i Konevî	525	217
Muvaffaku'd-Dîn el-Kevâşî	526	218
İbnü'l-Münîr el-İskenderî	527	219
Abdu'r-Rahmân el-Hanbelî	527	220
Kaazî Beyzâvî	528	221
Burhan en-Nesefî	536	222
Burhânü'd-Dîn el-Hanefî	536	223

	Sayfa	Terceme sırası
Şeyh Abdü'l-Azîz Deyrînî	536	224
Hibetu'llâh İbn-i Seyyid el-Küll	537	225
İbnü'n-Nakîb el-Makdisî	538	226
SEKİZİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİR	539	
Ebu'l-Berekât en-Nesefî	539	227
Alemü'd-Dîn el-Irâkî	540	228
Kutbü'l-Dîn-i Şîrâzî	541	229
Necmü'd-Dîn et-Tûfî	542	230
İmâdü'l-Kindî	542	231
İbn-ül-Mutahher el-Hullî	543	232
İbn-i Teymiyye Takıyyü'd-Dîn	544	233
Rüknü'd-Dîn Muhammed et-Turtusî	546	234
İbnü'l-Bâzirî	546	235
Ebü'l-Hüseyn el-İskenderî	547	236
Hâzin-i Bağdâdî	547	237
Şerefü'd-Dîn et-Tîbî	549	238
El-Hasen b. Muhammed et-Tîsî	550	239
Ebû Hayyân el-Endelüsî	550	240
Ahmed el-Çarperdî	553	241
Tâcü'd-Dîn Ebû Muhammed en-Nahvî	559	242
İbnü'l-Lebbân	560	243
Ebü's-Senâ el-Isfehânî	560	244
İmâdü'd-Dîn Yahyâ	562	245
İbn-i Kayyim el-Cevziyye	562	246
Şeyh Semîrî	563	247
Takıyyü'd-Dîn es-Sübkî	564	248
Kaadî Adudü'd-Dîn el-Îcî	565	249
Ebû Umâme İbn-i Nakkaaş	567	250
Kutbü'd-Dîn-i Râzî	567	251
Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî	568	252
İbn-i Akîl	568	253
Cemâlü'd-Dîn Akserâyî	569	254
İbn-i Kesîr el-Basrî	570	255
Ebu's-Senâ', Mahmûd el-Konevî	571	256
Şihâbü'd-Dîn Sivâsî	571	257
Ekmelü'd-Dîn Bâbertî	572	258
Şemsü'd-Dîn Muhammed el-Kirmânî	573	259
El-Atâikî	573	260
Allâme Teftâzânî	574	261
Ebû Bekr el-Haddâdî	576	262
DOKUZUNCU TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİR	578	—
Muhammed b. Arafe	578	263
Sirâcü'd-Dîn Bülkînî	579	264
Fîruzâbâdî	579	265
Seyyid-i Şerîf	582	266
Hâcî Paşa	586	267
Kutbü'd-Dîn İznîkî	587	268
İbnü'l-Bulkînî	588	269
Bedrü'd-Dîn b. Kaazî Simavna	588	270
Hoca Muhammed Parsâ	589	271

	Sayfa	Terceme sırası
Kara Ya'kub	590	272
Muhammed Fenârî	590	273
Aliyyü'l-Mehâyimî	592	274
El-Hafîd İbn-i Merzuk	593	275
Yazıcı-Zâde	593	276
Bürhanü'd-Dîn el-Bikaaî	594	277
Alâü'd-Dîn Semerkandî	595	278
Celâlü'd-Dîn el-Mahallî	596	279
Alemü'd-Dîn el-Bülkînî	597	280
Alâü'd-Dîn Musannifek	598	281
Alâü'd-Dîn Çelebi	601	282
Abdu'r-Rahmân es-Seâlibî	601	283
Seyyid Ahmed Kırîmî	602	284
Muhyi'd-Dîn Kâfiyeci	602	285
Hasan Çelebi	604	286
Sirücü'd-Dîn el-Mahzûmî	604	287
Molla Husrev	605	288
Kemâlü'd-Dîn el-Kâşânî	606	289
İbn-i Temcîd	608	290
Molla Gürânî	609	291
Nûrü'd-Dîn Seyyid Muîn	612	292
Muhammed es-Senûsî	612	293
Molla Câmî	613	294
Cemal Halvetî	617	295
Muhammed Karahisârî	617	296
Hüsâmü'd-Dîn Bitlisî	618	297
Bâyezîd-i Rûmî	618	298
Nizâmü'd-Dîn en-Neysâbûrî	619	299
ONUNCU TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	621	—
Hatip-Zâde Muhyi'd-Dîn	621	300
Muhammed Muhyi'd-Dîn-i Niksârî	621	301
Hüseyin el-Kâşifî	622	302
Celâlü'd-Dîn-i Devvânî	623	303
Hakîm Şah	624	304
İmam Süyûtî	624	305
Ni'metu'llâh Nahcuvânî	628	306
Kara Kemâl	630	307
Müeyyed-Zâde	630	308
Cemal Halîfe	631	309
Zekeriyyâ el-Ensârî	632	310
Ebü'l-Yümn el-Uleymî	634	311
Yahşı Halîfe	634	312
İbn-i Kemâl Paşa	635	313
Ebü'l-Fazl el-Kâzerûnî	639	314
Mehmed Muhyi'd-Dîn Vefâî	640	315
Muhyi'-Dîn Mehmed Câmî	640	316
Mehmed Karabâğî	641	317
İsâmü'd-Dîn-i Esferâyînî	641	318
Sa'dî Çelebi	641	319
Atûfî	642	320
Şeyh-Zâde Muhyi'd-Dîn	643	321

	Sayfa	Terceme sırası
Muhammed el-Bekrî	643	322
Fenârî-Zâde Muhyi'd-Dîn	644	323
Bedrü'd-Dîn Mahmûd	644	324
Şeyh Bedrü'd-Dîn el-Gazzî	645	325
Abdü'l-Kerîm-Zâde	645	326
Dede Cengî	645	327
Bostan-Zâde Mustafa	646	328
Hatîb-i Şerbînî	646	329
Muslihü'd-Dîn el-Lârî	647	330
Kınalı-Zâde Alâü'd-Dîn	648	331
Nûrü'd-Dîn-Zâde Muslihü'd-Dîn	649	332
Nûrü'd-Dîn Ahmed Karamânî	650	333
Mehmed Birgivî	650	334
Mevlânâ Ebu's-Suûd	652	335
Atıyye b. Alî	665	336
Yûsuf Sinâdü'd-Dîn	666	337
Ramazan-Zâde	666	338
Molla Ivaz	667	339
Baba-Zâde Mehmed Efendi	670	340
Tatar Pazarcıklı Mehmed Efendi	670	341
Munşî Mehmed	671	342
Emir Pâdişah Buhârî	671	343
Muînü'd-Dîn el-İcî	672	344
ONBİRİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİR	674	—
Zekeriyyâ Efendi	674	345
Mehmed Bedrü'd-Dîn	674	346
Feyzî-i Hindî	675	347
Galatalı Mehmed Efendi	682	348
Şemsü'd-Dîn Karabâğî	683	349
Sun'u'llâh Efendi	683	350
Aliyyü'l-Kaarî	683	351
Abdü'n-Nâfî' Hamevî	686	352
Şeyhü'l-İslâm Mehmed Efendi	686	353
Bahâü'd-Dîn el-Âmilî	687	354
Mer'î b. Yûsuf el-Kermî	687	355
Muhammed Emîn Şirvânî	689	356
İsmâil Ankaravî	690	357
Alâmek Mehmed Bosnavî	692	358
Abdü'l-Mecîd Sivâsî	692	359
Ferecü'illâh el-Huveyzî	693	360
Sadrü'd-Dîn eş-Şîrâzî	694	361
Abdu'r-Rahmân el-İmâdî	694	362
Beypazârî Muslihü'd-Dîn	695	363
Şah Muhammed	695	364
Vardarlı Şeyh-Zâde Mehmed	696	365
İşî Mehmed Efendi	696	366
Nûru'llâh Şirvânî	697	367
İbnü's-Sâiğ	697	368
Abdü'l-Hakîm es-Siyâlkûtî	697	369
Hızır b. Mehmed	698	370
Şihâbü'l-Hafâcî	698	371

	Sayfa	Terceme sırası
Burhânü'd-Dîn İbrâhim	699	372
Kuddûsî Abdu'r-Rahmân	700	373
Minkaarî-Zâde Yahyâ Efendi	700	374
Abdü'l-Halîm Efendi	700	375
Molla Muhsin el-Kâşânî	701	376
Kadı Ahmed Efendi	701	377
Ahmed Nâsıh Gurab-Zâde	702	378
Alâü'd-Dîn Atvel	702	379
Abdü'l-Kerîm Celvetî	703	330
Remzi Efendi	703	381
Abdü'l-Bâki et-Tibrîzî	704	382
ONİKİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER	706	—
Alî Çelebi İznîkî	706	383
Şeyh İsmâil	707	384
Feyzu'llâh Efendi	707	385
Abdü'l-Hay Efendi	709	386
Kara Halîl Efendi	710	387
Menteşî-Zâde Abdü'r-Rahîm Efendi	710	388
Şeyh Nasûhî Efendi	711	389
Naîmî Halil Efendi	711	390
Şeyh Molla Ciyven	711	391
Şeyh İsmâil Hakkı	712	392
Saçaklı-Zâde Mehmed Efendi	714	393
Mestci-Zâde Abdullah Efendi	715	394
Muhammed b. Selâme	715	395
Mehmed Emîn Üsküdârî	715	396
Câru'llah Veliyyü'd-Dîn Efendi	716	397
Eşref-Zâde İzü'd-Dîn	716	398
Abdu'r-Rahmân Rahmi	717	399
Kaazâbâdî	717	400
Mehmed İzmîrî	718	401
Lübbî Mehmed Efendi	719	402
Yûsuf-Zâde Abdu'llah Efendi	719	403
Ebû Saîd el-Hâdimî	720	404
Şâh Veliyyu'llâh Dihlevî	721	405
Mehmed Hâzık Efendi İbn-i Ebî Bekr	724	406
Bukâî-Zâde Veliyyü'd-Dîn	727	407
Lebîb Âmidî	728	408
Mehmed Saîd Efendi	728	409
Karatepeli Hüseyin Efendi	728	410
Konevî İsmâil Efendi	729	411
ONÜÇÜNCÜ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİR	730	—
Lûtfu'llah Erzurûmî	730	412
Eşref-Zâde Abdu'l-Kaadir	730	413
Müstakîm-Zâde	730	414
Gazzî-Zâde Nesîb	731	415
Hacı Emîr-Zâde Âlim	731	416
Şeyh Cemel	732	417
İsmâil Müfîd Efendi	733	418
Mehmed Mekkî Efendi	733	419
Mantıkî Mustafa Efendi	734	420

	Sayfa	Terceme sırası
Gazzî-Zâde Abdü'l-Lâtîf	735	421
Muhammed eş-Şevkânî	736	422
İbn-i Âbidîn	738	423
Abdu'llâh Eyyûbî	738	424
Gözübüyük-Zâde İbrâhim	739	425
Kadı-Zâde Tâhir Efendi	739	426
Ferruh İsmâil Efendi	740	427
Kayseri'li Mehmed Saîd	740	428
Molla Halîl Siirdî	741	429
Abü'd-Selâm Efendi	741	430
Mîrganî Muhammed Osmân	742	431
Burdûrî Halîl Efendi	742	432
Älûsî-Zâde Mahmûd Efendi	743	433
Molla Ebû Bekr el-Külâlî	751	434
Ebû Bekr el-Bennânî	752	435
Hâmid Efendi	752	436
Osmân Necâtî veya (Recâî)	752	437
Ahmed Muhtar Bey	755	438
Muhammed Senâu'llâh	755	439
Ebü'l-Vefâ Senâu'llâh	756	440
ONDÖRDÜNCÜ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİR	757	—
Kilisli Abdullâh Efendi	757	441
Mahmûd Hamza Efendi	757	442
Sıddîk Hasan Bahâdır Hân	759	443
Keşfî Mustafa Efendi	761	444
Râif Efendi	762	445
Hacer-Zâde Receb Efendi	762	446
Sâbit Mehmet Efendi	762	447
Sırrı Paşa	763	448
Mehmed Fevzi Efendi	764	449
Şeyh Muhammed Abduh	765	450
Ali Yektâ Efendi	771	451
Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi	771	452
Et-Tafeyyiş	772	453
Cemâlü'd-Dîn el-Kaasımî	773	454
Mûsâ Kâzım Efendi	774	455
Tâhir el-Cezâirî	775	456
Abdü'l-Azîz Çâviş	777	457
Şeyh Reşîd Rızâ	778	458
Tantâvî Cevherî	783	459
Elmalı'lı Mehmed Hamdi Efendi	785	460
Konyalı Vehbi Efendi	793	461
Ebû Abdi'l-Mu'tî Nevevî	794	462
Abdü'l-Fettah Halîfe	795	463
İbrâhim el-Cibâlî	796	464
Ömer Nasuhi Bilmen	797	465
Tefsirlerin ve müfessirlerin cedveli	799	—
İlâve	837	—
Zeyl	840	—
Terâcüm-i ahvâli yazılan müfessirlerin hurûf-i hecâ tertîbiyle isimleri	873	—

Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü sayesinde beşeriyet aleminin mazhar olduğu ulvi inkılabı düşünenler, Tefsir Tarihi'nin ehemmiyetini pek güzel taktir edebilirler.

Şüphe yok ki, Kur'an-ı Azim'in ulvi hitabelerini anlamaya, yüksek belagatının, i'cazının incilasına vasıta olması cihetiyle en büyük fikri, ilmi ve felsefi tetebbulara, mütealalara saha olan Tefsir'in seyr-i ilmisini, inkişaf ve i'tilasını gösteren bir tarih, böyle pek yüksek, pek kıymetli bir mevki ihzara layıktır.

Bu eser iki kısımdır. Birinci kısmı Usulü Tefsir'e dairdir. Buna tefsir ilminin mukaddimesi adı da verilmektedir. Bu kısımda Kur'an-ı Kerim'e, Kur'an'ın Tefsirine ve her mümini az çok alakadar eden sair ilmi, dini meselelere dair malumat verilecektir.

İkinci kısma gelince, bunu da "Tabakatü'l-Müfessirin" teşkil edecektir. Bu kısımda Kur'an-ı Mübin'in yüzlerce tefsirine ve yüzlerce yüksek islam alimlerine ve saireye ait malumatı muhtevi bulunacaktır.

Ve mine'llahi't-tevfik.

Ömer Nasuhi Bilmen

Büyük Tefsir Tarihi

Tabakatü'l-Müfessirin

ISBN 978-975-6500-34-7
9 789756 500347
TAKIM

rauza YAYINLARI

ISBN 978-975-6500-36-1
9 789756 500361
2. CİLT